

28. évfolyam

2013. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

SZÁSZ GÉZA

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

Nemzeti Együtműködési Alap,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

BAGI ZOLTÁN PÉTER Egy kudarc okai (Kanizsa 1601. évi ostroma)	5
TÓTH FERENC Egy magyar származású francia diplomata Egyiptom elfoglalására irányuló terve az 1770-es évek végén	31
BENE KRISZTIÁN A Vichy-kormány észak-afrikai háborús erőfeszítései a tengelyhatalmak oldalán a <i>Trikolór légiótól az Afrikai falanxig</i>	61
VARGA NORBERT Kossuth Lajos állampolgárságának elvesztése	74
HAVAS LÁSZLÓ Egy fejezet a Biblia magyarországi recepciójából	100

Műhely

HOFFMANN ZSUZSANNA Adalékok Clodius politikájához (Cicero száműzetésének körülményei)	115
DAVID PAPAJÍK Jan Čapek ze Sán cseh nemes és szerepe a magyar koronáért folytatott harcban (1440–1443)	128
ANDERLE ÁDÁM Wittman Tibor a magyar történetírásban	137
NEMES KRISZTINA Jaume Vicens Vives	148

Elmélet és módszer

SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR Tapasztalat, jelenlét, történelem	160
HANS ULRICH GUMBRECHT Jelenlét a nyelvben (különös tekintettel a múlt jelenlétére) Fordította: <i>Simon Zoltán Boldizsár</i>	178

Figyelő

Róma háborúi az organikus történelemfelfogás tükrében (Havas László: <i>FLORUS az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. [Orbis Litterarum Világirodalmi Sorozat, 20. kötet]</i>) ÓBIS HAJNALKA	187
--	-----

Szónoki kánon (Mészáros Tamás: <i>A rhamnusi Antiphón. Antiphón-tanulmányok. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011.</i>)	
TÓTH IVÁN	191
Egyház és politika az ókori Rómában (Sáry Pál: <i>Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2012.</i>)	
HOFFMANN ZSUZSANNA	195
Újragondolt lovasság (B. Szabó János: <i>A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010.</i>)	
BAGI ZOLTÁN PÉTER	197
„A szegényeket szolgálni és a Hitet megvédelmezni” (Emanuel Buttigieg: <i>Nobility, Faith and Masculinity. The Hospitaller Knights of Malta, c. 1580 – c. 1700. Continuum, London – New York, 2011.</i>)	
PALOTÁS ZSOLT	202
Történetírás, tapasztalat, emlékezet, trauma (Gyáni Gábor: <i>Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010.</i>)	
CSUNDERLIK PÉTER	207
Elvesztett szövetségek (Frank Costigliola: <i>Roosevelt's Lost Alliances. How Personal Politics Helped Start the Cold War. Princeton University Press, Princeton, N. J., 2012.</i>)	
PETERECZ ZOLTÁN	213
Henry Kissinger Kínáról (Henry Kissinger: <i>On China. Penguin Group (USA) Inc., New York, 2011.</i>)	
VÉR ANDRÁS	218
Egy diszciplína születése (Atlas of European Historiography. [The Making of a Profession 1800–2005.] Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. The European Science Foundation. Palgrave Macmillan, New York, 2010.)	
ERŐS VILMOS	222
Számunk szerzői	231

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Egy kudarc okai

Kanizsa 1601. évi ostroma

Bevezetés

1600. október 22-én 45 napi ostrom után Georg von Paradeiser kénytelen volt feladni Kanizsát.¹ A mindössze 300 magyar és 500 stájer-osztrák katona védte vár földrajzi, katonapolitikai és hadszervezeti értelemben is kiemelkedő jelentőséggel bírt a 16. századi Magyar Királyságban. A tizenöt éves háborút megelőzően ugyanis a Kanizsa körül életre hívott végvidéket egy jól körülírt katonai koncepciónak megfelelően, a környék domborzati viszonyait, vízrajzát és úthálózatát figyelembe véve tudatosan tervezték meg és építették ki.² Katonai jelentőségéből adódóan a vár a kor politikai életében is jelentős szerepet játszott, hiszen a Német-római Birodalom és Itália védelmének kulcsaként tekintettek rá.³ Ennek megfelelően az elestét követő napokban, már október végén elkezdtek megszervezni Bécsből és Grazból egy új védvonalat a megmaradt délnyugat-dunántúli területek, valamint Stájerország és Alsó-Ausztria oltalmára. Ezt a Balatontól nyugatra szinte a semmiből életre hívott új végvidéket, amelyet később négy, önálló harcászati egységet alkotó várkörzetre osztottak, Kanizsával szembeni végvidéknek keresztelték el.⁴ Másrészt ugyanekkor megindultak a tárgyalások Bécs és Graz között arról is, hogy a következő esztendő fő hadivállalkozása a délnyugat-dunántúli magyar, a stájer, de még a birodalmi rendek védelme és biztonsága

¹ Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 85–86.; Antonitsch, Evelyn: *Die Wehrmaßnahmen der innerösterreichischen Länder im dreizehnjährigen Türkenkrieg 1593–1606*. Diss. Graz, 1975. 255–267.; V. Molnár László: *Kanizsa vára*. Budapest, 1987. 78–82.; Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 313–323.; Ortelius, Hieronimus Augustinus: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395*. Nürnberg, 1602. (Reprint: Pytheas Kiadó, Győr, 2002.) 188r-189r., 190v-192v.; Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. Budapest, 2009. 357–371.

² Kelenik József: *A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század '70-es éveinek végén*. In: Petercsák Tivadar – Pethő Ernő (szerk.): *Végyvár és környezet*. Eger, 1995. 163–174.; Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig*. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2-3. sz. 163–217., 201–202.

³ Stauffer, Albrecht: *Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung VII. Band (1886) 265–313., 265.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 289.

⁴ Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 277–289.; Kelenik József: *A Kanizsa elleni végvidék katonai erejének változásai 1633–1638*. In: Molnár András (szerk.): *Hadtörténelmi Tanulmányok*. Zalaegerszeg, 1995. 5–51.; Pálffy: *A török elleni védelmi rendszer, 202–203.*; Kelenik József: *Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600–1601*. In: Hausner Gábor (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, 2005. 311–358.; Végh Ferenc: *Egerszeg végyvár és városa a 17. században*. Zalaegerszeg, 2010. 13–27.

szempontjából is kiemelt stratégiai fontosságú Kanizsa visszavételére irányuljon.⁵ Az 1600. decemberi bécsi tárgyalások idején világossá vált, hogy Mátyás főherceg⁶ és tanácsadói a dunántúli főhadiszíntér északi szakaszán kívánják bevetni a császári-királyi hadsereget Buda, illetve az azt védő Székesfehérvár elfoglalására. Ferdinánd főherceg⁷ tehát arra kényszerült, hogy Stájerország, Karintia és Krajna erőforrásait összegyűjtve és maximálisan kihasználva, valamint a pápai, toscanai, mantovai és spanyol katonai segítségre támaszkodva maga induljon Kanizsa visszavételére, amely 68 napi ostrom után, 1601. november 16-án súlyos kudarccal végződött.⁸

Jelen tanulmányban nem az ostrom menetét, hanem mindazokat a körülményeket szeretném bemutatni, amelyek véleményem szerint döntően befolyásolták a hadjárat alakulását, és jelentősen hozzájárultak sikertelenségéhez.

A hadjárat előkészítése

Mint ahogy említettem, az 1600. december 12-én és 13-án lezajlott bécsi haditanácskozáson a stájer rendek és Ferdinánd főherceg számára is világossá vált, hogy a következő esztendőben a császári-királyi haderő nem Kanizsa ellen vonul, így a belső-ausztriai tartományok (Stájerország, Karintia és Krajna) védelme szempontjából létfontosságú erősség visszafoglalását a helyi erőknek kell megkísérelniük. Abban azonban mindenki egyetértett a tanácskozás alkalmával, hogy módszeres ostromhoz 40 ezer főnél kisebb sereggel nem érdemes hozzálátni.⁹ Az 1578-ban Grazban felállított Belső-Ausztriai Haditanácsnak új kihívással kellett szembenéznie. Mindaddig főként a horvát-szlavón és a vend végvidék szervezése, irányítása és finanszírozásának biztosítása tartozott feladataik közé.¹⁰ Az ettől 1601-ig

⁵ Lásd: Kelenik: *Egy végvidék születése*, 311–358. A magyar rendek reakcióját érzékelteti például az, hogy 1601. február 3-i közgyűlésén Zala vármegye azt az utasítást adta az országgyűlésre küldött követeknek, hogy Mátyás főhercegtől kérjék a rendek nevében Kanizsa felszabadítását. Bilkei Irén – Turbuly Éva: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711*. I. Zalaegerszeg, 1989. 124. Kanizsa jelentőségéről a Német-római Birodalom rendjei számára felvilágosítást adnak Miksa bajor herceg levelei: *Von Gottes Genaden, Wir Maximilian Pfaltzgrave bey Rheyen... Empieten allen und jeden unserm Landthofmeistern, Presidenten, Vitzthomben Hauptleuten, Rentmaistern...* Sig.: 2 Bavar. 960, III,6. (<http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1031/bsb10318332/images/index.html?digID=bsb10318332&pimage=00001&v=pdf&nav=0&l=de&nr=00001>, utolsó letöltés: 2012. január 17.); Kelenik: *Egy végvidék születése*, 311.

⁶ Rill, Bernd: *Kaiser Matthias*. Graz–Wien–Köln, 1999.

⁷ II. Ferdinánd császár (1619–1637) életéről: Hamann, Brigitte (szerk.): *Habsburg lexikon*. Budapest, 1990. 95–99.

⁸ Illésházy István nádor *följegyzései*, 88., 98.; Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 265–313.; *Török történetirók. III. kötet (1566–1659)*. Fordította Karácson Imre, sajtó alá rendezte Szekffü Gyula. Budapest, 1916. 162–164., 306–307., 309–334.; Doberdói Bánlaky (Breit) József: *A magyar nemzet hadtörténelme. 14. rész. A török hatalom hanyatlása. Miksa, Rudolf és a Báthoryak háborúi 1567–1604*. Budapest, 1940. 350–352.; Banfi, Florio: *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai*. Hadtörténelmi Közlemények, 41. évf. (1940) 143–156.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 294–313.; V. Molnár: *Kanizsa*, 84–91.; Niederkorn, Jan Paul: *Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*. Wien, 1993. passim.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 340–344.; Ortelius: *Chronologia*, 207r–212v.; Sudár Balázs: *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*. Hadtörténelmi Közlemények, 118. évf. (2006) 4. sz. 1025–1058.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 374–379., 384–387.

⁹ Kelenik: *Egy végvidék születése*, 338–339.

¹⁰ A Belső-Ausztriai Haditanács felállításáról lásd: Pálffy: *A török elleni védelmi rendszer*, 201–203.; Oross András: *A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság közigazgatása a 16–17. század-*

terjedő időszak során tartott két birodalmi gyűlésen (1594-ben és 1597-1598-ban) a belső-ausztriai rendek küldöttei által felolvasott beadványok is a végvárrendszer két déli elemének fenntartásához szükséges pénzügyi támogatás megszavazását kérték a birodalmi rendektől, hiszen lehetőségeiket ez is jelentősen meghaladta. 1594-ben már a birodalmi gyűlést megelőzően, illetve az előterjesztés felolvasását követő napokban a belső-ausztriai tartományok rendjei is beadványokkal fordultak a birodalom rendjeihez, melyekben kimerítő részletességgel jelentették meg az összegyűlteknél, milyen nagy veszélyben forog Stájerország, Karintia és Krajna (és ezzel együtt az egész Német-római Birodalom). Munkájukat szintén már a birodalmi gyűlés megkezdése előtt a belső-ausztriai tartományokat kormányzó Miksa főherceg is támogatta a mainzi érsek követeinek és az összegyűlt rendeknek írt leveleiben. Ebben ő maga is felhívta a figyelmet a támogatás fontosságára, hogy „ezek a különösen szorongatott országok [ti. – a három belső-ausztriai tartomány – B. Z.] mint valamennyi szomszédjuk és az egész dicső német nemzet elővédjeit, a szörnyű zsarnok veszett előretörésétől még sokáig biztosítani és megőrizni lehessen.”¹¹

A császári oldal 1598-ban is igyekezett kihasználni a belső-ausztriai rendeket a minél nagyobb segély elérésében, bár ezúttal az udvar „szövetségesei” igyekeztek önállósítani magukat, saját jól felfogott érdeküknek megfelelően. A belső-ausztriai követek ugyanis azt a megbízást kapták, hogy beadványukban térjenek ki arra is, hogy az Udvari Kamara a legutóbbi birodalmi gyűlésen megszavazott segély rájuk eső részét nem utalta ki a horvát-szlavón végvidék finanszírozására. Mátyás főherceg természetesen tiltakozott a tervezet ellen, és elérte, hogy Ferdinánd főherceg követségének vezetője, Martin Brenner seckau-i püspök átdolgozza az iratot, s alkalmazkodjon az udvar politikájához. Miután a birodalmi rendek fejedelmi kollégiumának – az udvar számára rendkívül kedvezőtlen – adó-megajánlási terve kiderült, a császári oldal megengedte a seckau-i püspöknek, hogy a dél-ausztriai tartományok követeinek kérelmét a birodalmi gyűlés három kúriája előtt előadja. Ferdinánd főherceg képviselője 1598. január 10-én (az irat január 8-i keltezésű) megtartotta beszédét az összegyűlteknél, amelyben az eddig megszokott kimerítő részletességgel jelentette meg, milyen nagy veszélyben forog Stájerország, Karintia és Krajna, és ezáltal az egész német nemzet, illetve az egész kereszténység. A küldöttek iratukban hangsúlyozták, hogy az elmúlt hat évben ennek a háborúnak a védelmi költségei számukra hárommillió rénes forint kiadással jártak. Beterjesztésük mellé még egy mellékletet is csatoltak, amelyben a horvát-szlavón végeken az elmúlt négy esztendőben lezajlott harcok rövid krónikáit gyűjtötték egy csokorba.¹²

A belső-ausztriai rendek kísérleteire jó példa az 1598. január 18-án a birodalmi gyűlés kúriáinak átnyújtott petíciójuk, amelyben a tartományok védelmére szánt költségeket mutatták be. Eszerint Stájerország, Karintia és Krajna jövedelmei nem tették lehetővé két

ban. In: Horváth Adrienn – Bagi Zoltán Péter (szerk.): *Mozaikok a Magyar Királyság 16-17. századi történetéből*. Budapest, 2012. 9–34., 19.

¹¹ *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (a továbbiakban: HHStA) *Mainzer Erzkanzlerarchiv* (a továbbiakban: MEA) *Reichstagakten* (a továbbiakban: RA), Fasc. 91. Fol. 219r.–246v.; HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 279r.–284v.; HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 210r.–212v.; HHStA MEA RA Fasc. 91. Fol. 257r.–258v.; HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 388r.–392v.

¹² HHStA MEA Fasc. 94. Fol. 143r.–156v.; HHStA MEA RA, Fasc. 94. Fol. 133r.–142v.; Mayr, Karl Jozef: *Die Türkenpolitik Erzbischof Wolf Dietrichs von Salzburg*. Mitteilung der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 52–53. (1912–1913) 257–258.; Schulze, Winfried: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer ausseren Bedrohung*. München, 1978. 106.

végvidék önálló finanszírozását. A végvárak őrségének fizetésében hatalmas hátralékok keletkeztek. Az irat szerint Kanizsa, amely a három tartományt védő végvárrendszer egyik kulcseserődítményének számított, annyira leromlott állapotban volt, hogy a török csekély erővel is el tudta volna foglalni. Egy Grazból kapott hír szerint a Petrinja környéki végvidék fenntartásához szükséges 32 havi zsoldból az Udvari Kamara csak kettőt tudott utalványozni, és azt is csak néhány nappal az irat keletkezése előtt. A petíció összeállítói ennek is tulajdonítják, hogy az éhségtől szenvedő katonaság rablásba kezdett, s csak a petrinjai őrség tizenötezer rajnai forint kárt okozott. Ezért szükséges minél nagyobb hozzájárulás megszavazása a birodalmi rendek részéről.¹³ Emellett kisebb volumenű, korlátozott célú hadműveletekre a horvát-szlavón és a vend végvidéki főkapitányok, valamint a horvát-szlavón bán tisztét ekkoriban betöltő Draskovich János¹⁴ is vállalkozott. Ezek esetében azonban csak néhány ezer katona bevetésére került sor a tizenöt éves háború eme mellék-hadszínterén.¹⁵ 1601-ben tehát Ferdinánd főhercegnek és a Belső-Ausztriai Haditanácsnak Kanizsa visszafoglalásához megfelelő számú (a siker reményében legalább 40 000) katonát kellett kiállítani, az ellátásukhoz szükséges élelmiszer mennyiséget biztosítani, valamint az ostrom sikeréhez elengedhetetlen tüzéséget és muníciót összegyűjtenie és az ostromlók táborába eljuttatni.¹⁶

Az ostromló sereg összetétele

A 16–17. század fordulójának keresztény hadaiban különböző felségjogon felállított, bonyolult összetételű, soknemzetiségű és különböző hatékonyságú elemekből álló ezredek, csapatok és egységek harcoltak egymás mellett az Oszmán Birodalom hadserege ellen. Ez alól nem volt kivétel a Kanizsa 1601. évi ostromára küldött sereg sem.

A belső-ausztriai rendek által kiállított haderő

Ferdinánd főherceg már az 1600. év végén és a következő esztendő elején a három általa kormányzott tartomány rendjeihez fordult segítségért. Az alattvalók kimerültségére és a rendi jogok megsértésére (Karintia segélyét az ellenreformáció leállításához kötötte) hivatkozva a kért támogatást csak igen nehezen és csak részben sikerült megszerezni. A stájer rendek az 1600 december elejétől 1601 februárjáig tartó tárgyalások után végül vállalták, hogy saját költségükön hat zászlónyi gyalogost (zászlónként 300–300 fő létszámmal) és öt zászló lovas lövészt (összesen 500 fő) öt hónap időtartamra zsoldjukba fogadnak. Ekkor még a teljes, úgynevezett „*Landesaufgebot*” felállítását elutasították, ám abba beleegyeztek, hogy a minden tizedik és ötödik ember után felszerelendő gyalogságot, azaz az úgynevezett

¹³ HHStA MEA RA, Fasc. 95.a Fol. 163r.-170v.

¹⁴ Draskovich János ekkor a horvát-szlavón báni mellett a Kulpa-menti végvidéki főkapitányi tisztséget is betöltötte. Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főméltóságai*. Budapest, 1988. 75.; Pálffy Géza: *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 257–288., 275.

¹⁵ Bánlaky: *A magyar nemzet hadtörténelme*, passim.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*; Antonitsch, Evelyn: *Die Kärntner Landstände und der Dreizehnjährige Türkenkrieg 1593–1606*. Carinthia, I 167. (1977) 85–116.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, passim.

¹⁶ Alexander von Velin II. Rudolfnak 1595. január 25-én írt jelentéséből kiderül, hogy a németalföldi ostromokban nagy tapasztalatokat szerzett Karl von Mansfeld szerint egy sikeres ostromhoz a katonaság mellett három dolog szükséges: pénz, élelem és ostromárkok. *Österreichisches Staatsarchiv* (a továbbiakban: ÖStA) *Kriegsarchiv* (a továbbiakban: KA) *Alte Feldakten* (a továbbiakban: AFA) 1595/4/3c.

„*Aufgebot*”-ot¹⁷ 12 napra kiállítják és élelmezik, de csak a tartomány határára fogják küldeni.¹⁸ A Stájerország támogatásából zsoldba fogadott gyalogos és lovas zászlók vezetésével Hans Sigmund Freiherr von Herberstein,¹⁹ a vend végvidéki főkapitányt bízták meg a rendek, és – némi késéssel – 1601. július 16-án és július 18-án megmustrálták őket.²⁰ Mivel Ferdinánd főherceg is személyesen hadba vonult, így a stájer nemeseknek ki kellett állítaniuk a *personalis insurrectiot* (*der persönliche Zuzug*), amelynek vezetésére Hans Friedrich von Trautmannsdorfot²¹ nevezték ki. Az augusztus 21-én megtartott mustra alkalmával azonban kiderült, hogy nemesség soraiból nagyon kevesen jelentek meg személyesen, sokan közülük csak csatlósikat küldték el kevés lóval. Ilyen módon 200 igen vegyes harcértékű lovas gyűlt össze. Mindezekben haderőhöz csatlakozott még a stájer rendek által kiállított vend és horvát-szlavón végvidéki katonaság mezei szolgálatara kötelezett része is.²² Előbbiről azt tudjuk, hogy Georg Adam von Trautmannsdorf vezette őket.²³ Ez utóbbi esetében némi adattal rendelkezünk létszámukra vonatkozóan is; eszerint Herberstein 3 zászló, azaz 300 főnyi vend huszárt hozott magával.²⁴

A karintiai rendek 1601. január és március között tartott tartományi gyűlésükön a személyes hadba vonulás helyett 100 felfegyverzett lovas és egy 300 főnyi gyalogos zászló kiállítását ajánlották fel a Kanizsa ostromára induló keresztény seregbe, amely katonaság fenntartását három hónapra vállalták. Bár a főherceg többször is kísérletet tett, hogy nagyobb haderőt csikarjon ki Karintiától, próbálkozásai sorra zátonyra futottak. Végül 1601 júniusának végén Ferdinánd kénytelen volt lemondani a karintiai nemesség személyes hadba vonulásáról. A rendek által jóváhagyott 400 katona mustráját augusztusra jelölte ki, amely után elvonultak az ostromlók táborába.²⁵

¹⁷ A „*Landesaufgebot*”-ról és az „*Aufgebot*”-ról lásd Steinwenter, Arthur: *Das Reiterrecht der steirischen Gültpferdrüstung (1606)*. In: Pirchegger, Hans (Hrsg.): *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark. XIII. Jahrgang*. Graz, 1915. 1–116., 12–13.; Stangler, Gottfried: *Die niederösterreichischen Landtage von 1593 bis 1607. (Dissertation zur Erreichung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien.)* Wien, 1972. 58–59., 290. Magyar nyelven lásd: Bagi Zoltán Péter: *Világok harca. A császári-királyi hadsereg szervezete és nemzetiségi összetétele a tizenöt éves háború időszakában*. Keletkutatás, 2011. 39–63., 42.

¹⁸ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 277–280.

¹⁹ Herberstein tevékenységéről lásd: Bánlaky: *A magyar nemzet hadtörténelme*, passim; Pálffy: *Kerületi és végvidéki főkapitányok*, 283.; Tóth: *A mezőkeresztési csata*, passim. Herberstein elkésett a mustráról, mert a béketárgyalásokra küldte a főherceg. Lásd: ÖStA KA *Hofkriegsrat* (a továbbiakban: HKR) *Protokolle* (a továbbiakban: Prot.) *Expedit* (a továbbiakban: Exp.) 206. Band *Folio* (a továbbiakban: Fol): 30v. No. 38.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol. 30v. No. 146. Papp Sándor – Hadnagy Szabolcs: *Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben*. Aetas, 18. évf. (2003) 2. sz. 118–152.

²⁰ A lovasok *Hauptmannjai* Hans Christoph Scheitter, Kaspar Preiner, Otto von Radmannsdorf, Felizian Wagen és Andre von Weneck, míg a gyalogságnál Hans Sigmund Freiherr von Herberstein, Sigmund Friedrich von Trautmannsdorf, Wolf Weikhart von Herberstein, Georg Seifried Wechsler, Georg Amman és Simon Maisner voltak. Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 293–294.

²¹ Trautmannsdorf 1600 novemberében részt vett a schottwieni tanácskozáson. 1601 augusztusáig a Belső-Ausztriai Haditanács elnöke. ÖStA KA *Innerösterreichischer Hofkriegsrat-Vindica* Karton 42. 1601 August No. 1.; Kelenik: *Egy végvidék születése*, 333.

²² Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 298., 301.

²³ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 301.; Georg Adam von Trautmannsdorf életéről lásd: Heischmann, Eugen: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien, 1925. 245–246.

²⁴ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 274.

²⁵ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 281–283., 296–297., 301.

Másik két tartománytól eltérően a krajnai rendek az 1601. január és március közötti tárgyalásokon elutasították százötven lovas és egy zászló gyalogos (300 fő) zsoldba fogadását. Ehelyett azonban felajánlották, ha a főherceg személyesen hadba szállna, akkor kiállítják az úgynevezett „Gülpferde”-t, azaz a birtokkal rendelkezők mindegyikének minden 100 rénes forint jövedelem után egy lovaszt kellett kiállítania.²⁶ Ezt a katonaságot fel is állították, és Herwart von Auersperg²⁷ vezetésével el is küldték a Kanizsa alatti táborba. Valószínűleg azonban nem teljes létszámban, hiszen a krajnai biztosok még 1601 augusztusában is úgy vélték, hogy a tartomány védelme szempontjából tanácsosabb lenne az általuk kiállított katonaság egy részét a határvidéken hagyni. E haderő mellett a Görzi Grófság további 100 gyalogost fogadott zsoldjába, akiket a karintiai katonasághoz osztottak be.²⁸

A belső-ausztriai tartományok által felfogadott és kiállított haderő mellett Ferdinánd főherceg személyes katonai kíséretével, azaz az udvari zászlójával (*Hoffahne*) vonult a táborba. Ennek a létszáma 300 főt tett ki.²⁹

Mindezek alapján megállapítható, hogy a Ferdinánd főherceg kormányzása alá tartozó három belső-ausztriai tartomány saját erejéből 4000 és 5000 fő közötti, igen vegyes harcértékű hadat volt képes kiállítani. Ez a katonaság egy-egy horvátországi vagy boszniai hadműveletnél elégségesnek számított ahhoz, hogy sikeresen működjön az Oszmán Birodalom helyi erőivel szemben, ám a Magyar Királyság területének egyik fővára elleni akcióhoz mindenképpen elégtelen volt.³⁰

Itáliai és spanyol segélycsapatok

Ferdinánd főherceg is tisztában volt azzal, hogy a tartományai által kiállított haderő nem elegendő Kanizsa visszafoglalásához. Sógorának, III. Fülöp (1598–1621) spanyol királynak írt levelében a tervezett vállalkozáshoz kért segítségét azzal indokolta, hogy Belső-Ausztria képtelen kiállítani elegendő számú és hadakozásban jártas katonát egy önálló hadjáratához. Mivel különböző katonai, politikai és felekezeti okok miatt a főherceg a császártól és a birodalom rendjeitől nem várhatott segítyt, így csak a Spanyol Királyságtól, a Szentszéktől és néhány itáliai uralkodótól remélhetett támogatást.³¹

A mediterrán világ államai közül a Spanyol Királyság 1594 és 1605 között mintegy 2,5 millió escudóval, azaz 3,75 millió, míg a pápai állam 2,85 millió rénes forinttal járult hozzá az Oszmán Birodalom elleni szárazföldi háborúhoz. Emellett Toscana és Mantova is többször küldött sereget a magyarországi hadszíntérre. Míg azonban VIII. Kelemen azért nyújtott diplomáciai, katonai és pénzügyi segítséget a prágai udvarnak, mivel legfőbb politikai céljának az Oszmán Birodalom magyarországi és európai kiűzését tekintette, addig a többi segélyező leginkább saját politikai céljaik vezérelték. A madridi udvar II. Fülöp haláláig a Habsburg-monarchia és az Oszmán Birodalom közötti békekötést szorgalmazta, ám III. Fülöp trónra kerülésével megváltozott ez a szemlélet. Az új uralkodó és tanácsadói ugyanis egy olyan befektetésnek tekintették II. Rudolf és Ferdinánd főherceg támogatását, amellyel

²⁶ Steinwenter: *Das Reiterrecht der steirischen Gülpferdrüstung*, 12–13.; Bagi: *Világok harca*, 42.

²⁷ Herwart von Auersperg életéről és tevékenységéről: Bánlaky: *A magyar nemzet hadtörténelme*, passim; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, passim; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, passim

²⁸ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 283–285., 297., 301–302.

²⁹ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, passim.; Ortelius: *Chronologia*, 207v.

³⁰ Ortelius nem túl pontos és inkább felfelé kerekítő számításai szerint is a belső-ausztriai tartományok által kiállított haderő összesen 5000 gyalogosból és 2500 lovasból állt. Ortelius: *Chronologia*, 207r-v.

³¹ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 289–290.

pénzt lehet megtakarítani. Ugyanis attól tartottak, hogy egy esetleges békekötést követően az Oszmán Birodalom a nápolyi és szicíliai partvidéket támadná meg, amelynek a biztosítása és megvédése jóval nagyobb költséget emésztett volna fel. Fernando toscanai nagyherceg a támogatásért cserébe a királyi címet kívánta elnyerni; a mantovai herceg esetében mind a keresztes háborúk eszméjének a feléledését, mind pedig az önös érdeket felfedezhetjük. A Gonzaga család ugyanis, amely magát a bizánci trón örökösének tekintette, igen nagyszabású terveket szövögetett, melyek között szerepelt a Balkán meghódítása, valamint a tizenöt éves háború idején egy Erdélyt és Felső-Magyarországot egy kormányzóság alatt egyesítő elképzelés is.³²

III. Fülöp már 1601. február 12-én Valladolidból írt levelében jelezte, hogy parancsot adott 6000 fő felfogadására, s ezt az erőt két ezredbe szervezve a Kanizsa ostromára készülő sereghez küldi. Emellett arra is ígéretet tett, hogy latba vetve tekintélyét a pápánál és a császárnál, ráveszi őket Ferdinánd főherceg megsegítésére.³³ A Gianangelo Gaudanzio di Madruzzo, d'Avy bárójának vezetése alatt az ostromlók táborába érkezett katonaság jelentős része a németek, a tiroliak közül került ki. A többi azonban a spanyol korona alá tartozó más területekről felfogadott személy volt, mint ahogyan ezt a szemtanú Peter Casal is megírta egyik levelében.³⁴ Joggal feltételezhetjük az ezredről, hogy hosszú hadszíntérre vonulásuk ideje alatt (előbb a Duna völgyében haladtak, majd Győr, Kőszeg és Szombathely érintésével csapatonként érkeztek Kanizsa alá) a katonák egy része meghalt, megbetegedett, eltűnt vagy egyszerűen megszökött zászlójától, így 1601 augusztusának végére számuk már nem érhetette el a 6000 főt.³⁵

Ferdinánd főherceg személyesen fordult a Szentszékhez, hogy a hadjárathoz 7000 gyalogost és 1000 lovast kérjen. VIII. Kelemen pápa azonban kezdetben csak pénzügyi és diplomáciai segítséget kívánt nyújtani. Utasította madridi udvarban tartózkodó nunciust, hogy járjon közben a királynál a segítség ügyében, valamint a würzburgi, az augsburgi, az eichstädti püspököt és más birodalmi rendeket is a támogatás szükségességére intette,

³² Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi összeköttetései a Szentszékkel. III. kötet. A Mohácsi vesztől Magyarországnak a török járom alóli felszabadításáig. 1526–1689.* Budapest, 1903. 229–262.; Banfi, Florio: *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai.* Hadtörténelmi Közlemények, 40. évf. (1939) 1–33., 213–228.; Niederkorn: *Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg“*, passim; Tusor Péter. *A barokk pápaság.* Budapest, 2000. 30–35.; Kruppa Tamás: *Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján.* Hadtörténelmi Közlemények, 115. évf. (2002) 2. sz. 281–310.

³³ Hurter-Ammann, Friedrich Emanuel von: *Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seine Eltern bis zu dessen Krönung in Frankfurt.* IV. Band. Schaffhausen, 1851. 360.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 290., 294.

³⁴ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 275.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 302.

³⁵ A spanyol király segélyén felfogadott katonaság a Duna völgyében Krems és Bécs, majd Bécsújhely, illetve Győr, Kőszeg és Szombathely érintésével érkezett el a sereg gyülekezőhelyére. ÖStA KA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol. 31 r. No. 118.; ÖStA KA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol. 31v. No. 42.; ÖStA HKR Prot. *Registratur* (a továbbiakban: Reg.) 207. Band Fol.: 46r. No. 12.; ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 46r. No. 142.; ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 47r. No. 2.; ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 47r. No. 13.; HHStA MEA *Mandate, Patente, und Passbriefe in Kriegssachen* (a továbbiakban: MPP) Konv. 2. Fol. 164r-v.; HHStA MEA MPP Konv. 2. Fol. 171r-172r.; *Az egy restanciaual marattanak hatra arrul valamemoriale.* Vas Megyei Levéltár (a továbbiakban: VaML) V. 102. c. Szombathely Város Levéltára, Vegyes iratok. 50. doboz.; Dominkovits Péter: *„Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején.* Budapest, 2006. 40.

mint ahogyan ez Hieronimus Portia nuncius 1601 januárjában a főhercegnek írt leveléből kiderült. A Szentszék pedig 300 000 koronával kívánt hozzájárulni a hadjárat költségeihez. A pápa azonban – látva birodalmi rendek távolmaradását – mégis rászánta magát egy újabb, a Magyar Királyságba küldendő segélyhad felállítására, s az összesen 10000 katonából álló sereg vezetésével unokaöccsét, Gianfrancesco Aldobrandinit bízta meg.³⁶ A pápai segélyhadhoz csatlakozott a Giovanni de Medici vezette firenzei gyalogság, amely papíron 2000 főt számlált, valamint Vincenzo Gonzaga mantovai fejedelem 100 lovasa, akik felett Carlo Rossi parancsnokolt. A pápai és a firenzei katonaság mellett a mantovai fejedelem augusztus elején 200 vértés, 200 alabárdos és 250 muskétás kíséretében érkezett az ostromra lecsülők táborába.³⁷ A hónap végére azonban az előre meghatározott létszám jelentősen lecsökkent, hiszen már ekkor hozzávetőlegesen 1000 beteg maradt hátra Varasd környékén, sokan pedig meghaltak vagy egyszerűen megszöktek közülük.

Mindezek alapján megállapítható, hogy bár a spanyol király, a pápa, Toscana és Mantova jelentős segélyhadat küldött Ferdinánd főherceg csapataihoz, ám ennek jó része különböző okok miatt már a vár ostromát megelőzően elveszett a haderő számára. Létszámuk tehát valószínűleg nem haladta meg a 15 000 főt, ám – mint ahogyan látni fogjuk – így is ez a haderő adta az ostromlók túlnyomó részét.

A II. Rudolf által küldött segélyhad

A Belső-Ausztriai Haditanács elnöke, Hans Friedrich von Trautmannsdorf 1601 februárjában készített szakvéleményéből kiderül, hogy a főherceg Kanizsa ostromához az uralkodótól összesen 2000 lovas és két gyalogezredet (mindösszesen 6000 fő) kívánt kérni. II. Rudolf azonban már a tavasz folyamán világossá tette Ferdinánd számára – mint ahogyan ezt április 24-én a stájer rendekkel tudatta is –, hogy csupán a kért segélyhad felét akarja a Dél-Dunántúlra küldeni és néhány hónapig fizetni költségeiket.³⁸ Augusztusra azonban már csak a Heinrich Matthias von Thurn gróf³⁹ által felfogadott 1000 német lovasat kívánta Mátyás főherceg a kanizsai táborba küldeni.⁴⁰ A lovasok Ferdinánd többszöri sürgetése ellenére sem indultak meg Kanizsa felé.⁴¹ Annak ellenére, hogy Thurn még augusztus 30-án

³⁶ Hurter: *Geschichte Kaiser Ferdinands II.*, 360.; Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 143–144.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 294.

³⁷ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 144–146.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 294.; 303.

³⁸ Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 290–291.

³⁹ A milánói de Turri vagy Torriani patricius családból származó Franz von Thurn a 16. század második harmadában (1561-ben) szerzett házasságai és katonai szolgálatai révén birtokokat cseh és morva földön. Második házasságából született Heinrich Matthias von Thurn, aki intenzív katolikus neveltetése ellenére is megmaradt a protestáns felekezethöz. A családot az alsó-ausztriai rendek is indigenálták, s a *Herrenstand* tagjai közé emelték. Heinrich Matthias von Thurn ennek köszönhetően, hogy a tizenöt éves háború időszakában az itteni rendi gyűléseken összesen öt alkalommal (1599, 1601, 1602, 1603, 1604) jelölték a megszavazott segélyből kiállítandó lovasság *Obristj*ának. Ebből két alkalommal – 1601-ben és 1602-ben – az uralkodói akarat őt tette meg 1000–1000 lovas lövész parancsnokává. 1604-ben a cseh rendek segélyéből kiállítandó hasonló nagyságú lovasság vezetését bízták rá. A háború során az Udvari Haditanács tagjai közé emelkedett. Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011. 126.

⁴⁰ Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 302.

⁴¹ Lásd: ÖStA KA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol. 32 r. No. 53.; ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 32v. No. 90.; ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 32v. No. 102.; ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 47r. No. 46.; ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 47v. No. 145.

azt jelentette az Udvari Haditanácsnak, hogy kész a főherceg seregéhez csatlakozni,⁴² szeptember elejére megváltozott a helyzet. Szeptember 6-án ugyanis Ferdinánd azt a tájékoztatást kapta Bécsből, hogy a Székesfehérvár környéki hadműveleteket irányító Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur⁴³ hercege Thurn lovasságát is magához rendelte.⁴⁴ Maga az *Obrist* pedig nyolc nappal később elküldött levelében szintén arra hivatkozott, hogy a főhadparancsnok-helyettes parancsára cselekedett, még ha nem is értett egyet ezzel, így Kanizsa helyett Székesfehérvár környékén került bevetésre 1000 lovasa.⁴⁵ A főherceg azonban szeptember–október folyamán továbbra is kitartóan kérte Thurn lovasságát,⁴⁶ majd 1601. október 17-én és 31-én azzal fordult a főherceghez, hogy az említett lovasokat vezéreltesse hozzá Székesfehérvár elfoglalása után.⁴⁷

Ferdinánd megpróbált más alakulatokat is „kölsönkérni” a főhadszinterről. Még szeptember folyamán felajánlotta, hogy Thurn lovassága helyett Georg von Hoditzky 1000 német lovasát küldesse el Mátyás főherceg Kanizsa alá.⁴⁸ Szeptember 23. után Georg Adam von Trautmannsdorfot Mátyás főherceghez, míg Vollmaeren grófot Mercoeur hercegehez küldte, hogy segélycsapatokat küldjenek számára.⁴⁹ A főherceg újabb követe, Sigmund Friedrich von Trautmannsdorf⁵⁰ szeptember 28-án jelent meg Mátyásnál, aki úgy döntött, hogy Otto von Vohenstein⁵¹ frank kerületi lovasait, valamint Giovanni Marco Isolano tábori haditanácsost küldik Kanizsa alá.⁵² Ám már október 8-án azt a parancsot adták, hogy ez az alakulat is maradjon a császári-királyi főszeregnél, mivel az oszmán főszereg Székesfehérvár ellen vonult, és ott volt rájuk szükség.⁵³ Isolano állítólag Mátyás főherceg mindezek ellenére elküldte a kanizsai táborba, ám erről maga az érintett sem nyilatkozik saját önéletrészében, és a Protokollumokban sincs nyoma.⁵⁴

Mint ahogyan már említettem, október végén Ferdinánd újabb megbízottját küldte el a császári-királyi főszereg táborába. A Veszprémbe érkezett Jakob Preiner titkos tanácsosnak és *Hofmarschall*nak az volt a feladata, hogy beszámoljon az ostrom menetéről és újra (a Thurn lovasságon túl) segítséget kérjen. Ezúttal a kérelem meghallgatásra lelt, hiszen november 4-én Mátyás főherceg parancsot adott Hans Preiner zu Stübing, Georg Andreas von Hofkirchen és Hans Wendel von Pernhausen gyalogezredeinek, valamint Thurn német lo-

⁴² ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 595v. No. 120.

⁴³ Mercoeur hercegeének tevékenységéről lásd: Sahin-Tóth Péter: *Lotaringia és a tizenöt éves háború*. Századok, 138. évf. (2004) 5. sz. 1149–1188., 1169–1174.

⁴⁴ ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 48r. No. 28.

⁴⁵ ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band. Fol.: 608v. No. 55.

⁴⁶ ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band. Fol.: 34r. No. 60.; ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 35r. No. 31.

⁴⁷ ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 35r. No. 31.; ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 35v. No. 74.

⁴⁸ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 303.

⁴⁹ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 306–307.

⁵⁰ Sigmund Friedrich von Trautmannsdorf a stájer rendek által kiállított katonaság *Oberstleutnantja* volt. Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 293–294.

⁵¹ Otto von Vohenstein *Bestallungja* 1000 fős német lovas felállítására 1601. július 5-én állította ki az Udvari Haditanács. ÖStA KA *Bestallungen* (Best.) 695/1601

⁵² ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 48r. No. 138.; Isolano életéről lásd: Benda Kálmán: *Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzése a magyarországi török háborúról 1594–1602*. Hadtörténelmi Közlemények, 76. (30.) évf. (1983) 4. sz. 651–681.

⁵³ ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 49r. No. 39.

⁵⁴ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 308.; Benda: *Giovanni Marco Isolano gróf*, 651–681.

vasainak és Philipp Graf von Solms hat kompánia lovas lövésének az indulásra. Két nappal később azonban ehhez a katonasághoz hozzárendelte Adolf von Althan megmaradt gyalogosait és Vohenstein lovasságát is, vezetésükkel pedig Hermann Christoph von Russworm⁵⁵ *Feldmarschallt* bízta meg.⁵⁶ A mintegy 5–8 ezer főre tehető katonaság jó része azonban soha nem érkezett meg Kanizsa falai alá, és az ostromban sem vettek részt.⁵⁷

A német és vallon katonaság mellett az uralkodó magyar katonaságot is igyekezett Kanizsa ostromához küldeni. Ferdinánd főherceg kérésére augusztus 23-án az Udvari Haditanács parancsba adta Zala, Vas és Sopron vármegyéknek, valamint a horvát-szlavón bánoknak, Zrínyi Györgynek, Batthyány II. Ferencnek és Széchy Tamásnak, hogy katonáikkal a Dél-Dunántúlra vonuljanak.⁵⁸ Meg kell jegyeznem azonban, hogy ezen csapatok bevonása Kanizsa ostromába sem sikerült maradéktalanul. Istvánffy feljegyzése szerint a „had [...] melyet szabad legényekből az bán gyűjtött vala” augusztus 27-én Turnišćénél (ma Szlovénia) a főherceg seregéhez csatlakozott.⁵⁹ Ebből a seregből Keglevics III. György vicebán⁶⁰ 100 huszárával már szeptember 5-én az ostromlandó vár körül portyázott,⁶¹ Casal szeptember 26-i levelében pedig tudni vélte, hogy maga a bán 3 napon belül megérkezik a táborba 2000 lovassal és gyalogossal.⁶² Bár létszámukat nem tudom biztosan megadni, ám az bizonyos, hogy ezek a katonák is részt vettek az ostromban, hiszen Ferdinánd október elején kérte az Udvari Haditanácsot, hogy a báni sereghez kirendelt biztosok fizessék ki a vitézek zsoldját.⁶³

A három vármegye az azévi pozsonyi országgyűlés végzésének megfelelően⁶⁴ kiállította a rá kiszabott gyalogságot és lovasságot. Tudjuk például, hogy Sopron vármegye szeptember 3-án Lózson (ma Nagylózs) tartott közgyűlésén rendelkezett a felállítandó hadról,⁶⁵ és

⁵⁵ Russworm életéről lásd: Janko, Wilhelm Edlen von: *Der k. k. Feldmarschall Christoph Hermann von Russworm. Ein Beitrag zur Kenntniss der Regierungsperiode, Cultur- und Sittengeschichte unter Kaiser Rudolph II.* Österreichische Militärische Zeitschrift, vol. 10. (1869) no. 4. 30–53., 181–210.; Stauffer, Albrecht: *Herman Christoph Graf von Russworm kaiserlicher Feldmarschall in den Türkenkämpfen unter Rudolf II.* München, 1884.

⁵⁶ HHStA *Allgemeine Akten* (a továbbiakban: AA) *Hungarica* (a továbbiakban: H) Fasc. 140. Fol. 158v-160r.; Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 306–311.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 310–311. Az ezredekről és egységekről, valamint Oberstjeikről részletesen lásd: Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban*, passim.

⁵⁷ Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 344.; Ortelius: *Chronologia*, 211v.

⁵⁸ ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 32v. No. 128.; ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 32v. No. 131. A főherceg már augusztus 23-án azzal a kéréssel fordult a bécsi Udvari Haditanácshoz, hogy a vármegyék haderejét küldjék az ostromló sereghez. ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 32v. No. 90.; ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 47v. No. 93.; ÖStA KA *Hofkriegsratakten* (a továbbiakban: HKRA) Wien Reg. 1601 August No. 93.; ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1601 August No. 94.; ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1601 August No. 114.

⁵⁹ Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 375.

⁶⁰ Nagy Iván: *Magyarország családai*. VI. kötet. Pest, 1860. 152.

⁶¹ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 279.

⁶² Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 300.

⁶³ ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 35r. No. 15.

⁶⁴ Ez a nemesség személyes hadba vonulását jelentette, valamint azt, hogy minden hús jobbágyporta után egy lovas és két gyalogost kellett kiállítani. Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 304.

⁶⁵ Turbully Éva: *Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1595–1608. II. rész*. Sopron, 2002. 77–78.

Peter Casal is megemlíti egyik levelében, hogy a három vármegye katonasága, mintegy 2500 fő szeptember 22-én érkezett meg az ostromlók táborába.⁶⁶

A kijelölt magyar főméltóságok közül azonban egyedül Zrínyi György csatlakozott a főherceg seregéhez. A már többször említett Casal szerint szeptember 16-án ismeretlen számú huszárral érkezett a táborba, és úgy vélte, hogy gyalogsága is napok belül befut.⁶⁷ Ugyanakkor Széchy és Batthyány sem restségből maradt távol. Esetükben is arról volt szó, mint Thurn vagy Vohenstein lovasainál: csapataikat a fősereghez rendelték, így Székesfehérvár környékén harcoltak.⁶⁸

Az ostrom kezdetére tehát a hadjárathoz optimálisnak tartott létszám fele, azaz hozzávetőlegesen 20 000 katona gyűlt össze. A hadra foghatók száma azonban rohamosan csökkent a harc során. Peter Casal leveleiből tudjuk, hogy szeptember közepére a pápai segélyhad kevesebb mint 8000, míg a firenzei csapat 1500 főt számlált.⁶⁹ A spanyol király pénzsegélyéből felfogadott zsoldosok létszáma a hónap végére már a felére csökkent.⁷⁰ Október végére–november elejére olyan mértékeket öltöttek a veszteségek, hogy a táborban nem maradt több 8000 hadra fogható katonánál.⁷¹ A harcból kiesettek pótlására a vármegyei és a báni csapatok nem jelentettek, nem jelenthettek megoldást. Nem meglepő tehát, hogy Ferdinánd újra és újra megfelelő lovasság és gyalogezredek átirányítását sürgette a császári–királyi főseregtől. A veszteségek pótlásán túl az ostrom sikeres folytatása és egy esetleges felmentési kísérlet megghiúsítása is erre sarkalta.⁷² A főherceg és környezete is tisztában volt azzal, hogy serege sem létszámában, sem minőségében nem felel meg a hadjárat támasztotta követelményeknek: mindössze 1500 huszárt, lovas lövészt és igen kétes értékű inszurgens lovast tudott felfogadtatni vagy kiállítani a rendjeivel.⁷³ Egy esetleges mezei összecsapásban nélkülözhetetlen német lovas vagy kúrasszír egységek nem álltak rendelkezésére. Ezért is sürgette folyamatosan Thurn, majd Vohenstein lovasainak Kanizsa alá küldését. A vár sikeres vívásához szükséges várostromokban jártas, tapasztalt nehézsúlyosság sem állt rendelkezésre. Casal és a leveleit közreadó Stauffer leplezetlenül írt az ostromlók zömét kitevő itáliai zsoldosok tunyaságáról, hanyagságáról és képzetlenségéről.⁷⁴ Emellett a derék taljánok már szeptember végén 20–30 fős csoportokban szökdösni kezdtek a táborból.⁷⁵ Az ostrom folyamán pedig állítólag egy magát genovai kapitánynak mondó személy ajánlotta fel a saját és katonái szolgálatát Hasszán kanizsai pasának, ám végül ez

⁶⁶ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 295.

⁶⁷ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 1886. 286.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 302.

⁶⁸ ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1601 September No. 15.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 302.

⁶⁹ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 289.

⁷⁰ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 301.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 307.

⁷¹ Casal levele szerint november elejére Madruzzo katonáinak döntő többsége vagy megbetegedett vagy megsebesült, míg Zrínyinek alig maradt 100 katonája. Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 306., 310.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 311. 1601 decemberére a pápai segélyhad is 3500 főre apadt, ám ezek közül is sokan sebesültek vagy betegek voltak. Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 154.

⁷² Az esetleges felmentési kísérletekről és a várban lévők szorult helyzetéről szóló információk mind egyike arra ösztönözhetette Ferdinándot, hogy segítséget kérjen Mátyás főhercegtől vagy Mercoeur hercegtől. ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 47r. No. 32.; Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, passim.; Ortelius: *Chronologia*, passim.; Sudár: *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*, passim.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, passim.

⁷³ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 297.

⁷⁴ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, passim.

⁷⁵ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 301.; Ortelius: *Chronologia*, 208r.

meghiúsult.⁷⁶ Casal a Madruzzo ezred katonáival sem volt megelégedve. Augusztus 30-i levelében úgy vélekedett róluk, hogy nem annyira képzett zsoldosok, mint ahogyan ezt korábban mondták róluk.⁷⁷ Mindezek alapján nem meglepő, hogy Ferdinánd sürgette a tapasztalt és kipróbált csapatok táborába küldését, és tette ezt mindannak ellenére, hogy tudta, Rudolf még az év kora nyarán Franz Seraph von Dietrichstein bíborost elküldte a pápához azzal a kéréssel, hogy a Szentszék segélyhadát ne Kanizsa, hanem Buda ostromára küldje.⁷⁸

1.2. Élelem, hadianyagok és szállítás

A Kanizsa ostromára összegyűlt sereg ellátása talán még a katonaállításhoz is nehezebb, új kihívás elé állította a Belső-Ausztriai Haditanácsot. Bár az 1600 decemberi bécsi tanácskozáson mindenki egyetértett abban, hogy a siker érdekében 40 000 katonánál kisebb sereggel el sem szabad kezdeni a hadjáratot, ám ennek a tömegnek az eltartásához szükséges élelem előteremtése illuzórikusnak tűnt.⁷⁹ Mercoeur herceg Kanizsa sikertelen felmentéséről 1600 októberében Mátyás főhercegnek készített jelentésében hangsúlyozta, hogy a hadművelet balsikerét – egyebek mellett – a rosszul megszervezett ellátás miatt fellépő élelmiszerhiány okozta.⁸⁰ Ezt az érvet nem is tekinthetjük pusztán kifogásnak, hiszen ebben az évben a közel 15000 fős császári-királyi hadsereg ételmezéséhez a minimálisan szükséges 26000 hektoliter gabonát sem sikerült előteremteni.⁸¹ A Ferdinánd főherceggel, illetve megbízottaival folytatott tárgyalásokon a stájer, karintiai és krajnai rendek vállalták, hogy az általuk kiállított katonaságnak nemcsak a zsoldját fizetik, hanem élelemmel is ellátják. Emellett előbbieket az áprilisi tárgyalásokon attól sem zárkóztak el, hogy az ideérkező segélyhadak részére megfelelő díj ellenében bort és gabonát adnak el. Úgy vélték, hogy az átvonuló csapatok ellátására mihamarabb 50 000 rénes forintot át is kellene adni a főlélmesternek. A rendek által áprilisban „megálmodott” elképzelés azonban már júliusban elveszítette minden realitását. A június végén Fiume környékére érkezett pápai hadak ugyanis erőszakoskodtak, raboltak-fosztogattak, mivel ellátásuk igen komoly akadályokba ütközött, hiszen nagy gabonahiány volt ezeken a területeken.⁸² A főlélmester ezért a stájer rendek által felfogadott hadaknak szánt élelmiszert rendelte ételmezésükre, aminek kö-

⁷⁶ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 269.; Sudár: *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*, 1051.

⁷⁷ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 275–276. Egy érdekes esetet írt le a *Fuggerzeitung*. 1601 májusban Itáliából az a hír érkezett, hogy a Madruzzo ezred egyik katonája, egy bizonyos Daniel Burghammer egy kislánynak adott életet. A hét éve házasságban élő hadfi ekkor bevallotta, hogy hermafroditának született, de szülei fiúnak keresztelték. Később egy kovács mellé adták segédnek, majd katonának állt, és harcolt Németalföldön és a Magyar Királyságban is. Saját bevallása szerint múlt évben egy spanyol katonával hált együtt, amely után terhes lett. Feleségéről azt vallotta, hogy soha nem élt vele nemi életet. Klarwill, Victor: *Fugger-Zeitungen. Ungedruckte Briefe an das Haus aus den Jahren 1568–1605*. Wien, 1923. 234–235.

⁷⁸ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 145.

⁷⁹ Kelenik: *Egy végvidék születése*, 338–339.

⁸⁰ ÖStA KA AFA 1600/10/1.

⁸¹ Bog, Ingomar: *Türkenkrieg und Agrarwirtschaft. Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und der Kriegsfinanzierung vor allem in Österreich unter der Enns und seinen Grenzlandschaften im 16. und 17. Jahrhundert*. In: Pickl, Othmar (Hrsg.): *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas*. Graz, 1971. 13–26., 24.

⁸² Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen, 277–285., 292–293., 295., 297.*

szönhetően a nagy nehezen összegyűjtött alig egy hónapi ellátmány el is tűnt. Amikor augusztus elején kiderült, hogy Herberstein katonáinak se kenyér, se hús, se bor, se zab nem jutott, a főherceg megpróbálta az ügyet személyesen megoldani, ám még augusztus 24-én a vend végvidéki főkapitány csapatai nyomorúságos helyzetéről panaszkodott.⁸³

Mind a grazi Haditanács, mind pedig a belső-ausztriai rendek tisztában voltak azzal, hogy a teljes hadsereg ellátásához szükség van külső segítség igénybevételére. Trautmannsdorf már 1601 februárjában készített szakvéleményében hangsúlyozta, hogy a Ferdinánd kormányzása alatt álló területek nem rendelkeznek egy nagyobb had ellátásához szükséges mennyiségű gabonával és borral, és azt javasolta, hogy a főherceg mindenképpen forduljon pénzsegélyért az uralkodóhoz az élelmezés megoldása érdekében.⁸⁴ Két hónappal később a stájer rendek sürgették, hogy a császár által már jóváhagyott tiroli segéllyel (150 000 rēns forint) kapcsolatban Ferdinánd haladéktalanul kérvényezze, hogy az összeget Grazba eljuttassák.⁸⁵ Az ígért pénzekből azonban júliusig Zacharias Geizkofler⁸⁶ birodalmi fillérmester csak 20 000 forintot fizetett ki a birodalmi töröksegélyből, amely el is fogyott már az élelmiszerek beszerzésénél.⁸⁷

Mindezekkel szembesülve Ferdinánd kérte Mátyást, hogy Zala, Sopron és Vas vármegyék élelemmel is támogassák a Kanizsa elleni ostromot.⁸⁸ A főherceg ennek eleget is tett, és augusztus 23-i keltezéssel felszólította az ottani rendeket a segítségnyújtásra.⁸⁹ Arról azonban nem áll rendelkezésünkre pontos információ, hogy ez mikor történt meg. Október folyamán a főherceg kétszer is sürgette a vármegyék élelmiszerszállítását,⁹⁰ a hónap végén pedig még Nádasdy Ferencet⁹¹ is felpanaszolta a bécsi Udvari Haditanácsnál, mondván, hogy ő akadályozza az élelem célba juttatását.⁹² Valószínűleg – a katonasághoz hasonlóan – ebben az esetben is az összegyűjtött ellátmányt részben vagy egészben a császári-királyi főszereg táborába indították el. Végső kétségbeesésében november 6-án Ferdinánd azzal bízta meg a főlélmestert és Herbersteint, hogy Zrínyitől és a környék birtokosaitól kérjenek segítséget.⁹³ Ennek köszönhetően Sopron vármegye november 13-i közgyűlésén (tehát a Székesfehérvár körüli harcokat követően) a főispán levelére elrendelték az összegyűjtött rendek, hogy „minden két porta és hasonlóképpen minden két nemesi kúria egy szekeret adjon 12 birodalmi köből zabbal, valamint egy megterhelt négykerekű szekeret négy dénáros [tehát olcsónak számító – B. Z. P.] kenyérrel megrakva Kanizsa várához.”⁹⁴

⁸³ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 300., 302.

⁸⁴ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 290–291.

⁸⁵ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 293.

⁸⁶ Müller, Johannes: *Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II.* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1900. 251–304.; Sigelen, Alexander: *Zacharias Geizkofler (1560–1617). – Fürstendienst und Familienpolitik: Eine biographische Fallstudie zur politischen Kultur im Heiligen Römischen Reich um 1600.* Kohlhammer, 2009.

⁸⁷ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 297–298.

⁸⁸ ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 32v. No. 90.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 302.

⁸⁹ ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 47v. No. 93.; ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1601 August No. 93.; ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1601 August No. 94.

⁹⁰ ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 35v. No. 25.; ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 35v. No. 61.

⁹¹ Nagy László: *Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc.* Budapest, 1987.

⁹² ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 35v. No. 78.

⁹³ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 310.

⁹⁴ Turbully: *Sopron vármegye*, 79.

Az ostrom ideje alatt a táborban lévők nagy ínséget szenvedtek, hiszen vagy egyáltalán nem volt élelmiszer, vagy olyan drágán, hogy az egyébként is zsold nélkül lévő katonaság nem tudta megfizetni a kínált portékákat.⁹⁵ Casal egyedül szeptember 24-i levelében tudta leírni, hogy inkább bőség, mint hiány van eleségből. Ennek köszönhetően egyesek már úgy gondolták, hogy kenyér olcsóbb lesz majd, mint Grazban.⁹⁶ Az optimizmusra az adhatott okot, hogy a napok óta várt társzekerek végre megérkeztek a táborba; ahogy azonban az ezeken szállított élelem elfogyott, újra éhezés köszöntött a katonákra.⁹⁷ Természetesen megpróbálták valahogyan élelemhez jutni. Casal leírása szerint szeptember elején, aki csak tudott, hatalmas botokkal kiment a táborból, hogy a környék alma- és szilvafáiról leverje a termést. A fél, egy vagy akár több mérföld gyaloglás után beszerzett gyümölcsből belakottak aztán megbetegedtek, mert annyira gyötörte őket az éhség, hogy szinte mindent felhabzoltak.⁹⁸ Az idő előrehaladásával azonban természetesen ez a lehetőség is megszűnt, így maradt az éhezés.

Az ostrom sikeres megvívásához szükséges tüzérség, muníció és hadianyag beszerzése is komoly kihívások elé állította a Belső-Ausztriai Haditanácsot. A három tartomány rendjei által megszavazott segélyösszegeből nehéz azonban meghatározni, hogy valójában mennyi pénzt is szántak erre a célra. Annyi azonban bizonyos, hogy Stájerország 4000 forintot hagyott jóvá lőszervásárlásra.⁹⁹ Mivel – hasonlóan az élelmezéshez – ezt az összeget saját végvidéki és mezei hadaik felszerelésére kívánták fordítani, ezért nem meglepő, hogy Trautmannsdorf februári szakvéleményében a tüzérséggel és hadianyaggal kapcsolatban is úgy vélekedett, hogy Ferdinánd az uralkodótól kérjen pénzt ezek beszerzésére.¹⁰⁰ Ennek megfelelően a főherceg áprilisban a bécsi Udvari Haditanácshoz fordult, hogy a lőpor előállításához szükséges salétromból 100 mázsát a helyi salétromkamarákból beszeressen.¹⁰¹ Sajnos nem áll rendelkezésemre információ arról, hogy a kérelemre milyen válasz érkezett. Júniusban Ferdinánd jegyzéket készíttetett a grazi, pettaui (ma Ptuj – Szlovénia) és radkersburgi (ma Bad Radkersburg – Ausztria) hadszertárakban található kis és nagy űrméretű lövegek állapotáról, azért, hogy indítványozhassa, mit kell még hozzájuk pótlólag beszerezni; emellett Hallban és Salzburgban ágyúgolyókat rendeltetett.¹⁰² Erőfeszítéseit azonban ebben az esetben sem koronázta siker. Igaz ugyan, hogy az ostrom idejére jelentős számú tüzérséget – egyes források szerint közel száz ágyút – sikerült összpontosítani Kanizsa falai alá, ám ezekhez mindössze 6000 lövedéket tudtak beszerezni, se ezek közül is 1800 darab ládába zárva a mocsárba veszett. Emellett hiányzott a lóp feltöltéséhez szükséges nagy mennyiségű vászonzsák, homok és rőzse.¹⁰³ Előbbinek a beszerzését a táboron belül is igyekeztek megoldani, utóbbiakat azonban nagy távolságról kellett beszerezni.¹⁰⁴

⁹⁵ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, passim.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 302–312. passim.; Ortelius: *Chronologia*, 209r.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 374–379., 384–387. passim.

⁹⁶ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 299.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 307.

⁹⁷ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 291.

⁹⁸ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 285.

⁹⁹ Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 277–285.

¹⁰⁰ Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 291.

¹⁰¹ ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 29r. No. 27.; ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 41r. No. 18.

¹⁰² Hurter: *Geschichte Kaiser Ferdinands II.*, 368–370.

¹⁰³ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 151.

¹⁰⁴ A táborban található sátrakat vágták szét és varrták össze zsákoknak, de emellett Grazból, Pettauból és Radkersburgból is hozattak. Rőzsét a megmaradt környező erdőben szereztek be. Ortelius: *Chronologia*, 208v.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 376–377.

Egy-egy ostrom sikeréhez nélkülözhetetlen volt megfelelő számú sáncmunkás (*Schanzknecht*) alkalmazása is. A fegyverrel egyáltalán nem vagy csak kevéssé ellátottak a tábor erősítési munkái mellett sáncosarakat fontak, vagy a profosz parancsára a sereg szemetét ásták el. Fontosságukat és nélkülözhetetlenségüket mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a németalföldi várostromokban jelentős tapasztalatokat szerzett Karl von Mansfeld 6000 sáncmunkás zsoldba vételét tartotta szükségesnek Esztergom 1595. évi ostromához.¹⁰⁵ Kanizsa ostrománál legalább ezer főre lett volna szükség, azonban végül csak a fele állt az ostromlók rendelkezésére.¹⁰⁶ Számukat tovább csökkentette, hogy egyrészt veszélyes munkájuk miatt állandó életveszélyben forogtak a védők heves tüzelésében (Casal leveleiből kiderül, hogy szeptember 23-án és 24-én is két-két sáncmunkás vesztette életét¹⁰⁷), másrészt a katonákhoz hasonlóan közülük is sokan egyszerűen megszőktek.¹⁰⁸ Pótlásuk érdekében a zoldosokat és a velük együtt a táborba érkezett nőket¹⁰⁹ alkalmazták erre a nagy szaktudást és tapasztalatot igénylő munkára.¹¹⁰ Ezt bizonyítja, hogy Casal szeptember 18-ról és 20-ról írva megemlítette, hogy a katonákon kívül egy-egy nőt is lövés ért munka közben.¹¹¹

Az élelem és a hadianyag táborba juttatásához szállítóeszközökre és a folyókon való átkeléshez hajóhidakra is szükség volt. Trautmannsdorf többször említett 1601. februári szakvéleményében úgy vélte, hogy egy-egy hidat kell verni a Dráván és a Murán, s ennek előkészítéséhez a lehető leghamarabb hozzá kell látni.¹¹² Két hónappal később a stájer rendek már úgy vélték, hogy a szállítás zökkenőmentes biztosításához Varasdnál (ma Varaždin – Horvátország), Letenyénél, Muraszemennyénél és Drnjenél (ma Horvátország) lenne érdemes hajóhidakat összeállítani.¹¹³ Végül két átkelőt biztosan létrehoztak a Murán: az egyiket Turniščénél, a másikat pedig Letenyénél.¹¹⁴

A gyorsabb és egyszerűbb folyami szállításhoz szükséges hajók és dereglyék építéséről is rendelkezett a főherceg. Ám már június végén – július elején szembesülnie kellett azzal, hogy pénzihiány ezek előteremtése elé is komoly, szinte áthidalhatatlan akadályt gördít.¹¹⁵

Az élelem és a hadianyag táborba juttatásához kellő szekerek kiállítása is nehézségekbe ütközött, mivel nem állt rendelkezésre elegendő pénz. Ezért egyrészt kölcsönt kellett felvenni, másrészt felszólították a tartományokat, hogy lovakat és szekereket állítsanak ki erre a feladatra. Ennek értelmében Karintiónak például 300 igavonót és 22 szállítóeszközt kel-

¹⁰⁵ ÖStA KA AFA 1595/4/3c. Az előző évi hadjáratról készített jelentéseiben Zacharias Geizkofler 1597-ben és 1598-banszintén a sáncmunkások fontosságát hangsúlyozta. Müller, Johannes: *Der Anteil der schwäbischen Kreistruppen an dem Türkenkrieg Kaiser Rudolf II. von 1595 bis 1597*. Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg. Achtundzwanzigster Jahrgang. 1901. 155–262. 238., 253.

¹⁰⁶ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 151.

¹⁰⁷ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 296., 298.

¹⁰⁸ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 151.

¹⁰⁹ Casal az augusztus 30-i eseményekről beszámolva megemlíti, hogy Madruzzo ezredében több nőt látott, mint férfit, akik közül néhány nap múlva harminc olyat számolt össze, aki a hátán egy kosárban cipelte újszülött gyermekét. Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 275., 278–279.; A nők szerepéről a katonai táborokban lásd: Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban*, 191–199.

¹¹⁰ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 151.

¹¹¹ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 291., 294.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 304–305.

¹¹² Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 291.

¹¹³ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 293.

¹¹⁴ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 302–303.

¹¹⁵ Hurter: *Geschichte Kaiser Ferdinands II.*, 368.

lett volna küldenie a kanizsai táborba. A rendek azonban részben a közelgő aratásra, részben az ökrök nélkülözhetlenségére, részben pedig a császári-királyi katonaság múlt évi pusztításaira hivatkozva igyekeztek magukat kimenteni a feladat teljesítése alól, vagy áthárítani azokat teljes egészében alattvalóikra.¹¹⁶ Ennek köszönhetően a szükséges 1000 igavonó helyett csak 300 gyűlt össze a táborban, amelyek közül olyan sokan elgyengültek vagy elpusztultak, hogy a lovasság és a nemesek is kénytelenek voltak átadni lovaikat a szállítósokhoz.¹¹⁷ Így nem meglepő, hogy a tüzérség csak részenként tudott felvonulni: szeptember 16-án még csak hat ágyú állt rendelkezésre, és amikor a vár lövetése 29-én elkezdődött, még mindig csak harminc löveg ontotta a tüzet a falakra.¹¹⁸ Az ostrom befejezését követően a tüzérség elvontatása újra megoldhatatlan feladat elé állította a hadvezetést, hiszen hiányzott a fogatoláshoz szükséges mennyiségű kötél és láncc. Ezért történhetett meg az, hogy szinte az összes ágyú, valamint a megmaradt munició és élelem jelentős része az ostromlótak kezére jutott.¹¹⁹

Mindezek alapján megállapítható, hogy Ferdinánd főhercegnek és a Belső-Ausztriai Haditanácsnak sem megfelelő számú és minőségű katonát, sem az ezek ellátásához szükséges élelmet, sem pedig az ostrom megvívásához elengedhetetlen mennyiségű hadianyagot nem sikerült biztosítani. Ez részben annak volt köszönhető, hogy nem sikerült elegendő pénzt előteremteni a hadjáratához, részben pedig annak, hogy hiányzott a megfelelő tapasztalat egy ilyen volumenű hadművelet megszervezéséhez.¹²⁰

A Kanizsa ostromára rendelt keresztény had vezetése

A tizenöt éves háború császári-királyi hadseregeiben különböző felségjogon felállított ezredek, csapatok és egységek harcoltak egymás mellett az Oszmán Birodalom haderejével szemben. Mint láthattuk, nem volt ez másként a Kanizsa ostromára küldött keresztény had esetében sem. Ennek a bonyolult összetételű, soknemzetiségű és különböző hatékonyságú elemekből álló hadnak a vezetése, irányítása, mindennapjainak megszervezése és harcba vezetése óriási kihívást jelentett volna egy tapasztalt katonákból és szakemberekből álló táborok számára is. Azonban mindez nem állt Ferdinánd rendelkezésére. Trautmannsdorf már februárban azt javasolta a főhercegnek, hogy magasabb és alacsonyabb rangú tisztségviselők felfogadására kérjen pénzt az uralkodótól.¹²¹ Grazban azonban nem csupán a pénzhiánnyal küzdöttek, hanem olyan katonai vezetők sem álltak rendelkezésre, akik egy több tízezer katona és a hozzájuk csatlakozó segéderők, gyűlevész nép irányításához, mindennapjainak megszervezéséhez, mozgásának biztosításához megfelelő szakértelemmel rendelkeztek volna; a főhercegnek tehát a semmiből kellett megteremtenie egy táborokart.¹²²

¹¹⁶ Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 295.

¹¹⁷ Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 377.

¹¹⁸ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 151.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 305.

¹¹⁹ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 154.; Ortelius: *Chronologia*, 212 r.

¹²⁰ A hadjárat előtt úgy számolták, hogy havonta 100000 rénes forintba kerülne az ostrom. Egy egykorú forrás úgy tudta, hogy a pápának és Firenzének 700 000, míg Ferdinánd főhercegnek szeptember közepéig 200 000 koronájába került a hadakozás. Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 290.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 297., 305.

¹²¹ Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 291.

¹²² Augusztusban azzal a kéréssel fordult Ferdinánd Bécshez, hogy a tábort vezető főprofosznak (*General Feldprofoß*) és a főszállásmesternek (*Obrist-Quartiermeister*), valamint alárendeltjeiknek milyen fizetés jár. Az Udvari Haditanács még 9-én válaszolt, és megküldte a mindkét tisztséghez tartozó *Bestallungot*. Nyolc nappal később újabb iratokat indítottak útnak Grazba, így a Belső-Ausztriai

Főhadparancsnok, főhadparancsnok-helyettes és a tábori haditanácsosok

Az 1601-ben Kanizsa visszafoglalására rendelt keresztény csapatok *General Feldobrist* tisztét, azaz a főhadparancsnokságot maga az ifjú, alig húszas évei elején járó Ferdinánd főherceg vállalta el. Szándékáról már 1600 decemberében tájékoztatta az egybegyűlt stájer rendeket, majd a következő év áprilisában megerősítette elhatározását.¹²³ A főherceg azonban nem rendelkezett semmiféle katonai tapasztalattal, és hamar kicsúszott a kezéből az irányítás. Trautmannsdorf már 1601. februári szakvéleményében arra intette Ferdinándot, hogy egyrészt az uralkodó tudta és beleegyezése nélkül semmilyen vállalkozásba se kezdjen, másrészt minden esetben kérje ki titkos és haditanácsosainak, valamint a stájer, karintiai és krajnai rendek megbízottjainak véleményét is.¹²⁴ A hadi dolgokban való járatlansága tekintélyét is kikezdte. Miksa bajor herceg¹²⁵ ágensének, Johann Manhartnak a jelentése szerint a katonák panaszkodtak, és megvetéssel beszéltek mind az ostromról, mind pedig a főhercegről. Emellett a saját szemével látott egy gúnyiratot (*Pasquill*), amelyben azzal vádolták Ferdinándot, hogy a nők (anyja és felesége) és a jezsuiták tanácsaira hallgat a hadakozással kapcsolatban. Ha ezek a vádak nem is fedték teljes egészében a valóságot, az azonban egyértelmű, hogy a főherceg stábjának tagjait nem a katonai hozzáértés alapján válogatta, hanem politikai alapon és felekezeti hovatartozás szerint.¹²⁶ Akkori és későbbi rossz megítélésén az sem segített, hogy az ostrom sikeressége érdekében még személyes kényelméről is hajlandó volt lemondani. Mind sátrát, mind lovait felajánlotta, ha a szükség megkívánta.¹²⁷

A császári-királyi haderónél a főhadparancsnok mellé helyettesként igyekezett hadakozásban járatos katonát, egy *General Obristleutnant*, azaz főhadparancsnok-helyettest kinevezni. A megbízott személy feladatai közé tartozott munkájának segítése, mint például a vonulás rendjének meghatározása vagy az őrség kiosztása és ellenőrzése. Amennyiben az uralkodói családból kinevezett személy nem tartózkodott a táborban, akkor helyettesítenie kellett. A tisztségviselői kar többi tagjának – származásától függetlenül – alá kellett vetni magát parancsainak. 1601-ben a Kanizsa visszafoglalására indult keresztény hadat vezető Ferdinánd főherceg helyetteséül Vincenzo Gonzaga mantovai fejedelmet tette meg. Ezt inkább politikai természetű, mintsem átgondolt katonai döntésnek kell tekinteni. Az itáliai kisállam uralkodója bár 1601-et megelőzően kétszer is járt a Magyar Királyságban saját pénzén felfogadott katonáival, ám nem sok haditapasztalatot gyűjthetett egy-egy jelentősebb vár ostromáról. 1595-ben Esztergom bevétele után érkezett egy nappal, majd részt vett Visegrád ostromában, ahol a védők neki adták meg magukat. A két erősség közötti különbséget jól mutatja, hogy míg előbbit a császári-királyi fősereg 62 napig ostromolta, addig utóbbi őrsége négy nap lövés után szabad elvonulás fejében feladta az öreg és korszerűtlen várat. Két esztendővel később a sors megismételte önmagát, hiszen Gonzaga ismét egy nappal egy helyőrség (Pápa) visszafoglalása után érkezett a keresztény táborba. Miksa

Haditanács tábori élelmezési rendtartást, valamint újabb felfogadó iratmintákat kapott. ÖStA HKR Prot. Exp. 206. Band Fol.: 32r. No. 37.; ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 47r. No. 32.; ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 47r. No. 70.

¹²³ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 277., 291.; Ortelius: *Chronologia*, 207r.

¹²⁴ Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 290.

¹²⁵ Kraus, Andreas: *Maximilian I. Bayerns großer Kurfürst*. Regensburg, 1990.; Albrecht, Dieter: *Maximilian I. von Bayern 1573–1651*. München, 1998.

¹²⁶ Hurter: *Geschichte Kaiser Ferdinands II.*, 382.; Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 268.; Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 150.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnamen*, 312–313.

¹²⁷ Ortelius: *Chronologia*, 208v.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 376–377.

főherceg¹²⁸ a Győr felé vonuló had utóvédének vezetését bízta rá, majd részt vett az erődváros ostromában is, de már október közepén Prágába távozott. A mantovai fejedelmet agilis, magát az Oszmán Birodalom elleni háborúban kitüntetni akaró személyként jellemezzük, ám személyében mégis egy „műkedvelő katonát” tisztelhetünk, akiről nem véletlenül fogalmazta meg sommásan Florio Banfi, hogy Ferdinándhoz hasonlóan a hadakozásban ő is járatlan volt.¹²⁹

General Obrist-Feldmarschall és a tábor mindennapjainak megszervezéséért, irányításáért felelős tisztségviselők

A császári-királyi haderő irányításának, „idegközpontjának” szálai a *General Obrist-Feldmarschall* kezében futottak össze, akit mai fogalmaink szerint vezérkari főnöknek tekinthetünk, ám feladatai és funkciói szerint ő szabta meg a hadművelet egészét. A had teljes körű irányítására kiterjedő, szerteágazó és több tisztségviselő felügyeletét magába foglaló feladatai miatt rátermettségétől egy-egy hadjárat sikere függhetett. Részt kellett vennie a haditanácskozásokon, és amennyiben az uralkodó nem nevezett ki főhadparancsnok-helyettest, úgy automatikusan kötelessége lett ezen tisztség feladatainak átvétele is. A *General Obrist-Feldmarschall* a lovasság főparancsnokaként valamennyi lovas egységnek, *Rittmeister*nek és egyéb lovastisztnek parancsolt. Ügyelnie kellett mind a lovasságnál, mind pedig a gyalogságnál a katonai igazságszolgáltatás gyakorlására is. A tábor rendjét, fegyelmét és tisztaságát – együttműködve a tábori főprofossal (*General Obrist-Profos*) – a tábori rendtartás¹³⁰ (*Feldordnung*) pontjai alapján igyekezett fenntartani. Az abban szereplő instrukciók alapján a *General Obrist-Zeugmeister*rel közösen kijelölte, ellenőrizte a sereg útvonalát és vonulási rendjét. A sereggel vonuló katonaságról pontos jegyzéket kellett vezetnie. Feladatai között határozta meg még az irat, hogy felügyeljen a katonai tábor ellátásában kulcsszerepet játszó markotányosokra (*Markatender*) a tábori főélelmesterral (*General Obrist-Profiantmeister*) együttműködve. Biztosítania kellett a tábori piac és a portékákat szállító kalmárok védelmét. Köteles volt azt is felügyelni, hogy az árujukat kínálók az élelemrendtartásnak¹³¹ (*Proviantordnung*) megfelelő áron és mérési csalás nélkül kínálják a táborba hozott cikkeket. Az árusításra jogosultaknak engedélyt kellett kiállítania (*Platzbrief*), valamint a büntetésükkel és helypénzüikkel (*Standgeld*) kapcsolatos ügyek is hozzá tartoztak, bár ez utóbbi esetben meg kellett egyeznie a főprofossal. Erre a nagyon fontos

¹²⁸ Noflatscher, Heinz: *Glaube, Reich und Dynastie. Maximilian. Der Deutschmeister (1558–1618)*. Marburg, 1987.

¹²⁹ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1939. 7., 31–32., 224., 226.; Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 145., 150.; Nagy László: „Meggfogya bár, de törve nem...” *Török háborúk viharában (1541–1699)*. Budapest, 1990. 141.; Pálffy Géza: *Pápa a hosszú török háborúban*. In: Hermann István (szerk.): *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*. Pápa, 1997. 75.; Iván László: *A visegrádi vár története. A kezdetektől 1685-ig*. Visegrád, 2004. 90–91.

¹³⁰ Leonhard Fronsperger 1573-ban kiadott művében található egy 55 cikkelyből álló tábori rendtartás. Fronsperger, Leonhard: *Kriegsbuch. 3. Bd.: Von Schantzen und Befestigungen umb die Feldtläger aufzuwerfen...* Frankfurt-am-Main, 1573. XIXr.-XXIIIv. A tizenöt éves háború időszakából egy átdolgozott tábori rendtartás maradt fenn. *Mátyás főherceg által kibocsátott tábori rendtartás, 1600. szeptember 1.* ÖStA KA AFA 1600/9/3.

¹³¹ 1595. június 28-án Vas vármegye hadjáratra kivonult katonaságának szállítandó áruk árait a megyeyűlés rendelkezése szabta meg. Ez alól egyedül a kenyér volt a kivétel, mivel az összegyűlt megyei nemesek ezzel kapcsolatban úgy határoztak, hogy ez esetben a mezei katonaság élelmészeti tisztjeinek árszabását tekintik maguk számára is irányadónak. Tóth Péter: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1595–1600*. Szombathely 1989. 54.c.; ÖStA KA Zentralstelle HKR Sonderreihe Kanzleiamt I. No. 11.

posztra Ferdinánd főherceg Don Giovanni de Medicit nevezte ki. Ő először 1594-ben járt a magyar hadszíntéren, amikor féltestvére, I. Ferdinánd toszkán nagyherceg 2000 gyalogossal ide küldte. A segélyhad több mint háromnegyede elpusztult, részben a harcokban, de leginkább a nélkülözésben. Emiatt a nagyherceg a következő évben nem is küldött segélycsapatokat a császárnak, de féltestvére II. Rudolf szolgálatában maradt. Medici a következő évben magának követelte a tüzérség irányítását, azaz a *General Obrist-Zeugmeister* tisztséget. A nyomásnak engedve, az uralkodó az 1595. évi hadjáratban az Esztergom ostromára rendelt császári-királyi hadsereghez ki is nevezte, annak ellenére, hogy mind a Bécsbe küldött tanácsosok, mind a bécsi Udvari Kamara tanácsosai elégedetlenségüket fejezték ki ezzel kapcsolatban. Előbbiek kérték az udvart, hogy Medicit figyelmeztessék arra, hogy olyan személyt nem fogadhat fel, aki előzőleg nem szolgált a tüzérségnél. A Bécsben hátrahagyott Udvari Kamara tanácsosai pedig 1595. január 1-jén keltezett szakvéleményükben kifejtették, hogy a tüzérségnél fellépő gondok és hiányosságok felszámolásának egyetlen lehetséges megoldása egy rátermett és tapasztalt német katona kinevezése erre a posztra. A tanácsadók ellenkezése is azt mutatja, hogy ebben az esetben is – mind 1595-ben, mind pedig hat évvel később – a politikai és felekezeti érdekek felülírta a katonai megfontolásokat.¹³² Gonzagához hasonlóan Mediciről is megállapítható, hogy az ostrom alatt agilisán, magát az Oszmán Birodalom elleni háborúban kitüntetni akaró személyként viselkedett, ám benne is csak egy „műkedvelő katonát” tisztelhetünk, akit társadalmi presztízse és nem a hadi tapasztalatai emeltek ebbe a fontos pozícióba.¹³³

Az *Obrist-Wachtmeister*, azaz a magyar nyelvben kevésbé pontosan visszaadható főstrázsamesteri tisztség mindenkor betöltője azt kapta feladatául, hogy a tábor őrzését – mind ellenséges támadással, mind a felderítéssel szemben – biztosítsa. Schwendi javaslata szerint a lovasság és a gyalogság részére külön egy-egy rátermett személyt kellett volna kinevezni,¹³⁴ a tizenöt éves háború első szakaszában azonban egy-egy kinevezett töltötte be a tisztséget. A poszt fontosságára jellemző, hogy az Adolf von Schwarzenberg¹³⁵ részére kiállított *Bestallung*ban az szerepelt, hogy a *General Obrist-Feldmarschall* egyik helyettesének kellett betöltenie a tábor őrzéséért és ellátásért felelős hivatalt is.¹³⁶ Az 1600 júliusában, illetve augusztusában a császári-királyi haderő stábjáról készített jegyzékben pedig már úgy tüntették fel, hogy a két helyettesi tisztséget összevonták a két *Obrist-Wachtmeister* hivatallal.¹³⁷ Talán ez az egyetlen poszt, amelyre a főherceg egy tapasztalt és nem mellékesen a tisztséget már betöltött személyt nevezett ki Germanico Strassoldo személyében. A friauli nemes a németalföldi spanyol seregben töltött szolgálat után 1597. május 8-án megbízást kapott arra, hogy 200 vallon lovas lövészt zsoldjába fogadjon és a magyar hadszíntérre vezessen. A következő év júniusában a kivégzett Diego Lopes lovasságát is átvette, majd az utolsó negyedévében az 1597-ben 6 hadivállalkozó által toborzott összesen 8 kompániát

¹³² ÖStA KA HKRA Prag. No. 5.; ÖStA KA AFA 1595/2/1.; HHStA AA H 1595 *Diarium Bellicum Nicolai G(ablmann) Fasc. 128. Fol. 317r.*; Niederkorn: *Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg“*, 397–399.

¹³³ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, passim.

¹³⁴ Schwendi, Lazarus von: *Kriegsdiscurs. Von Bestellung deß ganzen Kriegswesens*. Frankfurt am Main, 1594. 182–184., 188.

¹³⁵ Schwarzenberg, Karl [Fürst zu]: *Geschichte der reichsständischen Hauses Schwarzenberg*. Neustadt an der Aisch, 1963. 104–107.

¹³⁶ ÖStA KA Best. 597/1598.; ÖStA KA AFA 1598/8/14.

¹³⁷ ÖStA KA Best. 661/1600.; ÖStA KA Best. 662/1600.; ÖStA KA AFA 1600/7/8; ÖStA KA AFA 1600/8/1. ÖStA KA AFA 1601/7/1.

összevonták Hugne lovasaival; az így létrehozott egységet Strassoldo parancsnoksága alá rendelték, és Kőszegre küldték téli szállásra. 1600-ban a gyalogság felett diszponáló *Leutenant des Obrist-Feldmarschall* és ezzel együtt az *Obrist-Wachtmeister* tisztségre is őt nevezték ki.¹³⁸ Mátyás főherceg 1601. június 18-án engedte át Strassoldo szolgálatait Ferdinándnak.¹³⁹

A had kvártélyainak alkalmas kijelöléséért, szétosztásáért és azok rendjének fenntartásáért a *General Obrist-Quartiermeister*, azaz a főszállásmester volt a felelős. Feladatát a *General Obrist-Feldmarschall* szorosán együttműködve, annak felügyelete alatt látta el. Megbízatása szerint táborverés alkalmával külön helyet kellett kijelölnie a gyalogság, a tüzéség és a lovasság részére. Amennyiben a körülmények megkívánták, hogy a tábor védelmére szekérvárat emeljenek, úgy a *General Obrist-Quartiermeisternek* a *General Obrist-Wagenmeisterrel* kellett együttműködnie a *General Obrist-Feldmarschall* parancsára.¹⁴⁰ E tisztségre Ferdinánd főherceg Carlo (Karl) Formentinót jelölte ki. A szintén Friaul, pontosabban a Görzi Grófság egyik ősi és igen kiterjedt családjából származó nemest 1597-ben a bécsi Udvari Haditanács 200 olasz lovas lövész felfogadásával és vezényletével bízta meg.¹⁴¹ Ám esetében sem a haditapasztalat, hanem a főherceghez fűződő személyes viszonya számított döntőnek. Formentini ugyanis Ferdinánd kamarása és tanácsosa, valamint Görz kapitánya és a Görzi Grófság nemesi felkelésének parancsnoka volt. Kettejük jó kapcsolatára jellemző volt, hogy Formentini 1603-ban született első fiának keresztapja maga a főherceg lett.¹⁴²

A hadsereg élelemellátása

A császári-királyi hadsereg számára szükséges élelmiszerről a főélelmesternek kellett gondoskodnia. Fő feladatai közé tartozott a szükséges élelmiszer és takarmány felvásárlása, amiről pontos kimutatást vezetett, valamint a hadjárat idejére katonai élelmiszerraktárakat (*Anschütt Stetten*) kellett felállítani. A főélelmesternek gondoskodnia kellett arról, hogy

¹³⁸ ÖStA KA Best. 530/1597.; ÖStA KA HKRA Prag 1597 No. 7.; ÖStA KA Best. 662/1600.; ÖStA KA AFA 1600/7/8; ÖStA KA AFA 1600/8/1.; Kőszeg város felirata (Panaszok vagy okok címmel) az uralkodóhoz, 1599 vége. *VaML Kőszegi Fióklevéltára* (a továbbiakban: KFL) *Kőszeg város tanácsának iratai. Acta Miscellanae. Kőszeg város felirata a Strassoldo és Formentin lovasok által tett károkról az uralkodóhoz, 1599 vége.*; *VaML KFL Kőszeg város tanácsának iratai. Acta Miscellanae. Jakob Granauwend elismervénye a város panaszairól, 1600. május 31.*; *VaML KFL Kőszeg város tanácsának iratai. Acta Miscellanae. Kőszeg város felirata az uralkodóhoz, 1600.* Strassoldo 1601. december és 1602. áprilisa között diplomáciai úton járt a madridi udvarban. Ferdinánd főherceg választása azért esett rá, mert egy megfelelő tapasztalatokkal rendelkező katonát kívánt elküldeni III. Fülöp spanyol királyhoz, aki hitelesen tudja bemutatni azt, hogy Kanizsa elvesztésével a belső-ausztriai tartományok mekkora veszélybe kerültek. A madridi követjárás sikerrel járt, hiszen az ajándékba küldött ékszerek mellett 150000 dukátot is kapott. 1603 májusában Strassoldo újabb megbízást kapott, amely szerint egy 3000 főből álló olasz gyalogezredet kellett felfogadnia. Germanico Strassoldo *Bestallungja* 3000 olasz gyalogos felfogadására lásd: ÖStA KA AFA 1603/5/3.; Heischmann: *Die Anfänge*, 250., 252–253.; Conzato, Antonio: *Dai castelli alle corti. Castellani friulani tra gli Ausburgo e Venezia 1545–1620*. Verona, 2005. 196–197.

¹³⁹ ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 45r. No. 89.

¹⁴⁰ Schwendi: *Kriegsdiscurs*, 182.

¹⁴¹ ÖStA KA Best. 533/1597.

¹⁴² Pálffy: *Pápa*, 44–45. <http://www.univie.ac.at/Geschichte/wienerhof/wienerhof2/hofdamen/hf4.htm> (utolsó letöltés: 2013. január 28.); Koltai András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Budapest-Szeged, 2002. <http://mek.oszk.hu/03200/03234/html/batthyany10.htm> (Utolsó letöltés: 2013. január 18.)

megfelelő számú élelmezési tiszt, illetve beosztott legyen. Emellett élelmiszer szállításáról is rendelkezett. A felvásárolt gabonát a bécsi malomrendelet szerint liszté őrlötte, és egy részét azonnal kétszersültté (*Piscoten*) megsüttette, hogy könnyen tárolható legyen. Az őrléményről pontos kimutatást kellett vezetni. A főélelmester természetesen nem csupán a vásárolt élelelről, hanem az eladásokról, tehát a szétosztásról is köteles volt jegyzéket vezetni, illetve elszámolást készíteni.¹⁴³ Ferdinánd ezt a nem kevés szakértelmet, pénzügyi ismereteket és tegyük hozzá, hitelképességet igénylő feladatot Leopold Grafenauerre bízta.¹⁴⁴ Mint az előző fejezetben láthattuk, az élelmet nem sikerült folyamatosan biztosítani az ostromlók számára. Ez annak volt köszönhető, hogy a sereg egy hónapra elegendő élelmiszerkészletet tudott augusztus végéig felhalmozni, viszont a hadjáratot legalább három vagy négy hónapra tervezték. A tábori árszabással (*Taxordnung*) sem rendelkezett a főélelmester, ezért augusztusban Bécsből küldtek egyet a számára.¹⁴⁵ Emellett még sikkasztási gyanú is felmerült Grafenauerrel kapcsolatban. Amikor kiderült ugyanis, hogy a stájer katonaságnak szánt élelmet már szétosztották a pápai csapatok között, Ferdinánd főherceg utasította a rendek megbízottjait, hogy a főélelmesternek utaljanak ki késedelem nélkül pénzt, hogy a szükséges mennyiségű marhát be lehessen szerezni. Grafenauernek azonban a megbízottak szemére vetették, hogy január óta a tartományi bevételi hivatalból készpénzben közel 24 000 forintot vett már fel élelemvásárlásra, amelyhez még a rendek további több mint 38 000 forintnyi gabonát adtak át. Ha tehát a stájer katonák számára nincs élelem, akkor nem is tudják, hogy a főélelmester ezt a pénzt hová is tette, válaszolták a biztosok.¹⁴⁶

A hadsereg tüzérségének és hadianyag-ellátásának megszervezése és irányítása.
A General Obrist-Zeugmeister hivatal

A császári-királyi hadsereg tüzérségért és hadianyag-ellátásáért felelős tisztjéül *General Obrist-Zeugmeister*t nevezett ki az Udvari Haditanács, aki nem csupán a mezei csapatok, hanem a végvárok tüzszerszámaiért is felelt. Tehát ez esetben egy már létező tisztség jogköre bővült ki, duplázódott meg. Feladatai – hasonlóan a *Feldmarschall*hoz – igen szerteágazóak voltak: a tüzérség irányítása, az ütegek ellenőrzése, az aknászok munkájának koordinálása mellett a táborban lévő hadianyag felügyelete, a tábor védelmére és a várívásokhoz sáncok, valamint utak és hidak építtetése. Megszervezte a tábor, illetve az egész hadsereg lőszerutánpótlását, hiszen nem csupán az ágyúkat, hanem az ezredek lövészeit is el kellett látni puskaporral és ólommal (*Kraut und Lot*). Emellett ellenőrizte a megmaradt készleteket és azt, hogy lőszerrel senki se kereskedhessék. A hadjárat végén felügyelte az ágyúk és a muníció visszaszállítását a bécsi vagy egyéb hadszertárakba, amiről pontos jegyzéket, inventáriumot kellett készítenie.¹⁴⁷

A tisztség betöltőjétől elvárták tehát, hogy becsületes, istenfélő és ügyes nemes legyen, aki járatos az „ördög tudományában”, így képes legyen az alá beosztott, alkalmas személyeket kiválasztani, megfelelően irányítani, posztját maradéktalanul ellátni. Ennek az igen

¹⁴³ Kenyeres István: *A magyarországi végvárok és mezei hadak élelmezési szervezetének archontológiája a XVI. században*. Fons, 11. évf. (2004) 2. sz. 329–395. Lásd még: Bagi Zoltán: *Egy példa az újkori hadviselés nehézségeire: A főélelmester és a kenyérmester feladatai a tizenöt éves háború időszakában (1593–1606)*. Aetas, 27. évf. (2012) 3. sz. 79–87.

¹⁴⁴ Ortelius: *Chronologia*, 207r.

¹⁴⁵ ÖStA HKR Prot. Reg. 207. Band Fol.: 47r. No. 70.

¹⁴⁶ Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 297., 300.

¹⁴⁷ Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban*, 82–83.

fontos posztjának a betöltésére a grazi udvar Orphinio Gallianit nevezte ki,¹⁴⁸ akinek a neve először 1596-ban tűnt fel, amikor titkos tábori haditanácsossá (*geheimer Feldkriegsrat*) nevezték ki. Bécsben ekkor már igen nagy respektusa lehetett, hiszen augusztus 24-i megérkezésétől számított fizetésére havi 1000 forint irányoztak elő. Összehasonlításként jelezzük: Melchior von Redern, Ferrante Rossi és Germanico Savorgnano haditanácsosoknak csak 300 forintot kívántak utalványozni.¹⁴⁹ Galliani 1596 novemberében pedig megbízást kapott arra, hogy a következő évi hadjáratra 3000 vallon gyalogost toborozzon és vezényeljen. 1597 márciusában ebbéli szándékát az Udvari Haditanács újra kifejezésre juttatta, és már a *Bestallungsbriefet* is kiállították a nevére.¹⁵⁰ Valami azonban történhetett közben, hiszen az udvar végül is Georges Bayer de Bappart-ot bízta meg a feladattal.¹⁵¹ Ferdinánd főherceg is respektálta hírnevét, és ahogyan Istvánffy írja, „parancsolatjából teljes hatalommal rendelteték Gallonius Orpheus, kinek ő sokat tulajdonít vala, jóllehet nyelvel és szóval inkább, hogysen erővel s elmével hathatósab volna.”¹⁵² Irányításával a sereg rögtön hozzálátott a sáncok ásásához, valamint a várat körülvevő mocsár lecsapolásához, ami azonban csakhamar kudarcba fulladt, mint ahogy a cölöphíd elfoglalása is nagy véráldozatokat követelő, ám mégis hiábavaló vállalkozásnak bizonyult. Galliani október 2-án bekövetkezett halála után Cesare Porta és Federico Ghislieri vette át a tüzérség és az ostrommunkák irányítását. Utóbbi saját találmányát is megpróbálta alkalmazni az árok feltöltésére, kevés sikerrel. Az október 28-i rohamhoz alkalmazott hidak pedig rövidnek bizonyultak, ráadásul a katonák súlya alatt megsüllyedtek, széttörttek, így a rohamozók helyenként nyakig merültek a jéghideg vízbe.¹⁵³ Bár a vár lövetése még az oszmán krónikás szerint is igen hatásosnak bizonyult,¹⁵⁴ a november 15-én a haditanácson a frissen a táborba érkezett Russworm úgy látta, hogy minden eddigi fáradozás hiábavaló volt. A sáncokat más helyre kellene építeni, a várat pedig eredményesebben lehetne lövetni kelet felől, mert ott falai kevésbé erősek. Emellett szorosabbra kellene vonni az ostromgyűrűt is, hiszen az ostromlottak ki-bejárnak üzenetekkel és rózsekötegekkel.¹⁵⁵ Mátyás főhercegnek írt levelében pedig keserű iróniával úgy fogalmazott, hogy Ferdinánd minden bizodalmit itáliai parancsnokaiba fektette, igyekezett mindent óhajuk szerint elrendelni és végrehajtani, de nagyon csodálkozik rajta, hogy őfelsége oly nagy türelmmel maradt egy ilyen veszélyes és rosszul felállított táborban, és oly sokáig tűrte a hiábavaló munkálatokat.¹⁵⁶

Civakodók

Az ostromműveletek előrehaladását nem csupán a táborok tagjainak tapasztalatlansága és hozzáértésének hiánya lassította, hanem a közöttük felszínre tört konfliktusok is. Vitáik

¹⁴⁸ Ortelius: *Chronologia*, 207r.

¹⁴⁹ ÖStA KA AFA 1596/12/ad6f.

¹⁵⁰ ÖStA KA Best. 515/1596.; ÖStA KA Best. 521/1597.

¹⁵¹ Sahin-Tóth Péter: *Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppart*. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, 2004. 297–304.

¹⁵² Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 376.

¹⁵³ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 303–305.; *Török történetírók*, 312–314.; Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 150–154.; Benda: *Giovanni Marco Isolano gróf*, 674.; Ortelius: *Chronologia*, 209v.; Sudár: *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*, 1040–1041.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 377–378.

¹⁵⁴ Sudár: *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*, 1046.

¹⁵⁵ Ortelius: *Chronologia*, 212r.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 385.

¹⁵⁶ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 268–269.

egyrészt abból adódhattak, hogy a 16. század végi hadseregek tábornoki tisztségviselőik feladatait és kötelességeit még nem választották szét egyértelműen, így több esetben is előfordultak hatásköri átfedések.¹⁵⁷ Másrészt az előkelő származású személyek (hercegek vagy fejedelmek) vezető posztokat követeltek maguknak, és egymásra is féltékenyen tekintettek, azt pedig végképp nem tűrték, hogy felettük más, főleg alacsonyabb rangú parancsnok legyen. Ferdinánd főherceg gyengekezűsége nem csak hozzájárult a konfliktusok és zavaros helyzetek kialakulásához, hanem többször egyenesen elő is idézte azt. Don Giovanni de Medici például arra hivatkozva, hogy féltestvérének, a toscanai nagyhercegnek a személyes képviselője, a mantovai fejedelemmel egyenrangú bánásmódot követelt magának.¹⁵⁸ A herceg nem első alkalommal került ilyen konfliktusba. 1595-ben Karl von Mansfeld Namurból írt levelében sérelmezte, hogy Medici és Karl burgauí örgróf elérték, hogy ők csak a főhadparancsnok-helyettes követelte azonban, hogy a főhercegen kívül senki se parancsolhasson neki, és mindenkit rendeljenek irányítása alá.¹⁵⁹ A császár február 21-én kelt levelében helyt adott Mansfeld kérésének, s ezáltal megakadályozta a császári-királyi hadsereg dezintegrációját.¹⁶⁰ Érdekességként megjegyzem, hogy a főhadparancsnok-helyettes 1595. augusztus 14-i halála után Medici magának követelte a megüresedett posztot, ám az udvar nem teljesítette akaratát, így 1596-ban időlegesen elhagyta a magyarországi hadszínteret. A császári udvar annak ellenére nem kívánta teljesíteni Medici követelését, hogy előléptetése nagyban hozzájárulhatott volna a toszkán nagyherceg újabb segélyének eléréséhez.¹⁶¹

A Gianfrancesco Aldobrandini betegsége, majd halála után a pápai segélyhad vezetését átvevő Flaminio Delfini is sietett kijelenteni, hogy a császáriak segítségére küldött szentszéki csapatok számára csakis az uralkodó képviselőjétől, azaz magától a főhercegtől fogad el parancsokat.¹⁶² Ennek is köszönhetően szeptember 18-án hadai a vár északi oldalán maradtak, míg a főherceg vezetése alatt a hadsereg zöme a déli, Szigeti-kapu irányából vette ostrom alá Kanizsát.¹⁶³ Október 5-én aztán Delfini is követte őket a pápai had egy részével.¹⁶⁴ Medici és közte a viszonyt szintén egy hatáskörrel kapcsolatos incidens feszélyezhette. Delfini parancsnokságát a Szentszék csapatai felett nem minden ezred parancsnoka fogadta el. Felice Malatesta, Paolo Savelli és Orazio Baglioni felmondták az engedelmességet, elhagyták köteleiket, és a herceghez csatlakoztak. Két ezred élére Delfini Antonio del Bufalot és Carlo Giacovazzit nevezte ki, míg a harmadik legénysége a többibe olvadt be.¹⁶⁵

Herberstein és Trautmannsdorf szintén felmondták az engedelmességet a mantovai fejedelemnek. Egyrészt látták és tapasztalták Gonzaga hozzá nem értését, másrészt sérelmes volt számukra, hogy az olasz főtisztek mellett, illetve mögött csak másod vagy harmad szerepet szánt nekik a főherceg.¹⁶⁶

¹⁵⁷ Bagi: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban*, 103–104.

¹⁵⁸ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 150.

¹⁵⁹ ÖStA KA AFA 1595/4 /ad 3e; Hatvani (Horváth) Mihály: *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. III. kötet (1553–1608)*. Pest, 1859. 77.

¹⁶⁰ Hatvani: *Magyar történelmi okmánytár*, 77.

¹⁶¹ Niederkorn: *Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg“*, 399.

¹⁶² Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 150.

¹⁶³ *Török történetírók*, 312.; Benda: *Giovanni Marco Isolano gróf*, 674.; Ortelius: *Chronologia*, 208r.

¹⁶⁴ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 152.

¹⁶⁵ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 146.

¹⁶⁶ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 150.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 312.

A főherceg bizalmát élvező Galliani – kihasználva az állandó rang és hatásköri vitákat – ravasz számítással magához ragadta az ostrom irányítását, amellyel a többi parancsnok ellenszenvét és gyűlöletét vonta magára.¹⁶⁷ Október 2-án bekövetkezett halálának részleteit még ma is homály fedi. Istvánffy szerint a várból ráirányzott forgótarack lövedéke vállai közé találva sebezte halálra.¹⁶⁸ Ortelius már sejtelmesebben fogalmazott az ügyről, amikor lejegyezte, hogy az itáliai hadinép között egy muskétagyólyó oltotta ki az életét.¹⁶⁹ Az ostromban személyesen részt vett Peter Casalnak pedig egyetlen egy levele sem maradt fenn szeptember vége és október 28-a között. Florio Banfi, majd az ő nyomán Benda Kálmán egyértelműen gyilkosságot feltételezett Galliani halálánál. Előbbi egy kódexben fennmaradt jelentésekre hivatkozik, amelyek naplószerűen örökítették meg az eseményeket. A magam részéről én is elfogadhatónak tartom feltételezését, miszerint egy nyílt lázadást kihasználva orvul megölték Gallianit.¹⁷⁰

Mindezek alapján megállapítható egyrészt, hogy a Kanizsa ostromára küldött sereg vezetőinek kinevezésénél nem a katonai érdemek és erények számítottak, hanem a politikai érdekek és a felekezeti hovatartozás. Másrészt a szakértelem hiánya mellett az állandó hatásköri és rangviták tovább lassították az ostromműveleteket, majd lehetetlenné tették a sikert.

Az időjárás és az ostrom

A nem megfelelő előkészítés és az alkalmatlan hadvezetés mellett még egy tényezőt figyelembe kell venni, amely döntően befolyásolta az ostrom menetét: az időjárást. Trautmannsdorf már februári szakvéleményében azt javasolta, hogy ha a hadjáratot elindítja a főherceg, akkor ezt minél hamarabb tegye meg, mert az oszmán csapatok a gabonaérés előtti élelmiszerhiány miatt csak nehezen tudnának a vár felmentésére indulni.¹⁷¹ A hadjárat kezdete azonban a csapatok lassú megérkezése miatt későtavasról, majd nyárról fokozatosan szeptember elejére csúszott.¹⁷² Ekkor már azonban az ostromlónak nemcsak a védők erejével, hanem az elemekkel is meg kellett küzdeniük. Az úgynevezett „kis jégkorszak”, amellyel a 14. és 19. század közötti gleccser-előrenyomulások időszakát jelölik, egyik leghidegebb időszaka a 16–17. század fordulójára esett. Az 1550-es évek közepének meleg, száraz nyarai a század végére egyre hűvösebbé és csapadékosabbá váltak. Az 1580-as évek közepén az alpesi gleccserek előrenyomultak, és ez a folyamat egészen a századfordulóig tartott. Ennek következtében az éves középhőmérséklet átlagosan 1,2-1,4 Celsius-fokkal lett alacsonyabb korábinál. Ez azt jelentette, hogy a telek egyre hidegebbé és zordabbá váltak, míg a meleg nyarakat a hűvösök váltották fel, amelyek ráadásul egyre csapadékosabbak is voltak. A klímaváltozás a Kárpát-medencét sem kerülte el. A 16. század közepétől kezdődő hideg időszak tetőpontja az 1595 és 1602 közötti évekre esett.¹⁷³ Mind a keresztény, mind a

¹⁶⁷ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 150–151.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 376.

¹⁶⁸ Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 377.

¹⁶⁹ Ortelius: *Chronologia*, 208v.

¹⁷⁰ Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 152.; Benda: *Giovanni Marco Isolano gróf*, 674.

¹⁷¹ Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 291.

¹⁷² Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, passim.; Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 145–150.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 30–302.

¹⁷³ Réthly Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest, 1962. 102–117.; Rác Lajos: *A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről*. Agrártörténeti Szemle, 31. évf. (1989) 1-4. sz.. 118–147., 129–147.; Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. Budapest, 2000. 86–88.; Rác Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*.

muszlim források megemlékeznek arról, hogy 1601 őszén igen hideg és csapadékos időjárás volt. Ez egyrészt jelentősen lelassította az ostromműveleteket, hiszen a szinte szakadatlan esőzések miatt az egyébként is vizenyős, mocsaras területen lehetetlenné vált az ostromsáncok ásása, valamint a várát övező árok feltöltése. A döntőnek szánt rohamot például azért október 28-án indították meg, mivel a sáncásáshoz csak kilenc nappal korábban tudtak nekikezdeni. Az ostrom továbbfolytatását pedig egy nagy havazás tette lehetetlenné, illetve értelmetlenné. Másrészt az éhségtől gyötört katonák számára az állandó esőzés, majd hóesés és a fagyos hajnalok szinte már elviselhetetlenné tették a körülményeket. A hidegre fordult és számukra ismeretlen, zord időjárástól leginkább az Itáliából érkezettek szenvedtek. Sátorikat a vizesárok feltöltéséhez szükséges zsákokhoz szétvagdoszták, így a sáncokban a szabad ég alatt voltak kénytelenek hálni. Nem is csoda, hogy tömegével fagytak meg vagy szökdöstek el a borzasztó körülmények elől. A Russworm vezette hadak is hasonló veszteségeket szenvedtek el Kanizsa felé vonulva. Bár sátrakat hoztak magukkal, nem volt lehetőségük ezeket felállítani, így 3000 férfi és nő, valamint 300 ló pusztult el a menet alatt.¹⁷⁴

Összegzés

Összegezve megállapítható, hogy a nem megfelelő katonai vezetés, az elégtelen számú és különböző harcértékű katonaság, a hiányos élelem- és hadianyag-ellátás kiegészülve az egyre zordabbá váló időjárás okozta nehézségekkel egyszerre járultak hozzá Kanizsa 1601. évi ostromának sikertelenségéhez. A belső-ausztriai tartományok és Ferdinánd főherceg valós erejét és lehetőségeit messze meghaladó vállalkozása tehát kudarcot vallott, és a Dél-Dunántúl legjelentősebb vára egészen 1690-ig az Oszmán Birodalom kezén maradt.

Szeged, 2001. 56–62.; Behringer, Wolfgang: *A klíma története. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest, 2010. 117–139.

¹⁷⁴ Stauffer: *Die Belagerung von Kanizsa*, 265–313. passim.; *Török történetirók*, 162–164., 306–307., 309–334. passim.; Banfi: *Gianfrancesco Aldobrandini*, 1940. 150–154.; Bánlaky: *A magyar nemzet hadtörténelme*, 350–352.; Antonitsch: *Die Wehrmaßnahmen*, 294–313. passim.; V. Molnár: *Kanizsa*, 84–91. passim.; Tóth: *A mezőkeresztesi csata*, 340–344. passim.; Ortelius: *Chronologia*, 207r-212v. passim.; Sudár: *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*, 1025–1058. passim.; Istvánffy: *Magyarok dolgairól*, 374–379., 384–387. passim.

ZOLTÁN PÉTER BAGI

Reasons behind a Failure. The Siege of Kanizsa in 1601

After a 45-day siege, Georg von Paradeiser was forced to surrender Kanizsa to the assaulting Ottoman army on 22 October, 1600. After the fall of the castle, preparations for setting up a new defensive line to protect the remaining territories in Southern Transdanubia, Styria and Lower Austria started in Vienna and Graz as early as October. Playing a key role in defending both the Holy Roman Empire and Italy, the protective structures around Kanizsa had been planned and constructed before the Fifteen Years War according to clearly defined military conceptions, taking into consideration the terrain, hydrography and road infrastructure of the surrounding area. On the other hand, after the fall of the castle, negotiations started between Vienna and Graz about planning, as a major military action for the following year, the recapture of the strategically important fortress. However, during the negotiations held in Vienna in December 1600, it became clear that the army of the governor of Inner Austria (Styria, Carinthia and Carniola), Archduke Ferdinand could only count on military support from the Pope, Tuscany, Mantua and Spain for this campaign. After a siege lasting 68 days, the attempt to recapture the castle ended in failure on 16 November, 1601. Instead of describing the stages of the siege, the author intends to present all those circumstances in his paper which decisively influenced the progress of the campaign and mainly contributed to its failure. These include the lack of proper preparations for the campaign, the ignorance of the military leadership and the weather conditions.

TÓTH FERENC

Egy magyar származású francia diplomata Egyiptom elfoglalására irányuló terve az 1770-es évek végén

François baron de Tott vagy más néven Tóth Ferenc báró élete emlékiratainak¹ hajdani sikere ellenére mindig is az újkori diplomáciatörténet rejtélyes, homályos fejezete volt. Egyrészt, életpályája már zsenge ifjúságától kezdve a korabeli titkos diplomácia keretein belül formálódott. Másrészt mint korának több hasonló kozmopolita történelmi egyénisége, a nemzeti történetírások mostohagyermekévé vált. Emiatt még a hiteles életrajzhoz szükséges történeti források feldolgozása sem történt meg.² Egyébként pedig az utókor igen változatos és gyakran anakronisztikus képet őriz róla. Egyszer mint gátlástalan sarlatán, máskor pedig mint felvilágosult filozófus jelenik meg.³ Gyarmatosítást hirdető eszméit is gyakran bírálják, nem beszélve arról a hálátlan történelmi szerepéről, amelyet a hanyatló Oszmán Birodalom védelmében játszott. Édesapja, Tóth András a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerült, és így jutott el Franciaországba. François de Tott 1733. augusztus 17-én született Franciaországban, a Meaux-tól nem messze, La Ferté-sous-Jouarre mellett található Chamigny községben. Édesanyja, Marie Ernestine de Pesselier, helyi nemesi családból származott, melynek legismertebb tagja, Charles-Étienne de Pesselier (1712–1763) közigazdász és író volt. A csupán kilenc éves François 1742-ben lépett be kornétásként a francia Bercsényi huszárezredbe. Részt vett az osztrák örökösödési háború hadjárataiban, és a lawfeldi csatában megsebesült. A fiatal huszártisztet ígéretes képességeinek köszönhetően a francia kormány apjával együtt Konstantinápolyba küldte, hogy megtanulja a török nyelvet, és megismerje az ország szokásait. A konstantinápoly-pérai tolmácsképző iskola (*école des jeunes de langue*) 1669 óta létezett, és a francia diplomácia számos neves tolmácsdinasztiaja és orientalistája, tudósa szerezte meg itt nyelvtudását. A fiatal de Tott is itt készülődött folytatni apja tevékenységének folytatására, valamint a franciaországi és törökországi magyar emigráció érdekeinek szolgálatára. E tanulóévek alapvetően meghatározták a fiatal diplomata későbbi karrierjét. Élményeit emlékiratai első könyvében örökítette meg. Tanulóévei után 1763-ban visszatért Franciaországba, ahol diplomáciai pályáját szerette volna megalapozni. A nagy lehetőség 1767-ben jött el, amikor a Krím-fél-

¹ *François Baron de Tott Emlékiratai a törökökről és a tatárokról*. Szombathely, 2008..

² Palóczy Edgár: *Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*. Budapest, 1916. 253–270.; Horbulák Zsolt: *Adalékok Tóth Ferenc báró származásához*. Vasi Szemle, 59. évf. (2005) 6. sz. 734–744.; uő.: *Novšie fakty o genealógii rodu baróna Františka Tótha*. Acta historica Posoniensia, XIII (2010), 126–144.

³ Lásd ehhez: Tóth Ferenc: *Voltaire et un diplomate d'origine hongroise en Orient*. Cahiers d'études hongroises, 7 (1995). 83.

szigetre küldték egy orosz–török konfliktus előkészítése céljából. Küldetését sikeresen végrehajtotta, és részt vett a tatár kán 1768–1769-es hadjáratában, amelyről érzékletes képet adott visszaemlékezései második könyvében.⁴ Ezt követően Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a védelem megszervezésében. Miután hősiiesen megvédte a Dardanellák tengerszorosát Orlov admirális támadásával szemben, Tott az oszmán tüzérség modernizációjára kapott megbízást. Szervezett egy francia mintájú gyorstüzelésű hadtestet (az ún. szüratszikat). Az általa alapított ágyúöntöde épülete ma is áll Isztambulban.⁵ Utolsó diplomáciai megbízására 1776–1777-ben került sor, amikor kinevezték a földközi-tengeri francia kereskedelmi kirendeltségek főfelügyelőjének (*inspecteur général des Échelles du Levant et de Barbarie*), és ezzel egy időben fontos titkos küldetést is vállalt az Egyiptom elfoglalását előkészítő haditerv elkészítésére.

Az Oszmán Birodalom egyik leggyengébb láncszemének tekintett Egyiptom ekkoriban már a nagyhatalmi tervezgetések középpontjában állt. Korábban Richelieu bíboros, a filozófus Leibniz⁶ és Choiseul herceg is komoly terveket szőtt az egyiptomi francia befolyás növelésének szükségességéről.⁷ Choiseul herceg már Saint-Priest gróf 1768. júliusi konstantinápolyi nagyköveti utasításába is beleszótta az Egyiptommal szembeni különleges francia külpolitikai megfontolásokat.⁸ Chanteloup-i száműzetése idején Choiseul megosztotta egyiptomi terveit egyik bizalmasával, Talleyrand-dal, aki néhány évtizeddel később, 1797. július 3-án (mindössze néhány nappal első külügyminiszteri kinevezését megelőzően) a francia tudományos akadémia szerepkörét betöltő *Institut national des sciences et des arts*-on tartott előadásában így emlékezett vissza erre: „Choiseul herceg úr, aki századunk leginkább jövőbelátó elméje volt, már 1769-ben előre látta Amerika és Anglia szétválását, féltette Lengyelországot a szétdarabolódástól és igyekezett tárgyalásokkal elérni, hogy Egyiptom Franciaországhoz való csatolásával olyan nyersanyagokhoz és kereskedelemhez juthassunk, ami az elveszett amerikai gyarmatainkat pótolhatná.”⁹ Amint ebből láthatjuk,

⁴ Lásd ehhez: Tóth Ferenc: *La mission du baron de Tott en Crimée*. Archivum Ottomanicum, 20. (2002) 131–165.

⁵ Lásd ehhez: Tóth Ferenc: *La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission du baron de Tott*. Paris, 2008.

⁶ *Mémoire de Leibniz, à Louis XIV, sur la conquête de l'Égypte*. (Édition critique par M. de Hoffmans). Paris, 1840.

⁷ Lásd ehhez: Vandal, Albert: *Louis XIV et l'Égypte*. Paris, 1889.; Charles-Roux, François: *Les origines de l'expédition d'Égypte*. Paris, 1910.; Ahmed Youssef: *La fascination de l'Égypte, du rêve au projet*. Paris, 1998.; Meyer, Jean – Tarrade, Jean – Rey-Goldzeiguer, Annie – Thobie, Jacques: *Histoire de la France coloniale*. 1-2. Paris, 1991.; Dehéraïn, Henri: *Figures coloniales françaises et étrangères*. Paris, 1931.; Frémeaux, Jacques: *La France et l'Islam depuis 1789*. Paris, 1991.

⁸ „L'Égypte est déjà dans l'état d'une indépendance caractérisée; les Tartares de Crimée sont bien près de secouer le joug, puisqu'il ne tient qu'au pouvoir de destituer les khans; ces deux puissances s'établiront vraisemblablement sur les ruines de l'empire ottoman et c'est de ce côté qu'on pourrait peut-être porter ses vues. Le reste n'offre qu'incertitudes et confusion.” Idézi: Charles-Roux, François: *Le projet français de conquête de l'Égypte sous le règne de Louis XVI*. Le Caire, 1929. 7.

⁹ Uo. 9. (A kérdéses részt saját fordításomban adom közre – T. F.) Az előadás brosúra formájában még 1797-ben megjelent. Vö. Talleyrand, Charles-Maurice: *Essai sur les avantages à retirer de colonies nouvelles dans les circonstances présentes*. Paris, Baudouin, 1797. Az előadás teljes szövegének magyar fordítását lásd: Talleyrand, Charles-Maurice: *Értekezés annak előnyeiről, hogy a jelen körülmények között új gyarmatokat szerezzünk*. Fordította és sajtó alá rendezte: Szász Géza. Szeged, 1992. Choiseul és Talleyrand gyarmatosítási elképzeléseihez magyar nyelven lásd még: Szász Géza: *Francia gyarmatosítási elképzelések a 18. század végén: Choiseul és Talleyrand*. In:

a francia külpolitika Egyiptom iránti érdeklődését elsősorban gazdasági és kereskedelmi célok motiválták.

Egyiptom elfoglalásának terve az 1768–1774-es orosz–török háború után került ismét előtérbe. A kücsük-kajnardzsi békeszerződés nyilvánvalóvá tette az Oszmán Birodalom hanyatlásának elkerülhetetlen tényét, az európai nagyhatalmak pedig megpróbálták a közkeleti erőviszonyok megváltozását a saját hasznukra fordítani. A birodalom területén megforduló kereskedők, utazók és diplomaták még határozottabban idézték fel az egyre gyengülő és megújulásra képtelen oszmán hatalmi rendszer képét, amely hamarosan végleg eltűnik a történelem színpadáról. A dragománként vagyis tolmács-idegenvezetőként ténykedő Charles Fonton¹⁰ például így jellemezte 1774-ben a törököket: „Egy babonák által irányított nép, amelyet elvakít a fanatizmus, lealjasít a tudatlanság, és amely nem ismer más törvényt, mint a saját akarata, más szabályt mint az igénye és más féket, mint a despotizmusa.”¹¹ Saint-Priest gróf – a korabeli konstantinápolyi francia nagykövet – nem kevésbé szarkasztikusan nyilatkozott az oszmán belpolitikai helyzetről: „Nehéz kifejezni azt az alantaságot, amelybe ez a kormányzat került. A Nagyúr csak sétával tölti az idejét, és teljesen alkalmatlannak tartják az államügyek irányítására. A jazidzsi efendi és a főlovászmester, akik valaha szolgák voltak, de ma kegyencek, összefogtak a nagyvezírral és a reis efendivel, és a hatalmat e négy személy bitorolja. Az előbbi kettő a gyorsan felkapaszkodott általános jellemvonásait mutatja: hiúság, kapzsiság és tudatlanság.”¹²

Nem meglepő, hogy az Oszmán Birodalom felosztására irányuló első tervek éppen a diplomáciai körökből érkeztek. Természetesen az Egyiptom elfoglalását célzó ötletek is hasonló gondolatokból eredtek. Saint-Priest gróf az emlékirataiban egyébként saját magának tulajdonította a tervet. A következő szövegrészlet nemcsak a terve létrejöttének, hanem utótörténetének részleteibe is bevezet minket: „Az oszmán kolosszus összeomlásának lehetősége nem tűnt számomra lehetetlennek, így elkezdtem tanulmányozni, hogy melyik darabja felelne meg leginkább Franciaországnak. Ekkor vettem szemügyre Egyiptomot, a leggazdagabb, legkönnyebben meghódítható és talán legkönnyebben is megtartható országot. Úgy gondoltam, egyetlen más hatalom sem tudna e téren Franciaországgal versengeni: a Földközi-tenger medencéjében rendelkezésünkre állt Toulon hadikikötője és egy seregnyi hadihajó, amelyek akár két hét alatt elérhetek Alexandriáig. A legfélelmetesebb riválisunk Anglia volt, de ennek hajóhada legfeljebb egy hónap alatt érhetett odáig, ami lehetetlenné tette, hogy megakadályozza a tervünket. Azt is figyelembe vettem, hogy gyakorlatilag az összes amerikai gyarmatáru megtalálható ott, különösen a cukornád, amellyel Egyiptom egész Konstantinápolyt egyedül látta el. A fekete rabszolgák ott tízszer olcsóbbak, mint Amerikában. Végezetül pedig a Vörös-tengeren felállítandó flottával Franciaország az an-

Kukovecz György (szerk.): A modern politikai gondolkodás kezdetei. Szeged, 1999. 113–120. (Talleyrand 1797. július 16-án lett először francia külügyminiszter.)

¹⁰ Fonton, Charles (1725–1785 után) a francia király első dragománja és fordító-titkára. A francia szolgálatban álló Fonton család tagjaként neves orientalista és fordítói karriert futott be. Lásd Testa, Marie de – Gautier, Antoine: *Les drogman au service de la France au Levant*; uő.: *Quelques dynasties de drogman*. Revue d'Histoire Diplomatique, 105. (1991) 5–99.

¹¹ Archives Nationales (a továbbiakban: AN), AE BIII 270: *Mémoire joint à la lettre de Charles Fonton du 3 oct. 1774.*, idézi: Eldem, Edhem: *Les négociants français à Istanbul au XVIIIe siècle : d'une présence tolérée à une domination imposée*. In: Crouzet, François (dir.): *Le négoce international XIIIe–XXe siècle*. Paris, 1989. 182.

¹² *Saint-Priest Aiguillon hercegnek (Konstantinápoly, 1774. augusztus 17.)*. Centre d'Archives Diplomatiques de Nantes (a továbbiakban: CADN), Constantinople série A, fonds Saint-Priest 49. 338.

goloznál és többi európai hatalomnál is kedvezőbb kereskedelmet alakíthatna ki Indiával. Írtam erről egy emlékiratot, amit elküldtem az udvarnak. Ott kell lennie valahol a külügyi osztály levéltárában, ahol az 1770-es év iratai között hagytam. Azóta megtudtam, hogy Napóleon 1798-ban elolvasta a szövegemet, de akkorra a francia haditengerészet már túlságosan gyenge volt egy ilyen mérvű haditerv végrehajtásához, és hiába sikerült a látszat ellenére Nelson hibájából elfoglalni, a Köztársaság elveszítette ezt a fontos hódítást a tengeri túlerő miatt, amely megakadályozta, hogy újabb csapatokat szállítsunk oda.”¹³

Tehát a külügyi levéltárban már 1770 óta őrizték Egyiptom elfoglalásának tervezetét. François de Tott valószínűleg Saint-Priest gróf elkötelezett híveként ismerhette meg az egyiptomi tervet és vált a gyarmatosítás elkötelezett hívévé. Ahogy François Charles-Roux történész Choiseul herceg gondolatainak újjászületését vélte látni Saint-Priest gróf eszméiben, úgy nem túlzás azt állítani, hogy Tott báró egyiptomi tervei az utóbbiak egyenesági lezármazottai voltak.¹⁴

Mindezek mellett nem szabad megfeledkeznünk a korabeli orientalizmus francia irodalomra és közéletre gyakorolt hatásáról sem. A Kelet mesés világa már a 17. század végétől elbűvölte az írókat, akik számtalan műben örökítették meg az európaiak által egyre jobban megismert különleges kultúrákat. A prózáírók szinte ontották a keleti témájú műveket. Közülük a legismertebbek Montesquieu *Perzsa levelek (Lettres persanes)* és *A törvények szelleméről (De l'esprit des lois)* című műve, Voltaire *Zadig*-ja és egyéb keleti történetei, d'Argens márki *Kínai levelei (Lettres chinoises)* vagy Diderot és Raynal abbé *Két India története (Histoire des deux Indes)* című munkái voltak. Átlagosan minden ötödik korabeli regény története keleti témájú volt vagy keleti helyszínen játszódott.¹⁵ A regényeken kívül hasonlóan fontos közvélemény-formáló szerepe volt az útleírásoknak és a tudományos munkáknak is.¹⁶ A filozófusok vitáinak egyik kedvenc témája volt a keleti despotizmus eszméje, amelynek megítélése erősen megosztotta az értelmiségi köröket. Egyesek valóságos ideológiai fegyvert igyekeztek belőle kovácsolni a gyarmatosítás érdekében, mások Vergennes gróf (XVI. Lajos külügyminisztere, az amerikai függetlenségi háborúban történő francia beavatkozás fő kezdeményezője) politikáját marasztalták el vele.¹⁷

Egyiptom elfoglalásának terve nemcsak a franciákat foglalkoztatta. Más korabeli európai tengeri hatalmak, például Dánia is aktívan érdeklődött iránta. Több dán expedíció is

¹³ Saint-Priest, comte de: *Mémoires*. Tome I. Paris, 1929. 138–139.

¹⁴ Charles-Roux: *Le projet français*, 11.

¹⁵ Lásd ehhez: Crépon, Marc (dir.): *L'Orient au miroir de la philosophie: Une anthologie*. Paris, 1993.; Desmet-Gregoire, Helens: *Le divan magique: L'Orient turc en France au XVIIIe siècle*. Paris, 1980.; Dufrenoy, Marie-Louise: *L'Orient romanesque en France, 1704–1789*. Vol. 1-2. Montréal, 1946–1947.; Goldzink, Jean (dir.): *Voltaire – Zadig et autres contes orientaux*. Paris, 1990.; Grosrichard, Alain: *Structure du sérail. La fiction du despotisme asiatique dans l'Occident classique*. Paris, 1979.; Rouillard, Clarence Dana: *The Turk in French History, Thought and Literature (1520–1660)*. Paris, 1941.

¹⁶ Maillet, Benoît de: *Description de l'Égypte*. Paris, 1735. Le Mascrier, abbé: *Description de l'Égypte*. 1-2. La Haye, 1740.; Maillet, Benoît de: *Idée du gouvernement ancien et moderne de l'Égypte avec la description d'une nouvelle pyramide, et de nouvelles marques sur les mœurs et usages des habitants de ce pays*. 1-2. Paris, 1743.; Niebuhr, Carsten: *Description de l'Arabie, d'après les observations faites dans le pays même et d'autres pays circonvoisins*. Copenhague, 1772.; Norden, Frédérique: *Voyage en Égypte et en Nubie*. Copenhague, 1723. Vö. Apostolou, Irini: *L'Orientalisme des voyageurs français au XVIIIe siècle: une iconographie de l'Orient méditerranéen*. Paris, 2009.; Brégeon, Jean-Joël: *L'Égypte de Bonaparte*. Toulouse, 1998. 49–56.

¹⁷ Meyer–Tarrade–Rey-Goldzeiguer: *Histoire de la France coloniale*, Tome I., 164.

útnak indult Egyiptomba, nagy valószínűséggel azért, hogy előkészítsék egy későbbi hódítás tervét. Franciaország nagy riválisa, Anglia szintén komoly közel-keleti terveket dédelgett, különösen indiai kereskedelmének megerősítése céljából. 1775. március 7-én Warren Hastings¹⁸ bengáli kormányzó kölcsönös szabad hajózási egyezményt kötött Muhammed Bej Abu Dahab¹⁹ egyiptomi bejjel, amely lehetővé tette az angol áruk szabad szállítását Szuezből Kairóba, előrevetítve a szuezi csatorna megépítésének tervét is.²⁰ Tott báró ottjárakor így jellemezte a kairói kereskedelem helyzetét: „A kultúra és a kereskedelem összefonódása révén valamennyi egyiptomi város köré ipar települ, amely fejlődik és hasznot hoz. Ugyanakkor Kairó előnyeit nemcsak Egyiptom élvezi, kereskedelme mindkét féltekét összeköti: naponta láthatunk az utcáin összetorlódott tevéket, amelyek Európa és az Indiák áruit szállítják, és a Madrász, illetve Marseille jelzésű málhák találkozáspontja mintha az univerzum központját jelölné ki.”²¹

Az Egyiptom elfoglalására irányuló francia terveket a tengerészeti minisztérium főtitkárviselője, Saint-Didier²² koordinálta. Minisztere, Bourgeois de Boynes gróf²³ felkérésére 1774-ben feljegyzést készített az Oszmán Birodalom hanyatlásából származó esetleges előnyökről. Ebben a szövegben így érvelt a fáraók földjének meghódítása mellett: „Minden általam szerzett híradás, amelyet a levantei kereskedelem igazgatásában megőszült, következőképpen e birodalom tartományait jól ismerő személyektől kaptam, és saját tapasztalataim alapján is azt hiszem, hogy Egyiptom számunkra az egyetlen sikeresen, könnyen és biztosan gyarmatosítható terület. E feltételezés alapján ajánlom Egyiptom elfoglalásának esetleges tervét e mostani helyzetben a kormányzat figyelmébe, hogy megtárgyalja annak előnyeit és akadályait, és előkészítse az eszközeit, ha e vállalkozást kivitelezhetőnek és elfogadhatónak ítélné meg.”²⁴

Amikor tehát Tott báró konstantinápolyi reformjai után visszatért Franciaországba, az egyiptomi hódítás terve már komolyan foglalkoztatta a versailles-i kormányzat bizonyos köreit. Nem tudjuk pontosan, hogyan és mikor avatták be e tervekbe, mindenesetre Saint-Priest gróf jóváhagyásával 1776-ban egy részletes emlékiratot nyújtott be a külügyi és a

¹⁸ Hastings, Warren (1732–1818), brit gyarmati vezető. 1750-ben lépett a Kelet-Indiai Társaság szolgálatába, és később Bengál kormányzója (1772), majd pedig India főkormányzója (1773–1785) lett. Rendbe tette a gyarmatok pénzügeit, és igyekezett megvédeni az indiai őslakosok nyelvét és kultúráját. Tevékenységét Angliában sok kritika érte, ezért 1785-ben lemondott.

¹⁹ Abu'dh-Dhahab (Muhammed bej), Egyiptom kormányzója 1773-tól 1775-ben bekövetkezett haláláig.

²⁰ Charles-Roux, François: *Autour d'une route: L'Angleterre, l'isthme de Suez et l'Égypte au XVIIIe siècle*. Paris, 1922. 48.

²¹ *Tott Emlékiratai*, 269.

²² Jean-Charles-Nicolas-Amé Cardin de Saint-Didier, Sisteron-ban született 1740-ben. Miután a király költségén keleti nyelveket tanult, 1756-ban a tengerészeti minisztérium szolgálatába állt. Itt Legay nagybátyja, a konzuli iroda főtitkárviselője mellett tevékenykedett, akinek hivatalát 1782-től át is vette. Korábban nápolyi konzulként is szolgált. Fontos szerepet játszott a levantei karavánok visszásságainak felszámolásában, és megbízottként részt vett Bauffremont-Listenois herceg 1766-os tuniszi missziójában. 1793-ban vonult nyugállományba.

²³ Pierre-Étienne Bourgeois de Boynes (1718–1783) a Law-bankház egyik vezetőjének fia, a párizsi Parlament hivatalnokaként kezdte pályáját 1739-ben. 1754-ben a király Franche-Comté intendánsának nevezte ki. Pályája csúcán, 1771-ben elnyerte a tengerészeti és gyarmatügyi minisztériumi tárcát, amelyet 1774-ben bekövetkezett kegyvesztéséig sikeresen vezetett. A nevéhez fűződik Benyovszky Móríc (1746–1786) madagaszkári és Yves Joseph de Kerguelen de Trémarec (1734–1797) indiai óceáni expedícióinak támogatása.

²⁴ Charles-Roux: *Le projet français*, 15–16.

tengerészeti minisztériumoknak, amelynek címe a következő volt: *Az Oszmán Birodalom természeti és politikai helyzetelemzése és annak Franciaországgal kapcsolatos következtetései (Examen de l'état physique et politique de l'Empire ottoman et des vues qu'il détermine relativement à la France)*. A törökországi reformjainak kudarcán és a törökök hálátlanságán mélységesen felháborodott Tott báró e munkájában már az Oszmán Birodalom közeli végét jósolta: „Hogyan is lehetne nem észrevenni Európában azt, hogy a török Birodalom a végét járja? Nem volt még egy olyan történelmi esemény, amelyet biztosabb előjelek kísértek volna, és amely Franciaország külpolitikai céljai és kereskedelmi érdekei szempontjából előnyösebb lehetne. Ugyanakkor két választás előtt állunk: igyekezzünk-e megakadályozni az Oszmán Birodalom összeomlását, vagy próbáljunk meg hasznot húzni belőle?”²⁵

Az Oszmán Birodalom összeomlása számos kockázattal járt a francia érdekek szempontjából. Franciaország elsősorban a levantei kereskedelemben játszott előnyös helyzetét veszíthette el, amelynek súlyos gazdasági következményei lettek volna. Ennek ellensúlyozására – Tott báró érvelése alapján – csakis az Egyiptom meghódításával járó előnyök lehetnek képesek: „Mi lesz majd a jelentősége e kereskedelem fenntartásának, amikor a törökök kénytelenek lesznek visszahúzódni Ázsiába, és már nem kell tartanunk a Törökország európai területeit meghódító más hatalmak konkurencijától, és saját kezünkbe vehetjük a levantei kereskedelem termékeinek hasznosítását? Egy egyiptomi gyarmat Őfelsége és politikája számára egyaránt előnyösnek tűnik. Csak egy pillantást kell vetni Egyiptom térképére ahhoz, hogy felismerjük az Európához, Ázsiához, Afrikához és az Indiákhoz viszonyítva egyaránt kedvező fekvéséből adódó világkereskedelmi központ létrehozásának lehetőségét. Kedvező éghajlat és talaj, melyet a legcsodálatosabb folyók öntöznek, mindez a legváltozatosabb, leggazdagabb és legértékesebb termékeket nyújthatja számunkra. Afrika legkelemből sarkában Etiópiát érinti, a Földközi-tengeren és a Vörös-tengeren keresztül Európához és Ázsiához kapcsolódik, a Bab-el-Mandeb-szoroson²⁶ keresztül pedig az Indiákhoz vezet innen az út. Egyedül Franciaország képes itt egy olyan gyarmatot létrehozni, fenntartani és megőrizni, amely a legnagyobb gazdagság forrása lehet azáltal, hogy egy hajózható csatornával köti össze a Vörös-tengert a Nílus egyik folyóágával. De anélkül, hogy ilyen nagyszabású terveken törnének a fejünket, Egyiptom jelenlegi helyzete is elegendő előnyt nyújthat a francia kereskedelem számára, és a Nagy Kairótól Szuezig vezető járható szárazföldi útvonalak is lehetővé tennék az indiai kereskedelem kiaknázását.”²⁷

Az új tengerészeti miniszter, Sartine gróf²⁸ és főhivatalnok, Saint-Didier nagy örömmel fogadták Tott báró beadványát. Ugyanakkor a külügyminiszter, Vergennes gróf mereven elzárkózott az Oszmán Birodalom integritását veszélyeztető tervek elől. Saint-Didier-t hamarosan megbízták egy részletes munka kidolgozásával, amelyet *Megjegyzések Egyiptomról (Observations sur l'Égypte)* címmel 1776 augusztusában tett le Sartine gróf asztalára.²⁹ E munkájában Saint-Didier részletesen tárgyalja az Egyiptom elfoglalásából adódó kedvező lehetőségeket. A térség legfontosabb előnye a földrajzi fekvésében rejlett, amelyet

²⁵ Charles-Roux: *Le projet français*, 18.

²⁶ A Vörös-tengert az Indiai-óceánnal összekötő és az ázsiai Arab-félszigetet Afrikától elválasztó tengerszoros.

²⁷ Charles-Roux: *Le projet français*, 19–20.

²⁸ Antoine-Raymond-Jean-Galbert-Gabriel Sartine, Alby grófja 1722-ben született Barcelonában. 1774-től 1780-ig tengerészeti miniszter. A forradalom idején emigrált Spanyolországba, és 1801-ben hunyt el.

²⁹ Charles-Roux: *Le projet français*, 21.

Tott báró is kiemelt már: „Vessük szemeinket Egyiptom földrajzi elhelyezkedésére! A Földközi-tenger és a Vörös-tenger között, Afrika keleti végén helyezkedik el, ott, ahol a Szezi-földszoros összeköti Ázsiával. Így egyaránt közel van az afrikai, európai és ázsiai áru piacokhoz. Afrika különféle vidékei egyaránt elhalmozzák kincseikkel Egyiptomot, nem beszélve a marokkói, az algíri, tuniszi és tripoli királyságok karavánjairól és mindarról a sok gazdagságról, amit Etiópia és Abesszínia nyújt neki.”³⁰

Egyiptom igazi gazdaságpolitikai jelentősége abban rejlett, hogy rajta keresztül nagymértékben le lehetett rövidíteni az India felé vezető utat: „Egyiptomi gyarmatunk lehetővé tenné, hogy az angolokénál kedvezőbb áron vásárolhassuk meg az indiai termékeket, amelyeket az első időszakban olcsóbban adhatnánk tovább az európaiaknak, mint ők, hogy megszerezze az elsőbbséget. Nyissunk meg a szezi kikötőt az indiaiaknak, tárgyaljunk az uralkodóikkal, indítsunk hajókat az áruikért, és hamarosan az angolok nem fogják bírni a versenyt és otthagynak az országot, melynek kereskedelmét nem tudják megnyerni. [...] Általában tizenöt-húsz nap alatt lehet elhajózni Provence kikötőiből Alexandriába. A Níluson Alexandriából Kairóba három-négy napig tart az út: a tevéken hordott áruk két nap alatt érnek Kairóból Szuezbába. A tevéket addig használjuk, amíg meg nem nyitják újra a régi csatornát, amely a Nílust kötötte össze a Vörös-tengerrel.”³¹

Az ambiciózus tervekhez azonban szükség volt azok katonai megvalósításának részletes kidolgozására is. (Amint mondani szokás, az ördög ezekben a részletekben lakozott.) Először is az expedíció igen költségesnek ígérkezett. Másodsorban pedig a számító Anglia részéről komoly fenyegetettség volt várható, hiszen e tengeri nagyhatalom minden olyan kezdeményezést határozottan megakadályozott, amely a Földközi-tenger medencéjében kialakult politikai egyensúly megbontására irányult. Ugyanakkor az amerikai gyarmataival egyre élesedő konfliktusba keveredett Anglia elleni fellépésre keresve sem lehetett volna jobb időpontot találni. Ezt találóan jegyezte meg Saint-Didier főhivatalnok is a fent említett munkájában: „Ki gondolná, hogy ebben a helyzetben az angolok be mernének avatkozni a Mediterráneumban? Kellőképpen leköti őket a gyarmataikon folyó zavargás, pénzhiánnyal küszködnek, és egyre kevesebb a hitelük; hogyan tudnának így felszerelni legalább ötven hadihajót egy bizonytalan vállalkozáshoz? Honnan vennének hozzájuk matrózokat? Minden a türük végrehajtása ellen szólna, és a londoni kabinet nem merné azt megkockáztatni.”³²

A terv végrehajtása terén Saint-Didier számított még a szövetséges Spanyolország segítségére is. 1761. augusztus 15-én a francia és a spanyol uralkodó szövetségi szerződést kötött, melynek célja az angol tengeri hatalom elleni közös fellépés volt. A Bourbon-család e két ágának összefogását a francia történetírás „Családi Paktum”-nak (*Pacte de Famille*) is nevezi.³³ Az egyébként egészen a francia forradalomig kiválóan funkcionáló Bourbon-együttműködés Choiseul herceg személyes diplomáciai sikere volt. Saint-Didier kilátásba helyezte továbbá azt a lehetőséget is, amely szerint Spanyolországot a Tuniszi Alkirálysággal vagy Kréta szigetével kárpótolhatnák az Oszmán Birodalom felosztásában való fegyveres közreműködéséért. Másfelől viszont éppenséggel az Oszmán Birodalom részéről is lehe-

³⁰ Charles-Roux: *Le projet français*, 24.

³¹ Charles-Roux: *Le projet français*, 25. Vö. Lybyer, A. H.: *The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade*. The English Historical Review, vol. 30. (Oct. 1915) no. 120. 585.; Baldry, John: *The Yamani Island of Kamaran during the Napoleonic Wars*. Middle Eastern Studies, vol. 16. (Oct. 1980) no. 3. 246–247.

³² Charles-Roux: *Le projet français*, 30.

³³ Bérenger, Jean – Meyer, Jean: *La France dans le monde au XVIIIe siècle*. Paris, 1993. 235–236.

tett ellencsapásra számítani, amit a tervezet szerzője, Saint-Didier a korabeli közvéleményben elterjedt vélekedések hatására teljesen mellőzött. Így írt erről az általa végletekig leegyszerűsített, ám korántsem mellékes témáról az említett munkájában: „Ha a franciák már elfoglalták Egyiptomot, akkor a törökök is a kezükben lesznek, elég, ha a kávé és a rizs birodalmi szállítási útvonalaira gondolunk. Másrészt pedig lehetőség lesz különféle engedmények kérésére is. Szerződni lehetne velük például segítségnyújtásra az oroszok ellen, ha azok megpróbálnák a fekete-tengeri tengersizoron vagy a Dardanellákon keresztüli behatolást. Ehhez akár néhány hadihajó is elegendő lehetne.”³⁴

A Saint-Didier-féle tervezet másik gyenge pontja abban a naív érvelésben rejlett, amely az oszmán megszállás alól felszabadítandó arab népek támogatásában bízott. A következő szövegrészletet akár a későbbi francia forradalmi és napóleoni háborúk felszabadítási propagandájához is hasonlíthatnánk: „Egyszerű és az egyiptomi népek erkölcsiéhez illő törvények, igazságos kormányzat, néhány helyi méltóság számára nyújtott hivatal vagy ajándék, a tulajdonviszonyok biztonsága és annak garanciája lehetnének azok a biztos eszközök, amelyekkel Franciaországhoz lehetne kötni ezeket az évszázadokon át a legkegyetlenebb zsarnokság igája alatt nyögő, és most végre fellélegző népeket. Az Egyiptomból nyert javak jelentenék Franciaország jutalmát a lakosságának nyújtott jótéteményeiért, akiket az egymást követő despoták láncaitól megszabadítva, a nemzethez csatolna. Az ország népe viszszanyerné oly sokáig elfeledett jogait, szemtanúi lehetnének egy termékeny királyság virágzásának, amely az államkincstárnak biztos bevételt, a tehetetlen nemzeteknek pedig sajnálkozást hozna.”³⁵ E francia forradalom előtti, ám mégis forradalmian új hangvételű diskurzus azért is figyelemreméltó, mivel egy leendő gyarmat lakóinak követel jogokat a felvilágosodás politikai eszméinek nevében. A paradoxonon alapuló eszme bukását később világosan láthatjuk Bonaparte Napóleon egyiptomi expedíciója példáján, ahol az arab lakosság egyértelműen elutasította a francia hódítók felvilágosult eszméit.³⁶

Egyiptom meghódításának valódi tétje a levantei francia kereskedelem megőrzése volt az Oszmán Birodalom esetleges felbomlása után. A preventív jellegű hódítások tervezését egy Konstantinápoly ellen irányuló orosz támadás híre gyorsította fel. A másik okot Saint-Didier szerint az amerikai kontinensen bekövetkezett változások szolgáltatták. Az amerikai angol gyarmatok lázadása egy napon példa lehet az Újvilágban található francia gyarmatok lakóinak is az anyaországtól való elszakadásra. A gondolatmenetet folytatva, Saint-Priest Egyiptom elfoglalásával látja pótolhatónak a jövőben esetleg kieső amerikai gyarmatokat: „Akkor pedig Franciaország örülhet majd, hogy előre látta ezt a forradalmat és szerzett, egy szinte karnyújtásnyira lévő, gazdag gyarmatot, amely ellát majd minket cukorral, indigóval és csaknem az összes amerikai gyarmatáruval.”³⁷

Saint-Didier aggodalma a hétéves háború után megmaradt amerikai francia gyarmatok miatt nem volt teljesen alaptalan. A legértékesebbek közülük az ún. „cukorszigetek” néven emlegetett Francia Antillák (Guadeloupe és Martinique) voltak, amelyek gazdasági súlya a drága cukorszállítmányok miatt igen jelentős volt. Természetesen az amerikai angol gyarmatok mintájára itt is elképzelhető volt egy olyan fordulat, amelyben függetlenné vagy „autonómmá” válnak, vagy éppen egy másik nemzet gyarmatvilágához csatlakoztak volna, amire – ismerve Anglia tengerentúli ambícióit és a hétéves háború gyarmati szakaszának

³⁴ Charles-Roux: *Le projet français*, 32.

³⁵ Charles-Roux: *Le projet français*, 35–36.

³⁶ Laurens, Henry: *Le royaume impossible, La France et la genèse du monde arabe*. Paris, 1990. 16–20.

³⁷ Charles-Roux: *Le projet français*, 39.

eseményeit – könnyen sor kerülhetett volna. Ez a fordulat megfosztotta volna Franciaországot a legfontosabb gyarmatárui – köztük a kávé, a kakaó és a cukor – forrásától, amelyek fogyasztása ebben az időben kezdett tömegméretűvé válni.³⁸

Egyiptom elfoglalásának tervéről egyébként még az akkor Mária Terézia társuralkodójaként német-római császárként regnáló II. Józseffel is egyeztettek annak 1777-es franciaországi látogatása alkalmával. Ebben az időszakban Saint-Priest gróf konstantinápolyi francia nagykövete éppen egy versailles-i látogatáson vett részt, és személyesen is találkozott Mária Terézia fiával. A találkozást egy körülbelül kétórás megbeszélés követte, amelyen szó esett Egyiptom francia meghódításának tervéről.³⁹ Később, 1782-ben II. József maga javasolta Breteuil márkinak az Oszmán Birodalom leggazdagabb tartományának elfoglalását.⁴⁰

A Német-római Birodalom uralkodójának hallgatólagos beleegyezésén felbátorodva Saint-Didier már bátran javasolhatta Tott bárót a levantei francia érdekeltségű kereskedelmi kirendeltségek és diplomáciai képviseltek (franciául *échelles*⁴¹) főellenőri hivatalára, amelyhez egy titkos megbízatás is járult: „Még ha az egyiptomi terv a jelen helyzetben kivitelezhetetlennek bizonyulna is, lehetséges, hogy egy napon foglalkozni kell vele. Ezért bátorodom javasolni Óméltóságának, hogy nevezze ki Tott báró urat a levantei képviseltek főellenőri tisztségére, amelynek szükségességét már a király elé terjesztettük. Tott báró út tehetősége és rangja alapján kiválóan alkalmas erre a feladatra. Az általános utasításai mellé egy titkos mellékletet csatolhatnánk, amelyben megbíznánk, hogy mérje fel Egyiptom elfoglalásának lehetőségét, a partraszállásra legalkalmasabb helyeket, az ország erőviszonyait, valamint tervezze meg azokat az erőket, amelyeket Franciaország bevethetne egy expedíció során. Javasolhatnánk neki, hogy térképezze fel a tengerparti városokat, a támadás és a védelem eszközeit együtt tervezze meg; röviden megkapná az Egyiptom elfoglalása, megtartása és kormányzása előkészítéséhez szükséges utasításokat. Tott báró ismeri a kereskedelmet, rendelkezik tengeri és szárazföldi hadmérnöki és tüzérségi tapasztalattal, és ismeri az ország nyelvét: egyedül ő lenne képes egy ilyen kényes küldetés végrehajtására.”⁴²

Tott báró tehetségét és alkalmasságát a versailles-i kormányban is elismerték. Utóbbi a későbbi utasításaiban (*Mémoire pour servir d'instructions au baron de Tott, 1777. április 14.*) így indokolta, hogy éppen őrá esett a választás: „Ófelségének úgy tetszett, hogy nem találhat alkalmasabb személyt Tott bárónál, a hadserege brigadérosánál. Tott úr sokáig Törökországban szolgált, amivel kiérdemelte Ófelsége oszmán Portán tevékenykedő nagykövetének a bizalmát, és jól ismeri az ország nyelvét és szokásait. Így Ófelsége rábízta a levantei és barbáriai⁴³ francia képviseltek főfelügyelői tisztségét.”⁴⁴

Tott báró egyiptomi titkos küldetése ellen egyedül a külügyminisztérium részéről érkezett ellenvetés. Vergennes gróf – Tott báró korábbi támogatója – külügyminiszterként mélyszélesen elítélte az Oszmán Birodalom integritása ellen irányuló terveket, így ellenezte

³⁸ Tarrade, Jean: *Le commerce colonial de la France à la fin de l'Ancien Régime: L'évolution du régime de «l'Exclusif» de 1763 à 1789*. Tome I. Paris, 1972. 15.

³⁹ Murphy, Orville Theodore: *Charles Gravier, comte de Vergennes. French Diplomacy in the Age of Revolution, 1719–1787*. Albany, 1982. 319–320.

⁴⁰ Murphy: *Charles Gravier*, 318.

⁴¹ Az *Échelle du Levant* kifejezést a levantei francia kereskedelmi kirendeltségek gyűjtőfogalmaként használták sokáig.

⁴² Charles-Roux: *Le projet français*, 39.

⁴³ A „Barbária”, más néven „barbareszk partvidék” elnevezést a korabeli észak-afrikai tengerparti területekre (a mai Marokkó, Algéria, Tunézia és Líbia) alkalmazták.

⁴⁴ Idézi: Farnaud, Christophe: *Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776 – 1779)*. Szakdolgozat. (Kézirat.) Paris, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988. 36.

a keleti hódításokat és az oszmán–francia baráti viszony felmondását. Saint-Priest gróf sem felhőtlen örömmel vette tudomásul, hogy egykori beosztottját főfelügyelői tisztségben fogja viszontlátni diplomáciai állomáshelyén; emlékirataiban meglepő módon mégis Vergennes gróf rosszindulatának tulajdonította, hogy Tott bárót nevezték ki az ő működési területén lévő érdekeltségek főfelügyelőjének: „Ami Vergennes urat illeti, nemsokára ő is kimutatta a foga fehérjét. Azzal kezdte, hogy felbízta Sartine urat, a tengerészeti minisztert, hogy nevezze ki a levantei francia képviselők főellenőrének Tott báró urat, akitől már szeretett volna megszabadulni. Ez a katonatiszt a török háborút lezáró békekötés után tért vissza Franciaországba, miután a törökök számára feleslegessé vált. Vergennes már régóta ismerte, hiszen vele együtt érkezett Konstantinápolyba, amikor nagykövetség kinevezték. Nemsokára eléggé megneheztelt rá, mivel túl hevesnek és kevésbé simulékonynak találta, s ezért nem akarta alkalmazni. [...] Franciaországba való érkezésemkor nagyon megdöbbenem, hogy egy sokáig az én beosztottamként tevékenykedő tisztet neveztek ki, az általam irányított francia levantei kereskedelmi érdekeltségek működésének ellenőrzésére. Ez igazából nagyfokú illetlenség volt, hiszen talán bárki alkalmasabb lett volna a feladatra mint ő: a kereskedelemben járatlan volt, rendezetlen anyagi ügyekkel, és ő maga is csak inkább szétzilálhatta, mintsem rendbe tehetné volna az ottani gazdasági ügyeinket. Annyit tudtam csak elérni, hogy az ellenőri tevékenysége ne terjedjen ki Konstantinápolyra. Mivel folyamatosan itt éltem, azt hiszem, nem hagytam hátra semmi változtatnivalót. Ezzel örökre leköteleztem magamat Sartine úrnak, aki nem akarta, hogy a minisztériuma kellemetlenséget okozzon nekem.”⁴⁵

Saint-Priest gróf maliciózus feltételezései ellenére Tott báró kinevezése egyáltalán nem illett bele Vergennes gróf külpolitikai elképzeléseibe. Annak ellenére, hogy régi barátság fűzte egymáshoz a két diplomatát, a közel-keleti gyarmatosítást illetően homlokegyenest eltérő politikai eszméket képviseltek. Tott báró elsősorban a tengerészeti minisztérium vezetőjének, Sartine grófnak köszönhette a kinevezését, aki kijárta számára a királynál e kegyet. Az őt kinevező pátenst XVI. Lajos 1776. december 16-án írta alá.⁴⁶

Bár Tott báró titkos küldetése a szakirodalomban általában nagyobb jelentőséget kapott, hivatalos megbízatása sem tekinthető érdektelennek. Küldetése fontos része volt annak a reformfolyamatnak, amely végül egy 1781-ben kiadott királyi rendelettel teljesen átalakította a levantei francia képviselők szervezetét. A főellenőr küldetésének számtalan oka volt: a földközi-tengeri kalózkodás, a természeti csapások (például a pestis vagy a szaidai földrengés) és az orosz–török háború erősen megviselték a levantei francia kolóniák helyzetét. Számos francia kirendeltség halmozott fel tetemes adósságot a Marseille-i Kereskedelmi Kamaránál (Chambre de Commerce de Marseilles). A reformfolyamat első lépése az 1776. december 9-i királyi rendelet volt, amelyet a királyi tanács négy rendelete követett. Az Őfelsége levantei és barbárai konzuljairól és egyéb tisztjeiről szóló rendelet (*Concernant les consuls et autres officiers de Sa Majesté, dans les Échelles du Levant et de Barbarie*)⁴⁷ a meglévő különféle képviselőket négy főkonzulátusra, önálló konzulátusokra és alkonzulátusokra osztotta. Ennek megfelelően négy főkonzulátus – a szmirnai, a moreai,

⁴⁵ Comte de Saint-Priest: *Mémoires*. Tome II. Paris, 1929. 159–160.

⁴⁶ Bibliothèque Municipale de Versailles, série Mss L. 277 (Lebaudy Mss 4° 120). Inspection générale des Echelles du Levant et de Barbarie faite de l'ordre de Sa Majesté par Monsieur le Baron de Tott. Tome I. (a továbbiakban: Inspection) fol. 2–4.

⁴⁷ A rendelet tanulmányozásakor a Sartine gróf és Saint-Priest gróf levelezésében található nyomtatott példányt használtuk. CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 110 Correspondance du comte de Saint-Priest (le 28 oct. 1776– 23 mai 1777). fol. 62–64.

a szíriai és a palesztinai – és négy önálló konzulátus – Szalonikiben, Káneában, Cipruson és Aleppóban – jött létre. A rendelet a konzulok számára – akiket korábban csak európai jellegű ruházatuk különböztetett meg a helyi lakosságtól – egységes ruhaviseletet is meghatározott. Ezentúl a konzulok kötelesek voltak egyenruhában megjelenni a hivatalukban, a ceremóniák és fogadások alkalmával, a francia kereskedelmi közgyűléseken és egyéb olyan helyeken, ahol ezt a hivatalos protokoll megkívánta. Az egyenruha franciás szabású királykék posztóból készült, ranghoz illő hímzéssel – vagyis egy vagy két burgundi paszománycsíkkal – és aranyozott királyi címeres rézgombokkal ellátva. A konzuli egyenruhát skarlátvörös aranypaszománnyal kabát, ugyanolyan színű nadrág, tollas kalap és kard tették teljessé. Ezzel a ruházattal szerette volna a francia kormányzat nyilvánvalóvá tenni a királyt képviselő konzulok hivatali rangját és állami tisztviselői szerepét.⁴⁸ Sartine gróf már 1776 decemberében elküldte a levantei képviselőkön tevékenykedő konzulok részére az egyenruházat elkészítéséhez szükséges mintákat.⁴⁹ A királyi rendelet megszüntette a konzulátusi kancellári beosztást, amelynek szerepét a dragománok vették át.

A rendeletek külön foglalkoztak a képviselők által a Marseille-i Kereskedelmi Kamara (Chambre de Commerce de Marseille) felé felhalmozott adósságállománnyal. Az 1776. december 9-i első rendelet előírta a levantei képviselők adósságának rendezését és a moreai kereskedők járandóságának kifizetését. Ennek megfelelően Tott báró megkapta az adósságállomány tételes listáját, amelyet személyesen kellett ellenőriznie a helyszíneken.⁵⁰ A második rendelet alapján a Marseille-i Kereskedelmi Kamarának négy százalékos kamatra kellett kölcsönöznie 1100 000 fontnyi (livre) összeget a képviselők adósságának rendezése céljára.⁵¹ Ugyanakkor a harmadik rendelet a jövőre vonatkozólag megtiltotta a különféle sarcok és kölcsönök megtérítését a levantei és barbárai francia adósok számára.⁵²

Ezentúl az Oszmán Birodalom területén lévő francia kolóniáknak maguknak kellett megoldaniuk a sarcok, ajándékok és egyéb olyan rendkívüli kiadások finanszírozását, ame-

⁴⁸ CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 110. fol. 63.; Charles-Roux, François: *Les Échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*. Paris, 1928. 115.

⁴⁹ Íme egy részlet a tengerészeti miniszter konzulokhoz írt körleveléből (Versailles, 1776. december ?): „Vous trouverez cy joint, Monsieur le model du galon et des boutons qui doivent servir d'ornement a l'uniforme des consuls et autres officiers de Sa Majesté. Vous le ferez déposer dans la chancellerie Sa Majesté désire que vous vous procuriez le plutôt possible le nouvel uniforme. L'ancien est supprimé, et on de doit plus le porter sous aucun pretexte. Sa Majesté recommande a tous ses officiers en Levant et en Barbarie, de ne mettre sur leur uniforme que le galon et les boutons conformes au modele arrêté: et elle dessein expressement que l'on employe les galons et les boutons de l'uniforme de la marine.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 109. fol. 187.

⁵⁰ „Le sieur Baron de Tott vérifiera, dans chaque Échelle, l'état des dettes du corps de la Nation; & après en avoir reconnu la réalité, il en ordonnera le payement, qui sera fait par les Préposés de la Chambre du commerce; ladite Chambre y fera remettre à cette effet les fonds nécessaires.” Arrest du Conseil d'État du Roi, qui ordonne la liquidation & et le payement de ce qui reste dû aux négociants de Morée & des dettes des Échelles du Levant & de Barbarie. In: CADN, série A, fonds Saint-Priest 110. fol. 44.

⁵¹ Uo., fol. 46–47.

⁵² „Tous les évènements, de quelque espèce qu'ils puissent être, comme avaries, emprunts demandés à la Nation, sacs, incendies, révolutions, invasions, & généralement tous les autres cas & accidens imprévus qui pourront arriver dans les Échelles du Levant & de Barbarie, & toutes les pertes, dommages, avances, dépenses & fournitures, ne pourront être supportés par la caisse de la Chambre du Commerce de Marseille.” Uo., fol. 48.

lyek az oszmán hatóságok korrupciója miatt keletkeztek.⁵³ A negyedik rendelet megszüntette a kirendeltségek nemzeti pénztárait. Hasonlóan megszünt a hajókárdíj (havária),⁵⁴ a pénztárak fő bevételi forrása is. A jövőben már csak a Marseille-i Kereskedelmi Kamara központi pénztára létezett, és létrehoztak egy új egységes adófajtát, az ötszázalékos konzulatusi jogdíjat (Droit de Consulat).⁵⁵

A különféle igazgatási változások érintették a kirendeltségek személyi állományát is, hiszen a megszüntetett kancellári tisztségek miatt a levantei királyi tisztségviselők egy részét leváltották. A konzuloknak szóló 1776. decemberi körlevél pedig olyan nagyszabású személyi változásokat tartalmazott, amelyeket az 1776. december 9-i királyi rendelethez csatolt levantei és barbárai állománytáblán is rögzítettek.⁵⁶ A fenti döntések egyébként a XVI. Lajos uralkodása idején elkezdődött átfogó államigazgatási reform részét képezték. Az átszervezés célja az volt, hogy az állami ellenőrzés és hatékony igazgatás még a Földközi-tenger medencéjének legtávolabbi pontjain is érvényesüljön. Tott báró küldetésének két fontos célja volt: alkalmaznia kellett az új királyi rendeleteket, és fel kellett mérnie a Marseille-i Kereskedelmi Kamara által kifizetendő, a képviseltek által felhalmozott adósságok valódi mértékét.⁵⁷

A báró hivatalos küldetésére vonatkozó utasításokat tartalmazó okmányt (*Mémoire pour servir d'instructions au baron de Tott*) 1777. április 14-én állították ki a tengerészeti minisztériumban. A dokumentumot a király és tengerészeti minisztere, Sartine gróf is ellátta kézjeggyével. Már a szöveg első részében egyértelművé tették, hogy Tott báró hivatalos küldetésének a legfontosabb eleme az 1776. december 9-i királyi rendelet végrehajtása volt: „Tott úr küldetésének legfőbb tárgya az Ófelsége által jónak látott szabályozás Levantéban való végrehajthatása. [...] Ezenkívül Ófelsége megbízza Tott báró urat, hogy adjon pontosan számot a különféle képviseltek helyzetéről, hozzon általa szükségesnek tartott ideiglenes rendelkezéseket a képviseltek pénztárait terhelő túlzott kiadások megakadályozása érdekében, majd határozza meg az ország hatalmasságainak juttatandó ajándékok mértékét, és javasoljon intézkedéseket az itt tapasztalható visszaélések orvoslására; továbbá állítsa vissza a rendet és a nyugalmat, illetve hozzon létre egy olyan elvek alapján működő bölcs és pontos igazgatást, amely képes növelni és elősegíteni Ófelsége alattvalóinak kereskedelmét.⁵⁸

A kiküldetési okmány kiemeli Tott báró tehetségét és alkalmasságát erre a különleges feladatra. A szövege meghatározza a hajója felszerelését, és pontosítja az utazás részleteit is. A javasolt itineráriumtól a báró a belátása szerint a körülmények hatására el is térhetett, eltekintve a körút utolsó szakaszától, amely a barbareszk partvidéken található képvisel-

⁵³ A hivatali korrupció kérdésköréhez lásd Latouche, Dominique: *Le commerce Français et son environnement à Smyrne 1763–1773*. (Mémoire de maîtrise sous la direction de M. Hermann, kézirat.) Nantes, Université de Nantes, 1995. 17–19.

⁵⁴ A hajókárdíjat a kirendeltségekre érkező és onnan távozó árukra rótták ki. A mértéke változó volt (kb. 0,75–0,3%).

⁵⁵ Arrest du Conseil d'État du Roi, qui réduit toutes les Impositions établies sur le Commerce du Levant & de Barbarie, au Droit unique de Cinq pour cent, sous la dénomination de Droit de Consulat. In: CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 110. fol. 50–53.

⁵⁶ Uo., fol. 54–57.

⁵⁷ Faivre d'Arcier, Amaury: *Le service consulaire au Levant à la fin du XVIIIe siècle et son évolution sous la Révolution*. In: Ulbert Jürg – Line Bouède, Gérard (szerk.): *La fonction consulaire à l'époque moderne. L'Affirmation d'une institution économique et politique (1500–1700)*. Rennes, 2006. 170.

⁵⁸ Idézi: Charles-Roux: *Les Échelles de Syrie*, 117.

tekre vonatkozott. Kiküldetésének néhány fontos területére – köztük a törökökkel való viszonyra, a konzulok és alkonzulok helyzetére, az Oszmán Birodalom területén élő franciák igazgatási problémáira (például a házasodás vagy a képviselők választása), a képviselők pénzügyi könyvelésére, valamint adósságára – vonatkozó beszámolási kötelezettségére külön felhívta a szöveg a báró figyelmét. Mindezekről kiküldetése végén részletes jelentést kellett küldenie a tengerészeti minisztérium részére. A kiküldetés egy másik fontos része egyháziügyi jellegű volt, és a jezsuita rend 1763–1764-es franciaországi feloszlását követően az Oszmán Birodalom területén fennmaradt filiáléinak helyzetével foglalkozott.⁵⁹ A báró expedícióját szállító hajó parancsnoka, Durfort kapitány ugyancsak 1777. április 14-i dátummal kapta kézhez kiküldetési utasítását. Az instrukciói elsősorban technikai jellegűek voltak, és a kapitánynak mindenben a báró parancsait kellett követnie.⁶⁰ A két parancsnok közötti ellentét már az 1777. április 26-i touloni behajózás során kipattant.⁶¹

A levantei és barbáriai francia kirendeltségek ellenőrzésének leple alatt kapta meg Tott báró a második, titkos küldetési utasítását, amelyet a versailles-i kormány „intervencionista pártja” fogalmazott meg. Sartine gróf 1777. április 14-i dátummal határozta meg ennek célját: „Miután kifejtettük Ófelsége elképzeléseit a levantei és barbáriai képviselők kereskedelmére és igazgatására, még egy megbízatást szeretnék Önnek adni, amelyben számítok a buzgalmára. Nagy örömmre szolgálna, ha a katonai tudását latba vetve tájékoztatást nyújtana, ami igen nagy hasznunkra szolgálna a barbareszk uralkodókkal való háború esetén és minden más esetben, amikor az események arra kényszerítenek, hogy miután a politikai eszközeink kimerültek, beavatkozzunk. Ebben a fontos, ám eddig sajnálatos módon méltatlanul elhanyagolt tárgyban nagyon óvatosan kell eljárni, hogy az Ön által vezetett ellenőrző körutat kihasználva felkészülhessünk a lehetséges eseményekre. Ha netán arra kényszerülnénk, hogy a levantei tengereken olyan létesítményeket hozzunk létre, amelyek támogathatják a kereskedelmünket, megvédhetik és befogadhatják a hajóinkat, akkor mindenképpen előnyös lenne, ha pontos fogalmaink lennének arról, hogy mi szolgálja leginkább Franciaország érdekeit. Önnek ezzel kell leginkább foglalkoznia, természetesen a legnagyobb titokban. [...] Ezenfelül igen fontos lenne térképeket és pontos információkat kapnunk Ciprus szigetéről, a szíriai partokról, Egyiptomról és a görög szigetcsoport azon szigeteiről is, amelyek helyzete a legkedvezőbb lehet kereskedelmünk védelme szempontjából.”⁶²

A titkos küldetés célja tehát e nevezett területek katonai felderítése volt a későbbi hadműveletek előkészítésére. Amint a következő levélrészlet mutatja, a tengerészeti minisztérium emellett egy tudományos expedícióval is szerette volna a báró titkos küldetését álcázni: „Az igazi küldetését azzal tudja majd leplezni a törökök, barbareszkek és még a franciák elől is, hogy a Tudományos Akadémia megbízásából csillagászati megfigyeléseket végez, természettudományos kutatásokat folytat a korallok és más madrepórák életéről a Termé-

⁵⁹ Farnaud: *Culture et politique*, 81–84.; Charles-Roux: *Les Échelles de Syrie*, 116. Az erre vonatkozó forrásokat lásd: BNF, série Ms. N. A. F. 20 543. *Papiers du baron François de Tott, inspecteur général des établissements français dans le Levant (1777–1778)*.

⁶⁰ Részlet Sartine Durfort-hoz írt leveléből: „Je dois vous dire, Monsieur, que le Roy a fort a coeur le succès de la commission dont le baron de Tott est chargé, et qu'il sera gré a ceux qui chercheront a y concourir. [...] Sa Majesté prescrit au Baron de Durfort de se preter a tout ce que le Baron de Tott luy demandera pour le service et les opérations astronomiques dont il est chargé, sans discuter les motifs. L'intention de Sa Majesté est qu'il satisfasse même des objets de pure curiosité.” Idézi: Farnaud: *Culture et politique*, 97.

⁶¹ Charles-Roux: *Les Échelles de Syrie*, 117.

⁶² Idézi: Farnaud: *Culture et politique*, 86–88.

szettudományi Múzeum számára, vagy más olyan hihető ürüggyel, amit csak ki tud találni. Nem lehet eléggé kihangsúlyozni, hogy küldetését a legnagyobb diszkrécióval kell kezelnie.”⁶³ A küldetés tudományos jellegének alátámasztására néhány természettudóst is felvettek a francia kirendeltségek főfelügyelőjének kíséretébe. Közülük a legismertebb kétségkívül Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Mannoncourt⁶⁴ volt, akit Buffon személyesen ajánlott Sartine gróf figyelmébe. Sonnini de Mannoncourt a francia forradalom alatt nagyszabású munkában foglalta össze egyiptomi utazásának tapasztalatait.⁶⁵ E művében elég lakonikusan nyilatkozott arról, hogy miért éppen őt választotta ki az ancien régime kormányzata: „A kormányzat Tott urat nevezte ki a levantei és barbáriai kirendeltségek főellenőrének, és az utazása céljára elrendelte egy fregatt felszerelését Toulon kikötőjében. Parancsot kaptam, hogy én is szálljak fel e hadihajóra, és kövessem az útirányt. Később különváltak útjaink: Alexandriában elhagytam az expedíciót, és Egyiptomban utaztam tovább. Montbard-ból indultam, miután Buffon ellátott jókívánságaival és öleléseivel, melyet a zseni áldásaként fogadtam. A postakocsival gyorsan Marseille-be értem, ahol már nem sokat várahoztam.”⁶⁶

Sonnini de Mannoncourt mellett más, kevésbé ismert természettudósok is részt vettek az expedícióban. Tudományos küldetését hajtott végre két másik tudós, Virli és Monthulé is,⁶⁸ ezzel jól leplezve Tott báró katonai felméréseit és titkos adatgyűjtéseit. Amikor Tott báró Kréta szigetén tartózkodott, így írt 1777. június 26-i levelében a tengerészeti miniszternek a „tudományos módszerekkel” végrehajtott felderítéséről: „Miután felmértem a helyet, a lakosságról szerettem volna információkat szerezni, amit úgy gondoltam kivitelezhe-

⁶³ Charles-Roux, François: *Le projet français*, 41.

⁶⁴ Sonnini de Mannoncourt, Charles-Nicolas-Sigisbert (1751–1812) neves francia természettudós és utazó. Első guyane-i expedíciója után (1772–1776) értékes madártani gyűjteménnyel tért vissza Franciaországba. 1777-ben Tott báró expedíciójával jutott el Egyiptomba, majd beutazta Törökországot, Görögországot és azok szigeteit. 1780-ban tért vissza Franciaországba, ahol a forradalom idején békebíró, majd 1793-ban Meurthe département adminisztrátora lett. 1805-ben Vienne-ben lett iskolaigazgató, majd 1810-ben a Duna tanulmányozására indult, ahol megbetegedett, és hamarosan meghalt. Fontosabb művei: *Voyage dans la Haute et Basse Égypte fait par ordre de l'ancien gouvernement, et contenant des observations de tous genres* (1796–1797); *Voyage en Grèce et en Turquie* (1801); *Histoire naturelle des Reptiles* (1802); *Histoire naturelle des Poissons et des Cétacés* (1804). Vö. Tóth Ferenc: *La forêt disparue et les cannibales français. Science et aventure dans un rapport inédit de Sonnini de Manoncourt à Sartine*. In: Kovács Katalin (szerk.): „prismes irisés”. *Textes recueillis sur les littératures classiques et modernes pour Olga Penke qui fête ses soixante années*. Szeged, 2006. 235–243.

⁶⁵ Sonnini de Manoncourt, Charles-Nicolas-Sigisbert: *Voyage dans la Haute et Basse Égypte fait par ordre de l'ancien gouvernement, et contenant des observations de tous genres* Vol. 1-3. Paris, an 7 de la République (1796–1797).

⁶⁶ Sonnini: *Voyage*, Tome I. 16–17.

⁶⁸ Charles-Hector-André Grossart de Virly (1754–1805), egy főadóbérlő fia és Conrad-Alexandre Gérard külügyi megbízott sógora. Tanácsosként tevékenykedett a párizsi Châtelet-ben. Több nyelven beszélt, és érdeklődött az Európán kívüli kultúrák iránt. Különösen a vegytan és az ásványtan terén kifejtett munkássága jelentős. Barátja, Jean-Baptiste-Hyacinthe de Monthulé vagy Montullé (1757–1808 után) szintén főadóbérlői és parlamenti családból származott, és valószínűleg a haditengerészetnél szolgált. Sógora annak a Lancelot Turpin de Crissének a fia volt, aki Bercsényi Lászlót váltotta 1758-ban a huszárok főellenőri posztján. Vö. Bret, Patrice: *The travels of scientists in Europe since the 16th century*. (A European Society for History of Science 4. Kongresszusán felolvasott előadás szövege, megjelenés alatt.); uő.: „*Ils ne forment tous qu'une même république*”. *Académiciens, amateurs et savants étrangers dans la correspondance des chimistes à la fin du 18e siècle. Dix-huitième siècle*, 40 (2008) 209–224. (Patrice Bret úr szíves közlése.)

tőnek, ha de la Laune urat szárazföldi úton Retino-ba küldöm. Kíséretképpen elküldtem még vele Sonnini, Virli és Monthulé urakat is, hogy a tudományos kíváncsiság ürügyével leplezzem az utazást.”⁶⁹

Tott báró 1777. április 26-án szállt fel az Atalante nevű fregatt fedélzetére, amelyet a már említett Durfort kapitány irányított.⁷⁰ Az utasok egy kisebb, nemesekből álló része – köztük Tessé gróf és neje,⁷¹ Ayen hercege és Meun (Meung?) grófja⁷² – Palermóban elhagyta a hajót. A báró kíséretéhez tartozott még tolmácsa, Jean-Michel Venture de Paradis, a későbbi híres orientalista, aki részt vett Napóleon egyiptomi expedíciójában is,⁷³ valamint de la Laune tengerésztiszt, aki pedig éppenséggel a titkos küldetést legbuzgóbban előkészítő Saint-Didier főhivatalnok testvére volt. Természetesen ő beavatottként tudott a titkos küldetés részleteiről, és tevékenyen részt is vett annak végrehajtásában. A többi közreműködő – nevezetesen Sonnini de Mannoncourt, Virli és Monthulé természettudós, illetve Clerc de Rayneval titkár – valószínűleg nem ismerte az utazás valódi céljait.⁷⁴

Az Atalante fregatt 1777. május 2-án futott ki Toulon kikötőjéből. A hosszú út első állomása Genovában volt, ahol a hajó a kedvezőtlen időjárás miatt rövid várakozásra kényszerült.⁷⁵ A palermói kikötőben a hajón utazó francia nemesi társaság – Tessé gróf, Ayen herceg és Meun gróf – elbúcsúzott a legénységtől, majd a fregatt folytatta útját Málta szigetéig.

⁶⁹ Tott Sartine-nak (Canée, 1777. június 26.) In: SHD, série 1M (Mémoires et Reconnaissances) 1677 Égypte (Reconnaissances jusqu'en 1830). 89–90.

⁷⁰ „Ce fut le 26 avril 1777, à dix heures du soir, que la frégate l'Atalante, l'une des plus belles de la marine française, mit à la voile de la rade de Toulon. M. Durfort la commandoit, et elle étoit armée de près de trois cents hommes d'équipage et de trente-deux pièces de canon.” Sonnini: *Voyage*, T. I. 24.

⁷¹ Adrienne-Catherine de Noailles 1741-ben született, és 1755-ben ment férjhez Anne de Froulay Tessé gróf, elsőrangú spanyol főúrhoz, aki 1789-ben Maine küldötteként részt vett az utolsó rendi gyűlésen. A gróf és neje 1814 elején hunyt el.

⁷² „A király Athalante nevű fregattja, amelynek kapitánya Durfort báró volt, parancsot kapott, hogy szereljen fel és kíséren az utam során. Miután Toulonba érkezett Tessé gróf és grófnő, Ayen herceg és Meun gróf, akiket ugyanez a fregatt szállított Szicíliaba...” Tott Emlékiratai, 250. Vö. „Quelques personnes de Versailles, Mr. et Mme Tessé, M. d'Ayen, M. Meung, avoient obtenu la permission de s'y embarquer, et on devoit les conduire à Palerme, à Malte et à Syracuse. C'étoit ce qu'on appelloit autrefois des grands; mais ils avoient déposé l'orgueil des cours, et étoient devenus des gens fort agréables. Madame Tessé, l'une des femmes de ce temps qui avoient le plus d'esprit, donnoit le ton à cette petite colonie de courtisans; et l'honnêteté, la franche et gracieuse loyauté du commandant, le choix des officiers, faisoient, de la réunion de l'Atalante, la société la plus aimable, et telle qu'il auroit été difficile d'imaginer qu'elle se trouvat sur la mer.” Sonnini: *Voyage*, T. I. 24–25.

⁷³ Venture de Paradis, Jean-Michel (1739–1799). A Louis-le-Grand kollégium keleti nyelveket hallgató diákja 1752 és 1757 között, ahol elsajátítja a török és arab nyelvet. Később híres dragomán, orientalista és keletkutató professzor. 1798-ban kinevezték az egyiptomi expedíció első tolmácsává. 1799-ben halt meg a francia csapatok visszavonulása során. Híres műve: *Alger au XVIIIe siècle*. (Paris, 1898.).

⁷⁴ Farnaud: *Culture et politique*, 97.

⁷⁵ Erről így írt Tott báró hajóorvosa: „En partant de Toulon je vous ne niai que nôtre projet étoit de faire voile pour Palerme; de nous arrêter quelques jours en cette ville; d'aller de là à Syracuse; de visiter l'Etna et nous rendre ensuite à Malthe. Ces projets étoient subordonnés au vent qui nous ayant fort contrariés à la hauteur du Cap Corse nous à engagé à aller mouiller à Gèneve (sic!) et a y attendre un tems plus favorable.” Bibliothèque Municipale de Versailles. Baron François de Tott L. 299 Lebaudy Mss In-4°, 130. *Voyage en Egypte et en Levant Voyage en Egypte et en Levant fait en 1777 et 1778 par Monsieur **** (a továbbiakban: *Voyage en Égypte*). 2.

A máltai lovagrend nagymestere, Emmanuel de Rohan⁷⁶ szívélyes vendéglátásban részesítette a francia expedíció nevesebb tagjait. A természettudós Sonnini de Mannoncourt így emlékezett vissza erre későbbi útleírásában: „Rohan nagymester ünnepi lakomát rendezett nekünk vidéken. A városban senki sem ülhetett e kis uralkodó asztalához, és még Saint-Antoine-ban sem kaphatott akárki ilyen megtisztelő helyet. Durfort és Tott urak ezredesi rangjuknak köszönhetően az asztalához ülhettek, de még így is a nagy asztal teljes hossza választotta el őket a nagymestertől. A többi tisztet az udvari nemesifjakkal együtt külön asztalhoz ültették, de senki sem sajnálta, hogy nem az unalmas és hideg udvari etikett szerinti első asztalnál ült. A vacsora után Rohan minden ceremóniát levetett, leült közénk és részt vett a társalgásunkban.”⁷⁷ A lakoma után az akkoriban híres máltai kőzetre terelődött a beszélgetés, amiből még parázs vita is kerekedett a báró és Sonnini de Mannoncourt között.⁷⁸

Az Atalante június 7-én hagyta el Málta szigetét, és hat nap múlva érte el Kréta partjait. A sziget fontos állomást képviselt Tott báró titkos küldetésében is, aki ezért az itt található két francia kereskedelmi kirendeltség tanulmányozása közben de la Laune tengerésztiszt segítségével katonai felméréseket is végzett. A francia tengerészeti minisztérium már korábban felismerte Kréta – akkori nevén Kandia – fontos stratégiai pozícióját, és Sartine gróftól élénken foglalkoztatta a sziget esetleges meghódítása. Tott báró 1777. június 26-án küldte el Sartine grófnak első jelentéseit és térképeit Szuda kikötőjéről és erődítményeiről. A kísérőlevelében ecsetelte a felderítés során felmerült nehézségeket is, és megígérte, hogy részletes hadműveleti tervet is készít a sziget elfoglalására: „Az oroszok háborúja óta minden ideérkező külföldi gyanús a törököknek, akik egyre jobban érzik, hogy csökken az erejük a görögökkel szemben. Ezt de la Laune úr maga is tapasztalhatta Retinóban jártakor: nem tudott nyugodtan vizsgálni a környéken, így a Kandiába való utazás is értelmetlenné vált, hiszen nem akartam kockáztatni a fregatt épségét. Szerencsére Dandré úrnak volt egy igen pontosnak tartott kandiai és retinói térképe, amelyet a háború előtt egy olasz rajzolt. Hallottam egy nagyon szép kikötőről is, amely a Salamon-foktól keletre található; Alexandriába menet vagy visszafelé majd megtekintem. A sziget elfoglalásának kidolgozott tervét az ahhoz és annak megtartásához szükséges erővel és eszközökkel együtt, csak e vizsgálatot követően fogom elküldeni s kifejtem majd az abból adódó kereskedelmi előnyöket is. A partvidék megtekintése közben ellenőrzöm az ehhez szükséges, eddig összegyűjtött információim helyességét, azokat pontosan papírra vetem és eljuttatom Önhöz, amint a hely minden részletét megismertem.”⁷⁹

A hadműveleti tervezetet a báró az Atalante fedélzetén készítette el, és Emlékirat Kandiaról (Mémoire sur Candie)⁸⁰ címmel küldte el a tengerészeti miniszternek 1777. augusztus 18-án. Ebben különösen hangsúlyozta a sziget éghajlati, gazdasági és politikai szem-

⁷⁶ Emmanuel de Rohan, máltai nagymester (1775–1797), aki felvilágosult kormányzói politikájáról vált híressé.

⁷⁷ Sonnini: *Voyage*, T. I. 75–76.

⁷⁸ „Je fus, pour ainsi dire, forcé de m’expliquer sur ce sujet au milieu d’une compagnie nombreuse. Je déclarai franchement que je ne pouvois être de l’avis de M. Tott, et j’employai un raisonnement assez simple pour être aisément saisi par tous: c’est que le talc étoit inattaquable par les acides, au lieu qu’ils produisoient le plus grand effet sur la matière purement calcaire qu’on cherchoit à connoître. Il ne fut plus question de l’opinion de M. Tott et cet homme présomptueux ne me l’a jamais pardonné.” Sonnini: *Voyage*, T. I. 78–79.

⁷⁹ Tott Sartine-nak (Kánea, 1777. június 26.) SHD, série 1M 1677 Égypte (Reconnaissances jusqu’en 1830). 90.

⁸⁰ A szöveg másolatát lásd: uo. 91–95.

pontból nem igazán előnyös adottságait, amelyek alapján az alábbi következtetéseket vonta le: „Kandia szigetének rövid földrajzi és morális bemutatása után könnyen rájöhettünk, hogy annak teljes meghódítása haszontalan és igencsak nehézkes volna. Ugyanakkor nem kevésbé igaz az is, hogy a sziget a helyzeténél fogva támaszpontot nyújthatna a királyi tengerészet számára a levantei és különösen az egyiptomi kereskedelem védelmében, ha egy alkalmas elhelyezkedésű kikötő megszerzésével egy e célra megfelelő települést hozhatnánk létre.”⁸¹

A Kréta szigetére vonatkozó titkos küldetés végrehajtása után a hajó Alexandria felé haladt tovább, ahová végül július 3-án érkezett meg. Alexandriában Mure francia konzul személyesen nyújtotta át a bárónak a titkos küldetése további részére vonatkozó instrukciókat. Az utasításokat főleg egy kérdésekből álló lista alkotta, amelyekre a felderítő munkája végén válaszolnia kellett.⁸² Ezt követően Tott báró a kairói alkonzul, néhány kereskedő és mameluk társaságában karavánúton haladt tovább Rosette-ig. Ha hihetünk a természetűdős Sonnini de Mannoncourt visszaemlékezéseinek, a cseppet sem veszélytelen karavánúton csatlakozott hozzájuk a neves francia orientalista utazó Savary⁸³ is: „Ezt az útvonalat többször is volt szerencsém megtenni, először Tott főellenőrrel, akinek népes kíséretéhez tartozott Savary is. Alexandriából indultunk 1777. július 12-én este 7 órakor. A csapatunk igencsak felkavarta a lakosság indulatait: a városon áthaladva szitkozódást és kődobálást kaptunk. Az utóbbiból egy túl messzire dobott darab alaposan mellkason talált.”⁸⁴

Rosette-ből a konzulátus hajóin, a Nílus vizén felhajózva jutottak el Kairóig. A kairói pasa, Iszed bej már régről ismerte a bárót, így a fogadási ceremónia is egyszerűbbé vált. Ugyanakkor a báró emlékiratainak tanúsága szerint a kairói politikai helyzet igencsak változékony volt ez idő tájt: „A pasát teljes vezíri pompájában találtam, és ugyanolyan ceremóniával fogadott mint az Konstantinápolyban volt szokás, ám a régi ismeretségünkre való tekintettel négy szemközti beszélgetésre invitált és kis időre eltávolította a dívánteremben található népes kíséretét. Ekkor szólt a bejek közötti feszültségekről (a forradalom biztos előjele), és elmagyarázta, miért volt olyan sietős a Ség-Elbéletnek, hogy a ceremóniával mielőbb végezzen. Viszont arra már nem jutott elegendő idő, hogy fogadhasson, hiszen alig értem vissza az odautammal azonos ceremónia szerint a szállásomra, az ellenpárt máris kirobbantotta a felkelést, mire az uralkodó bejek a vár elfoglalásán fáradoztak. Ez a sokkal inkább politikai, mintsem katonai eszköz az alkalmazóinak lehetővé teszi a Nagyúr parancsaival való rendelkezésüket, amelyeket a pasa által hozattak, miközben a pisztolyukat annak torkának szegezték. Így nemsokára láthattunk is egy fermánt, amely a lázadókat száműzésre ítélte. Ezek azonban a puszta formásokkal mit sem törődve az ellenfeleikre lövöldöztek, és néhány napos – inkább hangos, mintsem pusztító – tüzelés után arra kényszerítették őket, hogy Felső-Egyiptomba meneküljenek.”⁸⁵

Noha Egyiptom ez idő tájt az Oszmán Birodalom leggazdagabb tartománya volt, mégis az egymással rivalizáló bejek belviszálya és súlyos anarchia jellemezte. Muhammed bej Abû

⁸¹ Idézi: Farnaud: *Culture et politique*, 113.

⁸² Charles-Roux: *Le projet français*, 53.

⁸³ Claude-Étienne Savary (1750–1788), francia utazó és orientalista. 1776 és 1781 között bejárta Egyiptomot és a görög szigetvilágot. A következő műveit úti élményei felhasználásával írta: *Lettres sur l'Égypte* (1788); *Lettres sur la Grèce* (1788). Lefordította a Koránt (1783) és több arab költeményt is, valamint írt egy arab nyelvtant (*Grammaire de la langue arabe vulgaire et littéraire*), amelyet az orientalista Langlès adott ki 1813-ban.

⁸⁴ Sonnini: *Voyage*, T. I. 219–220.

⁸⁵ *Tott Emlékiratai*, 254.

Dahab 1776-ban bekövetkezett korai halála után az utódai – a pasával szövetséges Iszmail bej, valamint Murad és Ibrahim bej – küzdöttek egymással a hatalomért. A bejek háborúskodásai miatt a francia kereskedőket ért támadások is megszapordtak.⁸⁶ Mure francia konzul képtelen volt megbirkózni a rengeteg problémával. A legsikeresebbnek egy Charles Magallon nevű kereskedő bizonyult, aki jó kapcsolatokat ápolt a helyi mameluk hatalmasságokkal.⁸⁷ 1777-ben fegyveres konfliktus robbant ki az al-Azhar mecsetnél a diákok és Juszuf bej csapatai között. A tanítást abbahagyták, és az emíreket hangosan szidalmazták a minaretekből. Erre a városi csőcselék fellázadt, és a városban több összecsapásra is sor került.⁸⁸ A felbőszült tömeg nekitámadt a báró európaiakból álló kíséretének is. A tumultuózus jelenetről Sonnini de Mannoncourt útleírásában a következőképpen emlékezett meg: „A csőcselék a palotában való tartózkodásunk idején gyűlt össze, hogy elvágják a visszavonulásunk útját. Tott úr megbízta a tolmácsait, hogy szórjanak pénzt a tömegbe. Körülötünk óriási zűrzavar uralkodott. A tolmácsaink ruháit ezer darabra tépték, az örök bot- és szablyacsapásokkal próbálták szétverni a tömeget. Elképesztő tumultus támadt. A pénzosztás semmit sem használt, legfeljebb annyit, hogy cserébe mindenfelől kőzapot és szidalmakat kaptunk a nyakunkba. Némelyik kődarab olyan vehemensen repült felénk, hogy ha eltalál, biztosan betöri a fejünket.”⁸⁹

A zavargások Kairó egész területére kiterjedtek, és érintették a francia konzulátust is, ahol Tott báró 1777. augusztus 8-án lefolytatta az ellenőrzést. A kairói francia kolónia barikádok emelésével védekezett, miközben Iszmail bej csapatai a fellegvárat ostromolták. A tumultuózus napokban a főellenőr összehívta az itt élő franciák közgyűlését az adósságok és az igazgatási reformok kérdéseinek megvitatása céljából.⁹⁰ Ezek közül a legfontosabb a kairói francia konzulátus Alexandriába való áthelyezése volt oly módon, hogy a Kairóban maradt franciák érdekeit továbbra is ellássa néhány francia kereskedő.⁹¹ A kirendeltség adósságainak rendezése után a báró rögtön elkezdte a konzulátus átköltöztetésének szervezését, valamint folytatta a tikos katonai felderítőmunkát is. Az alexandriai partvidék részletes megfigyelése után Tott báró elküldte de la Laune-t, hogy végezze el a Kairótól Szuezig vezető út felderítését. De la Laune egy emlékiratban (*Observations de M. de la Laune sur son voyage à Suez*) foglalta össze a tapasztalatait, amelyet 1777. augusztus 18-i leveléhez csatolva küldött el Sartine grófnak. Tott báró pedig nem sokkal később, 1777. december 20-i levelében megküldte a miniszternek az Egyiptom elfoglalására irányuló tengeri hadművelet

⁸⁶ Charles-Roux: *Autour d'une route*, 107.

⁸⁷ Laurens, Henry (dir.): *L'expédition d'Égypte 1798–1801*. Paris, 1989. 67.

⁸⁸ Raymond, André: *Égyptiens et Français au Caire 1798–1801*. Le Caire, 1998. 67.

⁸⁹ Sonnini: *Voyage*, T. II. 348–349. A báró hajóorvosa hasonló drámai képet festett az eseményről: „*Nous avons traversé une partie de la ville, pour nous rendre au château, montés sur les chevaux magnifiquement harnachés du janissaire aga qui nous les a prêté ou plutôt loués pour une somme assés forte qui devoit lui être comptée le lendemain de la cérémonie. Nous marchions dans le plus grand ordre précédés et entourés de janissaires et de séraches, qui ecartoient la populace attroupée sur notre passage. Ces précautions n'ont point empêché que nous n'ayons été insultés et que plusieurs de mes camarades de voyage n'aient reçu des pierres jettées de loin par des enfans qui étoient excités.*” *Voyage en Égypte*, 134.

⁹⁰ Charles-Roux: *Le projet français*, 59.; Vö. Masson, Paul: *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*. Paris, 1911. 308–310.

⁹¹ Tott báró rendkívül fontosnak tartotta a kairói francia kirendeltségek fenntartását: „*Le succès des Anglais dans la navigation de la mer Rouge doit nous inviter à suivre leur exemple. Il est un motif de plus pour ne pas abandonner absolument nos établissements du Caire.*” Charles-Roux: *Le projet français*, 59–60.

vázlatos tervét.⁹² A báró augusztus 22-én szállt ismét hajóra Damiette-ben. Néhány szélcsendes nap után augusztus 26-án hagyta el Egyiptomot, majd folytatta útját a szíriai partok felé.

A szíriai partvidék francia kirendeltségeinek ellenőrzésére augusztus 28. és október 17. között került sor. Itteni útvonalának első állomásán, Jaffában találkozott a szentföldi prokurátorral, aki elkísérte útjának egy részén. Az ő jelenléte azért volt nagyon fontos, mivel a francia király az Oszmán Birodalom területén élő katolikusok protektoraként felelős jogi és pénzügyi szerepet játszott a muzulmánok által gyakran zaklatott katolikus missziók és szerzetesrendek támogatásában és védelmében. Tott báró szentföldi útjának konkrét egyházügyi célja a katolikus missziók költségeinek csökkentése, valamint a pápa által 1773-ban feloszlattott jezsuita rend javainak leltárba vétele volt. Ez utóbbi kérdés különösen kényes helyzetet teremtett számára, hiszen a konstantinápolyi francia nagykövet a jezsuita javak törökök általi kifosztását elkerülendő megtagadta a pápai rendeletek végrehajtását.⁹³ François de Tott vallási kérdésekben eléggé felvilágosult elveket vallott, és nemcsak a jezsuiták vagyonának zárolásával foglalkozott. Megállapította azt is, hogy a szentföldi keresztények megosztottsága az ottani problémák egyik fő oka: „A mohamedánok e műemlékek pusztítása során is megőrizték annak lehetőségét, hogy az azokat emelő vallásosságból hasznot húzzanak. A törökök inkább a hiúságra, mint a mély hitre alapoztak, amikor megengedték a görögkeletiek és a latinok számára, hogy megosztozzanak a szent helyeken, és így kihasználhassák a megosztottságukat. Az eredmény minden várakozásukat felülmúlta: a két rítus közötti veszekedések szinte kifogyhatatlanok voltak, s a spanyolok pénzének köszönhetően a jeruzsálemi kormányzóság tekinthető e zaklatások legnagyobb eredményének.”⁹⁴ A szentföldi keresztények végletes megosztottságának feloldására a báró egy igazi felvilágosult reformot javasolt. Véleménye szerint úgy kellene a keleti katolikus szerzetesrendeket összefogni, hogy egy központosított szentföldi rend – például a ferences rend – keretei közé szervezve az összes katolikus rend és szervezet egy irányítás alá kerüljön. Szerinte egyezsége lehetne jutni a Szentföldi kusztódiával ebben a kérdésben.⁹⁵

Útjának szíriai és palesztinai állomásain Tott báró hivatalos küldetésének fő feladatait végezte: összehívta a francia kolóniák közgyűléseit, az adósságok ügyeit rendezte és döntőbíróként elnökölt a konzulok és alattvalók vitás ügyeiben. 1777. október 2-án Aleppóból írt levelében így foglalta össze tevékenysége lényegét: „Méltóságos Uram! Gondoskodtam arról, hogy valamennyi képviselőnél az új igazgatás elvei érvényesüljenek. Igyekeztem a közgyűlések során elnyomni azok hangját, akik a jogosan bírált visszaélések megszüntetése ellen szólaltak fel; a közgyűléseken zajló elvi viták megvilágították számomra az új rendelet valamennyi tárgyát. Jómagam csak azon épület darabjait készítettem elő, amelynek Ön volt az építőmestere, s remélem, hogy nem hagyok magam után kívánnivalót annak megszilárdításában.”⁹⁶

⁹² Charles-Roux: *Le projet français*, 61–62.

⁹³ Charles-Roux, François: *France et Chrétiens d'Orient*. Paris, 1939. 83.

⁹⁴ *Tott Emlékiratai*, 276.

⁹⁵ *Mémoire présenté à Monsieur le baron de Thot par le père Godefroy custode concernant l'état actuel des missions françaises dans les différentes échelles du Levant et qui sont desservies par les pères capucins de la provinces de Paris*. In: Bibliothèque Nationale de France, série Ms. Nouvelles Acquisitions Françaises 20. 543. *Papiers du baron François de Tott, inspecteur général des établissements français dans le Levant (1777–1778)*, fol. 3. Vö. Charles-Roux: *France et Chrétiens*, 86.

⁹⁶ Idézi: Charles-Roux: *Les Échelles de Syrie*, 118.

François Charles-Roux francia történész szerint Tott báró a 18. század közgazdászainak és filozófusainak tanítványaként a szabad gazdálkodás híve volt. Fellépett a felesleges tiltások ellen, és kiállt a levantei kereskedelemben a személyes szabadság védelméért.⁹⁷ Szabadelvű eszméi nyíltan megmutatkoznak a következő neki tulajdonított szövegben: „Az állam számára hasznosnak tartom azokat a törvényeket, amelyek megakadályozzák, hogy a kereskedők egymásnak ártsanak, mivel vetélkedésük az állam számára is kártékony. A versengés más részről hasznos az iparunk termékeinek eladásában... Számomra alapvető elv, hogy az állam érdeke Levantéban ott kezdődik, ahol a nyersanyagot behozzák, és ott áll meg, ahol az ipar termékei kilépnek.”⁹⁸ A báró érvelése az állam szerepét is érinti: szerinte az államnak a gyarmati gazdasági kapcsolatok rendszerét kell átfognia, vagyis a nyersanyagok behozatalát és a feldolgozott cikkek kivitelét ellenőrző rendszert kell alkotnia, amely elősegíti az egyének szabad kereskedelmét. Márpedig a levantei kereskedelem tipikusan hasonlított a gyarmati kereskedelmekhez: az import elsősorban a nyersanyagokra (pl. gyapot) irányult, míg az export kizárólag feldolgozott termékeket – például languedoci textilárukat – értékesített.⁹⁹ Így találkozhatott Egyiptom elfoglalásának terve a levantei és barbáriai kereskedelem átfogó reformjával.

Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a levantei francia kereskedelem ebben az időszakban történetének egyik legmélyebb válságát élte át. Tott báró szíriai és palesztinai ellenőrző körútjának egyik fontos tanulsága az volt, hogy megállapította a francia gazdasági befolyás csökkenését. Ennek oka abban rejlett, hogy a francia képviseltek gyakran nem tudták elég határozottan érvényesíteni érdekeiket az oszmán hatóságokkal szemben.¹⁰⁰ Szaidai látogatása során az ottani konzul – mellesleg ugyanaz a Pierre-Jean-François de Taulès de Domecq (1731–1820) volt, aki 1768-ban Lengyelországban tevékenykedett – Tott szemére hánytva annak túlzott engedékenységet a helybéli pasával, Dzsézárral¹⁰¹ szemben, illetve felröta neki az 1776-os reformokat ellenzők támogatását és az iránta való udvariatságát is.¹⁰² A szaidai konzul később visszahívását kérte, amire 1779 januárjában került sor.¹⁰³ Tott báró szaidai látogatása során Dzsézár pasával is elég határozottan érzékeltette a francia alattvalókkal való bánásmód miatti elégedetlenségét. Kerülte a vele való találkozást, és emlékirataiban igazi keleti despotaként festette le: „Visszaemlékezéseim megírásának

⁹⁷ Charles-Roux: *Les Échelles de Syrie*, 118–119.

⁹⁸ Charles-Roux: *Les Échelles de Syrie*, 119. Vö. Stoianovich, Traian: *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*. The Journal of Economic History, Vol. 20. No. 2 (June 1960). 258.

⁹⁹ Butel, Paul: *L'économie française au XVIIIe siècle*. Paris, 1993.

¹⁰⁰ Masson: *Histoire du commerce*, 284. Vö. Abdel Nour, Antoine: *Le réseau routier de la Syrie ottomane (XVIe–XVIIIe siècles)*. Arabica, Tome 30. Fasc. 2 (juin 1983). 169–189.

¹⁰¹ Dzsézár (Cezzâr) Ahmed Pasa (?–1804), boszniai eredetű hivatalnok. Oszmán szolgálatba való lépése után csatlakozott Hekim Oglu 'Ali pasához, aki 1756-ban egyiptomi kormányzó lett. 1773-ban Egyiptomból a szíriai kormányzó, Oszmán pasa szolgálatába lépett át, és nemsokára szaidai kormányzó lett. Keménykezű vezetési módszerei sikereként 1780-ban szíriai kormányzóvá nevezték ki. 1799-ben ő szervezte meg Akkó védelmét Bonaparte seregével szemben. 1804. április 23-án halt meg. Vö. Shaw, Stanford J.: *Ottoman Egypt in the eighteenth century, The Nizâmânê-i Misir of Cezzâr Ahmed Pasha*. Cambridge, Harvard University Press, 1962.; Cohen, Amon: *The Army in Palestine in the Eighteenth Century – Sources of Its Weakness and Strength*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. 34 (1971) no. 1. 36–55.

¹⁰² Mivel nem akarta személyesen fogadni a bárót a kikötőben, betegsége hivatkozva az alkonzult küldte maga helyett. Mézin, Anne: *Les consuls de France au siècle des Lumières (1715–1792)*. Paris, 1995. 560.

¹⁰³ AMAÉ Personnel première série. Vol. 65 fol. 272–290.; Mézin: *Les consuls de France*, 560.

célját teljesítettem akkor, amikor szükségesnek láttam bemutatni Dzsézár jellemét és azt, hogy hogyan viselkedtem vele. Ennek az emberiség ellen felbőszült oroszlának a látványával, aki a tartományában zsarnokoskodott, és büntetlenül két évig visszatartotta a szultán jövedelmeit, és akit egy idegen megaláz, mert megijed egy olyan fregattól, amelynek nem ismeri a parancsait, és így lefestve a despota gyengeségét, az alattvalóinak gyávaságát, akik a távolból parancsolnak neki, egy csapásra megmutathatjuk az Oszmán Birodalom valódi arcát.”¹⁰⁴

Tott báró ezt követően szeptember 18-án Barut (Bejrút) kikötőjébe látogatott. Mivel ebben a városban nem volt francia kirendeltség, látogatásának célja elsősorban titkos jellegű volt.¹⁰⁵ Sartine gróf egyébként külön felhívta a figyelmét e város katonai felderítésére.¹⁰⁶ Ezután Tripoliszba hajózott, majd az onnan északra található Latakiába ment, ahol információi szerint komoly visszaélések mutatkoztak a dohánykereskedelem terén.¹⁰⁷ Miután ismét sikerült rendet teremtenie, szárazföldi úton indult tovább Aleppóba, ahová október elsején érkezett meg. Látogatása során úgy tapasztalta, hogy az aleppói francia közösség virágzó kereskedelmet folytatott, amelyet az 1776-os reformok veszélyeztettek leginkább, ugyanis a hegyeken áthaladó kereskedőutakon gyakran megdézsmálták az árukat. Erről az emlékirataiban is megjegyzést tett: „Itt megtalálhatók a legdrágább áruk, és a kereskedelem minden formája zajlik, de a pasa és tisztjei a karavánok védelme, valamint az utazók szükséges kísérete ürügyén gyakran zaklatják a kereskedelmet folytató egyéneket.”¹⁰⁸ Szíriai útvonalának utolsó állomása Alexandrette (Iskenderun) volt, ahonnan rövid tartózkodás után továbbhajózott Ciprus irányába.¹¹⁰

Ciprus szigetén a két francia kirendeltség – Larnaka és Limasszol – meglátogatása után a báró a sziget természeti, politikai és katonai jellegű felderítésére koncentrált. Ciprusi megfigyeléseinek rövid összefoglalóját emlékirataiban is megtalálhatjuk: „Ciprus szigete szultáni birtok, és ezt a velenceiektől elragadott királyságot ma egy Nikoziában lakó műsellem, valamint egy görög metropolita kormányozza. Ez a kettős – vallási és világi – igazgatás oly gyors sikereket hozott, amelyeket még az éghajlat és a termelés eredményei sem tudtak ellensúlyozni, és így ez a szép vidék ma nem más, mint a magány és nyomor hajléka. A szerelmek kútja, Amathone és Paphosz ma csak néhány rongyos szerencsétlen ember lakhelye. A hajdan nagy lakosságú Ciprusra kivetett adókat ma csak egy töredéknyi számú lakosság fizeti, és az ez elől évente menekülők csak fokozzák a szörnyű zsarnokságtól szabadulni nem tudók nyomorát, de a szükségből hozott intézkedések, amelyekkel az adókat igyekeznek behajtani, a valódi gazdagság forrásait csak elapasztják, nemsokára a

¹⁰⁴ Tott Emlékiratai, 278.

¹⁰⁵ Farnaud: *Culture et politique*, 101.

¹⁰⁶ „La ville de Baruth mérite également votre attention. Pendant la dernière guerre des Russes et des Turcs, elle a servi d’asile à tous les bâtiments russes et elle était le centre de leurs opérations en Syrie. On prétend qu’il est très facile de s’en emparer et de la conserver ensuite au moyen de quelques fortifications qu’on pourroit y ajouter.” Idézi: Charles-Roux: *Les Échelles de Syrie*, 126.

¹⁰⁷ A latakiai francia alkonzulátust 1756-ban hozták létre. Az 1770-es évek végén öt-hat francia kereskedelmi hajó folyamatosan szállította az egyiptomi dohányt Damiette-ből Latakiába. Crecelius, Daniel – Badr, Hamza Abd Al-Aziz: *French Ships and Their Cargoes Sailing between Damiette and Ottoman Ports 1777–1781*. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 37. (1994) no. 3. 261–286.

¹⁰⁸ Tott Emlékiratai, 283. Vö. Wirth, Eugen: *Tradition und Innovation im Handwerk und Kleingewerbe der vorderorientalischen Stadt*. *Strukturwandlungen und Überlebensstrategien in den vergangenen 150 Jahren*. *Die Welt des Islams*. New Series, Bd. 25. (1985) no. 1/4. 5.

¹¹⁰ Charles-Roux: *Les Échelles de Syrie*, 121–122.

zsarnokok számára is igazságot szolgáltatnak, és hamarosan osztozhatnak rabszolgáik nyomorán. A ciprusi bor, melynek kivitele nagyban függ a régi boroktól nyert minőségtől, máris veszített értékéből a régi hordók eladása miatt, amelyre a nyomor kényszerítette a termelőket. A velenceiek vették meg a legrégebbieket, de a spekuláció egyéni érdekei nem érezték át annak jelentőségét, hogy a hagyományos rend megbontásával maguknak is ártanak. Ha elveszük a termelőtől a hatékony termelés eszközeit, ha tönkretesszük a tőkét, feleslegessé válik a hordó is.”¹¹¹ A szöveg gondolatmenete azért is érdekes, mert abban a versailles-i „intervencionista párt” diskurzusát láthatjuk viszont. A török uralom zsarnoksága – vagy ahogyan tudományosan megfogalmazták: a keleti despotizmus jelensége – számos kérdést vetett fel az oszmán uralom alatti országok hanyatlásával kapcsolatban.¹¹² A keleti despotizmus eszméje a 18. század során – számos változással és módosulással – a gyarmatosítást előkészítő ideológia egyik legfontosabb toposzává vált, amelynek egyik legmarkánsabb példáját éppen Tott báró emlékiratai szolgáltatták.¹¹³

A báró ellenőrző körútjának következő állomását Rodosz szigete alkotta, majd Szmirnába utazott, ahol 1777. november 19-től 1778. március 25-ig tartózkodott. Szmirna ez idő tájt a legfontosabb levantei francia kirendeltségnek és az egyik legjelentősebb nemzetközi kereskedelmi központnak számított.¹¹⁴ A szmirnai francia konzulátus négy alkonzulátussal rendelkezett a Dardanelláknál, Leszboszon, Khioszon és Rodoszon.¹¹⁵ Érdeemes megjegyeznünk, hogy a báró nem ellenőrizhette az előző háború során saját irányítása alatt megerősített Dardanellák-tengerszoroson található francia kirendeltséget. Ez összefügg azzal, hogy Saint-Priest gróf kérésére egykori beosztottja nem ellenőrizhette a konstantinápolyi kereskedelmi és diplomáciai kirendeltségeket sem.¹¹⁶

A szmirnai francia kolónia nagyszámú tehetős kereskedőből állt, és jelentős, a befizetett hajókárdíjakból finanszírozott pénztárral rendelkezett.¹¹⁷ Ennek megfelelően a hajókárdíjak eltörlése igen érzékenyen érintette a francia közösséget, amelyet Claude-Charles de Peyssonnel konzul képviselt. Tetemes, 1765 óta évi 12 000 livre-re rúgó járandósága ellenére Peyssonnel óriási szerencsejáték-adósságot halmozott fel helyi török és görög hitelezőivel szemben. Ezenkívül a szmirnai tűzvészben elpusztult háza további 100 000 livre veszteséggel sújtotta.¹¹⁸ Tott báró 17000 livre előleget adott neki, és javasolta a visszahívását is.¹¹⁹

¹¹¹ Tott Emlékiratai, 286–287.

¹¹² Lásd ehhez: Cirakman, Asli: *From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks*. International Journal of Middle East Studies, vol. 33. (Febr. 2001) no. 1. 49–68.

¹¹³ Laurens: *Les origines intellectuelles*, 63–67.

¹¹⁴ Lásd ehhez: Frangakis-Syrett, Elena: *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700–1820)*. Athens, 1992.

¹¹⁵ CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 109. fol. 188.

¹¹⁶ Így írt erről Sartine Lebas konstantinápolyi francia rezidensnek (Versailles, 1777. novembre 24.): „Des considérations politiques, Monsieur, ayant empêché que Monsieur le Baron de Tott se rendit aux Dardanelles et a Constantinople pour y faire l'inspection dont il a été chargé dans toutes les autres Echelles du Levant où nous avons des établissements, j'ay compte que vous voudriez bien le suppléer et entreprendre le même travail qui y aurait été confié aux soins de cet inspecteur.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 109. fol. 262

¹¹⁷ Latouche: *Le commerce*, 8.

¹¹⁸ Mézin: *Les consuls de France*, 491.

¹¹⁹ Sartine Saint-Priesthez (Versailles, 1778. március 23.): „Monsieur de St. Didier m'a rendu compte, Monsieur, de l'opinion que vous avez prise de la plupart des opérations de Monsieur le baron de Tott a Smirne, et du parti que vous avez crû devoir me faire proposer au sujet de Monsieur de

1778 júliusában a visszahívás elkerülhetetlenné vált, mivel adóssága már 65 000 piaszterre rúgott, és a szmirnai franciák az igazságszolgáltatás megtagadásával és az ottani orosz konzullal való összejárású vádolták.¹²⁰ A király Jean-François-Raymond Guy de Villeneuve Dardanelláknál hivatalos viselő alkonzult nevezte ki a helyére ügyvivőnek.¹²¹ Peyssonnel viszonya Tott báróval a későbbiekben egyre jobban megromlott, és a báró emlékiratainak kiadása után igen éles vita robbant ki közöttük. A szmirnai tartózkodás során a báró rendezte a pápa által 1773-ban feloszlatott jezsuita rend javainak leltárba vételét és az abból származó problémákat.¹²³ A kirendeltség ellenőrzése mellett de la Laune-nal együtt folytatta az Egyiptom elfoglalásával kapcsolatos tervek és titkos jelentések megszövegezését is. A báró 1777. december 20-án egy hadműveleti tervet küldött el a tengerészeti miniszter részére. Emellett előírnyozott egy ennél részletesebb hadműveleti tervezetet is, amelyet az utazás során kívánt elkészíteni, és amely a végleges jelentés részét képezte.¹²⁴

Tavasszal Tott báró folytatta útját az Oszmán Birodalom európai területein található francia kirendeltségek ellenőrzésére: először Szaloniki, majd Szkirosz¹²⁵ és Naxosz szigete valamint a Peloponnészoszi-félsziget (Morea) következett. Szalonikibe 1778. április 27-én érkezett meg, és igyekezett segítséget nyújtani az ottani konzulnak az 1776-os reformok bevezetéséhez. Az ügyek zökkenőmentes lebonyolítása érdekében négy ülnököt választott, akik 1778 szeptemberéig maradtak hivatalban.¹²⁶ Arasy konzul azt javasolta a főellenőrnek, hogy alkalmazzanak konzuli ágenseket a szaloniki öböl bejáratánál található szigeteken az angol és görög kalózos akcióinak hatékonyabb ellenőrzése érdekében. Tott báró támogatta a tervet, de a tengerészeti miniszter végül elutasította arra hivatkozva, hogy ezen a környéken viszonylag csekély mértékű a francia kereskedelem jelenléte.¹²⁷ A báró így jellemezte emlékiratainak az „Európai Törökországban” tett látogatásáról szóló részében a görög szigetvilág paradox politikai helyzetét: „Szalonikiból elhajózva megtekintettem a Squirai Szent György, Párosz, Naxosz és Szira szigeteket. E szigetek – hasonlóan a szigetcsoporthoz – magánbirtokok, amelyek felett a kedvezményezettjeik rendelkeznek, vagy pedig a kapitány pasa tartozékirtokai voltak. Mindenesetre a lakosok közös érdeke az volt, hogy minél távolabb legyenek a török hivatalnokoktól, és ezért gyakran kérték, hogy adják ki adó-

Peyssonnel. Je l'ay adopté en entier et je m'empresse d'adresser des instructions conséquentes a Monsieur Guy de Villeneuve que j'ay choisi pour la régie des affaires du consulat pendant l'interim. J'ay l'honneur de vous les envoyer directement, pour que vous en preniez connoissance, et qu'en les remettant a Monsieur Guy, vous puissiez y ajouter les conseils et les ordres que vous croirez devoir luy donner pour le guider dans l'administration des affaires de Smirne, et surtout dans la conduite qu'il a a tenir avec Monsieur de Peyssonnel, pour éviter les embarras que ce consul pourroit nous donner, s'il étoit instruit de nos véritables intentions a son égard.” CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 110. fol. 117.

¹²⁰ CADN, Constantinople série D Smyrne 41 (1778). Vö. Mézin: *Les consuls de France*, 491.

¹²¹ Életéhez lásd Mézin: *Les consuls de France*, 333–335.

¹²³ CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 110. fol. 126–130.

¹²⁴ Charles-Roux: *Le projet français*, 62–68.

¹²⁵ Tott báró egy látképet készített a szigeten található egyik faluról (*Vue du Village de Saint Georges de Skyros*), amely később megjelent Choiseul-Gouffier *Voyage pittoresque de la Grèce* című művében. Boppe, Auguste: *Les peintres du Bosphore au XVIIIe siècle*. Paris, 1989. 292. A Bibliothèque Nationale de France térképtárában található egy Tott báró nevéhez fűződő térkép is: *Carte de l'île de Skyros vérifiée sur les lieux par M. le baron de Tott*. (BNF, GE E – 154).

¹²⁶ Svoronos, Nikos G.: *Salonique & Cavalla (1686–1792)*. In: Sauvaget, Jean – Bazin, Jean – Braudel, Fernand – Deny, Jean – Lemerle, Paul (dir.): *Inventaire des correspondances des Consuls de France au Levant conservées aux Archives Nationales*. Tome I. Paris, 1951. 117–119.

¹²⁷ Svoronos, Nikos G.: *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*. Paris, 1956. 125., 148–149.

bérletbe a szigeteiket. De mivel a despotizmusnak is megvannak a saját szabályai, amelyek szerint mindig kell, hogy legyen egy fej, melyet le lehet vágatni, egy ember, akít el lehet fogatni, ezért e közösségek köztársasági formája nem felel meg az elvárásainak. Egy előljáró kell, egy alsóbbrendű despota, s az a görög, aki e méltóságot elnyeri, általában nem okoz csalódást.”¹²⁸

Egy rövidebb moreai utazás után, amelyet alaposan megzavart az albánok zendülése, a báró 1778. május 19-én hagyta el Nafpliont, majd június 4-én ismét Máltán kötött ki. Máltán átvette az ott reá váró újabb utasításokat, megkezdte hivatalos útjának befejező részét, amely a tunéziai kirendeltségek, Tunisz és Goulette meglátogatása volt. Ide 1778. június 19-én érkezett meg.¹²⁹ A báró itteni tevékenysége különös fontossággal bírt a francia külkereskedelmi érdekek szempontjából. A barbareszk kalóztámadások mindig is nagyon kényes kérdést jelentettek az Oszmán Birodalom és Franciaország összetett kapcsolatrendszerében. Choiseul herceg erőskezű külpolitikájának köszönhetően – különösen Tunisz 1770-es bombázása után – a francia kereskedelem helyzete stabilizálódott a régióban.¹³⁰ Ezenfelül az 1770-es békekötést követően Ali bej franciabarát politikája jelentős kedvezményeket nyújtott a francia kereskedőknek. Ekkor került sor Ali bej küldöttjének, Szulejmán agának franciaországi követjárására is. A tuniszi francia közösség ebben az időszakban a legnagyobb forgalmat bonyolította le a kereskedővárosban található európai kereskedőkolóniák között.¹³¹ A báró nem mulasztotta el a híres goulette-i erődítmények katonai felderítésének elvégzését sem, amelyek az Egyiptom elfoglalására indítandó hadjárat esetén fontos hadműveleti bázist jelenthettek. A felmérések természetesen tudományos, asztronómiai és hidrogérafiai megfigyelések álcája alatt zajlottak.¹³² A bárónak többszöri sikertelen próbálkozás után sem sikerült elérnie, hogy korallhalászati engedélyt szerezzen az Királyi Afrikai Társaság (Compagnie Royale d’Afrique) számára.¹³³

François de Tott utolsó keleti küldetésére az ancien régime francia külpolitikájában lezajlott fordulat éveiben került sor. A misszió elhatározása és lebonyolítása arra utal, hogy a versailles-i kormány köreiben a sokféle külügyi elképzelés mellett megjelentek egy egészen új mediterrán geostratégiai gondolkodás kezdetei is. Noha a korban maga a kifejezés egyál-

¹²⁸ Tott Emlékiratai, 289.

¹²⁹ Farnaud: *Culture et politique*, 100.

¹³⁰ Frémeaux: *La France et*, 33.

¹³¹ „A Tunis seulement, grâce à l’habileté de Monsieur de Saizeu, la France occupait la première place, laissant loin derrière elle ses rivaux anglais et l’emportait de beaucoup sur eux par la prospérité de son négoce qui se chiffrait alors par 971,483 francs d’importations et 857,320 fr. d’exportations.” Ruffin, Pierre: *Journal de l’ambassade de Suleiman Aga, envoyé extraordinaire du Bey de Tunis près Sa Majesté Très Chrétienne, depuis son arrivée à Toulon, le 18 janvier 1777, jusqu’à son embarquement dans ledit port, le 31 may de la même année.* (Bibl. Nat. Mss. fr. N° 13982 publié par Marthe Conor et Pierre Grandchamp), Tunis, 1917. V.

¹³² „Le Baron de Tott, chaudement recommandé par Monsieur de St Didier, reçut toute facilité pour transporter à terre des instruments astronomiques et hydrographiques qui devaient lui permettre de rectifier la carte de la Régence et il put mener ses observations en sûreté. Le Bey et son gendre l’accueillirent avec bienveillance et lui accordèrent tous les égards et honneurs qui pouvaient le distinguer en public et le flatter personnellement.” Uo. XII.

¹³³ Musztafa Hodzsa válasza a báró kérésére (Tunisz, 1778. június 28.): „Mon très cher et sincère Beizadé, j’ai l’honneur de vous écrire pour vous confirmer ce que je vous ai déjà dit au sujet de la pêche du corail. Si dans cette pêche il est question de toutes nos côtes, en y comprenant Tabarque, il sera compté annuellement 20,000 piastres de Tunis, et 10,000 seulement si on veut en excepter Tabarque.” Idézi: Plantet, Eugène: *Correspondance des Beys de Tunis et des Consuls de France avec la Cour 1577–1830.* Tome III. Paris, 1899. 80.

talán nem létezett még a katonai és politikai irodalomban,¹³⁴ a geostratégia modern alkalmazása már egyre erőteljesebben megfigyelhető a nagyhatalmak külpolitikájában. Montesquieu gondolatai az éghajlat és a társadalmi rendszerek összefüggéseiről már igen előremutatóak voltak a korabeli politikai gondolkodás szempontjából. A másik fontos hatást a katonai földrajz fejlődése jelentette. A földrajz és a háborúzás közötti kapcsolat nagy figyelmet kapott a korszak hadtudományi műveiben, és a 18. század második felében felgyorsult a francia katonai térképészet fejlődése is. A hadmérnökök képzését olyan neves intézmények biztosították, mint a mézières-i hadmérnöki iskola (École du génie), amelyet Chastillon lovag szervezett meg, és ő maga lett e hely első főmérnöke. Ez az intézmény a tervek szerint csak egy lett volna a sok közül, 1749-es alapításakor azonban mégis az egyedüli volt. A program meglehetősen zsúfolt volt: számtan, geometria, mechanika, hidraulika, fizika, kémia, botanika, rajz, utászat, sztereotomia, a legújabb gépek tanulmányozása. A képzést igen kiváló tanárok biztosították, köztük például az 1753–1793 között az intézményben tanító Charles Bossut apát, vagy a később ott tevékenykedő Gaspard Monge. Ez az iskola 1794-ben bezárta kapuit, és Politechnikai Iskola (École Polytechnique) néven működött tovább. A francia katonai térképészet fellendülését nagymértékben elősegítette a mézières-i hadmérnöki iskola.¹³⁵ Nem ismerjük pontosan Tott báró térképészeti ismereteit, de azt a források alapján tudjuk, hogy keleti útjai alkalmával több térképet is készített, amelyek népszerűsége miatt még napjainkban is sok neki tulajdonított térkép maradt fenn Törökországban.¹³⁶ Nem szabad tehát lebecsülni a báró földrajzi és térképészeti ismereteit, és természetesen az ezekből fakadó geostratégiai megfontolásokat sem.

A tizenöt hónapos hajút végén Tott báró visszatért Franciaországba, és nekilátott végleges hivatalos és titkos jelentéseinek elkészítéséhez, amelyek a francia külpolitika Oszmán Birodalomhoz való viszonya szempontjából meghatározóak lehettek. A báró és de la Laune tengerésztiszt együtt készítették el titkos küldetésük 1779-es keltezésű összefoglaló beszámolóját (Compte rendu de la Mission secreta du baron de Tott).¹³⁷ E több különféle levéltárban is megtalálható forrást már elég sokszor elemezték a történészek.¹³⁸ A néhány oldalas preambulum után, amely az Oszmán Birodalom helyzetéről szól, a jelentés következő része Kréta szigetének felderítésével foglalkozik, a fennmaradó 105 oldalt pedig Egyiptomnak szentelték a szerzők.¹³⁹ A megkülönböztetett figyelem természetesen nem meglepő, hiszen a titkos küldetés középpontjában Egyiptom meghódításának terve állt. Egyébként a báró emlékiratainak negyedik könyvét, amely a levantei ellenőrző útját írja le, szintén uralja az egyiptomi vonatkozású szakasz. Az Egyiptomra vonatkozó szöveg a tartomány természetföldrajzi és politikai leírásával kezdődik. A francia kormány gyarmatosító célkitűzéseinek megfelelő érveléssel alátámasztott diskurzus különösen az Egyiptom előnyeit tárgyaló részben (*Avantages dont l’Égypte est susceptible et ceux qui résulteront*

¹³⁴ A „stratégia” szót ebben az időszakban egészen más értelemben használták, mint napjainkban; Silva márki és Joly de Maizeroy műveiben „nagy taktika” vagy „a hadseregek taktikája” értelmet nyert. Vö. Coutau-Bégarie, Hervé: *Traité de stratégie*. Paris, 2006⁵. 59.

¹³⁵ Lásd ehhez: Blanchard, Anne: *Le corps des ingénieurs du génie, évolution et missions (1715–1789)*. In: Delmas, Jean (dir.): *Histoire militaire de la France. Tome 2 (1715–1871)*. Paris, 1992. 129–150.

¹³⁶ Ivanics Mária szíves közlése.

¹³⁷ Charles-Roux: *Le projet français*, 68.

¹³⁸ AN série Marine B7, 440 (François Charles-Roux és Christophe Farnaud történészek dolgozták fel), illetve Centre des Archives de la Défense, série 1M (Mémoires et Reconnaissances) 1677 Égypte (Reconnaissances jusqu’en 1830).

¹³⁹ Farnaud: *Culture et politique*, 134.

de sa conquête pour la France) jelenik meg. A báró ékes tanúbizonyságát adja itt a kereskedelem, a földrajz és a hadtudomány területén megnyilvánuló jártasságának, valamint eredeti gondolkodásának. Az érvelés logikai szerkezete az olvasó számára nyilvánvalóvá teszi az Egyiptom gazdag természeti adottságai és a mamelukok értelmetlen zsarnoksága közötti éles ellentmondást.¹⁴⁰ A gondolatmenet minden kétséget kizáróan alátámasztja, hogy Egyiptom elfoglalása „egyaránt gazdaságos és emberileg szükséges”.¹⁴¹ Tott báró jól felépített érvelés mentén vezeti el olvasóját a végső következtetésig: „E hódításnak elsősorban helyzeti előnye miatt van nagy jelentősége. Egyrészt megkönnyíti Franciaország számára a távoli gyarmatairól nagy költséggel beszerzett termékek közlekedését, az ott letelepedőket pedig nem távolítja el túlságosan a hazájuktól. A gyarmat igazgatása így szinte a király és miniszterei szeme előtt zajlik majd, és e helyzeti előny garanciát nyújt e terület vitathatatlan védelmére is. Kereskedelmi kapcsolatai biztos vezető helyet hoznának Franciaország számára, mivel a kezébe kerülne az azon ajtók kulcsai, amelyek kereszttül a hagyományos kereskedelmi útvonalat követő nemzetek közlekednének.”¹⁴²

Ezek után a báró a kereskedelmi előnyöket veszi szemügyre. Először is úgy tekinti Egyiptom meghódítását, mint a Földközi-tenger medencéjében a francia gazdasági jelenlét fenntartásának és kiterjesztésének eszközét. Az értekezés szerzője az európai nagyhatalmak esetleges válaszlépéseire is kitér. Ezek között Oroszország és az Oszmán Birodalom reakcióját teljesen elhanyagolhatónak tartotta. Véleménye szerint Egyiptom elfoglalásával Franciaország a közel-keleti régió döntő hatalmává válna, és végleg elhárítaná az oroszok háborús törekvéseit. A törökök esetleges ellentámadásait nem tartja valószínűnek, sőt a mekkai zarándokút és a kávékereskedelmi útvonalak biztonsága érdekében még azt is feltételezi, hogy a törökök békés beleegyezésüket adják Egyiptom francia megszállásához.¹⁴³ Anglia szempontjából jóval bonyolultabb a helyzet. A báró elképzelhetőnek tartja, hogy diplomáciai eszközök bevetésével, esetleg az amerikai francia gyarmatok elcserelésével meg lehetne győzni a briteket Egyiptom francia bekebelezésének szükségességéről: „No de hogyan viszonyulnak majd ehhez az angolok, akik tudvalevően kereskedelmünk és tengerészetünk természetes ellenségei? Valószínűleg nem az egyiptomi, még ágyúlövésnyi távolságra sem megközelíthető partvidéken, vagy esetleg a francia partokon támadnának meg minket. A Földközi-tenger medencéjének elfoglalása valószínűleg nem okozna nagy károkat kereskedelmünknek, hiszen a mi kis hajóink könnyen, szinte észrevétlenül el-siklanának az ő hatalmas hadihajóik elől. [...] Egyetlen lehetőségük a gyarmataink elfoglalása lenne. Érdemes-e megvédenünk azokat, miután az állandó veszedelmek okai és vesztesei voltak? Vajon meg tudjuk-e védeni őket? Vagy mondjunk le a gyarmatainkról az angolok javára, illetve bízzuk az amerikai lakosságra, hogy védje meg magát? Amikor ilyen

¹⁴⁰ Szmirnai ellenőrző körútja alkalmával a báró hasonló gondolatmenetet állított fel, amelyet Serif Mardin elemez elmélyült tanulmányában. Vö. Mardin, Serif: *Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire*. Comparative Studies in Society and History, vol. 11. (June 1969) no. 3. 4. Vö. Ayalon, David: *Studies in al-Jabartī I. Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans*. Journal of the Economic and Social History of the Orient, vol. 3. (Aug. 1960) no. 2. 164.

¹⁴¹ Farnaud: *Culture et politique*, 146.

¹⁴² SHD, série 1M 1677 Égypte (Reconnaisances jusqu'en 1830), 175–176.

¹⁴³ „On trouvera encore dans le fanatisme des Turcs un moyen de les tenir dans la dépendance, en s'assurant de celle de la Mecque par les besoins du Yemen qui échange les denrées qu'il tire de l'Égypte pour sa subsistance contre les caffés qu'il produit et dont on peut s'assurer la totalité.” Uo. 179–180. Vö. Charles- Roux, François: *Le projet français de conquête de l'Égypte sous le règne de Louis XVI*. 72.

fontos dologban kell döntenünk, nem szabad szem elől veszítenünk, hogy Egyiptom egy-maga képes az összes árucikk pótlására, sőt akár meg is százszorozhatnánk azokat, ha kezünkbe kerülne ez a tartomány. Hasonlítsuk össze a két hódítást: míg az egyik kimeríti, a másik fokozza az erőinket. Hasonlatképpen összevethetjük a jelenlegi kereskedelmünket jelképező szerteágazó gallyakat ama fa törzsével, amelynek gyökerei az egész világegyetemet behálózzák, és annak tápanyagait felszívják. Nem kárpótolhatnánk-e magunkat a gyarmatainkon elveszített emberekért azokkal az alattvalókkal, akik Egyiptomba igyekeznének?”¹⁴⁴

Az Egyiptom elfoglalásából származó előnyök felsorakoztatása után a szöveg következő részében (Plan d'opérations pour la conquête de l'Égypte) a tényleges hódítási hadműveletek részleteiről esik szó. François Charles-Roux szerint a tervezet híven követi de la Laune tengerésztiszt javaslatait, így a báró mellett mindenképpen őt tekinthetjük a katonai terv másik szellemi atyjának.¹⁴⁵ A rövid történeti bevezető után, amely egészen Szent Lajos első kereszties hadjárataig vezet vissza az olvasót, a szöveg rendkívül könnyű vállalkozásnak próbálja meg feltüntetni a katonai akciót, amelyet egy gyakorlatilag védekezésre képtelen ellenféllel kell megvívni: „Egy olyan hódítás, amelyben csak gyenge ellenféllel kell megküzdeni, és millióknak okozhatunk megnyugvást, sokkal inkább az emberiséget, mint a hódítót dicséri. Egyiptom helyzete és a rajta uralkodó erők számbavétele után a hódítás sokkal inkább békés területfoglalásnak, mintsem erőszakos okkupációnak tűnik. Ezért jelen tervezetünkben csak a változáshoz szükséges erők szállítását javasoljuk, amelyek az összes művelet befejezése után Egyiptomot a király uralma alá helyezik, ki ezáltal a terület szerencsés fekvéséből adódó összes előnyt élvezheti majd.”¹⁴⁶

A hadműveleti tervben pontos adatokkal szerepel az összes szükségesnek tekintett eszköz listája: öt sorhajó, hét fregatt, három chebec hajó,¹⁴⁷ hat félgálya, nyolcvan szállítóhajó, 12 000 gyalogsági katona, 5000 dragonyos stb.¹⁴⁸ A tengeri haderő gyülekezési bázisául a krétai Paleo Castro kikötőt jelölték ki, ahonnan a hajóhad a július végi kedvező széllel indulna Alexandria felé. A terv szerint Alexandria elfoglalása után Abukir és Damiette meghódítása következne, ahol egy következő hadműveleti bázis létrehozására kerülne sor. Innen szárazföldi úton folytatódna a hadjárat Rosette-en keresztül Kairóig, amelynek elfoglalása képezi az egyiptomi hódítási terv záróakkordját.¹⁴⁹ A báró geostratégiai megítélésének helyességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Napóleon is ezt az útvonaltervet alkalmazta egyiptomi hadjárata során. A Tott báró neve által fémjelzett egyiptomi hódítási terv két évtizedig a hadügyi és tengerészeti minisztériumok levéltáraiban pihent, de nem merült a feledés homályába. A Napóleon által vezetett egyiptomi hadjárat előkészítése során átfogó levéltári kutatások folytak, amelyek irányításával a híres tudóst, Gaspard Monge-t, a hajdani mézières-i hadmérnöki iskola matematikai és térképészeti professzorát bízták meg. Rosily altengernagy, a tengerészeti térképek és alaprajzok levéltári osztályának igazgatója több iratsomónyi dokumentumot adott át Monge-nak, aki továbbadta azokat Bonaparténak. Ezek közé tartoztak a Saint-Didier által összegyűjtött feljegyzések és Tott báró Egyiptom elfoglalására vonatkozó iratai is.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Uo. 181–182. Vö. Charles-Roux: *Le projet français*, 72–73.

¹⁴⁵ Charles-Roux: *Les origines de l'expédition d'Égypte*, 88.

¹⁴⁶ SHD, série 1M 1677 Égypte (Reconnaisances jusqu'en 1830), 194.

¹⁴⁷ A *chebec* háromárbcos, latinvitorlázatú földközi-tengeri hadihajó volt.

¹⁴⁸ SHD, série 1M 1677 Égypte (Reconnaisances jusqu'en 1830), 194–195.

¹⁴⁹ Charles-Roux: *Les origines de l'expédition d'Égypte*, 89–90.

¹⁵⁰ Brégeon, Jean-Joël: *L'Égypte de Bonaparte*. Toulouse, 1991. 85.

A Tott báró utolsó kiküldetésére vonatkozó két jelentés – egyrészt a levantei francia kirendeltségek ellenőrzésének jelentése, másrészt pedig az egyiptomi titkos megbízatásáról szóló beszámoló – a versailles-i kormány meglehetősen szűk köréhez jutott el. A hódítási terv minden filozófiai érvelés és logikus tervezés ellenére sem győzte meg a francia államférfiak többségét, akiknek figyelmét az egyre jobban kiélesedő angol–amerikai gyarmati konfliktus aktuális kérdései kötötték le. A Vergennes gróf külügyminiszter az európai hatalmi egyensúly védelmében és az Oszmán Birodalom integritásának őréként inkább az amerikai felkelők megsegítésére mozgósította volna a francia flottát, mint az egyiptomi partok felé. Amikor II. József – cserében az Oszmán Birodalom felosztásának támogatásáért – 1782-ben felajánlotta Egyiptomot a bécsi francia követnek, a francia külügyminiszter éppúgy elutasította a tervet, mint korábban a Tott báró által benyújtottakat is.¹⁵¹ Jóllehet a terv még jó ideig papíron maradt, a báró munkáját nem nevezhetjük teljesen haszontalannak, hiszen Bonaparte Napóleon annak számos elemét felhasználta a saját expedíciójához. A politikai és katonai elemeken kívül Bonaparte igen nagy érdeklődést tanúsított a Tott báró mellett tartózkodó tudósok tevékenysége iránt is. Közülük a báró tolmácsát meg is hívta később, hogy csatlakozzék az ő tudósokból álló kíséretéhez.

Ami a báró hivatalos kiküldetésének eredményeit illeti, e téren nagyobb siker koronázta a tevékenységét. A főellenőri hivatalt egyébként 1779 júniusáig töltötte be,¹⁵² de jelentéseivel és beadványaival még ezután is jó ideig hozzájárult a hivatalos szabályozói és törvénymódosító munkához. Az általános változtatásokat javasló beadványát (*Mémoire sur les arrangements généraux du Levant et de Barbarie*) a kormány különböző bizottságai tárgyalták, amelyekben három miniszter – Maurepas gróf, Vergennes gróf és Sartine gróf – valamint a Marseille-i Kereskedelmi Kamara részéről Guillaume Rostagny¹⁵³ is helyet foglalt. Ennek köszönhetően sikerült lerakni egy új általános reform alapjait a levantei és barbáriai francia képviselők igazgatásában, amely a Paul Masson történész által egyszerűen csak az „ancien régime testamentumá”-nak nevezett 1781-es királyi rendelethez vezetett. Colbert 1681-es nagy rendelete óta ez volt a legjelentősebb változás, amely megerősítette a francia kormányzat szerepét a Marseille-i Kereskedelmi Kamarával szemben. Ez a rendelet még a konzulok magánéletét – például a házasságát – is szabályozta, és nekik hasonlóképpen megfigyelés alatt kellett tartaniuk a kirendeltségükhöz tartozó honfitársai-

¹⁵¹ Murphy, Charles Gravier, 318–320. Vö. Creelius, Daniel: *A Late Eighteenth-Century Austrian Attempt to Develop the Red Sea Trade Route*. Middle Eastern Studies, vol. 30. (Apr. 1994) no. 2. 262–280.

¹⁵² Részlet Sartine gróf a konzuloknak címzett, erre vonatkozó körleveléből (Versailles, 1779. június 28.): „Monsieur le baron de Tott, Monsieur a rendu compte a Sa Majesté de tous les objets relatifs a la tournée qu'il a été chargé de faire dans les échelles du Levant et de Barbarie ses fonctions, en qualité d'inspecteur général des établissements françois situés dans ces pays, devoient cesser a cete époque. Ainsi sa commission se trouve entièrement terminée. Je vous en prévien par ordre de Sa Majesté pour que vous n'ayés plus aucune correspondance avec Monsieur de Tott sur les objets de votre service.” CADN, série A Constantinople, fonds Saint-Priest 111. fol. 129.

¹⁵³ Guillaume Rostagny (1733–1820), ügyvéd, 1772-től 1791-ig a Marseille-i Kereskedelmi Kamara képviselője. Később államtitkár és velencei konzul.

kat.¹⁵⁴ A reform része volt annak az ancien régime végétől kezdődő, a központosítást erősítő folyamatnak, amelyet Tocqueville híres munkája is tárgyal.¹⁵⁵

Más reformokhoz hasonlóan ez utóbbi is kivívta ellenzői haragját, és heves viták középpontjába került. Saint-Priest gróf – aki nagyon ellenezte, hogy egykori beosztottja ilyen magas ellenőri hivatalba emelkedjen – különösen annak költségeit tartotta irreálisan magasnak: „Tott a király fregattján utazott, bejárta a kirendeltségeket, ajándékokat kapott, növelte az igazgatás költségeit, és egyáltalán nem orvosolta annak hibáit. De mindezt senki sem firtatta, nehogy kiderüljön, hogy alkalmatlan emberre bíztak egy ilyen fontos kiküldetést. A tengerészeti és külügyi minisztérium végül ötezer frank kegydíjat állapított meg számára, hogy megszabaduljon tőle.”¹⁵⁶ A báró egy fontos egyházügyi reformjavaslatot is benyújtott, de a keleti keresztény egyházi szervezetek központosítását célzó javaslata nem nyert támogatást. A felvilágosult uralkodók egyházpolitikai elvei nyomán a ferences rend kezébe összpontosította volna az összes szentföldi katolikus missziós tevékenységet.¹⁵⁷ Jelentéseit alaposan megvizsgálták Versailles-ban, de a Marseille-i Kereskedelmi Kamarát képviselő Rostagny javaslatára elnapolták azok végrehajtását.¹⁵⁸

Végezetül megállapíthatjuk, hogy Tott báró egyiptomi expedíció érdekében tett erőfeszítései, amelyek még a király érdeklődését is felkeltették, sajnos nem gyakoroltak különösebb hatást az amerikai háborúra összpontosító francia külügyminiszterre, Vergennes grófra. Hivatalos beadványai így jó ideig – legalábbis Napóleon 1798-as expedíciójáig – jó részt papíron maradtak. Utazása történetét emlékiratainak negyedik könyvében publikálta. Terveinek meghiúsulását követően visszavonult a diplomáciai pályáról, és főleg emlékiratain dolgozott, amelyek első kiadása 1784-ben látott napvilágot Amsterdamban. A mű nagy sikert aratott, több kiadást megélt, és négy nyelvre lefordították. 1785-ben a észak-franciaországi Douai városka katonai kormányzójává nevezték ki, és ezzel a lépéssel élete végérvényesen eltávolodott a politikai élettől. A forradalom idején egy lázadás vetett véget uralmának 1790-ben, s csak ezt követően vonult emigrációba a hajdani híres diplomata. Több országban is megfordult, míg újra el nem jutott ősei földjére, Magyarországra. Élete utolsó éveit így Magyarországon, Tarcsafürdőn (ma Bad Tatzmannsdorf Burgenlandban) élhette, gróf Batthyány Tódor vendégeként. A falu lakosai a gyakran furcsa fényekkel járó kísérleteket végző tudós báró házát „Boszorkányház”-nak (Hexenhaus) keresztelték át. 1793 októberében bekövetkezett halála után vendéglátója a kísérleti eszközöket a szombathelyi királyi katolikus gimnáziumnak adományozta, megteremtve ezzel annak első természettudományi szertárát. A község lakossága 1972 júliusában jelképes sírt állított a híres halott emlékére a tarcsafürdői temetőben.¹⁵⁹

¹⁵⁴ „Les rapports consulaires nous parlent des ordonnances qui défendent le mariage des Français avec des Grecques, parce que leurs enfants devenaient grecs et ne retournaient pas en France.” N. G. Sovronos: *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*. Paris (PUF), 1956. 164.

¹⁵⁵ Lásd ehhez: Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Budapest, 1994.

¹⁵⁶ Comte de Saint-Priest: *Mémoires*. Tome I. Paris, 1929. 160.

¹⁵⁷ „Le plus avantageux, dit-il, serait de n'avoir au Levant qu'une espèce de moines.” Charles-Roux: *France et Chrétiens*, 85.

¹⁵⁸ Charles-Roux: *France et Chrétiens*, 86.

¹⁵⁹ Lásd ehhez: Tóth Ferenc: *Egy tarcsafürdői emlék*. Vasi Szemle, 2001. 1. 31–42.

FERENC TÓTH

The Plan of a Diplomat of Hungarian Origin to Conquer Egypt from the end of the 1770s

The life of François baron de Tott (1733–1793) or Baron Ferenc Tóth is still a mysterious and obscure chapter in modern diplomatic history, even despite the one-time success of his memoirs. As the son of a kuruc officer, he was born in France and chose a military and later diplomatic career there. In the Turkish war of 1768-1774 he played an important role in modernizing the Turkish Army. After the end of the war, he returned to France. Represented primarily by the Secretary of State for the Navy, count Sartine and his leading officer, Saint Didier, voices in the Versailles cabinet seeking the dissolution of the Ottoman Empire became more pronounced in the 1770s. Baron Tott prepared a plan to conquer and colonize the rich province of Egypt. Even though the plan was not supported by foreign minister Count Vergennes, it provided a fantastic opportunity for the interventionist circles in the Versailles government to organize an expedition, which eventually took place in 1777-1778. As the chief supervisor of the trade offices and diplomatic representations belonging to the French sphere of influence, Baron Tott traveled through the Eastern basin of the Mediterranean and was collecting secret information for a potential Egyptian campaign. After his travels, he worked out a complete military plan to conquer Egypt, which was not realized for almost twenty years till the Egyptian expedition of Napoleon, due to the unfavorable political environment.

BENE KRISZTIÁN

A Vichy-kormány észak-afrikai háborús erőfeszítései a tengelyhatalmak oldalán a *Trikolór légiótól* az *Afrikai falanxig*

A második világháború alatti francia katonai részvétel ismertetését általában 1940 júniusában szokták lezárni a történelemkönyvek, hogy aztán rátérjenek a Charles de Gaulle tábornok irányítása alatt álló Szabad Franciaország mozgalom történetére, amely lehetővé tette, hogy Franciaország a győztesek oldalán fejezze be a háborút. A források és a vonatkozó francia nyelvű szakirodalom mélyebb elemzése azonban rámutat, hogy a helyzet ennél sokkal árnyaltabb volt, hiszen a németekkel fokozatosan elmélyülő együttműködést kiépítő – bár kezdetben ettől elsősorban retorikájában eltérő álláspontot elfoglaló – ún. Vichy-rendszer, illetve az aktív kollaboránsok is több kísérletet tettek a németek oldalán harcoló alakulatok létrehozására.

1940. július 10-én a francia törvényhozás két háza megszavazott egy új alkotmány megírásáról szóló javaslatot, amelynek elkészültéig a törvényhozó, a végrehajtó hatalmat, az igazságszolgáltatást és a közigazgatást a június 17. óta a Pétain marsall irányítása alatt álló kormány fennhatósága alá utalta.¹ Az új vezetés – mely június 22-én aláírta a németek diktálta fegyverszüneti egyezményt² – azonban arra használta fel ezt a kivételes felhatalmazást, hogy egy törvényes ellensúlyokat nélkülöző, tekintélyelvű rendszert építsen ki, amely az ún. Nemzeti Forradalom keretében lezajló strukturális reformok révén totális ellenőrzést szándékozott kiépíteni a francia társadalom egésze felett. Ez volt a Francia Állam, melynek külpolitikája az egymást váltó kormányfők, Pierre Laval és François Darlan irányítása alá került. Kettejük politikájának közös eleme volt az a személyes meggyőződés, hogy a háború rövid időn belül Németország győzelmével fog véget érni, Franciaországot pedig

¹ Azéma, Jean-Pierre – Wiewiorka, Olivier: *Vichy, 1940–1944*. Paris, 2004. 44–46.

² A 24 pontból álló fegyverszüneti szerződés értelmében Franciaország területének 60 százalékát (24 millió lakossal a 40 milliós össznépességéből) a német hadsereg szállta meg; ennek költségeit – naponta 400 millió frankot – teljes egészében a francia félnek kellett fizetnie. A francia fegyverszüneti hadsereg létszámát 100 ezer főben korlátozták, de nem csökkentették a gyarmatokon – elsősorban Észak-Afrikában – állomásozó jelentős gyarmati haderők létszámát, hogy azok továbbra is garantálhassák a francia területek védelmét minden esetleges külső támadással szemben. A francia hadiflottát nem kellett átadni a németeknek, csupán vissza kellett vonni a franciaországi kikötőkbe. A több mint másfél millió francia hadifogoly a háborút lezáró béke megkötéséig nem hagyhatta el a német hadifogolytáborokat. Elzász-Lotaringia kérdése ebben a szerződésben nem került említésre, csupán később vált világossá – bár hivatalos bejelentés nem történt –, hogy a németek gyakorlatilag annektálták a régóta vitatott területet. Muracciole, Jean-François: *La France pendant la Seconde Guerre mondiale*. Paris, 2002. 65–67.

egy német vezetés alatt álló Európa keretei közötti politikai–gazdasági együttműködésre kell felkészíteni előnyös diplomáciai pozíciók megszerzésével.³

A mediterráneumi francia–német együttműködés első lépései

Ennek a meggyőződésnek a jegyében az új rendszer vezetői már 1940 októberében a montoire-i találkozó során elkötelezték magukat a náci Németországgal való szorosabb együttműködés mellett. Ugyanakkor világosan jelezték, hogy katonai támogatást nem nyújtanak a német háborús erőfeszítésekhez, igaz, ezt a német fél sem igényelte.⁴ Mikor 1942 februárjában Darlan admirális vette át a kormány vezetését, személyében egy olyan tapasztalt tengerésztiszt került a francia politika élére, aki úgy vélte, hogy a francia flotta – mely Európában a második legnagyobb volt a brit után⁵ – és gyarmatbirodalom döntő szerepet fog játszani a háború kimenetelében. A régi vágású tengerésztiszt a flotta tisztikarának anglofób részéhez tartozott, akiben ez az érzés csak tovább erősödött az 1940. július 3-i mers el-kébir-i tengeri csata után, melyben a brit flotta megtámadta és részben megsemmisítette az algériai partoknál horgonyzó egyik francia flottakötéléket. A támadásban a franciák 1297 halottat, 2 csatahajót, 1 cirkálót és 1 torpedónaszádot veszítettek.⁶

Ebből kifolyólag az admirális a németekkel való fokozott együttműködést híve volt politikai, gazdasági és katonai téren egyaránt. A katonai együttműködés a korábban meglehetősen érdektelen német fél számára az 1941 májusában Ali Rachid vezetésével kirobbant iraki németbarát felkelés⁷ után vált aktuálissá, amikor a németek tárgyalásokat kezdeményeztek a szíriai francia repülőterek használatáról, illetve az ottani fegyverraktárakban tárolt eszközök felkelőknek való átadásáról.⁸ Darlan személyesen Hitlerrel is tárgyalt a francia katonai segítségnyújtásért cserébe nyújtott diplomáciai engedmények lehetőségéről; először Berchtesgadenben május 11–12-én, majd a tárgyalások tovább folytatódtak, és ezek eredményeképpen születtek meg május 28-án a párizsi jegyzőkönyvek.⁹ Ezek értelmében a szíriai és észak-afrikai francia tengerészeti és légi bázisok használatáért, valamint az ott található fegyverraktárak készleteinek felhasználásáért cserébe a francia fegyverszüneti hadsereg és flotta megerősítése mellett nagyszámú hadifogoly szabadon engedése, valamint jelentős politikai engedmények jártak volna a francia félnek.¹⁰ Végül azonban a jegyzőkönyvek tartalma nem vált valósággá, mivel egyrészt a francia tábornoki kar németellenes tagjainak nyomására a francia vezetés nem ratifikálta őket, másrészt pedig a szíriai repülőter-használat már a tárgyalások megindulásakor, május elején megvalósult,¹¹ így a németek

³ Cointet, Jean-Paul: *Histoire de Vichy*. Paris, 1996. 115.

⁴ Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, 1998. 426–431.; Jackson, Julian: *La France sous l'Occupation*. Paris, 2004. 210–212.

⁵ Paxton, Robert Owen: *La France de Vichy 1940–1944*. Paris, 1973. 112.

⁶ Muracciole: *La France pendant la Seconde Guerre mondiale*, 69., 184.

⁷ Paxton: *La France de Vichy 1940–1944*, 112.

⁸ Lambauer, Barbara: *Otto Abetz et les Français*. Paris, 2001. 330–332.

⁹ Amouroux, Henri: *La Grande Histoire des Français sous l'Occupation. Les beaux jours des collabos*. T. 3. Paris, 1978. 173.

¹⁰ Azéma, Jean-Pierre – Bédarida, François: *La France des années noires. De la défaite à Vichy*. T. 1. Paris, 1993. 371.

¹¹ Paxton, Robert Owen: *L'armée de Vichy. Le corps des officiers français 1940–1944*. Paris, 2004. 255.

legfontosabb rövidtávú céljukat elérték, és ezért cserébe nem kellett azokat a terhes kötelezettségeket vállalniuk, melyeket a jegyzőkönyvek előírtak számukra.¹²

Ugyanakkor ez a korlátozott együttműködés is igen komoly következményekkel járt a Földközi-tenger térségében található francia területekre nézve, mivel a szövetségesek az iraki felkelés leverése után úgy döntöttek, hogy a közel-keleti pozícióikra veszélyt jelentő Szíria elfoglalásával folytatják a megkezdett hadműveleteket, ezért 1941. június 8-án támadást indítottak az itt állomásozó kormányhű francia csapatok ellen.¹³ Noha a brit és szabad francia erőket tömörítő támadó alakulatok nem képviseltek egyértelmű számbeli fölényt (hozzávetőlegesen mindkét fél 40-40 ezer főnyi haderővel rendelkezett), a rendelkezésükre álló légi és tengerészeti erők, valamint a gyors és hatékony utánpótlási lehetőségek az ő javukra billentették a mérleg nyelvét. A veszteségteljes harcok után, melyben a kormányhű franciák 1000 halottat és 5400 sebesültet, míg a britek és a szabad franciák összesen körülbelül 4700 halottat és sebesültet veszítettek, a szembenálló felek július 14-én kötöttek fegyverszünetet. Ennek érdekessége, hogy a legyőzött francia haderó tagjai, amennyiben nem kívántak csatlakozni a Szabad Franciaország mozgalomhoz,¹⁴ hazatérhettek az anyaországba.¹⁵

A Trikolór légió megszületése a gyarmatbirodalom védelmében

Miközben a francia kormányzat a Mediterráneum térségére koncentrált, egyes politikai erők más formában képelték el a németekkel való fegyveres együttműködést. A megszállt északi zónában Párizs központtal tevékenykedő kollaboráns pártok a Szovjetunió ellen megindított 1941. júniusi német támadást követően saját önkéntes légiót szerveztek, mely *Légion des volontaires français contre le bolchevisme* (Francia önkéntesek légiója a bolsevizmus ellen) néven 1941 novemberétől részt vett a keleti fronton zajló hadműveletekben. A francia kormány hozzájárult az alakulat felállításához, de elzárkózott attól, hogy tevőlegesen is részt vegyen a szervezet működésében.¹⁶

A németek számára kedvezően alakuló hadi helyzettel párhuzamosan azonban a kormány álláspontja is változott. Laval úgy döntött, hogy a németekkel való fegyveres együttműködést kormányzati szintre kell emelni.¹⁷ Ez a lépés számos előnnyel kecsegtetett: egyrészt ki lehetett fogni a szelet a párizsi – alapvetően kormányellenes – pártok vitorlájából, ami csökkentette a radikális belső ellenzék súlyát, másrészt egy a németek oldalán harcoló nagyobb fegyveres erő felállítása jó lehetőséget biztosíthatott az önálló nemzeti hadsereg létjogosultságának elismerésére, valamint ennek a haderőnek a fejlesztésére.¹⁸ Laval a terv kivitelezését Jacques Benoist-Méchin-re, egy németbarát érzelmeiről ismert értelmiségire bízta, akit francia–német kapcsolatokért felelős államtitkárnak nevezett ki 1942. június 9-én.¹⁹

Az új államtitkár nagy erővel vetette bele magát az új alakulat megszervezésébe, melynek tervei szerint első lépésként magába kellett olvasztania a már létező önkéntes légiót,

¹² Cointet: *Histoire de Vichy*, 199.

¹³ Paxton: *L'armée de Vichy*, 261.

¹⁴ Ezzel a lehetőséggel csupán 5600 fő élt a 37 700 fős létszámból. Paxton: *L'armée de Vichy*, 264.

¹⁵ Wailly (de), Henri: *Syrie 1941. La guerre occultée. Vichystes contre gaullistes*. Paris, 2006. 396–397.

¹⁶ Bourget, Pierre: *Histoires secrètes de l'Occupation de Paris. Le joug*. T. 1. Paris, 1970. 298.

¹⁷ Jäckel, Eberhard: *La France dans l'Europe de Hitler*. Paris, 1969. 327.

¹⁸ Brunet, Jean-Paul: *Jacques Doriot: du communisme au fascisme*. Paris, 1986. 411.

¹⁹ Broche, François: *L'armée française sous l'Occupation. La dispersion*. T. 1. Paris, 2002. 223.

hogy erre alapozva létrejön egy maximum 10 ezer főből álló összefegyvernemi – gyalogságot, tüzéséget és repülő alegységeket magában foglaló – elit alakulat.²⁰ Egy ilyen létszámú, jól felfegyverzett egység, amely gyakorlatilag könnyű gyalogos hadosztályt jelentett, önmagában is 10 százalékos harcérték növekedést jelentett volna a 100 ezer fős fegyverszüneti hadsereg mellett, ami fontos szempont volt a katonai pozíciói megerősítésén fáradozó francia tábornoki kar számára.²¹ Ebből kifolyólag a terv Eugène Bridoux tábornok, a Vichy-kormány hadügyminiszterének támogatását is élvezte, aki naplójába a következőket jegyezte fel 1942 júniusában: „Tovább folytatjuk egy önkéntesekből álló alakulat felállításának tervét, mely felválthatná az antibolshevik légiót [...] ennek az alakulatnak kell képviselni a francia érdekeket minden hadszíntéren, ahol azok veszélybe kerülnek [...] Az LVF, melynek jelenleg két zászlóalja van a keleti fronton, csak az első lépés volt, az új alakulatot dél felé kellene irányítani, majd pedig elérni, hogy a Közel-Keleten kerüljenek bevetésre.”²²

A francia katonai-politikai vezetés támogatását maga mögött tudva az államtitkárnak el kellett nyernie a német katonai és politikai vezetés jóváhagyását is; ellenkező esetben az ambiciózus terv halálra volt ítélve. Benoist-Méchin június 22-én Párizsban megállapodást kötött a kollaboráns pártok vezetőivel, akik beleegyeztek abba, hogy saját alakulatuk hivatalosan feloszlásra kerüljön, majd pedig beolvadjon az ugyanezen a napon létrehozott *Légion tricolore* (Trikolór Légió) állományába.²³ Bár ez a lépés érdemben nem befolyásolta a fronton szolgálatot teljesítő francia katonák életét, mivel ugyanúgy folytatták német vezetés alatti szolgálatukat, mégis fontos akadályt hárított el az útból, mivel így – legalábbis névleg – a kollaboráns pártok is felsorakoztak az állami irányítás alatt álló katonai egység koncepciója mellett.

A német politikai vezetés képviselője a Párizsban székelő Otto Abetz nagykövet volt, aki már az LVF felállításában is komoly szerepet játszott 1941 folyamán; így az államtitkár joggal remélhette, hogy ezúttal is pozitív fogadtatásra talál. Ebben a reményében nem is kellett csalatkoznia. A nagykövet komoly politikai ellensúlyként tekintett a leendő alakulatra, mely hatékonyan képes védeni a német érdekeket mind a fegyverszüneti hadsereg németellenes elemeivel, mind pedig a de Gaulle vezetése alatt álló szabad francia erőkkel szemben.²⁴ Ezzel gyakorlatilag az előzetes politikai jóváhagyás is megvolt, így már csupán a német katonai vezetés meggyőzése volt hátra. A francia fél június 21-én nyújtott be az alakulat felállításával kapcsolatban egy memorandumot az *OKW (Oberkommando der Wehrmacht*, a német hadsereg főparancsnoksága) külföldi légiókért felelős hivatala éppen Párizsban tartózkodó vezető beosztású tisztjének, Mayer ezredesnek.²⁵ Mivel Berlinből nem érkezett azonnal válasz, így az ezredes – aki látott fantáziát a francia katonai alakulat terében – biztatóan nyilatkozott a várható jóváhagyásról, amit Benoist-Méchin végleges be-

²⁰ Saint-Loup: *Les volontaires*. Paris, 1963. 423.

²¹ Labat, Éric: *Les places étaient chères*. Paris, 1969. 16.

²² *Institut d'Histoire du Temps Présent (IHTP)* 72 AJ 258, 232 14. *Soldats français sous uniformes allemands, 1941–1945*. 5. Itt jelzem, hogy a francia nyelvű levéltári forrásokból és forráskiadványokból vett idézeteket minden esetben saját fordításomban adom közre.

²³ *Archives nationales (AN)* F 60 1688, O 3605. Gringoire, 1942. július 3.; Gaultier, Léon: *Siegfried et Berrichon. Le parcours d'un „collabo”*. Paris, 1991. 108.

²⁴ Giolitto, Pierre: *Volontaires français sous l'uniforme allemand*. Paris, 2007. 192.

²⁵ *Service Historique de Défense (SHD)* 2 P 14. Conversation entre Gaucher Teze, Dr. Westrick, Colonel Mayer et un lieutenant de l'OKW, 1942. június 22.

leegyezésnek tekintett, ezért nekilátott az alakulat felállításához szükséges szervezési-toborzási munkálatokhoz.²⁶

Az alakulat felállítása

A *Légion tricolore* állományának feltöltését célzó toborzás 1942. július 6-án kezdődött meg mind a megszállt, mind a szabad zónában. A cél nem az ország civil férfilakosságának bevonása volt, hanem a fegyverszüneti és észak-afrikai hadsereg aktív és fegyverszüneti szabadságon lévő tagjainak megszólítása. Ezeknek a katonáknak a felhasználása gyorsított kiképzést tett volna lehetővé, valamint jelentősen hozzájárult volna az alakulat harcértékének és hatékonyságának optimalizálásához is.²⁷ Ugyanakkor a teljes körű kormányzati támogatás²⁸ és a nagyszabású propaganda²⁹ ellenére a jelentkezők száma meglehetősen alacsony maradt, mivel a hadsereg tagjainak többségét a legkisebb mértékben sem vonzotta a németekkel való fegyveres együttműködés gondolata.³⁰

A nem túl nagy számban jelentkező önkénteseket – akiknek létszáma nem haladta meg a néhány száz főt – az északi zónában a Versailles-ban található Reine kaszárnyában fogadták, a déliben pedig a Guéret-ben lévő Augustins katonai táborban gyülekeztették. Az előbbiben ideiglenesen német fennhatóság alá kerültek, míg utóbbiban azonnal francia tisztek vették át a formálódó alakulat parancsnokságát, akik nekilátottak az önkéntesek kiképzésének is.³¹ A kormány várakozásai csak annyiban igazolódtak be, hogy a jelentkezők döntő többsége a hadsereg kényszerszabadságra küldött tagjai, illetve az észak-afrikai gyarmati haderő előléptetésre vágyó fiatal tisztjei közül került ki. Érdekes módon a tisztek egyébként is kifejezetten felülreprezentáltak voltak az önkéntesek között, mivel a táborokban állomásozó állomány közel felét ők alkották.³² A guéret-i táborban összegyűlt körülbelül 250 katonára morálját tovább rontotta az a tény, hogy – bár kiképzésük hivatalosan elkezdődött – semmilyen fegyverrel nem rendelkeztek, ugyanis a német katonai hatóságok nem járultak hozzá, hogy a katonákat felfegyverezzék a francia fegyverszüneti hadsereg raktáraiból. Ennek következtében sokan dezertáltak, így az egyébként sem számottevő létszám tovább csökkent.³³

Benoist-Méchin – érzékelve a német hatóságok vonakodását – megpróbálta kész helyzet elé állítani a német döntéshozókat; ezért augusztus végén a déli zónában összegyűlt önkénteseket Párizsba irányította, ahol csatlakoztak a német irányítás alatt gyülekező jelentkezőkhöz, akiknek létszáma szintén nem haladta meg a néhány száz főt.³⁴ A német katonai hatóságok meglehetősen ellenségesen fogadták ezt a kéretlen erősítést, orvosi vizsgálatnak vetették alá az újonnan érkezetteket, melynek eredményeképpen közel kétharmadukat ka-

²⁶ Benoist-Méchin, Jacques: *De la défaite au désastre. L'espoir trahi, avril-novembre 1942*. Paris, 1985. 143–144.

²⁷ Noguères, Louis: *Le véritable procès du Maréchal Pétain*. Paris, 1955. 359–360.

²⁸ AN F 7 14956. Az 1942. július 18-i 704. számú, a *Légion tricolore* nevű egyesület számára adott garanciákra vonatkozó törvény.

²⁹ AN F 60 1688. Képek és bélyegek.

³⁰ SHD 2 P 14. Augusztus 14-i jelentés.

³¹ Benoist-Méchin: *De la défaite au désastre*, 161.

³² AN F 60 1688. Gringoire 1942. szeptember 25.

³³ Rostaing, Pierre: *Le prix d'un serment 1941-1945. Des plaines de Russie à l'enfer de Berlin*. Paris, 2008. 17–18.

³⁴ SHD 2P 14. LVF 1942. 1942. augusztus 20-i távirat.

tonai szolgálatra alkalmatlannak találták. Mivel többségükben aktív katonákról volt szó, így nem lehet kétséges, hogy ezt a lépést az alakulat ellehetetlenítésének szándéka magyarázta.

A Légion tricolore feloszlatása

Az alakulat helyzete tovább romlott, amikor szeptember közepén a német fegyverszüneti bizottság küldöttsége látogatást tett a guéret-i táborban, majd ezt követően a francia kormánynak benyújtott jegyzékben követelték a német jóváhagyás nélkül felállított katonai alakulat feloszlatását. Röviddel ezután – a júniusi francia kéréshez képest jelentős késéssel – szeptember 17-én megérkezett a hivatalos berlini állásfoglalás is: a német vezetés elrendelte a *Légion tricolore* tevékenységének megszüntetését és az egység feloszlatását.³⁵ Bár a német kormány Mayer ezredesre hárította a felelősséget annak félrevezető magatartásáért, valójában az a hozzáállás húzódott meg a döntés mögött, hogy Berlin nem kívánt közreműködni egy ütőképés és jól felszerelt francia nemzeti haderő létrehozásában.³⁶

A német ultimátum következtében az alakulatot az 1942. december 28-i, 1113. számú törvénnyel feloszlatták, vagyona és felszerelése pedig átszállt az *LVF*-re,³⁷ ami hivatalos megszűnése ellenére zavartalanul folytatta szolgálatát a Keleti Fronton. Ugyanakkor a kormány kijelentette: „A Légion tricolore feloszlatása, amely egy a közeljövőben megjelenő törvényben kerül kihirdetésre, nem jelenti a szervezet által követett célok feladását. A kormánynak szándékában áll minden francia számára biztosítani a lehetőséget, hogy forradalmi és hazafias érzelmeit tettekre váltsa, és ehhez továbbra is anyagi és erkölcsi támogatást nyújt. A jövőben az *LVF* mindenki számára nyitva áll, aki részt szeretne venni a keleti fronton zajló harcokban.”³⁸ Ennek értelmében a jelentkezők választhattak a hazatérés és régi-új katonai egységhez való csatlakozás között. Végül az önkéntesek többsége a második lehetőséggel élt, és közel 800 fő került át a *Légion tricolore*-ból az antibolsevista légióba, amely sokat profitált a nagyszámú hivatásos katona szakértelméből.³⁹

A francia kormány, amely a fegyveres együttműködésért cserébe nagyobb politikai befolyást és erősebb hadsereget remélt, alulmaradt ebben a küzdelemben, azonban a hadi helyzet változása hamarosan újabb lehetőséget kínált számára e célok elérésére, mivel az alakulat feloszlatásával egy időben már napirenden volt az ún. *Phalange africaine* (Afrikai phalanx) felállítása, melyet – a németekkel együttműködve – a francia gyarmatbirodalom védelmében kívántak felhasználni.⁴⁰

Az észak-afrikai helyzet változása

A nyugati szövetségesek már hosszú ideje tervezték a második front megnyitását a náci Németország ellen, de erre végül nem Európában került sor, ahol az 1942-es év folyamán rendelkezésre álló erők még nem garantálták volna a sikert, hanem Észak-Afrikában. Az itt végrehajtott partraszállás lehetővé tette volna a Rommel által vezetett *Afrikakorps* elimi-

³⁵ Delperrié de Bayac, Jacques: *Histoire de la Milice 1918–1945*. Paris, 1969. 136.

³⁶ Hozzá kell tenni, hogy valószínűleg az *LVF*-ben szolgáló Mayol de Lupé is latba vetette – igen jelentős – befolyását a terv megbuktatása érdekében, mivel így megőrizhette irányító pozícióját a fronton lévő alakulat fölött. BAMA RH 26-221/43b 1942. július 29-i jelentés.

³⁷ AN F 7 14956. Az 1942. december 28-i, 1113. számú, a *Légion tricolore* nevű egyesület feloszlatásáról rendelkező törvény.

³⁸ SHD 2P 14. *LVF* 1942. 1943. januári hivatalos sajtóközlemény.

³⁹ Labat: *Les places étaient chères*, 51.

⁴⁰ SHD 2 P 14. 1943. januári sajtóközlemény.

nálását, majd pedig Olaszország megtámadását és leválasztását a tengelyhatalmak táborából. A Fáklya-hadművelet előkészületei már 1942 tavaszán megkezdődtek,⁴¹ hogy november 8-án a 100 ezer fős angolszász haderő gond nélkül hajthassa végre párhuzamos partraszállásait Algéria és Marokkó különböző pontjain. A francia Henri Giraud tábornokkal folytatott sikeres tárgyalások ellenére – akinek biztosítania kellett volna az észak-afrikai csapatok átállítását – homokszem került a gépezetbe, és a francia gyarmati haderő az éppen ott tartózkodó Darlan admirális vezetése alatt szembe fordult a szövetségesekkel.⁴² Végül vele is sikerült tárgyalásokat kezdeni, de a november 11-én életbelépő fegyvernyugvásig 3200 francia halt vagy sebesült meg, míg a partraszálló erők közel 1200 katonát veszítettek el.⁴³ A meginduló tárgyalások eredményeként Darlan november 13-án átállt a szövetségesek oldalára, amelynek eredményeképpen Algéria és Marokkó végleg elveszett a tengelyhatalmak számára.⁴⁴

Ez jelentős csapás volt a német–olasz csapatok számára, melyek időközben a második el-alamein-i csatában vereséget szenvedve nyugat felé vonultak vissza. Ugyanakkor a helyzet még nem volt teljesen veszve számukra, mivel a Tunéziában állomásozó francia csapatok még nem tagadták meg az engedelmisséget Pétain marsallnak, aki november 12-én engedélyezte, hogy német csapatok állomásozzanak a gyarmat területén. Ennek következtében az első német csapatok légi úton már aznap megérkeztek Tunéziába,⁴⁵ ahol védőállásokat kezdtek kiépíteni Erwin Rommel visszavonulóban lévő csapatai számára.⁴⁶

Ezzel egy időben mindkét fél jelentős erőfeszítéseket tett, hogy saját oldalára állítsa Tunézia katonai vezetőjét, Jean-Pierre Esteva admirálist. A helyzet végül sajátosan alakult: bár az admirális kitért a Vichy-kormány mellett, a szárazföldi haderő parancsnoka, Georges Barré tábornok a szárazföld belsejébe vezette katonáit, majd némi kivárás után november 19-én a német csapatok ellen vette fel a harcot.⁴⁷ Így tehát a szövetségesek megnyerték maguknak a francia gyarmati haderő utolsó egységeit is, Tunézia azonban a németek fennhatósága alá került.⁴⁸

A Phalange africaine felállítása

Az észak-afrikai francia gyarmatokon végrehajtott partraszállás súlyos következményekkel járt az anyaországra nézve is. A német hadvezetés a francia gyarmati haderő által elfogadott tűzszünet után 1942. november 11-én megindította az Anton-hadműveletet, melynek keretében a dél-franciaországi partvidék biztosításának ürügyével megszállta a Vichy-kormány fennhatósága alatt álló korábbi szabad zónát. A francia fegyverszüneti hadsereg a kormány utasítását követve nem fejtett ki ellenállást.⁴⁹ Ez a passzivitás rövidtávon megtérültni látszott, mivel a németek nem oszlatták fel a francia fegyveres erőket, így a francia vezetés úgy vélte, hogy részben sikerült megőriznie önállóságát és mozgásterét. Ez a meggyőződés azonban illúzióknak bizonyult, amikor november 27-én a megszálló csapatok a Lila-

⁴¹ Azéma-Wieviorka: *Vichy, 1940–1944*, 87.

⁴² Broche, François: *L'armée française sous l'Occupation. La métamorphose*. T. 2. Paris, 2002. 287–289.

⁴³ Muracciole: *La France pendant la Seconde Guerre mondiale*, 433–434.

⁴⁴ Cointet: *Histoire de Vichy*, 268.

⁴⁵ Pellegrin, René: *La Phalange africaine. La LVF en Tunisie 1942–1943*. Paris, 1973. 26.

⁴⁶ BAMA RS 3-33/3. 60.

⁴⁷ Delperrié de Bayac, Jacques: *L'assassinat de Maurice Sarraut*. Historia, 66. (1975) 1. ksz. 150.

⁴⁸ Paxton: *L'armée de Vichy*, 395–397.

⁴⁹ Jäckel: *La France dans l'Europe de Hitler*, 357.

hadművelet során lefegyverezték és feloszlatták a hadsereget, valamint megpróbálták megszerezni a Toulon-ban állomásozó hadiflottát. A francia erők ezúttal sem tanúsítottak ellenállást, a flotta azonban – négy elmenekülő tengeralattjáró kivételével – elsüllyesztette magát, közel 250 ezer tonna hajótér semmisült meg. Ezekkel az akciókkal ért véget a szabad zóna és a – részben – önálló francia fegyveres erők története Franciaországban.⁵⁰

Ugyanakkor még mindig maradtak olyan politikai erők az országban, melyek nagyobb sérelemként élték meg a szövetségesek észak-afrikai partraszállását, mint a szabad zóna megszállását. A szövetségesek elleni fegyveres fellépés lehangosabb szószólói a kollaboráns pártok voltak, melyek már november 8-án követelték egy ún. *Légion impériale* (Birodalmi Légió) felállítását, melynek a szövetségesek ellen harcolva kellene részt vennie az elveszített gyarmati területek visszahódításában.⁵¹ Ez a harcok kiállás egybeesett a kormány szándékaival is, mint azt Pierre Laval november 20-i rádióbeszéde is mutatja. Ebben bejelentette a *Phalange africaine* (Afrikai falanx) felállítását, melynek a németek oldalán harcolva kell részt vennie a tengerentúli francia területek védelmében. A kormányfő ugyanakkor kiemelte, hogy ez szigorúan önvédelmi céllal történik, tehát nem üzennek hadat a szövetséges hatalmaknak.⁵²

A kormány elképzelései szerint az új alakulat állományát a feloszlott fegyverszüneti hadsereg és *Légion tricolore* tagjaiból, valamint a különböző kormánypárti paramilitáris szervezetek soraiból kellett feltölteni. A cél egy olyan – akár önállóan is bevethető – haderő felállítása volt, mely két, egyenként 7000 fős dandárból, valamint egy 3-4000 fős – észak-afrikai bennszülött katonákból álló – féldandárból áll, és a németek oldalán harcolva hatékonyan közreműködik a szövetségesek által elfoglalt gyarmati területek visszaszerzésében, illetve az ottani francia fennhatóság biztosításában.⁵³

Mivel az alakulat tervezett létszámának eléréséhez több hónapra lett volna szükség, a kormány kezdetben megelégedett volna egy 7000 fős (anyaországi és bennszülött katonákból álló) vegyesdandár felállításával Edgar Puaud ezredes vezetése alatt, akit úgy jellemezték, hogy „nagy harci tapasztalatokkal bíró kifogástalan tiszt, aki hosszú időt töltött Afrikában, és hűsége megkérdőjelezhetetlen”.⁵⁴ A dandárt a tervek szerint francia kézfegyverekkel és német nehézfegyverzettel látták volna el, Afrikába szállítására és bevetésére pedig a lehető legrövidebb időn belül sor került volna, miközben megkezdik az Afrikai falanx többi egységének felállítását és kiképzését.⁵⁵

Az új alakulat hivatalosan 1942. november 26-án jött létre Vichy székhellyel. A tagok által megválasztott vezetőket a kormányfő nevezte ki a szervezetben betöltött tisztségeikre, az alakulat vezetéséért azonban egy katonai vezető felelt, aki egy tábori hadosztály parancsnokának döntési és parancsnoki jogkörével rendelkezett. Az alakulat tagjai – akik nem lehettek zsidó származásúak – a francia hadseregben rendszeresített egyenruhát viselték. A szervezet működését teljes egészében az állami költségvetés finanszírozta.⁵⁶

A kormány – a kollaboráns pártok aktív részvételével – nagyszabású toborzó kampányt indított a médiában, amely az első hónapban csupán pár száz önkéntest eredményezett,⁵⁷

⁵⁰ Paxton: *L'armée de Vichy*, 414–416.

⁵¹ AN F 60 1688, O 3605. 1942. november 22-i jelentés.

⁵² Giolitto: *Volontaires français sous l'uniforme allemand*, 289–290.

⁵³ Noguères: *Le véritable procès du Maréchal Pétain*, 362.

⁵⁴ SHD 2 P 14. 1943. január 4-i feljegyzés az Afrikai Falanxról.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ SHD 2 P 14. A *Phalange africaine* alapító okirata és alapszabályzata.

⁵⁷ Lebel, Julien: *La phalange africaine*. Historia, 66. (1975) 1. ksz. 147.

tehát alapvetően kudarcnak tekinthető. Ez már önmagában is aláásta az alakulat koncepcióját, azonban a kegyelemdőfést a németek adták meg neki, amikor tájékoztatták a francia kormányt, hogy a tengelyhatalmak tengeri és légi szállítási kapacitása nem teszi lehetővé az esetlegesen felálló katonai alakulat Észak-Afrikába szállítását.⁵⁸ Ugyanakkor hozzájárultak ahhoz, hogy egy francia katonai küldöttség utazzon Tunéziába, és az ott rendelkezésre álló erőkből létrehozzon egy német oldalon harcoló katonai egységet. Jobb lehetőség híján a francia kormány elfogadta ezt a szimbolikus részvételt biztosító ajánlatot.⁵⁹ A közelmúlt észak-afrikai eseményei után a német katonai vezetés nem bízott meg a francia hadseregben, és a rendelkezésükre álló szűkös szállítási kapacitást nem kívánták olyan csapatok szállítására vesztegetni, melyek esetleg követik bajtársaik példáját, és átállnak a szövetségesek oldalára.⁶⁰

A hatfős katonai küldöttség⁶¹ november 27-én repülővel hagyta el Vichy-t, és Olaszország érintésével november 28-án érkezett meg Tunéziába,⁶² ahol a katonai helyzet meglehetősen nehéz volt. A Rommel vezetése alatt álló XC. hadtest – mely jelentős erősítéseket kapott – keleten a franciák által a háború előtt épített Mareth-vonalon foglalt el védelmi állásokat Montgomery 8. brit hadseregével szemben. Ugyanakkor védekezésre kényszerült a nyugatról érkező 1. amerikai hadsereg és a 19. francia hadtest katonáival szemben is.⁶³

A megérkező küldöttség összetett feladatot kapott: irányítása alá kellett vonnia a megmaradt csapatokat, ezzel párhuzamosan engedelmességre kellett kényszerítenie a szövetségesekhez átállt csapatokat, végül pedig létre kellett hoznia egy franciákból és bennszülöttekből álló önálló katonai alakulatot, mely képes hatékonyan részt venni az angolszász erők elleni küzdelemben. Mivel gyakorlatilag már minden francia erő a szövetségesek oldalán állt, így az első feladat értelmetlen volt, az erőviszonyok miatt pedig a második is csupán illuzórikus maradhatott, hiszen egyetlen francia katona sem kívánt újból a németek oldalára állni, különösen akkor, amikor azok éppen vereséget szenvedtek. Következésképpen az egyetlen feladat, amellyel érdemben lehetett foglalkozni, egy új, önkéntesekből álló katonai alakulat felállítása volt.⁶⁴

A feladat végrehajtásához a misszió tagjainak sikerült megnyerniük egyrészt Hans-Jürgen Von Arnim tábornok támogatását, aki 1943. január 1-jén hozzájárult a toborzás megkezdéséhez,⁶⁵ másrészt pedig Esteva admirálisét, aki február 26-án nyilatkozatban buzdította a helyi lakosságot az alakulathoz való csatlakozásra.⁶⁶ Mivel a helyi francia hatóságok a hadi helyzet miatt már korábban is igyekeztek besorozni minden hadra fogható férfit a gyarmati alakulatok soraiba, a küldöttség tagjainak nem állt módjában válogatni a jelentkezők között. Ahogy az egyik tiszt visszaemlékezésében fogalmazott: „Mindenkí (vagy

⁵⁸ Pellegrin: *La Phalange africaine*, 82.

⁵⁹ Broche: *L'armée française sous l'Occupation*, 464.

⁶⁰ BAMA N 756/201 5. számú döntés a megváltozott helyzetű francia területekkel kapcsolatban. 1942. december 31.; BAMA N 756/201 Himmler 1942. december 12-i levele Hitlernek.

⁶¹ A delegáció vezetője Pierre Cristofini alezredes volt, helyettese pedig Henri Curnier őrnagy. A küldöttség tagjai Christian Sarton du Jonchay alezredes, Roger Euzière és Daniel Peltier szpáhi hadnagyok, valamint Henry Charbonneau tartalékos hadnagy (a *Service d'ordre légionnaire* nevű paramilitáris szervezet egyik vezető beosztású tagja).

⁶² Charbonneau, Henry: *Les Mémoires de Porthos*. Paris, 1967. 322.

⁶³ Keegan, John: *A második világháború*. Budapest, 2003. 575–576.

⁶⁴ AN 3 W 164. Sarton du Jonchay 1943. február 3-i feljegyzése.

⁶⁵ Pellegrin: *La Phalange africaine*, 86.

⁶⁶ AN 3 W 169. Esteva admirális kihallgatási jegyzőkönyve.

legalábbis majdnem mindenki) jelentkezését elfogadjuk, fiatalokét, öregeket, veteránokét és zöldfülűekét, akik még soha nem fogtak puskát a kezükben.⁶⁷

A toborzás eredményeként február közepére hozzávetőlegesen 450 jelentkezőt sikerült összegyűjteni, akiknek körülbelül egyharmada arab volt. Azonban ez a szerény siker sem tartott sokáig, mivel a német parancsnokság az arab önkénteseket átirányította egy külön a bennszülöttek számára létrehozott lövészalakulatba.⁶⁸ Ennek eredményeképpen az alakulat létszáma kritikusan alacsony szintre esett vissza, és az arab önkéntesek áthelyezése előtt Esteva admirális nyilatkozatában említett 340 fős század is már csupán távoli álomnak tűnt.⁶⁹

A Phalange africaine kiképzése és bevetése

A németek által *Französische Freiwilligen Legion* néven számon tartott (bár az iratokban *Frankonia* néven is szereplő) francia alakulatot a Weber tábornok vezetése alatt álló 334. német páncélgránátos hadosztályhoz csatolták. A század az Audorff ezredes vezette 754. ezred 2. zászlóaljához lett beosztva, amelyet Burgmeister százados irányított. A hat szakaszra osztott egység kézfegyverei, sisakjai és bakancsai német, nehézfegyverei és egyenruhái pedig francia gyártmányúak voltak. A tuniszi Faidherbe-kaszárnyában állomásozó egységet február 2-án a városon kívül, a tengerparton található Cedria Plage-ra vezényelték, ahol tapasztalt német kiképzők (2 tiszt, 4 altiszt, 1 tolmács) irányították az önkéntesek kiképzését. Mivel jelentős részük korábban még egyáltalán nem részesült semmilyen katonai kiképzésben, a németek kemény munkával próbálták megismertetni őket a fegyverforgatás és a modern hadviselés alapjaival.⁷⁰ A kiképzés az erőnlétefejlesztésre és a lógyakorlatokra helyezte a hangsúlyt. Miután március 19-én Esteva admirális, Rahn miniszter és a 334. hadosztály parancsnoka is megtekintette a gyakorlatozó katonákat, bevetésre alkalmasnak minősítették az egységet.⁷¹

Mivel a front egyre közeledett, csupán erre a gyorsított kiképzésre nyílt lehetőség, az önkéntesek pedig 1943. március 18-án tettek esküt. Az eseményen a francia és a német katonai parancsnokság képviselői is részt vettek. Az eskü szövege a következő volt: „Hűséges vagyok Pétain marsallhoz és kormányához, hűséget esküszök Adolf Hitlernek, a német és európai seregek parancsnokának. Vállalom, hogy életem árán is szolgálok Franciaország és a tengelyhatalmak közös győzelméért.”⁷²

A század, mely április 8-án vonult ki a frontra, 205 főből (6 tiszt, 42 altiszt, 35 őrzető, 122 közlegény) állt André Dupuis százados parancsnoksága alatt, akinek helyettese Peltier hadnagy volt. Az egységet Medjez-el-Bab város közelében, Tunisztól 40 kilométerre nyugatra vetették be, ahol egy német századot kellett felváltania a frontvonalban. A sziklás, nehezen megmunkálható terepen összefüggő védelmi rendszer helyett csupán szögesdróttal fedezett bunkerek és lövészgödrök laza hálózata állt a védők rendelkezésére, akik a frontra érkezésük után tovább dolgoztak állásaik megerősítésén. Dupuis százados visszaemlékezése szerint: „A mi szektorunk volt az egyik legveszélyesebb. A nehéztüzérség bombázott bennünket és a sziklás talaj hihetetlenül megnehezítette a csapatoknak, hogy beássák ma-

⁶⁷ Charbonneau: *Les Mémoires de Porthos*, 330.

⁶⁸ Lambert, Pierre Philippe-Le Marec, Gérard: *Les Français sous le casque allemand*. Paris, 1994. 63.

⁶⁹ AN 3 W 169. Esteva admirális kihallgatási jegyzőkönyve.

⁷⁰ SHD 2 P 14. Dupuis: A tunéziai önkéntesek első századának dicsőségéről és hősiességéről.

⁷¹ BAMA RS 3-33/3 62.

⁷² AN 3 W 169. Tunis-Journal 1943. március 19.

gukat. Az embereim ennek ellenére megkapaszkodtak, beásták magukat, és a körülményekhez képest a lehető legjobban védekeztek.”⁷³

A francia alakulattal szemben az 1. brit hadsereg 5. hadtestének 78. gyalogoshadosztálya foglalt el állásokat a medjez-el-bab-i magaslatokon, és április 10-étől kezdve szinte megállás nélkül tüzéségi tűz alatt tartotta a francia pozíciókat.⁷⁴ A század április 15-étől rendszeresen járőrtevékenységet folytatott saját vonalai előtt, hogy megakadályozza a brit erők beszivárgását a védelmi állások közé. 16-án az egyik járőr meglepett egy brit osztagot, amely éppen a védelmi vonalak előtt végzett aknamentesítést, hogy előkészítse a szövetségesek támadását. Az összecsapás sikerrel zárult, mivel a francia járőr egy fő veszteség mellett jelentős veszteséget okozott az ellenségnek (hét halott, három sebesült), és számos kézfegyvert zsákmányolt.⁷⁵ Az akció elismeréseképpen április 20-án kitüntetési ünnepséget tartottak az ezred főhadiszállásán, ahol a rajtaütésben részt vevő járőr három tagját másodosztályú Vaskeresztrel tüntették ki, valamint a járőr minden tagját megemlégték a hadosztály napiparancsában.⁷⁶

A franciák frontszakasza elleni brit támadás április 23-án indult meg. A francia önkéntesek ugyan igyekeztek visszaverni a jelentős tüzéségi és páncélos támogatással rendelkező brit erőket, de végül 62 embert veszítve és bekerítéstől fenyegetve kénytelenek voltak visszavonulni kelet felé.⁷⁷

Minden bizonnyal ezek a veszteségek magyarázzák a parancsnokság döntését, mellyel az alakulatot 27-én visszavonta zászlóaljtartalékba, majd pedig május 6-án – mikor már csupán 89 fő maradt a században – visszarendelte a tuniszi Faidherbe-kaszárnyába, ahol 7-én leszerelték és feloszlatták az alakulatot.⁷⁸

A túlélő katonák mindegyike háromhavi zsoldot kapott, majd pedig hazatérhettek családjaikhoz. A feloszlátást levezénylő Dupuis százados felajánlotta a túlélőknek, hogy helyezték magukat a tuniszi érsek védelme alá, akivel a parancsnok tárgyalásokat folytatott. Körülbelül hatvanan éltek is ezzel a lehetőséggel, de az érsek ígérete ellenére a szövetségesek őket is letartóztatták, és hazaárulás vádjával hadbírószám elé állították.⁷⁹

Miután embereikről gondoskodtak, az alakulat tisztjei is megpróbálták elhagyni az országot, hogy elkerüljék a hadifogságot. A nyomasztó szövetséges főlény miatt csupán egyetlen – meglehetősen veszélyes – kiút kínálkozott számukra, a német légielő repülőgépei által Szicília felé fenntartott léghíd. A katonai küldöttség tagjainak – a maradást választó Peltier-t leszámítva – május 11-én sikerült felszállniuk egy géppel, amellyel épségben eljutottak Olaszországba, majd pedig onnan Franciaországba, ahol mindannyian kitüntetésben részesültek helytállásukért.⁸⁰ Az Afrikai falanxot végül az LVF napiparancsában említették meg: „A leglángolóbb hazafiságtól hajtott, a Marsallhoz és a kormányhoz végsőkig hű franciákból álló elit egység Curnier őrnagy és Dupuis százados parancsnoksága alatt a legutolsó pillanatig kitartott, és magasba emelte lobongókat Afrika földje felett. Április 14-én, 16-án, 17-én, 23-án és 25-én német csapatokkal együtt Medjez el Bab térségében került bevetésre, ahol sikeresen visszaverte az ellenség harcokosikkal támogatott, nagy erejű gyalogsági tá-

⁷³ SHD 2 P 14. Dupuis: A tunéziai önkéntesek első századának dicsőségéről és hősiességéről.

⁷⁴ Pellegrin: *La Phalange africaine*, 115–116.

⁷⁵ SHD 2 P 14. *Volontaires français*. 1943. július.

⁷⁶ SHD 2 P 14. *Le Combattant européen*. 1943. július.

⁷⁷ SHD 2 P 14. Dupuis: A tunéziai önkéntesek első századának dicsőségéről és hősiességéről.

⁷⁸ Charbonneau: *Les Mémoires de Porthos*, 401–403.

⁷⁹ BAMA RS 3-33/3. 64.

⁸⁰ AN F 7 15304. Tunéziai önkéntesek. 1943. június 17-i jelentés.

madásait, számos közelharcba torkolló ellentámadást indított, ahol kézigránáttal és szurronnyal kellett küzdeni. Noha elvesztette létszámának kétharmadát, a kapott parancsokat teljes egészében végrehajtotta, és ezzel elnyerte úgy a tegnapi ellenfelek, mint a mai bajtársak megbecsülését.”⁸¹

Május 19-én az alakulat tagjaira is kiterjesztették az LVF-ben szolgálókra vonatkozó kedvezményeket és juttatásokat,⁸² amely bár nagylelkű, de valójában teljes mértékben jelképes gesztus volt, hiszen a tiszteken kívül az egység egyetlen tagja sem volt abban a helyzetben, hogy igénybe vegye őket.

Az észak-afrikai francia hadműveletek mérlege

A Vichy-kormányzat 1940 óta – ha a szíriai kalandot is ideszámítjuk – immár harmadik alkalommal vallott kudarcot, miközben vélt vagy valós engedmények reményében fokozni kívánta a németekkel való katonai együttműködést. A balsiker okai rendre ugyanazok voltak. Egyik részről a francia lakosság, de még a döntéshozók körében is nagyon alacsony volt azok száma, aki támogatták a németekkel való kollaborációt, így mindhárom esetben – bár a francia fél nyitott volt az együttműködésre – hiányzott a valódi támogatottság a kezdeményezések mögül. A másik részről a német vezetés nagyon sokáig nem látta szükségét a franciákkal való egyezkedésnek, hiszen az általuk kínált segítség messze nem állt arányban azokkal a politikai és katonai engedményekkel, melyekre viszonzásképpen igényt tartottak.⁸³ Hozzá kell tenni, hogy az ügyes diplomáciai tevékenység ugyanakkor lehetővé tette a németek számára, hogy az éppen kívánt célokat elérjék (például a szíriai repülőterek használata, a franciák propagandaértékű felkínálkozása a szövetségesek elleni harcban, csapatok állomásoztatása Tunéziában). Az pedig külön kiemelendő, hogy ezekért cserébe szinte semmilyen engedményt nem kellett tenniük.

Mindemellett fontos megjegyezni, hogy az 1940 júniusától 1943 májusáig terjedő időszakban a németek még szilárdan hittek abban, hogy megnyerhetik a háborút. Az általános hadi helyzet változása azonban 1943 közepén kezdett nyilvánvalóvá válni, ez pedig felkelte a németek érdeklődését a francia katonai potenciál felhasználása iránt, amit például a Waffen-SS 1943 júniusában Franciaországban meginduló toborzása is mutat. A sors finto-ra, hogy a francia kormány korábbi lavírozása ekkorra olyan helyzetet teremtett, hogy a német vezetésben már fel sem merült, hogy viszonznia kellene az elért eredményeket. Ennek alapján kijelenthető, hogy a Laval és Darlan nevével fémjelzett, Franciaország helyzetének javítását célzó együttműködési politika a helyzet rossz megítélése és az ügyetlen kivitelezés miatt teljes kudarccal és a Méditerráneum térségében található francia pozíciók elvesztésével zárult.

⁸¹ SHD 2 P 14. Puaud ezredes 1943. május 8-i napiparancsa.

⁸² AN F 60 235. Az 1943. május 19-i, 290. számú, a tunéziai fronton vívott harcokban részt vevő önkéntesekre vonatkozó törvény.

⁸³ Jäckel: *La France dans l'Europe de Hitler*, 376.

KRISZTIÁN BENE

The Military Efforts of the Vichy Regime in North Africa in the Axis Alliance from the Légion Tricolore to the Phalange Africaine

Although we have a great deal of information about Second World War French military history, we still do not know everything about the Vichy government's attempt to engage in military collaboration with Nazi Germany. Despite the fact that France was defeated in 1940, the country's government tried to improve the French positions in German commanded Europe. For the Vichy government, one of the most important areas was the Mediterranean region where it tried to maintain the French influence even by offering support to Germany in the hope of receiving some military and political concessions in return.

This collaboration had a very important element, namely the establishment of two military units which were to fight by the side of the German forces in Africa: the Legion tricolore and the Phalange africaine. In the autumn of 1942, the Legion was dissolved even before its first mission, but the Phalange participated in the Tunisian fights against the Anglo-Saxon armies in 1943. Despite these efforts, France's position did not improve as a result of which this attempt is considered one of the fiascos of the Vichy regime.

VARGA NORBERT

Kossuth Lajos állampolgárságának elvesztése

A magyar állampolgárság megszerzésének és elvesztésének feltételeit először átfogóan 1879-ben szabályozták. Az 1879:L. tc. a leszármazást, a törvényesítést, a házasságot és a honosítást rögzítette az állampolgárság megszerzésének jogcímeiként. A magyar állampolgársági jog alapvetően a *ius sanguinis* elvére épült, és csak kiegészítő jelleggel alkalmazta a *ius soli* elvét. Jelen tanulmány tárgya szempontjából fontosabb, hogy az állampolgárság elvesztésének rendszerét ismertessük. A törvény öt jogcímet – az elbocsátást, a hatósági határozatot, a távollétet, a törvényesítést és a házasságot – említett. A távollét jogintézményének bevezetése nem kis politikai és társadalmi vitát váltott ki Magyarországon egy olyan időszakban, amikor a kormánypárt alapvető célja az volt, hogy a dualista államberendezkedést fenntartsa. Ebbe a politikai szituációba és közjogi struktúrába kell elhelyezni a távollét intézményét, és így lehet vizsgálni Kossuth Lajos honosságát. Kossuth állampolgársági ügyét számos kutató megemlítette írásában, de azzal részletesen senki sem foglalkozott. A tanulmányok és a monográfiák többségükben egymásnak ellentmondó adatokat tartalmaznak. Célom az, hogy alapvetően primer források elemzésén keresztül bemutassam, miért veszítette el állampolgárságát Kossuth Lajos.

A távollét intézménye elsősorban politikai célokat szolgált, de lehet-e ezt a törvényt úgy értelmezni, hogy a távollét bevezetése kifejezetten Kossuth Lajos ellen irányult? A törvény elnevezésével, a „Lex Kossuth” kifejezéssel lehet vitatkozni. Kisteleki Károly álláspontja szerint ez a törvény nem Kossuth személyét vette célba.¹ Véleményét azzal támasztotta alá, hogy a korábbi (például 1848. évi) törvényjavaslatok is tartalmazták ezt a jogintézményt, és a korabeli külföldi állampolgársági törvények (például a német) is hasonlóképpen szabályozták a távollét jogintézményét. Hangsúlyozta, hogy az 1848. évi állampolgársági törvényjavaslat vitája alkalmával maga Kossuth is támogatta e rendelkezés bevezetését. Az országgyűlési disputa figyelmes olvasását követően kiderül, hogy az állampolgárság elvesztése körül kialakult vitában a távollét intézményére nem fektettek különösebb hangsúlyt,²

¹ Kisteleki Károly ezt a problémát a IV. Szegedi Jogtörténész Napok (2009. november 12–13.) alkalmával tartott előadásában vetette fel, amelynek címe: Kossuth Lajos állampolgárság vesztese. Kisteleki Károly: *Adalékok Kossuth Lajos állampolgárság-vesztéséhez*. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): IV. Szegedi Jogtörténész Napok. Konferencia a bírói hatalomról és az állampolgárságról. Szeged, 2011. 85–92.

² Az Országgyűlési Könyvtárban megtalálható iratgyűjtemény: MO:IVe:1847/48. Itt olvasható az a törvényjavaslat, amelybe kézzel vezették be a szükségesnek ítélt változtatásokat. Az eredeti javaslat 14. §-a tartalmazta az állampolgárság megszüntetésére vonatkozó rendelkezéseket, így a távollét intézményét is, amelyet ekkor még külön nem is nevesítettek. Az országgyűlési irományok között is megtalálható a karok és rendek táblája által elfogadott törvényjavaslat, amelyben a 17. § tartalmazta az állampolgárság elvesztésére vonatkozó rendelkezéseket, amelyek a távollét szabályait nem változtatták meg. *Felséges első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehországok e né-*

változatlan formában, vita nélkül fogadták el. Kossuth sem tartotta említésre méltónak, főként Horvátország és a tenger mellék közjogi helyzete, a magyar nyelv és a zsidókérdés kapcsán emelte fel szavát.³ Az országgyűlés régi hiányt akart pótolni az állampolgársági törvényjavaslat elfogadásával, ami egyben a polgári állam kiépítésének szerves részét képezte. Ekkor a képviselők még nem számolhattak azzal, hogy a törvényjavaslat rendelkezését majdan az emigráns politikusok ellen fogják felhasználni.

A következő állampolgársági törvénytervezet (1868) szövege tartalmilag követte az 1848. évi honosítási javaslatot. A Horvát Boldizsár-féle 1868. évi tervezet az állampolgárság elvesztésénél a távollét idejét 15-ére ajánlotta felemelni. Az országgyűlés azonban nem vitatta meg ezt a tervezetet.⁴

Mielőtt részletesen elemeznénk első állampolgársági törvényünk országgyűlési vitáját, át kell tekintenünk, hogy Európa bizonyos országai, különösen azok (például Ausztria, Németország, Anglia, Franciaország), amelyeket a képviselők példaként említettek az országgyűlési vita során, hogyan viszonyultak a távollét intézményéhez.

Az osztrák jog nem ismerte a távollét intézményét. Az Osztrák Polgári Törvénykönyv az illegálisan kivándorolt személyek tekintetében joghátrányokat helyezett kilátásba.⁵ Az állampolgárság elvesztésének esetei közé a kiköltözést és a házasságot sorolta.

Első állampolgársági törvényünk miniszteri indokolása külön is megemlíti az 1870. évi német szabályozást, amellyel összhangban készült el a törvénytervezet. A német közjogban

ven ötödik apost. Királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik esztendei sz. András hava 7-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek irományai. Pest, 1848. 33. sz. 58.

³ *Felsőleges első Ferdinánd Ausztriai császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apost. Királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik esztendei sz. András hava 7-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek irományai.* Pest, 1848. 33. sz. 58. 110–111., 116–117., 121–122., 152–153.

⁴ Az igazságügy-miniszter az 1868. május 26-i képviselőházi ülésen kérte, hogy nyomtassák ki a törvényjavaslatot, és küldjék ki az osztályoknak véleményezésre. *Az 1865-dik évi December 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 7. köt. Pest, 1868. 324. A Magyar Országos Levéltárban az igazságügy-miniszteri anyagok között nem található meg a törvényjavaslat. Kardos Kálmán: *Az igazságügy-miniszteri levéltár repertórium.* Budapest, 1993. passim. A törvényjavaslat betérjesztéséhez: *Pesti Napló* (a továbbiakban: PN) 1868. május 27. 19. évf. 122. sz. Az országgyűlési vita rövid ismertetése: *Magyar Néplap*, 1868. május 31. 3. évf. 27. sz.; *Magyar Újság*, 1868. május 27. 2. évf. 22. sz. A *Hon* is tudósított az 1868. május 27-én tartott ülésről, de nem említette meg a honosítási javaslatot. A *Hon* (a továbbiakban: H) 1868. május 28. 6. évf. 123. sz.; *Heti Posta*, 1868. június 9. 1 évf. 2. sz.; *Hirmondó*, 1868. május 31. 44. sz. Antal Tamás is hangsúlyozta Horvát Boldizsár szerepét a magyar igazságszolgáltatási rendszer átalakításában. Antal Tamás: *Törvénykezési reformok Magyarországon (1890–1900). Ítéltáblák, bírói jogviszony, esküdt-szék.* In: Blazovich László (szerk.): *Dél-alföldi évszázadok.* Szeged, 2006. 13.; Borsos Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).* Budapest, 1999. 103. Az igazságügy-miniszter kodifikációs terveiről: Mezey Barna: *A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása. (Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter reformprogramja.)* Jogtörténeti Szemle 2007. 3. sz. 35–36.

⁵ Ferdinándy Gejza: *Magyarország közjoga (Alkotmányjog).* Budapest, 1902. 249–250. Az OPTK történetéhez: Herger Csabáné – Kajtár István: *Európai jogtörténeti szportrék. I. Werner Ogris.* Budapest–Pécs, 2007. 106–110.; Nagyné Szegvári Katalin: *Magánjogi intézmények német földön.* In: Rác Lajos (szerk.): *Egyetemes állam- és jogtörténet.* Budapest, 2002. 400–402.; Homoki-Nagy Mária: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv hatása a magyar magánjogra.* In: Antalóczy Péter at. al. (szerk.): *Kormányzás és kodifikáció. Tanulmányok az újkori Európa jogfejlődéséről.* Budapest, 2006. 227–247.; uő.: *Az Osztrák Polgári Törvénykönyv és a kiegyezés.* Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. sz. 16–24.

ismert *Staatsbürgerschaft* egyszerűen csak az államhoz való tartozást fejezte ki. A honosság (*Indigenat*) az egész ország területén közös, ami azt jelentette, hogy, aki a birodalom egyik államában honpolgársággal rendelkezik, az állampolgárnak minősül.⁶ Ez alapján kijelenthető, hogy létezett egy birodalmi állampolgárság (*Reichsangehörigkeit*), amelynek előfeltétele volt, hogy az illető tagállami polgársággal (*Staatsangehörigkeit*) rendelkezzen. Ez azt jelentette, hogy birodalmi polgár csak az a személy lehetett, aki valamelyik tagállamnak polgára. A megszerzés (leszármazás, törvényesítés, házasság és honosítás) és az elvesztés (törvényesítés, házasság, elbocsátás, távollét és hatósági határozat) eseteit az 1870. június 1-i birodalmi törvény szabályozta.⁷ A magyar állampolgársági törvény a német jogszabállyal megegyező módon határozta meg a megszerzés és az elvesztés jogcímeit.⁸

A *ius soli* elve alapján azok a személyek, akik Nagy-Britannia területén születtek, brit alattvalónak minősültek. A *common law* alapján ez az állampolgárság nem szűnhetett meg. E szabályokon az 1870-ben elfogadott törvény változtatott.⁹ Elvesztette állampolgárságát az a honosított brit alattvaló (*British subject*),¹⁰ aki erre nézve nyilatkozatot (*declaration of alienage*) tett; született (*natural born*) alattvaló pedig akkor, ha más állam is polgárának tekintette születésekor. Ez a személy szintén tehetett ilyen jognyilatkozatot. A külföldi honosítás hasonló jogkövetkezéssel járt.¹¹

⁶ A német állampolgárság fogalmának történetéhez: Bellebaum, Karl: *Staats- u. Reichsangehörigkeit, Staats- u. Reichbürgerrecht in Deutschland*. Siegen, 1897. 7–22.; Heide, Georg: *Der Verlust der deutschen Reichs- und Staatsangehörigkeit durch Entlassung. Nach den Reichsgesetzen vom 1. Juni 1870 und vom 22. Juli 1913*. Breslau, 1915. 11–24.; Geiersbach, Horst: *Staatsangehörigkeitsfragen im Saargebiet*. Würzburg, 1934. 4–6.

⁷ Polner Ödön: *Állampolgárság*. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon*. 1. köt. Budapest, 1898. 489. A korabeli német szabályokat ismertette: Becker, Paul: *Der Kampf um ein gemeinsames Indigenat in Deutschland*. Limburg a. d., Lahn, 1929. 64–77.; Kistelegi Károly: *Az állampolgárság fejlődésének három európai útja: a német, a francia és a brit modell*. In: Béli Gábor – Kajtár István – Szekeres Róbert (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok*, VIII. Pécs, 2005. 269.

⁸ Királyfi Árpád: *A magyar állampolgárság kizárólagossága*. In: Angyal Pál et. al. (szerk.): *Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére*. Budapest, 1912. 181–186.

⁹ Az angol és a magyar állampolgársági jog kutatását az Oxfordi Egyetemen (Prof. Dr. Stefan Vogenauer szakmai irányítása mellett) a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj elnyerésével a Magyar Ösztöndíj Bizottság is támogatta (MÖB/66-1/2010). A kutatási program címe: *The Development of citizenship in England in the 19th Century, with Special Attention to the Comparative Analysis of English and Hungarian Citizenship Law*.

¹⁰ Keith pontosan bemutatja, hogy kiket soroltak a brit alattvalók (*British subject*) közé. Keith, Arthur Berriedale: *Constitutional Law. Being the Seventh Edition of Ridges's Constitutional Law of England*. London, 1939. 427. A 19. századi angol állampolgárság történetéhez: Kistelegi: *Az állampolgárság fejlődésének három európai útja*, 273. Clive Parry röviden ismertette, hogyan lehetett elveszteni az angol állampolgársági jogot 1949 előtt. Külön kitért az 1870. évi honosítási törvényre. Parry, Clive: *British Nationality. Including Citizenship of the United Kingdom and Colonies and the Status of Aliens*. London, 1951. 39–45. Az állampolgárság és az állam kapcsolatának bemutatása: Vincent, Andrew – Plant, Raymond: *Philosophy, Politics and Citizenship. The Life and Thought of the British Idealists*. Oxford, 1984. 162–183. Az 1870. évi brit szabályozás történetéhez lásd: Ridges, Edward Wavell: *Constitutional Law of England*. London, 1928. 138. Gerard-René de Groot is elemezte az angol állampolgársági jog történetét. Groot, Gerald-René de: *Staatsangehörigkeit im Wandel. Eine rechts vergleichende Studie über Erwerbs- und Verlustgründe der Staatsangehörigkeit*. Köln–Berlin–Bonn–München, 1989. 97–98.

¹¹ Polner: *Állampolgárság*, 490.

A francia állampolgársági jogban a *Code Civil* a *ius soli* elvét erősítette meg.¹² Polner Ödön szerint franciának számított az idegen állampolgár Franciaországban született gyermeke, ha maga is ott született, és a gyermek nagykorúságát követő egy év alatt nem igazolta, hogy idegen állampolgárságát fenntartja. A honosítást mindig az államfő mondta ki. Elveszítette a francia állampolgárságát az a személy, akit egy másik országban honosítottak, az, aki az államfő engedélye nélkül idegen országban állami vagy katonai szolgálatot vállalt, a visszatérés szándéka nélkül külföldön letelepedett, és idegen állampolgárral házasságot kötött. A volt francia állampolgároknak azonban megkönnyítették a honosság visszaszerzését.¹³ Ez alapvetően megegyezett a magyar jogban ismert visszahonosítással.

Az ismertetett európai állampolgársági rendszerek mellett érdemes röviden bemutatni az USA honosítási jogrendszerét, külön figyelmet fordítva az 1870-ben kötött honosítási szerződésre. Az Amerikai Egyesült Államok nem alkalmazkodott az európai országok állampolgársági törvényeihez a 19. században, ahol a született állampolgárokat nem akarták elbocsátani.¹⁴ A honosított személyeket amerikai állampolgároknak tekintették. Ennek következtében több állam megváltoztatta az állampolgárságra vonatkozó szabályait, különösen a megszűnésre vonatkozó rendelkezéseit, és alkalmazkodtak az amerikai kívánalmakhoz.¹⁵

¹² Mannl is a *Code Civil* jelentőségét emelte ki a francia állampolgársági jogban. Mannl, Horst: *Die Einwanderung nach Frankreich und ihre rechtliche Regelung*. Leipzig, 1933. 90–91. A francia állampolgársági jogot a *Code Civil* rendelkezései között találhatjuk meg. Kállai Gábor: *A közjog alapjai*. Budapest, 2005. 113. Az európai fejlődés szempontjából Hajas Barnabás szintén a *Code Civil* jelentőségét emelte ki. Hajas Barnabás: *Az állampolgárság*. In: Kilényi Géza – Hajas Barnabás (szerk.): *Fejezetek az alkotmányjog köréből*, Budapest, 2005. 259. A francia jogban is érvényesült a *ius soli* elve. Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge (Massachusetts) – London, 1996. 85. A témához lásd: Wells, Charlotte C.: *Law and Citizenship in Early Modern France*. Baltimore–London, 1995. 145.; Hargreaves, Alec G.: *Immigration, 'Race' and Ethnicity in Contemporary France*. London – New York, 1995. 31.

¹³ Polner: *Állampolgárság*, 490.

¹⁴ Királyfi szerint a legélesebb ellentét az USA és Poroszország között alakult ki a visszatérők katonai kötelezettségének teljesítése miatt. A helyzetet csak tovább mérgesítette, hogy őket német-amerikaiaknak (*Deutsch-Amerikaner*) nevezték. Előfordulhatott, hogy a katonai kötelezettség teljesítése olyan személyek esetében merült fel, akiknek szülei még gyermekként vándoroltak ki és szereztek amerikai állampolgárságot. Szülőhazájukba visszatérve mégis teljesíteni kellett a katonai szolgálatot. Ellenkező esetben az illetőt büntetőeljárás alá helyezték. A szabályok szigorú betartása következtében sokszor ártatlan személyek szenvedtek. Más európai országok is kötöttek e tárgyban szerződést, például Franciaország, Spanyolország és Anglia. Királyfi Árpád: *Az 1871:XLIII. t.-cz.-be iktatott államszerződés*. (Különnyomat a Jogállam XII. évf. 7–10. füzetéből.) Budapest, 1913. 1–9. Az amerikai állampolgárság történetéhez: Shklar, Judith N.: *American Citizenship*. Cambridge (USA)–London, 1991. 1–23.; Sinopoli, Richard C.: *The Foundations of American Citizenship. Liberalism, the Constitution, and Civic Virtue*. New York – Oxford, 1992. 157–171.; Bonwick, Colin C.: *American Nationalism, American Citizenship and the Limits of Authority, 1776–1800*. In: Minnen, Cornelis A. von – Hilton, Sylvia L. (eds.): *Federalism, Citizenship, and Collective Identities in U.S. History*. Amsterdam, 2000. 29–42.

¹⁵ Webster, Prentiss: *Law of Naturalization in the United States of America and of Other Countries*. Littleton, 1981. 341–344.; Dyne, Frederick van: *Citizenship of the United States*. Rochester, 1904. 327–330. Az USA és az Osztrák–Magyar Monarchia is kötött egymással olyan szerződést 1870-ben, amely az állampolgárságot szabályozta. Az aláíró fél a Monarchia részéről gróf Friedrich Ferdinand Beust volt titkos tanácsos, kamarás, birodalmi kancellár, az uralkodóház és a külügyek minisztere. Az országgyűlési vita alkalmával sem került el a figyelmet a birodalmi kancellári cím használata. Vidliczkay József szerint a „birodalom” kifejezés használata nem felelt meg a magyar közjogi felfogásnak. Magyarországnak volt királya és felelős minisztériuma, de nem rendelke-

A magyar esetben is az országok közötti összeütközések elkerülése volt a cél, aminek következtében az országgyűlési vita során az ellenzéki Simonyi Ernő nem kifogásolta az elbocsátás törvényi szabályozását. Hangsúlyozta azonban, hogy ne nehezítsék meg azoknak a helyzetét, akik vissza akarnak térni az országba: „Nem arról van szó, hogy mi mint mostoha anya büntessük a gyermekeket, hanem arról, hogy mindenütt és mindenhol saját akaratával ellenkezésbe nem jövünk, védelmünk alá vegyük.”¹⁶

Ahhoz, hogy jobban megértsük e jogintézmény bevezetésének célját, meg kell vizsgálni az 1879:L tc. országgyűlési vitáját, hiszen annak során felmerült Kossuth Lajos állampolgárságának kérdése is. Tisza Kálmán miniszterelnök támogatta a távollét bevezetését, arra hivatkozva, hogy a hazafiúi kötelezettségek teljesítését nem csak a honosított személyektől lehet elvárni, hanem a született magyaroktól is, hiszen „a honosítottól szorosabb ragaszkodást kívánni a hazához, mint attól, a ki itt született, nem helyes, sem nem igazságos. [...] Itt egyesegyedül azon eszme vezérelte a javaslat készítőjét, hogy a magyar állampolgárság nemcsak jog, hanem kötelezettség; nem is mondja semmi viszonyok között, hogy az emberek minden esetre elveszítik azt; igen könnyű módokat állapít meg arra nézve, hogy el ne veszítsék és ha mégis elveszítették, visszaszerezhessék.”¹⁷

Szilágyi Dezső kijelentette, nem a történelmi múltat kell elemezni a törvény értelmezésénél, hanem azt összefüggéseiben interpretálni. A politikai emigránsok, különösen Kossuth Lajos nem kívánta, hogy egy születendőben lévő törvény akár egyetlen szakaszát reá való tekintettel ne fogadják el a törvényhozók. Az állampolgárság fenntartásához elég lenne egy egyszerű nyilatkozat benyújtása az illetékes törvényhatósághoz. Ez ugyanis megszaktotta volna a távollét idejét. Nem tartotta ezt megaláztatásnak, mert az, aki huzamosabb ideig külföldön élt, és ott kamatoztatja tudását, legalább ennyit megtehet annak érdekében, hogy honosságát megőrizze. Úgy vélte, inkább a közöny vezérelti azt az embert, aki ezt nem akarja megtenni. Az emberi méltóságra itt nem lehetett hivatkozni, „mert az annyit jelentene, hogy [...] méltósága alattinak tartja bevallani, hogy magyar polgár akar maradni a jövőre nézve is.”¹⁸ Véleménye szerint az állam nem tarthatja meg kötelékében azokat a polgárokat, akik nem vették a fáradságot, hogy egy meghatározott idő alatt legalább egyszer jelentkezzenek. A szabad költözködés elvének biztosítása mellett az állam hozhat olyan egyszerű szabályokat, amelyekkel kötelezheti polgárait, hogy időről időre nyilatkozzanak honosságuk fenntartásáról. Fontosnak tartotta ezt a rendelkezést azért is, hogy időnként meg

zett birodalmi kancellárral, s azt „egyenesen sérelmesnek” vélt. Nagy Iván (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. 17. köt. Pest, 1871. (a továbbiakban: KN 1871.) 27. A belügyminiszter szerint a kancellár nem mint birodalmi hivatalnok vagy titkos tanácsos járt el, hanem a Szent István rend vitézeként és a Monarchia közös külügyminisztereként kötötte a szerződést. KN 1871. 28. Ugyanezen a véleményen volt Tisza Kálmán is. KN 1871. 28. Az USA részéről John Jay képviselte az ország érdekeit mint az Amerikai Egyesült Államok rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere. Ezt az államszerződést az 1871:XLIII. törvényekben hirdették ki. Marschalkó János: *Északamerikai Egyesült-Államok*. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon*. 3. köt. Budapest, 1900. 445.; Malloy, William M.: *Treaties, Conventions, International Acts and Agreements Between the United States of America and Other Powers 1776–1909*. Vol. 1-4. Washington, 1910. passim; Királyfi: *Az 1871:XLIII. t.-cz.-be iktatott államszerződés*, 1–80.

¹⁶ Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. 7. köt. Budapest, 1880. (a továbbiakban: KN 1879.) 359.

¹⁷ KN 1879. 277. Vö.: Szederkényi Nándor hozzászólása. KN 1879. 270–273.

¹⁸ Szilágyi támogatta Gulner javaslatát. KN 1879. 368.

lehesen állapítani, kik tartoznak az országhoz. Abban az esetben, ha tíz év alatt nem jelentkezett az illető, akkor passzív magatartása révén elveszíti a magyar állampolgárságát.

A *Hon* hasábjain időközben megjelent egy az eredeti törvényjavaslatot támogató cikk. A szerző véleménye az volt, hogy senkinek sem kell „politikai hódolatot” tenni, hiszen „Kossuth ír eleget haza; fenntartja és hirdeti politikai elveit szabadon; sértés-e tőle is azt követelni, hogy tíz évben egyszer, a törvény hatálybaléptétől számítva, bejelentse kívánságát, hogy állampolgárságát fenntartja?”¹⁹ Ugyanezen lap egy másik cikkében egyértelműen kifejezésre jutott, hogy az állampolgársági törvény elfogadása nem Kossuth száműzetése ellen irányul. „Ezt a hypocrita lamentálást Kossuth állítólagos száműzetése miatt legcsattanósbabban megcáfolja az a tény, hogy Kossuth eddigé több országgyűlésre meg lett választva képviselőnek s választását az országgyűlés mindannyiszor minden ellenvetés nélkül igazolta.”²⁰

A fentebb kiemelt hozzászólásokkal szemben a honatyák egy része azonban nem értett egyet a távollét bevezetésével. A kisebbségi véleményt támogató képviselők törölni szeretnék volna a távollétre vonatkozó rendelkezéseket, mert ezek ellenkeztek azzal az elvvel, hogy a honpolgár – éppen úgy, mint az amerikai vagy az angol – mindig és mindenütt megtarthassa magyar állampolgárságát egészen addig, amíg arról önként le nem mond.²¹

A javaslat az állampolgárság távollét címén történő elvesztésének bekövetkezésére tíz évet határozott meg. Rögzíteni kellett azt az időtartamot, amelynek elteltét követően nem lehetett valakit magyar állampolgárnak tekinteni, mert megfeledezett hazájáról. A törvényjavaslat indokolása szerint arra kellett törekedni a jogalkotás során, hogy közjogi hagyományainkkal ne szakítsunk, és ne helyezzük idegen alapra az állampolgárság szabályozását. Ha ezt az indokolást teljes mértékben figyelembe vették volna a képviselők, akkor e szakasz nem került volna bele a törvénybe.²² Simonyi Ernő szerint a távollét intézménye minden magyar közjogi hagyománnyal és törvénnyel szemben állt. Szerinte nem azt kellett volna meghatározni, hogy milyen módon lehet valakit a magyar állampolgárságtól megfosztani, hanem hogy ki lehet magyar honpolgár. A rendi közjog szerint a honfűsűsűt csak egy módon lehetett elveszíteni, ha egy magyar nő idegen állampolgárságú férfihez ment feleségül. Házasságának fennállása alatt nem lehetett magyar honosnak tekinteni. „Egyébiránt azon jognézet uralkodott, hogy a magyar állampolgárság sem törvényesítés, sem kiköltözés, sem külföldön való hosszabb idejű tartózkodás, sem idegen állam kötelékében való felvétel által nem veszítette el.”²³ Nem tartotta elfogadhatónak, hogy valaki egy született magyarra azt mondhasa, hogy nem magyar állampolgár. Ellenben fenntartandónak vélte, hogy szűnjön meg az állampolgársága annak, aki kérelmezte az elbocsátását.

Simonyi szerint a történelemnek voltak olyan pillanatai, amikor a politikai fordulatok arra kényszerítették az állampolgárokat, hogy külföldre meneküljenek. „E §-nak, a mint itt van, más célja és más szándéka nem is lehet, minthogy a politikai menekültekre nézve le-

¹⁹ *Kik száműzik igazán Kossuthot a hazából?* H 1879. november 5. 17. évf. 266. sz.

²⁰ *Kik száműzik igazán Kossuthot a hazából?* H 1879. november 5. 17. évf. 266. sz. Ruzsoly József monográfiájában nyomon követte Kossuth Lajos képviselővé történő megválasztását. Ruzsoly József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868. Az 1848. évi V. és kolozsvári II. törvények gyakorlata kormányhatósági és hazai helyhatósági levéltári források alapján.* In: Tóth Károly (szerk.): *Acta Jur. et Pol. Szeged* Tom. LVI., Fasc. 2. Szeged, 1999. 96–97., 218., 230.

²¹ *Az 1878. évi október hó 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* 9. köt. Pest, 1979. 338. sz. 277.

²² KN 1879. 366.

²³ KN 1879. 359.

hetetlenné tegye azt, hogy magukat magyaroknak vallják.”²⁴ Nem kérhették azok a személyek az elbocsátást, akik emigráltak, mert a politikai rendszert nem ismerték el. Nem fordulhattak az osztrák–magyar konzulátushoz vagy követséghez, hogy tartózkodási engedélyt állítsanak ki számukra vagy útlevelüket hosszabbítsák meg. „Ma-holnap oly fordulat állhat be, melyet ismét mi nem ismerünk el s akkor mi fogunk kivándorolni s akkor azok, a kik a kormányon ülnek bennünket törvény szerint számúzhatnak ép annyi joggal, mint önök ma akarják számúzni Kossuth Lajost.”²⁵ A képviselő arra hivatkozott, hogy Kossuth Lajos semmilyen más állam szolgálatát nem vállalta el, és idegen állampolgárságot sem szerzett. „Ő magyar embernek született és magyar marad, a míg él.”²⁶

Ugyanakkor Simonyi úgy vélte, valószínűsíthető lehet, hogy nem kívánt magyar állampolgár lenni az a személy, akit honosítottak, és tíz éven keresztül nem tartózkodott az országban. Következésképpen szerette volna módosítani a törvényjavaslat távolléttel kapcsolatos rendelkezését: „Azon honosított magyar állampolgár, a ki engedély nélkül, vagy az osztrák magyar közös ministerek megbízása nélkül az osztrák–magyar monarchia határain kívül, vagyis helyesebben, csupán csak a magyar monarchia határain kívül tartózkodik, az, ezáltal elveszíti magyar állampolgárságát.”²⁷ Ha mégis élni kívánt volna polgári és politikai jogaival, meg kellett volna tennie a szükséges lépéseket ahhoz, hogy ne veszítse el honosságát, vagy ismét vegyék fel a magyar állampolgárok közé.

Helfy Ignác kifejtette, hogy nem akar Kossuth Lajos ügyéből bármilyen politikai előnyt kovácsolni pártjának, s azt javasolta, hogy az egész szakaszt hagyják ki a törvény szövegéből. Támogatta ugyanakkor Simonyi Ernő fenti indítványát is. Indítványozta, hogy a törvény szövegéből maradjon ki minden, ami a közös állampolgárságra utal, és tisztán csak a magyar honosságról szóljon.²⁸

Szederkényi Nándor a távollét intézményének a bevezetését a született magyarokkal szemben nem támogatta, mert „a születés eltörölhetetlen bélyeget nyom, mely megmarad rajta amíg él”.²⁹ Véleménye szerint Magyarország nincs olyan helyzetben, hogy „fiaiat bármely csekély oknál fogva proscribál”-ja.³⁰ Kiemelte, hogy voltak olyan személyek, akik politikai okok miatt távoztak az országból, akik közül néhányan egy másik államban tisztességes munkát vállaltak, de a javaslat szerint egyszerű hatósági utasítással állásuk feladására kényszeríthetik őket. Nem tartotta megfelelő indoknak, hogy ezek a személyek megfeleltek a hazájukról, épp ellenkezőleg, azok, akik politikai üldöztetés miatt tartózkodtak külföldön, soha nem feledkeztek meg róla.³¹ Szederkényi Nándor is támogatta viszont, hogy

²⁴ KN 1879. 359.

²⁵ Példaként még Tököly Imrét és Zrinyi Ilonát említette, hiszen ők több mint tíz évig tartózkodtak külföldön. KN 1879. 359.

²⁶ Simonyi szerint nem lehetett olyan magyar ember, aki azt kívánta volna, hogy „Kossuth Lajos megszűnjék magyar ember lenni”. KN 1879. 360.

²⁷ Simonyi szerint a törvénynek elsődlegesen az volt a célja, hogy a hazának hasznos polgárokat szerezzen. Ezt olyan képtelenségnek tartotta, amelyet még „maga az isten sem teheti, mert ami megtörtént, a mi tény, azt nem törtéنتé tenni, maga az örökkévaló sem képes”. Nyíltan kimondta, hogy a törvényjavaslatnak nem lehetett más célja, mint hogy Kossuth Lajost megfosssa az állampolgárságától. KN 1879. 360.

²⁸ KN 1879. 371.

²⁹ KN 1879. 272.

³⁰ KN 1879. 272.

³¹ A képviselő beszéde olyan nagy visszhangot keltett, hogy Csanády Sándor sem hagyta szó nélkül a történetet, és megvetően a jobb oldalra mutatott. KN 1879. 272. Vö.: Csanády Sándor hozzászólása: KN 1879. 272.

ha tíz éven keresztül, megszakítás nélkül az ország területén kívül tartózkodnak, akkor veszítsék el magyar állampolgárságukat.³²

A törvényjavaslat távollétre vonatkozó rendelkezése érintett egy másik fontos közjogi kérdést, a magyar államterület meghatározását is. Simonyi indítványában azt akarta elérni, hogy a távollétre vonatkozó rendelkezések a Monarchián belül ne érvényesüljenek. Ez azt jelentette volna, hogy a távollét jogintézményének területi hatálya Ausztriára nem vonatkozna.³³

Mocsáry Lajos szerint ez a rendelkezés nem felelt meg a tényleges közjogi viszonyoknak, hiszen a javaslat 32. §-ának rendelkezéseibe bele lehetett magyarázni, hogy Ausztria Magyarországára nézve nem külföld, ami közös állampolgárság kialakítását jelentette volna.³⁴ Gulner Gyula szerint viszont a két állam között kialakult közjogi viszony nem gyakorolható hatást a magyar állampolgárság szabályozására. Nem lehetett a haza fogalmát kiterjeszteni.³⁵ Tekintettel kellett lenni arra, hogy Ausztria és Magyarország között útlevélkényszer állt fenn. Külön kiemelte, hogy a tízévi távollétet és az azt megszakító, kellemetlen eljárást csak a magyarok ellenségeitől kívánná meg. „Hányszor jutottunk már azon sajnós helyzetbe, hogy kénytelenek voltak bujdosni a hazából annak legjobb, leghűbb fiai és azok után, kiket nem ér utol a zsarnokság keze, ily törvény által magunk dobunk egy követ.”³⁶ Beszédében hangsúlyozta, hogy Kossuth Lajos is e száműzött sorsra jutna, hiszen ha visszatérne, még képviselőnek sem lehetett volna megválasztani. „Én részemről remélem, hogy a nemzet nem fogja száműzni szívéből saját híveit, hanem száműzni fogja azokat, a kik Kossuth Lajost akarják száműzni, a kik nem áttallják ily törvényjavaslatot terjeszteni be tárgyalás végéig.”³⁷

Gulner Gyula sem helyeselte a törvényjavaslat ezen szakaszának ilyen formában történő elfogadását. Szerinte a lehető legegyszerűbb formát kell megtalálni arra, hogy valaki távollét miatt ne veszítse el a magyar állampolgárságát. Semmiképp sem lehet megengedni, hogy hosszadalmas eljáráshoz kössék az állampolgárság fenntartását. Véleménye szerint azok a személyek, akik az illetékes hatóságnál nem jelentették be állampolgársági igényüket, nem érdemesek arra, hogy a magyar állam jogvédelme és pénzügyi gondoskodása rájuk kiterjedjen.

Hegyessy Márton szerint a törvényjavaslat megfogalmazóját nem Kossuth Lajos ellen irányuló szándék vezette: „Az eredmény okvetlenül az lesz, hogy azok, kik 1849-ben kime-

³² A képviselő hivatkozott a ház 214. sz. határozatára, amely a következőket tartalmazta: A honosított személy, ha „10 évig megszakítás nélkül távol marad az országból, elveszíti magyar honosságát. A bennszülött honos, magyar honosságától csak saját kérelmére menthető fel, a foglalt feltételek mellett. A törvényjavaslatban foglalt minden más mód mellőzendő.” KN 1879. 273.

³³ KN 1879. 360.

³⁴ KN 1879. 278.

³⁵ A véderőtörvény rendelkezéseit is figyelembe vették a törvényjavaslat megszövegezésénél, amelynek indoka a katonai kötelezettség teljesítésnek elkerülése volt. KN 1879. 364. Az országgyűlés 1879. november 3-án tartott ülésének bemutatása: *Ellenőr* (a továbbiakban: E) 1879. november 3. 11. évf. 526. sz. és E 1879. november 4. 11. évf. 527. sz.

³⁶ Mocsáry szerint éppen azokat a személyeket fosztották volna meg az állampolgárságtól, akik a haza érdekében tevékenykedtek, akik a „hazának hozott áldozatokért eszik a száműzetés kenyereit”. KN 1879. 279.

³⁷ KN 1879. 279.

nekültek és máig is külföldön vannak, e törvény alapján elveszítik a magyar állampolgári jogot.”³⁸

Thaly Kálmán azt szeretne volna elérni, hogy ha egy magyar állampolgár külföldre költözik, ne veszítse el honosságát. Ezért elsősorban Hegyessy Márton indítványát pártolta, de mivel elfogadására kevés esélyt látott, támogatta Simonyi Ernő javaslatát is.³⁹

Mások sem fogadták el ezt a szakaszt, többek között Degré Alajos sem. Szerinte egyetlen képviselő sem szavazhatott volna e törvényjavaslatra addig, amíg Kossuth Lajos él. „A világ legelőkelőbb, legműveltebb, legnagyobb városa London, Kossuth Lajost lángeszéért, nagy szívéért, díszpolgárrá választotta és mi, a mely nemzetnek e nagy szív minden dobbanása, e lángész minden szikrája szolgálatában volt és van, mi most csak látszatát is elfogadjuk annak, hogy ő polgáraink kötelékéből kizárjuk, polgári jogától megfosztjuk, azt a Kossuth Lajost, ki 15 milliónyi népnek e hazában polgári jogot szerzett, most ezen nép képviselői, polgárjogától megfoszszák?”⁴⁰

Olyan személyeket említett példaként (Duka Tivadart, Munkácsy Mihályt stb.), akik igen jelentős művészeti eredményt értek el külföldön magyarként. Őket meg lehetett volna fosztani magyar állampolgárságuktól, mert nem jelentkeztek az illetékes hatóságoknál. Ha a magyar kormány valakit a távollét miatt akar büntetni, akkor ne azokkal tegye, akik kényszer következtében hagyták el az országot. Javasolta, hogy az országgyűlés alkosson olyan törvényt, amely azokra vonatkozna, akik Bécsben töltötték egész életüket és költötték el pénzüket. Ezeket a személyeket sem kellett volna azonban szerinte megfosztani a magyar állampolgárságuktól, hanem meg kellett volna adózatni jövedelmüket.⁴¹

Helfy szerint nem az volt a kérdés, hogy „mekkora ez a politikai aktus”, amelyet meg kell tenni, hiszen „Geszler rudja előtt elmenni és kalapot emelni az sem valami nagy actus: egy percz alatt meg lehet tenni s mégis forradalom lett belőle. Politikai jogokban nem az actus nagysága adja meg a jelentőségét, hanem az abban lévő megalázás.”⁴² A politikai menekülteket arra kényszerítették volna, hogy egy általuk nem támogatott közjogi állapotot, ha szóban nem is, de legalább írásban elismerjenek. Nem lehetett kétségbe vonni, hogy „tisztellel viseltek Kossuth Lajos iránt mindenki e házban és e házon kívül is; mert vannak emberek, akik nem kérik a tiszteletet, hanem parancsolják azt s ezen emberek egyike Kossuth Lajos.”⁴³ Szerinte a képviselők szándékosan akarták félremagyarázni e szakasz

³⁸ Hegyessy Gulner véleményére reagált, aki szerint leginkább a kettős állampolgárság elkerülése végett kell bevezetni a távollét intézményét. Hivatkozott többek között Széchenyi István szavaira, aki szerint sem lehetett tovább csökkenteni az állampolgárok számát. A képviselő szerint a hontalanság problémáját is felvetette a kérdés. KN 1879. VII. 366.

³⁹ KN 1879. 373.

⁴⁰ Degré Alajos beszédében hangsúlyozta, hogy ha e szabályokat harminc évvel ezelőtt fogadták volna el, sok honatya elvesztette volna az állampolgárságát. KN 1879. 367.

⁴¹ A képviselő kiemelte, hogy ez a javaslat „történelmünk egyik szent lapját akarja megszenteltetni”. Hozzászólását II. Rákóczi Ferenc példájával támasztotta alá, akit proscibáltak. Duka Tivadar kapcsán kiemelte, hogy 9000 ft évi fizetést kapott, amelyet hazánkban nem tudott volna megszerezni. Mocsáry Lajos hozzászólása. KN 1879. 356. Szederkényi Nándor beszéde, KN 1879. 357. Mocsáry is kiemelte a művészek közül Munkácsyt. KN 1879. 366–367.

⁴² KN 1879. 370.

⁴³ Helfy szerint a politikai menekülteket, akik nem ismerték el a közös ügyek létét és az Osztrák–Magyar Monarchiát, kényszerítenék rá, hogy elfogadják. KN 1879. 371. Vö.: Szilágyi Dezső hozzászólása, KN 1879. 367–369. Fábiánné a közös ügyek eredeteként a Pragmatica Sanctiot emelte ki. Fábiánné Kiss Erzsébet: *A kormányzat szervezeti változásai 1848-ban*. In: Vörös Imre (szerk.): *A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetek 1848-ról*. Budapest, 2001. 37. Polner is ismertette a közös ügyek rendszerét, amelyek között nem szerepelt az állampolgárság.

eredeti jelentését. Nemcsak Kossuth Lajos érdemel kiemelést, hanem mások is, akik szintén rászolgáltak, hogy megemlítsék őket (például Csudafy tábornok).⁴⁴ „Tehát, azért, hogy ezen honfitársaink magukat külföldön annyira kitüntették, azért, hogy ők a külföldön barátságukkal, jellemzilárdságukkal becsületet szereztek e haza nevének; azért, hogy ők egy más nemzet javára, mint egy kierőszakolták, mi elismerésül azt mondjuk nekik, hogyha bizonyos actusra nem birod magad, nem vagy magyar állampolgár.”⁴⁵

Thaly Kálmán nem értett egyet Helfy Ignác nézeteivel, mert szerinte a megváltozott közjogi viszonyokra nézve nem szégyen, ha valaki a kiegyezési törvényeket nem ismeri el, „mert a következetesség a férfit mindig csak díszíti”.⁴⁶

A szatmári békében csak azt kívánták a polgároktól, hogy jelentsék ki, nem fognak fegyvert a Habsburg-ház ellen. Kossuth ezt nem tette, inkább hátrahagyva birtokát, emigrált. „Nagy férfiakat kicsinyes dolgokra kényszeríteni akarni, valóban méltatlan. Kossuth Lajos akkora egyénisége e századnak, oly nagy férfi a magyar nemzetnek, oly kivételes alakja történelmünknek, hogy mindenképpen megérdemli a kivételes intézkedést.”⁴⁷ Számos példa akadt arra, hogy bizonyos személyek tekintetében a törvényhozás kivételt tett.⁴⁸ Thaly javasolta, hogy Kossuth Lajos nevét külön rögzítsék kivételként a törvényben. Molnár Aladár szerint nem engedhető meg, hogy egy állampolgár nem ismeri el a magyar állam törvényeit. Ez „oly veszélyes elv, mely egymagában képes volna a magyar államot teljesen decomponálni”.⁴⁹

Veszter Imre szerint a legnagyobb probléma akkor keletkezne, ha valaki távollét címén veszítené el magyar állampolgárságát, és nem akarna más állam polgára lenni. „Akkor az nem lesz állampolgára sem Magyarországnak, sem más államnak, hanem lebeg, mint Mo-

Polner Ödön: *Közös ügyek*. Budapest, 1901. 2–147.; Mezey Barna: *Az Osztrák–Magyar Monarchia*. In: Mezey Barna – Sente Zoltán (szerk.): *Európai alkotmány- és parlamentarizmus-történet*. Budapest, 2003. 350. A közös érdekű ügyek között sem található meg az állampolgárság. Balogh Judit: *Közös érdekű ügyek a dualizmus rendszerében*. Jogtörténeti Szemle (2007) 3. sz. 2–9.

⁴⁴ Csudafy Mihály tábornok az 1848-as szabadságharc és forradalom idején katonaként szolgált a hazát. Fogságba esett és halálra ítélték. Büntetését életfogytig tartó szabadságvesztésre változtatták át, amelyet követően 1859-ben kegyelmet kapott „házaja számüzetett”-je. Vasárnapi Ujság. 1904. 51. évf., 45. sz. 772. A Vasárnapi Újság tájékoztatása némi pontosításra szorul, ítéletét ugyanis „csak” tizenhat év várbörtönre módosították 1849. február 15-én. Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Budapest, 2000. 720.

⁴⁵ Helfy csak egy állammal szemben alkalmazta volna a távollét jogintézményét, amely Ausztria lett volna, mert „annak nem vagyunk kitéve, hogy Magyarország valamennyi politikai menekültje Ausztriába menjen”. KN 1879. 370.

⁴⁶ Thaly hivatkozott Veszter Imre, Gulner Gyula és Szilágyi Dezső szavaira. KN 1879. 367–371. A képviselő szintén az emigránsok, többek között Kossuth Lajos védelmében szólalt fel. KN 1879. 372.

⁴⁷ Kossuth Lajosnak a monoki bíróhoz vagy a zempléni alispánhoz kellett volna fordulnia, ha fenn szeretne tartani az állampolgárságát. KN 1879. 372.

⁴⁸ Ilyen eset volt, amikor a magyar nyelvet szabályozták, mivel József nádornak megengedték, hogy a latint használja. Koháry országbíró esetében respektálták, hogy egy stampignával nyomtassa a papírokra a nevét, mert jobb kezét egy ágyúgolyó leszedte. Értük külön törvénycikket alkotott a magyar országgyűlés. KN 1879. 372.

⁴⁹ A távollét intézményének megítélése az ellenzék sorait is megosztotta. Thaly Kálmán hozzászólása: KN 1879. 372–373. A törvényjavaslat 10. §-a kapcsán is megtörtént, hogy a szavazás alkalmával Irányi Dániel a kormány javaslata mellett voksolt. KN 1879. 380–382.

hamed koporsója ég és föld között.”⁵⁰ Az emigránsokon kívül még figyelembe kellett venni a székely honpolgárokat is, aminek következtében támogatta Hegyessy Márton javaslatát.⁵¹

Veszter Imre szerint a távollétre vonatkozó szakasz rendelkezései nem a politikai emigránsokra vonatkoztak. A távollét bevezetésével azt akarták elérni, hogy egyre kevesebb legyen azon honpolgárok száma, akik túl hosszú ideig tartózkodnak külföldön. Az állampolgárság ily módon történő elvesztése ezen személyekre nézve *quasi* büntetésül szolgál. Véleménye szerint azért nem lehetett elfogadni ezt a szabályozást, mert nemcsak az érintett személyt sújtották volna e „szankcióval,” hanem annak egész családját. Leginkább csak az államnak jelentett volna ez veszteséget, mert elveszítette azokat a családtagokat is, akik egyébként magyar állampolgárok akartak maradni. Szerinte nem lehet elfogadni a 32. §-t csak azért, mert könnyen vissza lehet szerezni a magyar állampolgárságot visszahonosítással. „Azonban, t. ház, azért, hogy valamilyen bajnak megorvosolhatása könnyű, a bajt előidéző helyes-e?”⁵² Molnár szerint azok a képviselők, akik nem látták be e szakasz szükségességét, azok nem ismerték fel annak igazi lényegét, amit Gulner Gyula helyesen fejtett ki.

Az igazságügy-miniszter szerint a tízévi távollét nem vonatkozott azokra a személyekre, akik a követségeken vagy a konzulátusokon dolgoztak, és státuszuk a közös külügyminisztertől függött.⁵³

Ezt követően heves vita alakult ki az országgyűlésben a szavazás sorrendjéről, ahol még a házszabály 163. §-át is fel kell olvasni, amely tartalmazta, hogy először a központi, majd a különbizottság javaslatáról kellett dönten, és csak ezt követően az indítványokról. A szavazás eredményeként a bizottság szövegezését nem fogadták el. Hasonló sorsra jutott Simonyi Ernő indítványa is. Ezt követően történt a szavazás Gulner Gyula javaslatáról, amelyet elfogadtak a képviselők, és ennek következtében a távollét intézménye bekerült a magyar állampolgársági törvénybe.⁵⁴ A következő ellenzéki tagok szavaztak a távollét kapcsán a szélsőballal: Juraszek Ferencz, Mandel Pál, gróf Nemes Nándor, Pilissy László, gróf Somsich Imre, Szily László, Veszter Imre, Urányi Imre és Bölöni Sándor.⁵⁵

Simonyi Ernő azonnal jelezte, hogy egy új szakaszt szeretne beiktatni a 31. § után. Szerinte ez a rendelkezés a politikai emigránsok száműzését jelentette. Úgy vélte, ha a politikai menekültekre korábban mondták volna ki, hogy tízévi távollét után megszűnik az állampolgárságuk, akkor gróf Andrassy Gyula sem lehetett volna magyar állampolgár.⁵⁶ Az 1868.

⁵⁰ KN 1879. 372. Vö.: Hegyessy Márton hozzászólása. KN 1879. 365–366.

⁵¹ A székely kivándorlás történetéhez: A. Sajti Enikő: *Székely telepítés és a nemzetiségi politika a Bácskában*. Budapest, 1984. 10. Barabás a Székely Társaság szerepét ismertette. Barabás Endre: *A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete*. Budapest, 1901. 3. A kivándorlás megakadályozása végett a minisztertanács tárgyalás alá vette a képviselőház 1882. március 18-án elfogadott 1150. és 1169. sz. határozatát. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek (a továbbiakban: MtJkv.) 29. sz. MOL K 27 (1882. ápr. 28.) 27R/30. Kovács Imre az 1870 és 1914 közötti Amerikába megindult kivándorlás nagyságát mutatta be. Kovács Imre: *A kivándorlás*. Budapest, 1938. 33. A demográfiai átalakulás és az állampolgárság kapcsolatához lásd: Varga Norbert: *A demográfiai átalakulás és a kivándorlás hatása a magyar állampolgársági jog szabályozására a 19. században*. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): Acta Jur. et Pol. Tom. LXXIII. Fasc. 60. Szeged, 2009. 673–677.

⁵² KN 1879. 372.

⁵³ KN 1879. 280.

⁵⁴ KN 1879. 375.

⁵⁵ PN 1879. november 5. 30. évf. 266. sz. Az Ellenőr is megemlítette, hogy az egyesült ellenzék a kormányt támogatta. E 1879. november 5. 11. évf. 529. sz.

⁵⁶ Gróf Andrassy Gyula esetében azonban egy hónap hiányzott a tíz évből. KN 1879. 375.

évi, Horvát Boldizsár által beterjesztett állampolgársági törvényjavaslatnak is az volt a legfőbb hibája, hogy nem a honosítással, hanem az állampolgárság megszűnésével foglalkozott.⁵⁷ Ez a javaslat már nem is került a ház elé, mert a honatyák többsége nem támogatta, hogy az emigránsokat, köztük Kossuth Lajost és családját megfoszák állampolgárságuktól. Ezért fontosnak tartotta Simonyi, hogy a 32. szakasz után kerüljön bele a törvény szövegébe, hogy a „33. § a 32. § intézkedései a politikai okoknál fogva kivándoroltakra nem terjesztetnek”.⁵⁸

A javaslatot ellenezte a miniszterelnök is, aki nem látta be, hogyan lehet erről a szakaszról azt állítani, hogy a politikai menekültek ellen irányul. A visszahonosítás intézményére hivatkozott ellenérvként, amely révén egy született magyar, aki távollét címén elveszítette honosságát, bármikor, ha visszatér, és községi illetőséget szerez, újból gyakorolhatja politikai jogait. A száműzetés csak akkor valósult volna meg, ha a törvény azt mondta volna ki, hogy „a ki több éven keresztül távol van bármi okból is, az csak engedély mellett jöhet vissza”.⁵⁹ Minden államban a polgári jogok gyakorlása attól függ, hogy az illető személy elismerte-e országa törvényeit, amelyeket rossznak tarthatott, és a törvényes keretek között törekedhetett azok megváltoztatására. Nem támogatta Simonyi javaslatát, mert úgy vélte, az állampolgári jogok többségét csak az a személy gyakorolhatta, aki a hazájában tartózkodott. Szerinte az állam védelmét nem fogja igénybe venni az a személy, aki az elmúlt tíz évben nem adott életjelet magáról.

Almássy Sándor nem értett egyet a miniszterelnök indoklásával: amennyiben azt vállalja, hogy a 32. § nem vonatkozik a politikai menekültekre, miért tiltakozik Simonyi Ernő indítványa ellen, aki épp ezt akarja tisztázni. „Méltányos-e ezt nekünk tenni, holott a legtöbb esetben a politikai menekültek épen azok, kik magukat a hazáért feláldozták, kik életüket, vérüket a hazának szentelték?”⁶⁰ – tette fel a kérdést Simonyi. Nemcsak azok a személyek árthattak a magyar hazának – folytatta Almássy –, akik nem tettek eleget a törvény rendelkezéseinek, hanem azok is, akik megtették mindazt, ami ahhoz kellett, hogy az állampolgári minőségüket fenntartsák. Továbbá azért is szükségesnek tartotta, hogy elfogadják Simonyi javaslatát, mert ez a rendelkezés a külföldön élő magyarok számára erkölcsi elismerést jelentene. „Én Deák politikáját sohasem helyesletem s daczára annak, hogy én politikában a rossz czélokot követőknek nem szívesen hajlok meg, mégis hódoltam azon tiszteletmegadás alkalmával, mely itten elhunytá idejében provócaltatott.”⁶¹

A miniszterelnök kijelentése nem nyugtatta meg Helfy Ignácot sem, aki elmondta, hogy korábban nem kételkedett abban, hogy a kormány nem törekedett a politikai emigránsok állampolgárságának megszüntetésére. Tisza Kálmán nyíltan kijelentette, hogy nem támogatja Simonyi javaslatát, ami épp ennek az ellenkezőjét jelenti. A kormány ezzel el tudta

⁵⁷ Mezey Barna tanulmányaiban részletesen ismertette Horvát Boldizsár politikai pályafutását. Mezey Barna: *Deák Ferenc és Horvát Boldizsár*. In: Csibi Norbert – Domaniczky Endre (szerk.): *Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában*. Pécs, 2004. 73–88.; uő.: *Horvát Boldizsár az Országbírói Értekezleten*. *Jogtörténeti Szemle* (2005) 3. sz. 31–39.; uő.: *Horvát Boldizsár az 1861. évi országgyűlésben*. *Jogtörténeti Szemle* (2007) 1. sz. 19–29.; uő.: *A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása. (Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter reformprogramja.)* *Jogtörténeti Szemle* (2007) 3. sz. 31–42.

⁵⁸ KN 1879. 376.

⁵⁹ Tisza Kálmán reagált Simonyi Ernő indítványára. KN 1879. 376.

⁶⁰ KN 1879. 377. Vö.: Simonyi Ernő javaslata. KN 1879. 375–376.; PN 1879. november 4. 30. évf. 265. sz.

⁶¹ Almássy szerint az emigránsok nem fordultak a haza ellen, csak „szenvedik [...] a martiromságot”. KN 1879. 378.

érni, hogy Kossuth Lajost ne lehessen megválasztani országgyűlési képviselőnek, „és ez bizonyra szem előtt lebegett akkor, midőn ezen § megalkottatott”.⁶² Álláspontja szerint nem állta meg a helyét az az érvelés, hogy az a személy, aki az ország törvényeit nem ismerte el, megérdemeli, hogy állampolgárságától megfoszszák. Ilyen „reactionalis theoriát nem csak nem hallottam, hanem nem is olvastam; anathémát, ily általánosságban, politikai menekültek felett sehol nem mondtak”.⁶³ A rossz törvényeket elismerni és nekik engedelmessékedni csak az adott országban lévő politikai ellenzéknek kellett. A politikai emigráció értelme éppen az volt, hogy valaki még passzívan sem akart részt venni a törvények végrehajtásában, aminek következtében kivándorolt, és felhasznált minden lehetőséget, hogy a hazájában elinduló politikai folyamatokat meggátolja. Nem lehetett elvárni tőlük, hogy elismerjék az ország törvényeit, mert akkor ellentmondásba kerültek volna saját politikai nézeteikkel és emigrációjuk céljával. A miniszterelnök utolsó érvét sem fogadta el Helfy, mondván, ha a külföldön lévő állampolgár cselekedetei a haza ellen irányulnak, akkor azt a hatályos büntetőjog szerint kell megítélni. „Sőt ezen esetre nézve azt mondom, hogy sokkal jobb, hogy benne marad az állampolgári kötelességben, mintha abból kiűzzük; mert egészen más a büntetés, ha vele szemben állunk, mint idegennel és egészen más, ha mint olyannal állunk vele szemben, ki saját hazáját árulta el, mert akkor halálra is ítélnélük”.⁶⁴ Ezért a kormány egyedüli szándéka csak az lehetett, vonja le a következtetést, hogy Kossuth Lajost a magyar állampolgárok köréből kizárják, hogy az országgyűlési választásokon ne indulhasson. Javasolta, hogy fogadják el Simonyi Ernő indítványát, s ezzel adják jelét annak, hogy a rendelkezés nem a politikai emigránsok ellen irányul.⁶⁵

Csanády Sándor kiemelte beszédében, hogy „találkozik ember, hazának területén, a kik vak eszközül hagyná magát felhasználtatni arra, hogy a haza legjelesebbjei, azon honpolgárok, kik a valódi alkotmányos szabadságért, a jogegyenlőségért minden áldozatnak meghozatalára képesek, azok törvény által kizárassanak a magyar állampolgárok sorából.”⁶⁶ Tisza Kálmántól nem várta ezen elvek feladását, mert 1875-ig hasonló nézeteket vallott, mint „hazánk legnagyobb fia: Kossuth Lajos”.⁶⁷ A miniszterelnök tagja volt az úgynevezett hatá-

⁶² KN 1879. 378. Vö.: Tisza Kálmán hozzászólása. KN 1879. 376–377.; PN 1879. november 4. 30. évf. 265. sz.

⁶³ KN 1879. 378.

⁶⁴ KN 1879. 378. A Csemegi-kódex több törvényi tényállása vonatkozik olyan bűncselekményekre, amelyek az állam ellen irányulnak (pl. hűtlenség, felségsértés). „A felségsértés büntetett képezi azon cselekmény is, mely közvetlenül arra van irányozva, hogy: 1. a trónöröklés törvényes rendje erőszakkal megváltoztassék; 2. a magyar állam alkotmánya, vagy a magyar államot képező országok közt fennálló államközösség, vagy a magyar állam és az osztrák–magyar monarchia másik állama közt fennálló kapcsolat erőszakkal megváltoztassék; 3. a magyar államnak, vagy az osztrák–magyar monarchia másik államának területe, vagy ezeknek valamelyik része erőszakkal idegen uralom alá jusson, vagy azon államtól, a melyhez tartozik, erőszakkal elszakittassék. [...] A hűtlenség büntetett követi el, és tiz évtől tizenöt évig terjedhető fegyházzal büntetendő azon magyar honos, a ki valamely külhatalom kormányával szövetkezik, vagy azzal közvetlenül vagy közvetve érintkezésbe bocsájtkozik a végett, hogy azt a magyar állam, vagy az osztrák–magyar monarchia elleni ellenséges cselekményre bírja, valamint az is, a ki valamely külhatalmat az osztrák–magyar monarchia ellen háborúra indítani törekszik.” 1878:V. tc. 127., 142. §§.

⁶⁵ A képviselő szerint azokat az állampolgárokat fosztották meg honosságuktól, akik a haza iránti szeretettől vezérelve cselekedtek. KN 1879. 379.

⁶⁶ KN 1879. 379.

⁶⁷ Csanády úgy fogalmazott, hogy a miniszterelnök „suttomban tagadólag nyilatkozott”. Megtagadta azokat az elveket, amelyekért harcolt, amelyek Magyarország függetlenségét jelentették. KN 1879. 379.

rozati pártnak, amelynek legfőbb célja az volt, hogy megtagadja az engedelmességet Ferenc Józsefnek. A határozati párt programját magáévá téve lépett fel 1865-ben, és alapjaiban véve azon politikát kívánta folytatni, amelyet Kossuth Lajos megkezdett. Az 1867. évi országgyűlésen küzdött a magyar nemzet joga, önállósága és szabadsága érdekében. Mindent elkövetett, hogy az 1848. évi törvényeket hatályban tartsa, ellenben most „számúzni akarja e haza területéről még azon férfit is, a kinek köszönheti e nemzet, köszönheti ez országgyűlés, hogy itt, e képviselőházban vagyunk”.⁶⁸

A vádakra reagálva a miniszterelnök elmondta, hogy szó sem lehet senkinek a száműzéséről vagy kirekesztéséről. Úgy vélte, nem ezen a javaslaton fog múlni, hogy külföldön maradnak-e azok a személyek, akik az 1848–1849-es események következtében emigráltak, mivel e törvény megengedi számukra, hogy hazatérjenek. Tisza Kálmán konstatálta, hogy tényleg a Csanády által vázolt politikát folytatta 1867-ig, „vagyis a Koronatióig, vagyis Magyarország alkotmányának visszaállításáig. De azon percztől kezdve nincs ember, a ki nem megmutassa, hogy követtem mást, mint ami alkotmányos uton követhető, mint olyan politikát, a mely a koronatio, az alkotmány visszaállítása tényének horderejét az utolsó pontig elismerte és csak ez által adott téren belül igyekezett módosítani azt, amit módosítani czélszerűnek hitte.”⁶⁹ Nem javasolta Simonyi indítványának elfogadását, mert egy törvény nem tehet különbséget az emberek között aszerint, hogy valakire előnyös vagy hátrányos hatással lesz, hanem csak az állam érdekeit tarthatja szem előtt.

Az *Ellenőr* című lap sem értett egyet a száműzés vádjával; a lap szerint az ellenzék számára Kossuth „csak” név, amelyet felhasználtak politikai céljaik elérése érdekében. E név nélkül a szélsőbal csak „gyenge pehely” lett volna. A cikkíró ezt helytelenítette, és kifejtette, hogy a párt „lerántja a porba Kossuth nevét”.⁷⁰ A száműzésre csak akkor kerülhet sor, ha valaki törvénybe ütköző cselekményt hajtott végre; ebben az esetben erről nyilvánvalóan szó sem lehet. „Mi nem ismerjük a proscipiót, sem az ostracismust.”⁷¹ Igazságtalannak vélte az ellenzék vádjait. A mérsékelt ellenzéki közlöny, a Pesti Napló és az Egyetértés együttesen lépett fel az ügyben.⁷² A Pesti Naplóból kiderült, hogy Kossuth „önmaga ellen intézettnek” tekintette a javaslat rendelkezését.⁷³

Ezt követően Mandel Pál azt szerette volna elérni, hogy a törvényjavaslatba az kerüljön bele, hogy az állampolgárságot csak lemondás és elbocsátás által lehessen elveszíteni. A lemondás, mint minden akaratnyilatkozat, történhetett volna aktív magatartással vagy egyéb konkludáló cselekmények által, amelyekben a lemondás szándéka nyilvánult volna meg. Ilyen cselekmény lett volna, ha valaki saját hazájából végleg kiköltözött, és idegen ország állampolgárságát megszerezte. Meg kellett volna különböztetni a végleges letelepedést attól, amikor valaki csak üzleti vagy egyéb célból tartózkodott állandó jelleggel külföldön. Ez utóbbi esetben nem lehetett volna megszüntetni magyar állampolgárságát, még akkor sem, ha időközben saját akaratából vagy rajta kívül álló körülmények miatt megszerezte volna az

⁶⁸ A képviselő szerint a miniszterelnök Kossuthot akarta számúzni, a „haza leghűbb fiát, ki 14.000.000 rabszolgát, széttörve a szolgaság bilincseit, visszaadott az emberiségnek, visszaadott önmagának”. KN 1879. 379. Támogatta Simonyi Ernő javaslatát. Vö.: KN 1879. 375–376.; PN 1879. november 4. 30. évf. 265. sz.

⁶⁹ Tisza szerint a törvényjavaslat nem zárta el az emigránsok elől a hazajövetel lehetőségét. KN 1879. 380.

⁷⁰ *Ellenőr*, 1879. november 6. 11. évf. 531. sz.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

⁷³ PN 1879. november 5. 30. évf. 266. sz.

adott ország állampolgárságát. Az indítvány arra az esetre vonatkozott, amikor valaki végleg elhagyta az országot azzal a szándékkal, hogy soha nem fog visszatérni. „Ilyen esetben az illető saját cselekménye által oldotta fel azon köteleket, amelyben a magyar állammal áll és ily esetben nincsen rá okunk, hogy őt továbbra is magyar honosságban részesítsük.”⁷⁴ A távollét intézményébe kívánta beiktatni, hogy ha valaki tíz éven keresztül külföldön tartózkodott és idegen állampolgárságot szerzett, veszítse el magyar állampolgárságát. Mert ebben az esetben a „kivándorlás szándéka” inkább megnyilvánul abban, hogy más állampolgárságot szerzett, mint hogy tíz éven keresztül idegen országban élt.⁷⁵

Szederkényi Nándor ellenezte a javaslatot, mert szerinte a magyar állampolgárságot csak rendkívüli körülmények között lehet elveszíteni. Az állampolgárság fenntartása a magyar állam érdekében áll, s ha csak lehet, akkor ne szüntessék meg valaki honosságát, míg ezt saját maga nem kéri. A kitelepedéskor nem lehet előre tudni, hogy az illetőben egy bizonyos idő eltelte után nem fog-e felébredni a honvágy, és nem határozza-e el, hogy hazaköltözik.⁷⁶ A tízévi mulasztás olyan konkludens cselekménynek számított volna, amelyből vélelmezhető, hogy az illető nem akar a magyar állam kötelekébe tartozni. Ezt leginkább abból lehetett volna levezetni, ha valaki önként olyan kötelezettséget vállalt egy másik országban, amelyet nem lehetett összeegyeztetni a magyar állam iránti engedelmességgel. Ha ezt a terhet állami megbízatásból látta el, akkor nem lehetett volna megfosztani a magyar állampolgárságától. Nem arról volt szó, hogy minden áron meg kell szüntetni a külföldre költözött személyek magyar állampolgárságát, hanem csak azokat, akik a magyar állam iránti köteleességüket nem akarják teljesíteni. Fontosnak tartotta, hogy az a személy, aki így veszítette el magyar állampolgárságát, megszerezhesse azt visszahonosítás által, de azzal a feltétellel, hogy „lépjen ki ama másik állam kötelekéből, hogy szüntesse az okot, mely lehetlenné tette reá nézve, hogy a magyar állam megtartsa őt a maga kötelekében s akkor rögtön, minden más föltétel kimutatása nélkül visszaadandó neki az állampolgári jog”.⁷⁷

A miniszterelnök ezt a javaslatot sem tartotta elfogadhatónak. Egyrészt feleslegesnek ítélte a távollét intézménye mellett, másrészt nem tartotta helyesnek, hogy valakit csak azért száműzzenek a magyar állampolgárok közül, mert külföldön letelepedett, és megszerezte az adott ország állampolgárságát. Úgy vélte, ez ellentétes az állam érdekeivel, „mert ez által könnyűvé válhatnék sokaknak a haza iránti köteleesség megszegése, a nélkül, hogy őket a hazai törvények szerint feleletre lehetne vonni”.⁷⁸

Helfy Ignác szerint a magyar állampolgárság megszüntetését nem feltétlenül akarta az a személy, aki más országban állampolgárságot szerzett. A kereskedők többsége csak üzleti kapcsolataik miatt szerezte meg az idegen állampolgárságot, mégsem mondtak le magyar honosságukról. Abban az esetben, ha ezt egy másik ország állampolgársági szabályai kérték, akkor az illetőt el lehetett bocsátani. Ha üzleti tevékenysége miatt kellett megszerezni

⁷⁴ KN 1879. 383.

⁷⁵ Mandel szerint pontosan rögzíteni kellett volna a törvény szövegében, hogy az a személy is veszítse el a magyar állampolgárságát, aki külföldön letelepedett, és saját kérelmére idegen állampolgárságot szerzett, hiszen saját „maga manifestálja, hogy magyar honos többé nem akar lenni”. KN 1879. 383.; PN 1879. november 5. 30. évf. 266. sz.; E 1879. november 5. 11. évf. 530. sz.

⁷⁶ KN 1879. 384.

⁷⁷ A képviselő hivatkozott Mandel Pál javaslatára. KN 1879. 385. Vö.: Mandel Pál hozzászólása, KN 1879. 383.

⁷⁸ KN 1879. 386.

egy másik ország állampolgárságát, akkor nem szabad megfosztani őt magyar honosságától. Ellenben, ha saját maga kérte az elbocsátást, akkor azt teljesíteni lehet.⁷⁹

A bizottság előadója (Helfy Ignác) egyik indítványt sem vélte elfogadhatónak, mert ellenkezett a törvényjavaslat elveivel, megkönnyítette volna a magyar állam kötelékéből való kiválást. Továbbá a távollétre vonatkozó rendelkezések szigorítását jelentették volna, mert nem minden országban kellett a bevándorlónak az állampolgárság megszerzését megelőzően legalább tíz évig az adott államban tartózkodni. A szavazás eredményeként nem fogadták el a javaslatokat.⁸⁰

Kossuth Lajos levelezéséből kitűnik, hogy nyomon követte az állampolgársági törvény országgyűlési vitáját, különösen a távollét intézményének elfogadását. A szabolcsi alispánnak, Zoltán Jánosnak írt levelében például úgy nyilatkozott, hogy a magyar törvényhozás olyan jogszabályt fogadott el, amely megfosztja őt polgárjogától.⁸¹ Hasonlóképpen fogalmazott Békés vármegye alispánjának küldött levelében is.⁸² Kossuth Kiskunfélegyházának írt levelében szintén szomorúan fakadt ki, hogy a törvényhozás kitagadta és állampolgárságától megfosztotta.⁸³ Kossuth nem tagadta meg elveit, és nem kérvényezte az állampolgárság fenntartását; magát soha nem tekintette Ferenc József alattvalójának.⁸⁴ Kossuth levelében arra kérte olvasóit, hogy amikor vele „mint magyarral találkoznak, olvassák elibe e szót: 'volt', vagy e szót: 'kitaszított'”.⁸⁵ Ezek a szavak, amelyek többször visszaköszönek leveleiben, jól kifejezik Kossuth véleményét a honpolgársági törvényről.⁸⁶ Hódmezővásárhelyhez írt levelében megköszönte a díszpolgárságot, és kitért a honossági törvény rendelkezéseire. Hangsúlyozta, hogy nem állami megbízás miatt tartózkodik külföldön, nem a „közös miniszterek megbízásából természetek olasz káposztát Baracconéban”.⁸⁷ Helfy Ignácnak írt levelében részletesen elemezte a távollét bevezetésének jogkövetkezményeit. Tisztában volt vele, hogy ha nem jelentkezik egy osztrák–magyar konzulátusnál tartózkodási jegyért, vagy nem véteti fel magát egy konzuli község anyakönyvébe, akkor elveszíti magyar állampolgárságát. Arra azonban nem volt hajlandó, mert szerinte az egyet jelentett volna azzal, hogy elismeri a fennálló közjogi helyzetet.⁸⁸ „Magyarország törvénye, s a tör-

⁷⁹ Nem támogatta, hogy az állampolgárságot a törvényjavaslatban említett eseten kívül el lehessen veszíteni. Ezért nem helyeselte Mandel Pál javaslatát. KN 1879. VII. 387.

⁸⁰ Molnár Aladár támogatta Mandel Pál indítványát. Véleménye szerint az érintett személy az idegen állampolgárság megszerzésével kinyilvánította, hogy nem akarja fenntartani magyar állampolgárságát. KN 1879. 388. Péchy Jenő hozzászólása: KN 1879. 389.

⁸¹ Zoltán János Szabolcs megyei alispánnak írt levele, 1883. február 20-án. In: Kossuth Ferenc (szerk.): *Kossuth Lajos iratai*. 10. köt. Budapest, 1904. 28.

⁸² *Kossuth Lajos iratai*, 10. 53.

⁸³ Kossuth Lajos levele Kiskunfélegyháza város tanácsához és képviselő testületéhez díszpolgárrá választása alkalmából. Helfy Ignác jutatta el ezt a levelet a városhoz. Fekete János: *Kossuth Lajos félegyházi díszpolgársága*. In: uő. (szerk.): *Kossuth Lajos emléke Kiskunfélegyházán*. Kiskunfélegyháza, 2002. 26. Ugyanezt a levelet közli: Kossuth Ferenc: *Kossuth Lajos válogatott munkái*. 10. köt. Budapest, 1902. 382–400. Ebben a levelében Kossuth kitért a magyar parasztok kivándorlására. Reznák Erzsébet: *Kossuth Lajos kilencvenkét éve*. Cegléd, 2002. 82.

⁸⁴ Pelyach István: *Kossuth Lajos életrajz és válogatás*. Budapest, 2005. 65. Szabad György szerint „Kossuth kötelességének tartotta a kiegyezés és a ráépülő dualista rendszer bírálatának elmélyítését”. Szabad György: *Kossuth irányadása*. Budapest, 2002. 232.

⁸⁵ Helfy Ignácnak írt levele a honossági törvény megszavazása alkalmából 1879. november 19-én. In: Kossuth Ferenc (szerk.): *Kossuth Lajos iratai*. 9. köt. Budapest, 1902. 379.

⁸⁶ Vö.: Reznák: *Kossuth Lajos kilencvenkét éve*, 79.

⁸⁷ Gracza György: *Kossuth Lajos élete, működése és halála*. Budapest, 1893. 233.

⁸⁸ *Kossuth Lajos iratai*, IX. 283.

vény folytán kormánya engem Magyarországnak nemzetem bizalmából egykori kormányzóját, nem is ösmer el többé magyar polgárnak, nemzetem közérületében tagja vagyok én a magyar nemzetcsaládnak, s az is maradok mind halálomig.”⁸⁹

A távollét fogalma alatt a magyar állampolgárnak az ország határain kívül való tartózkodását értették.⁹⁰ E definíció tartalmát természetesen csak úgy tudjuk megérteni, ha figyelembe vesszük az országhatárok változásait. 1921. június 26-a előtt az ország területe alatt a magyar korona területét kellett érteni. A magyar felségterülethez tartozónak számítottak nemzetközi jogi értelemben a magyar királyság külképviseletének használatában lévő épületek és a magyar felségjelzéssel ellátott hajók is.⁹¹

Dogmatikailag foglalkoznunk kell a távollét kezdő időpontjának megállapításával, a megszakítással és annak jogkövetkezményeivel. A távollét kezdő időpontja az a nap volt, amelyen az illető az ország területét elhagyta. Abban az esetben, ha útlevelel távozott, az a nap számít, amikor az útlevele lejárt, továbbá amikortól nagykorú lett (feltéve, hogy az apa jogán előzőleg még nem veszítette el állampolgárságát), vagy a gondnokság, illetve a gyámság megszűnt.⁹² A törvény 48. §-ának utolsó bekezdése világosan kimondta, hogy a tízévi távollét a törvény hatálybalépésétől számítandó. Ezt követően veszíthette el valaki távollét folytán magyar állampolgárságát.⁹³ Az 1879:L. törvénycikknek nem volt kihirdetési záradéka, amely meghatározta volna a törvény hatálybalépésének időpontját. Az 1870:XIII. tc világosan kimondta, hogy ebben az esetben a jogszabály az országgyűlési kihirdetéstől számított 15. napon lép életbe. Ettől az időponttól kellett számítani a távollét idejét.⁹⁴ Az állampolgárság csak abban az esetben szűnt meg, ha az illetőnek semmilyen kapcsolata nem volt a tíz év alatt a magyar állammal.

A releváns időszakba nem tartozott bele az az idő, amelyet az érintett személy az első állampolgársági törvény hatálybalépése előtt külföldön töltött, hiszen mindazok, akik az említett tíz éven belül megszakítás nélkül külföldön tartózkodtak, csak 1890. január 8-a után veszítették el állampolgárságukat.⁹⁵ Az állampolgárságnak távollét címén történő megszüntését ebben az esetben – a többitől eltérően – nem is annyira az egyén akarata, mint inkább az idő múlásának jogvesztő hatálya eredményezte.⁹⁶

Az állampolgárság elvesztését hivatalból vagy magánfél indítványára vették figyelembe. Ilyen ügyben a magyar királyi belügyminiszternek kellett döntenie, de határozatával nem megszüntette, hanem csak megállapította, hogy már nem létezik az állampolgárság, így elő-

⁸⁹ Kossuth Lajos iratai, IX. 287.

⁹⁰ A távollét szempontjából fontos külföldön való tartózkodás megítélése azonban bonyolult volt, hiszen a tengeren túli területeket csak 1888-tól tekintették belföldnek. Bahrfeldt, Max: *Der Verlust der Staatsangehörigkeit durch Naturalisation und Aufenthalt im Auslande nach geltendem deutschem und französischem Staatsrechte*. Breslau, 1903. 1–64.

⁹¹ Ferenczy Ferenc: *Magyar állampolgársági jog*. Gyoma, 1930. 87–88.

⁹² Ferenczy: *Magyar állampolgársági jog*, 89–90.; Molnár Kálmán: *Magyar közjog*. Budapest, 1929. 107.; Horváth János: *A magyar királyság közjoga*. Budapest, 1894. 126.; Ferdinándy: *Magyarország közjoga (Alkotmányjog)*, 250.; Kmety Károly: *A magyar közjog tankönyve*. Budapest, 1911. 80.

⁹³ Nagy Ernő: *Magyarország közjoga (Államjog)*. Budapest, 1907. 114.; Fűrész Klára: *Az állampolgárság*. In: Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I. Alapfogalmak, alkotmányos intézmények*. Budapest, 2007. 249.; Mackó Mária: *Magyar alkotmányjog*. Budapest, 2005. 52.

⁹⁴ Ferenczy: *Magyar állampolgársági jog*, 188.

⁹⁵ Vutkovich Sándor: *Magyar alkotmányjog*. Pozsony, 1904. 187.

⁹⁶ Milner, Emanuel: *Die österreichische Staatsbürgerschaft und der Gesetzartikel L:1879 über den Erwerb und Verlust Ungarischen Staatsbürgerschaft*. Tübingen, 1880. 1–105

fordulhatott, hogy csak húsz-harminc év elteltével állapították meg a honosság elvesztését. Az állampolgárságnak távollét általi megszűnésének hatálya nem a határozat keltével, hanem a megszabott idő elteltével állt be. „Önként értetik azonban, hogy az állampolgárság elvesztésének megállapítása csak akkor foglal helyet, ha a felmerülő esetekben kérdéssé tétetik, vagy valamilyen szempontból szükségesnek mutatkozik.”⁹⁷ Mit jelentett ez a belügyminiszteri rendelkezés? Kossuth Lajos esetében a források nem közölték a belügyminiszteri döntés pontos időpontját. Az 1890. évi belügyminiszteri általános iratokra vonatkozó mutatóban sem szerepel Kossuth Lajos neve. Ez azonban nem jelentette azt, hogy nem vesztette el magyar állampolgárságát. A törvény rendelkezései alapján *de jure* 1890. január 8-án állt be a távollét jogkövetkezménye személyére nézve, amihez nem volt szükség külön határozatra. Ezért nem szerepel a belügyminiszteri iratok között az a határozat, amelyben Kossuth Lajos állampolgárságának megszüntetését kimondták.⁹⁸ Kossuth fennmaradt iratai között sincs nyoma a belügyminiszteri döntésnek.⁹⁹

A nyomtatásban megjelent álláspontok azonban meglehetősen nagy eltérést mutatnak arra vonatkozóan, hogy melyik napon szűnt meg Kossuth Lajos állampolgársága. Hentaller szerint „az 1890-ik év azonban újabb sebet ütött az agg száműzött kebelén. Kossuth ugyanis az 1879:V. t.c.z. 31. §-a alapján 1890. január 10-én megszűnt magyar állampolgár lenni. [...] Ekkor lépett a bosszuálló és Kossuth ellen irányuló törvény hatálya életbe, s ő állampolgári jogát elvesztvén, tényleg hontalanná vált.”¹⁰⁰ Hentaller több szempontból is téves információt közölt, hiszen a törvény száma és a hatálybalépés időpontja sem felelt meg a valóságnak.

Mülek Lajosnak írt levelében Kossuth maga a törvény országgyűlési kihirdetésének napjától számított tíz év elteltét (1889. december 24.) tekintette magyar állampolgársága megszűnése napjának. „Túrnöm kell, túrnöm, de fáj”¹⁰¹ – írta. Helfy Ignác táviratára 1890. január 12-én a következőket válaszolta: A „távirat engem a magyar haza (ilyen, amolyan) polgárának ép azon a napon nevez, a melyen polgárságom megszűnt?”¹⁰² A táviratot valószínűleg azon a napon kapta meg, amelyen a magyar állampolgársága megszűnt. Bényei Miklós szintén a törvény kihirdetésének időpontját vette alapul a távollét idejének számítá-

⁹⁷ Ferenczy: *Magyar állampolgársági jog, 186–187*. Ugyanezen a véleményen volt Berényi Sándor és Tarján Nándor is. Berényi Sándor – Tarján Nándor: *A magyar állampolgárság megszerzése és elvesztése (honosság, letelepülés, kivándorlás, útlevéllügy)*. Az 1879. évi L. törvény-czikk és az ezzel kapcsolatos törvények s rendeletek gyűjteménye és magyarázata. Budapest, 1905. 103. A távollévők neveinek feltüntetése csak 1895-től volt kötelező az elbocsátási jegyzékben. Ferenczy: *Magyar állampolgársági jog, 187.*; Berényi–Tarján: *A magyar állampolgárság megszerzése és elvesztése, 103.*

⁹⁸ Az 1890. évre vonatkozó kivándorlási és honosítási jegyzék: MOL K 150. 1891. I. 10. 870. apsz. 81676. iktatókönyvi szám

⁹⁹ Kossuth gyűjtemény: MOL II R – II 5/1 (személyes iratok: R 92, az emigrációra vonatkozó iratok: R 111).

¹⁰⁰ Hentaller Lajos: *Kossuth és kora*. Budapest, 1894. 327. Reznák Erzsébet is téves adatokat közöl: „1879:V. tc. 3. §”. In: Reznák: *Kossuth Lajos kilencvenkét éve*, 84. Gracza György szerint 1890. január 10-én vesztette el Kossuth Lajos az állampolgárságát, de nem magyarázta, hogy miért ezt a napot jelölte meg. Gracza: *Kossuth Lajos élete, működése és halála*, 232. Pelyach István szerint 1889-ben vesztette el állampolgárságát. Pelyach István: *Kossuth Lajos. Életrajz és válogatás*, 65.

¹⁰¹ Mülek Lajosnak írt levele 1889. december 9-én. *Kossuth Lajos iratai*, X. 319.

¹⁰² Helfy Ignácnak, a józsefvárosi (Budapest VIII. kerület) ellenzéki párt üdvözlő táviratára, 1890. január 12. *Kossuth Lajos iratai*, X. 325.

sánál.¹⁰³ Szekfű Gyula ezzel szemben csak megemlítette, hogy távollét címén vesztette el Kossuth az állampolgárságát, de annak pontos idejét nem közölte.¹⁰⁴

Az állampolgárság fenntartása iránt tett bármely intézkedés megakadályozta a megszünetést. Ez történhetett azáltal, hogy az illető az eltávozáskor vagy a tíz év lejártá előtt az illetőségi helye szerint illetékes törvényhatóság első tisztségviselőjénél (az alispánnál vagy a törvényhatósági jogú város polgármesterénél) bejelentette, hogy magyar állampolgárságát fenn kívánja tartani. Ez a kijelentés a távollét idejét félbeszakította, és ettől kezdve a tíz év újból kezdődött. Bármely rövid idejű magyarországi tartózkodás ezen időtartamot szintén megszakította. Hasonló jogkövetkezményekkel járt, ha valaki az ország területén átutazott, még akkor is, ha ez az egyén akaratán kívüli okból következett be. Megszűnt a magyar állampolgársága annak a személynek, aki a magyar kormány vagy az osztrák–magyar közös miniszterek megbízása nélkül legalább tíz évig folyamatosan a magyar korona területén kívül tartózkodott.¹⁰⁵

Távollét címén csak akkor veszítette el valaki az állampolgárságát, ha az illető nem kapott közpénztártól származó ellátást (nyugdíj, kegydíj stb.), nem állt büntetőeljárás alatt, nem esett védkötelezettség alá, kiskorú gyermeke sem vált időközben védkötelessé, és nem vették fel hadmentességi díj kifizetése miatt nyilvántartásba. Ha e körülmények közül bármelyik bekövetkezett, az a tíz év folytonosságát megszakította, és ettől az eseménytől számítva újra tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a távollét igazolt legyen.¹⁰⁶ Ezek a szabályok később az első világháború következtében megváltoztak.¹⁰⁷ Nem számított távollétnek az emigránsok külföldi tartózkodása, ha ellenük eljárás indult vagy folyamatban volt.

Fenntartásnak minősült a törvény szerint az is, ha az érintett személy új útlevelet kért, valamely osztrák–magyar konzuli hivataltól tartózkodási jegyet kapott, vagy az osztrák–

¹⁰³ Bényei Miklós: *Kossuth Lajos és Debrecen*. Debrecen, 2003. 202.

¹⁰⁴ Szekfű Gyula: *Az öreg Kossuth 1867–1894*. In: Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. 2. köt. Budapest, 1952. 387.

¹⁰⁵ Esser Károly: *Magyar honos vagyok-e? (Az illetőségi bizonyítvány és állampolgársági bizonyítvány megszerzésének módja.)* Árpádföld, 1938. 11.; Balogh Arthur: *Politikai Jegyzetek*. Budapest, 1905. 92.; Hajas Barnabás: *Az állampolgárság*. In: Kilényi Géza – Hajas Barnabás (szerk.): *Fejezetek az alkotmányjog köréből*. Budapest, 2005. 261.; Eöttevényi Nagy Olivér: *Osztrák közjog*. Budapest, 1913. 68.; Balogh Arthur: *A magyar államjog alaptanai*. Budapest, 1901. 80.

¹⁰⁶ Korbuly Imre: *Magyarország közjoga illetőleg a magyar államjog rendszere*. Budapest, 1884. 142.

¹⁰⁷ A távollét idejébe nem számított bele, ha valaki a háború alatt nem a központi hatalmak országai-ban tartózkodott. Ezt az időt úgy kellett figyelembe venni, mintha el sem telt volna. A hadifogság sem számított bele a távollét időtartamába. A megszállott területen élő egyén ugyan kérhette annak megállapítását, hogy magyar állampolgársága távollét címén szűnt meg, de ezt 1926. július 26-tól számított öt éven keresztül gyakorlatilag nem lehetett végrehajtani, mert akinek a trianoni szerződés nem szüntette meg a magyar állampolgárságát, azt távollét címén legkorábban 1931. július 26-án veszíthette el. A trianoni békeszerződés és az állampolgársági jog kapcsolatáról bővebben: Habermann Gusztáv: *A magyar állampolgárság megállapításának kérdéséhez*. Jogállam, Jog- és Államtudományi Szemle, 30. évf. (1938) 181–193.; Bródy Ernő: *Ki a magyar állampolgár*. Budapest, 1938. 1–32.; Pongrácz Jenő: *Magyar állampolgárság és községi illetőség. Törvények, rendeletek, elvi határozatok, díjak és illetékek, magyarázat, iratminták*. Budapest, 1938. 1–72.; Némethy Imre: *Állampolgárság és községi illetőség a magyar jogban*. Budapest, 1938. 1–33.; Szent-Istvány Béla: *Az állampolgárság nemzetközi szabályozása*. Magyar Jogi Szemle, 3. évf. (1922) 5. sz. 305–306.; Buza László: *A magyar béketervezetnek az állampolgárságra vonatkozó rendelkezései*. Magyar Jogi Szemle, 1. évf. (1920) 7. sz. 401–413.; Szalma József: *Az állampolgárságról – Külföldi kitekintés*. Jogtörténeti Szemle (2007) 2. sz. 28–29.

magyar konzuli község anyakönyvbe bejegyezték a nevét.¹⁰⁸ A kincstári ellátásban részesülő személyeknek az ország határain kívül való tartózkodása megbízásnak minősült. Jegyzéket kellett vezetni azokról, akik az állampolgárságuk fenntartása iránt bejelentést tettek. E listát a belügyminiszternek kellett bemutatni.

A távollét pusztán ténye következtében olyan személyek is elveszítették állampolgárságukat, akiknek ez egyáltalában nem állt szándékukban. Igaz ugyan, hogy a törvény lehetőséget adott a távollévőnek arra, hogy megakadályozza honosságának elvesztését a fentebb említett esetekben, de a gyakorlati tapasztalatok azt mutatták, hogy a törvény által biztosított eszközökkel a külföldön lévő magyar állampolgárok közül csak kevesen éltek. Ez egyrészt tájékozatlanságukból következett, másrészt abból, hogy a külföldi állam területén lévő konzulátusok távol helyezkedtek el a kivándoroltak lakóhelyeitől.¹⁰⁹ Sokan akaratukon kívül mulasztották el a távollét megszakítására szolgáló cselekmények megtételét, így az állampolgárságnak távollét folytán beálló elvesztése azzal a hátrányos jogkövetkezéssel járt, hogy azok, „akik gazdasági és kulturális kapcsolatban állnak hazájukkal, akik tehát fizikai távollétük dacára is értékes elemet képviselnek a magyar államra nézve, akaratuk ellenére leszármazóikkal együtt, megfosztatnak magyar állampolgárságuktól, ami a magyarországi kivándorlás nagy arányai mellett kétségkívül súlyosan latba eső körülmény, mint-hogy népességünk egy tekintélyes kontingensének elvesztését jelenti.”¹¹⁰

A belügyminiszter az eljárással kapcsolatban körrendeletet bocsátott ki.¹¹¹ A miniszter által kiadott megállapító határozat hatálya teljesen független volt az érintett tudomásulvételétől, az iratok és a melléletek kézbesítésétől. A minisztériumi hivatalnokok azonnal bevezették ezt az okmányt az elbocsátási jegyzékbe.¹¹² Ha az illető idővel honosítás iránti kérelmét arra alapozta, hogy a magyar állampolgárságát távollét következtében veszítette el, kedvezményes visszahonosítás útján kérhette annak helyreállítását.¹¹³ A törvény értelmében, aki távollét által elvesztette honosságát, és más állampolgárságot nem szerzett, akkor nyerhette vissza állampolgárságát az előbbi eljárás szerint, ha hazatért. Azt a személyt is vissza kellett venni a magyar állampolgárok közé, akit valamely belföldi község illetőségébe felvettek.

A magyar állampolgárok, ha rendelkeztek bizonyos okmányokkal, távollét címén akkor sem veszíthették el honosságukat, ha tíz éven át folyamatosan külföldön tartózkodtak.

¹⁰⁸ Egyed, Stephan: *Das Staatsangehörigkeitsrecht des Königreiches Ungarn*. Budapest, 1933. 191.; Kiss István: *Magyar közjog (Magyar államjog)*. Eger, 1886. 154.

¹⁰⁹ Királyfi Árpád példaként említi a kanadai farmokon élő magyar kivándorlókat, akiknek a több napi járásra lévő montreali főkonzulátusnál kellett jelentkezniük. Királyfi: *A magyar állampolgárság kizárólagossága*, 89.

¹¹⁰ *A magyar állampolgárság kizárólagossága*, 89.

¹¹¹ Ferenczy: *Magyar állampolgársági jog*, 186–187.

¹¹² Sewalt Rudolf kivándorlási ügyében a belügyminiszter kérte az alispánt, hogy terjessze fel a kivándorlási jegyzéket, amelyet az nem tudott teljesíteni, mert az adott évben nem készítették el. A 6800/1881. sz. alispáni levél. MOL K 150. 1881. I. 10. 47625. jksz. 5989. apsz.

¹¹³ Bajáki Veronika: *Magyar állampolgárság – kettős állampolgárság*. Budapest, 1973. 124.; Sömjén László – Sztits Jenő – Kiss Miklós: *Magyar állampolgársági jog. (A magyar állampolgárságról szóló 1948:LX. törvénycikk és a községi illetőség megszűnéséről szóló 1948:LXI. törvénycikk a kapcsolatos jogszabályokkal)*. Budapest, 1949. 116–117. Az 1780. évi német szabályozás szerint, aki távollét folytán veszítette el honosságát, és más állampolgárságot nem szerzett, visszahonosítás útján kérhette korábbi állampolgárságának fenntartását. Bahrfeldt: *Der Verlust der Staatsangehörigkeit*, 37.

Ilyen okmánynak minősült bármely belföldi igazolvány és a vándorkönyv.¹¹⁴ Ezeket az igazolványokat azonban időről-időre meg kellett hosszabbítani, igazolva ezáltal, hogy valamely magyarországi községben illetőséggel rendelkeznek.¹¹⁵

Hasonló jelentőséggel bírt bármely olyan hivatali intézkedés, amely megszakította az állampolgárság megszűnésére vonatkozó tíz év folytonosságát. Ilyen lehetett egy kórház részéről tett gondozási vagy a magyar honosság és községi illetőség megállapítása iránt tett nyilatkozat. Az illetőséget rögzítő okmány kiállítása külön honpolgársági bizonyítvány kiadását feleslegessé tette. Megszakíthatta az időt, ha az illető hazatért, vagy esetleg útlevelét meghosszabbították.¹¹⁶

A fentebb elmondottak alapján a távollét nem mindig fejezte ki egy magyar állampolgárnak az országtól való elszakadási szándékát. Ezzel szemben egy másik állampolgárság megszerzése jobban utalt volna arra, hogy az illető nem akar magyar állampolgár lenni. Abban az esetben, ha a távollét helyett a külföldön való honosítást fogadták volna el a magyar honatyák, akkor a tíz évnél hosszabb, idegen állam területén való tartózkodás sem eredményezte volna az állampolgárság automatikus elvesztését. Ebben a formában csak azoknak a személyeknek szűnt volna meg az állampolgársága, akiknek az állami kötelékből való kilépési szándékát egy másik állampolgárság megszerzése dokumentálta volna. Ennek a jogelvnek a recepciója lehetővé tette volna, hogy tíz éven túl minden egyéb cselekedet nélkül fenntartható legyen a magyar állampolgárság. Ezen elv további gyakorlati előnye lett volna a távolléttel szemben, hogy egy határozottan megállapítható kritériumhoz kötötte az állampolgárság megszűnését. A távollét folytonosságát rendszerint nehezen lehetett bizonyítani és ellenőrizni, ami gyakran körülményes hatósági eljárást tett szükségessé. Joghatását tekintve a távollét ugyanolyan következményekkel járt, mint az elévülés. Ferenczy Ferenc ezért a „távollét” kifejezés helyett az „állampolgárság elévülését” használta.¹¹⁷

Gracza György szerint az ellenzék mindent megtett, hogy hatályon kívül helyezze a törvény e rendelkezését.¹¹⁸ Kossuth Lajos kitasztatóságának érzését súlyosbította, hogy anyagi gondjai miatt újra dolgoznia kellett, és elfogadta az Athenaeum felkérését. A „sír szélén álló aggastyánnak meg kellett érnie azt is, hogy a magyar állam kötelékéből az a parlament tartsa ki, a mely legelső sorban neki köszönheti létét.”¹¹⁹ A képviselők tisztaban voltak azzal, hogy a „lex Kossuth” rendelkezése alapján az emigráns politikus 87. életévében nem fogja kérni egyetlen állami szervtől sem magyar állampolgárságának fenntartását.¹²⁰ Korda Miklós ezért találóan a „szabadság hontalanja”-nak nevezte Kossuth Lajost.¹²¹ Az, hogy a törvény burkolt célja Kossuthot érintette, kevésbé, míg a korabeli elnevezés erősen vitatható.

¹¹⁴ A vándorkönyv olyan okirat volt, amely arra szolgált, hogy a vándorló mesterlegény igazolhassa magát. A vándorlás megszüntével érvényét veszítette. Molnár: *Magyar közjog*, 107.

¹¹⁵ A vándorkönyv meghosszabbítását kérte például Paul János, amit nem lehetett teljesíteni, mert a vándorkönyveket a kérelem benyújtását megelőzően bevonták. MOL K 150. 1880. I. 10. 46546. jksz. 30699. apsz.

¹¹⁶ Kuncz Ödön: *A jog birodalma. Bevezetés az államtudományokba*. Budapest, 1946. 132. Dobszay Tamás szerint is csak külön kérvényezés esetén tarthatta volna meg Kossuth a magyar állampolgárságát. Dobszay Tamás: *Kossuth Lajos*. In: Fónagy Zoltán – Dobszay Tamás: *Széchenyi és Kossuth*. Budapest, 2003. 275.

¹¹⁷ Ferenczy: *Magyar állampolgársági jog*, 86.

¹¹⁸ A jelen tanulmány keretében csak érintőlegesen kívánok foglalkozni a Kossuth Lajos állampolgárságának elvesztését követő országgyűlési vitával.

¹¹⁹ Gracza: *Kossuth Lajos élete, működése és halála*, 234.

¹²⁰ Hermann Róbert: *Kossuth Lajos élete és kora*. Budapest, 2002. 117–118.

¹²¹ Korda Miklós: *Kossuth Breviárium*. Budapest, 1999. 142.

tó. A „lex Kossuth” elnevezés nem arra utal, hogy a törvényt kifejezetten azért fogadták volna el a honatyák, hogy Kossuth Lajost megfosszák állampolgárságától, hanem arra, hogy jelentős politikai vita alakult ki honossága körül.

A távollétre vonatkozó törvényi szabályozást később módosítani kívánták. Tisza Kálmán 1890. február 12-én ismertette az állampolgársági törvényt módosító javaslatot a minisztertanácsban, hogy Kossuth helyzetét rendezze.¹²² A távollét intézményét helyesnek és fenntartandónak vélte, de „úgy értelmezi azt, hogy a 10 év azáltal is megszakított, ha valaki ezen idő alatt illető községével összeköttetésben maradt, vagy valamely törvényhatóság díszpolgárává választott és e választást elfogadta”.¹²³ A törvény szövegének ilyen interpretációja mellett nem tartotta szükségesnek, hogy a 31. §-t módosítsák. A minisztertanács 1889. november 27-én elfogadott határozati javaslatban utasította a kormányt, hogy módosítsa az állampolgársági törvényt. Tisza szerint a határozati javaslat tartalma megegyezett az általa előterjesztett értelmezéssel. Ezért indítványozta, hogy novellával módosítsák az állampolgársági törvényt ott, ahol időközben életbelépett egyéb jogszabályok miatt indokoltá vált. Kitért a 31. § módosítására, és újra javasolta a fentebbi rendelkezés törvénybe iktatását „visszaható erő nélkül”!¹²⁴ Ezt a javaslatot azonban akkor terjesztette a minisztertanács elé, amikor Kossuth már elvesztette magyar állampolgárságát. Véleményem szerint a visszaható hatály tilalmának hangoztatása továbbra is azt bizonyítja, hogy a távollét bevezetésének egyik látens célja az lehetett, hogy az emigráns politikusokat megfosszák honosságuktól. A miniszterelnök ezen nem szeretett volna változtatni, csak lecsillapítani akarta politikai ellenfeleit és az ország lakosságát. Tisza azt állította, a kormány eddig is így értelmezte a törvény érintett rendelkezését, de hogy minden kétséget kizárva tisztázza a helyzetet, javasolta, iktassák törvénybe. Pölöskei Ferenc szerint Tisza ellenezte a távollét eltörlését, de „hajlott a törvény olyan magyarázatára, hogy a díszpolgárságot viselők mentesülnének” az állampolgárság fenntartásához előírt feltételek teljesítése alól.¹²⁵

A minisztertanács helyeselte, hogy az állampolgársági törvényt novelláris úton módosítsák. A miniszterek elfogadták a miniszterelnök magyarázatát, így nem tartották szükségesnek, hogy a törvényhozás bármilyen intézkedést tegyen az ügyben. Tisza azzal érvelt, hogy a rendelkezésnek nem lett volna visszaható hatálya, „ha pedig visszaható erő tulajdonitná annak akkor, miután főleg Kossuth Lajos helyzete érintetné ez által, úgy nézne ki, mintha a törvény ezen intézkedése kiválólag az ő kedvéért alkottatott volna”.¹²⁶

Irányi Dániel hatályon kívül szerette volna helyezni az állampolgársági törvénynek a távollétre vonatkozó rendelkezését. Tisza szerint nem kellett módosítani a törvényt, mert a díszpolgárság elfogadása az állampolgárság fenntartásának minősült. Kossuth úgy érezte, a díszpolgárság adományozása bizonyította, hogy a magyarok szívében továbbra is honpolgár marad, fájón jegyezte meg, hogy a „díszpolgársági megtiszteltetésnek az állampolgar-

¹²² MtJkv. 2. sz. MOL K 27. (1890. febr. 12.) R/29. A miniszterelnök javaslatát leszavazták a minisztertanácsban. Reznák: *Kossuth Lajos kilencvenkét éve*, 84.

¹²³ MtJkv. 2. sz. MOL K 27. (1890. febr. 12.) R/29.

¹²⁴ Javasolta továbbá, hogy az is szerepeljen a távollét kapcsán a törvényben, hogy az a személy, aki elvesztette magyar állampolgárságát, nem mentesül az állammal szemben korábban fennálló kötelezettségeinek teljesítése alól. MtJkv. 2. sz. MOL K 27. (1890. febr. 12.) R/29.

¹²⁵ Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények*. Budapest, 2001. 66.; Taylor, A. J. P.: *A Habsburg Monarchia 1869-1918. Az Osztrák Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia története*. Budapest, 1998. 230.

¹²⁶ A minisztertanács ezt elfogadhatatlannak tartotta. Nem támogatta azért sem, mert Kossuth nem teljesítette honpolgári kötelezettségeit. MtJkv. 2. sz. MOL K 27. (1890. febr. 12.) R/29.

sággal semmi közük”.¹²⁷ Véleménye szerint a díszpolgárság elfogadása azért sem oldotta meg a problémát, mert az nem helyezte hatályon kívül a törvény azon rendelkezését, hogy tízévi folyamatos távollét a magyar állampolgárság elvesztését vonja maga után. Ahogy említettük, a törvény előírta, hogy az illetékes törvényhatósági tisztviselőnél kell bejelenteni az állampolgárság fenntartását. Kérdés azonban, hogy Kossuth esetében melyik is lett volna ez a hatóság. A törvény szerint a lakóhely szerinti törvényhatóság első számú tisztviselője járt el az ügyben. Ez azt jelentette, hogy az állampolgárság fenntartásához nem volt elegendő, hogy valaki kinyilvánította szándékát, hogy magyar állampolgár akar lenni, hanem ezt be is kellett jelenteni az alispánnak vagy a polgármesternek. Kossuth szerint Budapest lett volna illetékes eljárni, hiszen 1836-tól kezdve ott lakott, de „nem részesültem azon megtiszteltetésben, hogy Budapest városa engem díszpolgárává választott volna meg”.¹²⁸ Azaz hiába fogadta el más városok kitüntetését, az nem minősült az állampolgárság fenntartásának, mert nem a korábbi lakóhelye szerinti illetékes hatósághoz juttatta el levelét. Ezért úgy vélte, Tisza Kálmán javaslatának elfogadása sem változtatható volt ügyén. Kossuth sem értett egyet a miniszterelnök azon kijelentésével, miszerint minden magyar polgár megtehet annyit állampolgársága fenntartása érdekében, amennyit a törvény megkíván.

A turini remete hontalanságával tiltakozott a kialakult közjogi helyzet ellen, nem fogadta el Ferenc József uralkodását, és nem tekintette magát alattvalójának. Elkéseredésében azt kérte, hogy „ne taszítson ki engem polgárai közül saját nemzetem, ne vegye el tőlem az egyetlen, az egyedüli kincset, melyet a számkivetés útjára magammal hoztam a hazából; ne vegye el tőlem magyar állampolgári minőségemet, mely kútforrása ama kötelességérzetnek, a mely gondolataimnak, törekvéseimnek, hazafias szándékú igyekezetemnek hontalanságomban is irányt adott.”¹²⁹

Egy nappal a minisztertanácsi döntést követően (1890. március 9-én) Tisza lemondott.¹³⁰ Szekfű szerint „Kossuth hajthatatlansága megadta az alkalmat Tisza Kálmánnak, hogy fölkeljen a miniszterelnöki székből”.¹³¹

Tisza érvelése valóban nem volt helytálló. A miniszterelnök – ahogy azt már fentebb bemutatam – megpróbálta az 1879. évi állampolgársági törvény vonatkozó rendelkezéseit úgy magyarázni, hogy a díszpolgárság elfogadása a magyar állampolgárság fenntartásának minősüljön. A törvény azonban *strict* módon határozta meg, hogy mi szakítja meg a távollét idejét. Ez azt jelentette, hogy a törvény által taxatív és nem pedig exemplikatív rögzített feltételek egyikébe sem lehet beleérteni, hogy a díszpolgárság elfogadása megszakítaná a távollét idejét.

A másik indok, amelynek következtében véleményem szerint nem lehet elfogadni a díszpolgárság ilyen magyarázatát, a történeti alkotmányunk egyik alaptörvényének rendelkezésében keresendő. Az 1790-ben összehívott országgyűlésen a követek jogszabályban rögzítették (12. tc.), hogy a törvények megalkotása és magyarázata az országgyűlés és a ki-

¹²⁷ Díszpolgárságot kapott Nagy-Bitanniában is (például Dunferlin), de ez nem jelentette azt, hogy angol állampolgár akart lenni. Mülek Lajosnak írt levele 1889. december 9-én. *Kossuth Lajos iratai*, X. 316.

¹²⁸ *Kossuth Lajos iratai*, X. 318.

¹²⁹ *Kossuth Lajos iratai*, X. 320–321.

¹³⁰ Reznák Erzsébet szerint ez csak ürügy volt a távozásra. Reznák: *Kossuth Lajos kilencvenkét éve*, 84.

¹³¹ Szekfű: *Az öreg Kossuth*, 414.; Lakos János: *A „Generális” bukása: adatok Tisza Kálmán lemondásának okaihoz*. Levéltári Közlemények, 58. évf. (1987) 1-2. sz. 147–158.

rály együttes feladata.¹³² Tisza hiába értelmezte úgy, hogy a díszpolgárság elfogadása megszakítja a távollét idejét, ha ez nem szerepel a törvény szövegében. Egy ilyen kijelentésnek önmagában nem lehet jogkeletkeztető hatása, még akkor sem, ha azt a miniszterelnök teszi. Ezt csak az országgyűlés tehetné volna meg olyan formában, hogy megváltoztatja első állampolgársági törvényünk idevonatkozó rendelkezéseit. „Különben ha egyoldalúan és a mint szándékoltatik, kötelező módon magyarázhatná a törvényt, legyen az kormány, legyen az képviselő vagy főrendiház vagy bár mind a kettő, de a király hozzájárulása nélkül [...] a törvényeknek s az ezeken alapuló jogok és jogviszonyok megbontására és bizonytalanságára vezetne.”¹³³

A fentebbi érvelésemet végezetül Kossuth Lajos szavaival kívánom alátámasztani, hiszen egyik levelében saját maga írja, hogy a díszpolgárság elfogadása nem jelent egyebet, mint az adott város részéről megnyilvánuló megtiszteltetés elfogadását.¹³⁴ Szilágyi Dezső egyik országgyűlési beszédében is erre hivatkozott, amikor kijelentette, hogy „senki oly határozottan és részletesen nem mutatta ki, mint ő maga, hogy midőn valamely városnak díszpolgárságát elfogadta, az sem többet, sem kevesebbet nem jelentett és nem akart jelenteni, mint a pusztá díszpolgárság elfogadását”.¹³⁵

Kossuth Lajost harmincegy város fogadta díszpolgárává, jelezve, hogy támogatják a törvény olyan módosítását, hogy a díszpolgárság megszerzése az állampolgárság fenntartásának minősüljön.¹³⁶ Kossuth nyílt levélben mondott köszönetet a városoknak.¹³⁷ Szomorúan vette tudomásul, hogy saját nemzete kizárta a magyar állampolgárok köréből.¹³⁸ Ez a folyamat azután beépült a Kossuth-kultuszba, amely egyre inkább erősödött, és politikai szí-

¹³² 1790/91. évi 12. tc.: „a törvények alkotásának, eltörlésének s magyarázásának hatalma Magyarországon és a hozzá kapcsolt részekben, az 1741:VIII. törvénycikk rendeletének sérelme nélkül, a törvényesen megkoronázott fejedelmet és az országgyűlésre törvényesen egybegyűlt országos karokat és rendeket közösen illeti, s rajtok kívül nem gyakorolható”. Irányi Dániel is erre a törvényre hivatkozott. KN 1889. 199.

¹³³ KN 1889. 199. Szilágyi Dezső is kiemelte, hogy a „kormány egyoldalú nyilatkozata nem törvény-magyarázat”. Szádeczky Lajos (szerk.): *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 23. köt. s.l. 1890. (a továbbiakban: KN 1890.) 374.

¹³⁴ Mülek Lajosnak írt levele 1889. december 9-én. : *Kossuth Lajos iratai*, X. 316.

¹³⁵ KN 1890. 374.

¹³⁶ Éri István kiemelte, hogy Budapest is díszpolgárává fogadta Kossuth Lajost. Éri István (szerk.): *Monok*. Budapest, 1994. 12. Sátoraljaújhelyen is díszpolgárrá fogadták. Hőgye István: *„Édes születte földem, Zemplén”*. *Zemplén Vármegye Levéltárának Kossuth dokumentumaiból*. Sátoraljaújhely, 1992. passim. Kiskunfélegyháza is díszpolgárrá avatta, ahogy korábban mondták, „szabad kun polgári” joggal ruházták fel. Fekete: *Kossuth Lajos félegyházi díszpolgársága*, 26. Kossuth Lajost „hazánk hontalanságban élő nagy fiát [...] érdemei elismerésül” díszpolgárrá választották. Fekete: *Kossuth Lajos félegyházi díszpolgársága*, 45–47. A Helfy Ignácnak küldött levél teljes szövege megtalálható: *Kossuth Lajos iratai*, IX. 232–249.

¹³⁷ Reznák: *Kossuth Lajos kilencvenkét éve*, 83.

¹³⁸ Kossuth Lajos többször is nyilatkozott a honosság kérdésében. Szilágyi Sándor: *Kossuth Lajos parlamenti élete*. 1. köt. Pest, 1850. 21–22., 54–55. Különösen a zsidók állampolgárságának ügyében; uo. 25–26. Az 1847. évi országgyűlésen az állampolgársági törvényjavaslat kapcsán felmerült, hogy a külföldi zsidókat nemcsak letelepíteni kellene, hanem honosítani is. Kossuth Lajos: *Kossuth Lajos országgyűlési beszédei*. Pest, 1867. 25. Lásd még a témához: Barta István (szerk.): *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847-48*. 4. köt. Budapest, 1951. 684–685. Miru György kiemelte tanulmányában, hogy a nemzetiségi mozgalmak az 1848. évi „szabadság bővítés” következtében erősödtek fel. Miru György: *A szabadság elve és a nemzet elve. Kossuth Lajos és Teleki László vitája a közösségi autonómiák értelmezéséről*. *Századok*, 143. évf. (2009) 3. sz. 705. Ezzel szoros összefüggésben állt a honpolgárság szabályozása is.

nezetet öltött.¹³⁹ Kossuth Lajos jogi értelemben a távollét hatálybalépésével vált hontalan-ná. A díszpolgárság megadása politikai fáradozásainak elismerése volt, de egyben tiltakozás is az állampolgársági törvény emigránsok ellen irányuló rendelkezése ellen.¹⁴⁰ Diósjenő még továbbment, hiszen nemcsak díszpolgárává választotta Kossuth Lajost, hanem tiszteletbeli bírójává is.¹⁴¹ Helfynek küldött levelében Kossuth felsorolta a már említett harmincegy települést: Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Arad, Béla, Beregszász, Böszörmény, Czegléd, Deés, Eger, Székesfehérvár, Győr, Gyula, Karcag, Késmárk, Kisújszállás, Kunszentmárton, Léva, Makó, Mezőtúr, Miskolc, Munkács, Nagyrőce, Nagyszalonta, Nyitra, Pápa, Szentes, Máramarossziget, Szilágysomlyó, Székelyudvarhely, Marosvásárhely, Zenta.¹⁴² Pápa városa külön kérte a képviselőházat 1894. március 3-án, hogy állítsa vissza Kossuth Lajos magyar állampolgárságát. Hangsúlyozták, hogy Kossuth agg korára tekintettel a törvényhozás tegye meg a szükséges intézkedéseket, „nehogy élte utolsó napjait a hontalanság fájó érzete gyötörje, s e keserű tudattal tűnjék le nemzetünk egéről és szálljon sírba”.¹⁴³ A környékbeli kisebb települések (például Bakonytamási, Alsógörzöny, Felsőgörzöny, Lovászpátona, Takácsi) is támogatták a város törekvését. Az ugodi képviselőválasztási körzetben sajátos mozgalom lépett fel, amely Kossuth rehabilitációját tűzte ki célul.¹⁴⁴

¹³⁹ A kiskunfélegyházi Kossuth-kultusz és díszpolgársága történetéhez: Fazekas István: *Kossuth-kultusz Kiskunfélegyházán*. In: Fekete János (szerk.): *Kossuth Lajos emléke Kiskunfélegyházán*. Kiskunfélegyháza, 2002. 31. A fentebbi idézet megtalálható Kossuthnak Helfy Ignácához írt levelében. Kossuth Ferenc szerint eredetileg három levelet küldött az apja Helfynek, melyek közül kettő található meg a válogatott írások között. Levél Helfy Ignácnak, 1889. júniusában. *Kossuth Lajos iratai*, X. 284–285.

¹⁴⁰ Fekete: *Kossuth Lajos félegyházi díszpolgársága*, 28.

¹⁴¹ Lukács János: *Kossuth Lajos a magyar néphagyományokban*. Székesfehérvár, 2004. 56.

¹⁴² A felsorolásban azok a városok szerepeltek, melyek 1889-ig fogadták díszpolgárrá Kossuth Lajos. Nagybánya és Losonc már korábban megadta Kossuth Lajosnak a díszpolgári címet, „harminczhárom városának megválasztott polgára vagyok; még pedig köztük harminczegy olyanak, melyek akkor tiszteltek meg a hatóságukban álló kiküntetéseket e legmagasabbikával, mikor már a reám nézve ostracismus eredményü törvény meg volt hozva.” Levél Helfy Ignácnak, 1889. júniusában. *Kossuth Lajos iratai*, X. 285–287. Kossuth Hódmezővásárhelynek is megköszönte a kitüntetési cím adományozását. Reznák: *Kossuth Lajos kilencvenkét éve*, 79. Kossuth 80. születésnapja alkalmából írt hálaüdvözlésében kifejezte Hódmezővásárhely iránti nagyrabecsülését. Ez volt az a város, „mely engem a magyar állampolgárságból törvény által kirekesztett páriát, már előbb saját polgárai sorába iktatással mentett meg attól, hogy magamat amolyan sehová nem tartozó bitangnak érezzem”. „Hálanyilatkozat többeknek a 80-ik születési évforduló alkalmából történt üdvözlésekre, 1884. május. *Kossuth Lajos iratai*, X. 151. A hódmezővásárhelyi IV. olvasóköri 83. születésnapja alkalmából felkészítette Kossuth Lajost, aki válaszelevelében újból kiemelte, hogy a város díszpolgárává fogadta; uo. 177. Hentaller Lajoshoz küldött leveléből kiderül, hogy Gyöngyös városa is díszpolgárrá fogadta; uo. 310. Szabad György szerint a díszpolgárság elnyerésében Kossuth ellenzéki politikájának elismerését vélte felfedezni. Szabad György: *Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, 1977. 205.

¹⁴³ H. Szabó Lajos: *Kossuth Lajos Pápa város díszpolgára. (Kossuth Lajos halálának századik évfordulójára emlékezünk.)* Pápa, 1994. 17.

¹⁴⁴ Az események előzménye volt, hogy Kossuth születésnapján ünnepséget tartottak a városi színházban, ahol a II. Rákóczi Ferenc fogsága című darabot mutatták be, ezzel is érzékeltetve Kossuth Lajos sorsát. Másnap ezt ünnepség követte. H. Szabó Lajos: *Kossuth Lajos Pápa város díszpolgára*, 10–11.

Kiskunfélegyháza képviselője, Nagy András szintén kérte a képviselőházat, hogy módosítsák a törvényt, hogy Kossuth megtarthassa állampolgárságát.¹⁴⁵

A kormány lehetséges veszélyt látott abban, hogy Kossuth Lajos hazatérve elfogadja valamelyik választókerület országgyűlési mandátumát, és mint képviselő az ellenzék élére áll. Politikai befolyását felhasználva az ellenzék vezéréként támadhatta volna a dualizmus rendszerét. Hazatérésének ugyan nem sok realitása volt, de ez nem nyugtatta meg az uralkodót és a kormányt. Első állampolgársági törvényünk fentebb ismertetett rendelkezése kapóra jött Tisza számára, hogy Kossuth Lajost végleg távol tartsa a magyar politikai életől.

NORBERT VARGA

The Loss of Lajos Kossuth's Citizenship

Among the cases of loss of citizenship, the most heated public law debates revolved around the institution of absence, since it was also used for political purposes as is demonstrated by the example of Lajos Kossuth, who was deprived of his citizenship under this law. The automatic loss of citizenship due to long-term absence was clearly aimed at politicians living in exile. On the basis of the minutes found among the archival materials of the Council of Ministers, we can establish that the institution of absence – and especially the case of Lajos Kossuth's citizenship – created a major political crisis, which was not even alleviated by the fact that Kálmán Tisza proposed an amendment to the citizenship law arguing that obtaining honorary citizenship should be regarded as the maintenance of Hungarian citizenship. The significance of the political debate is illustrated by the fact that Kálmán Tisza, after losing his stability in Parliament, was forced to resign.

¹⁴⁵ Fekete: *Kossuth Lajos félegyházi díszpolgársága*, 28. A város küldöttség útján szerette volna az oklevelet Torinóba elvinni, de Kossuth kérelme következtében azt Helfy Ignác vette át az 1886. december 5-én tartott rendkívüli közgyűlésen. Molnár István polgármester méltatta e jeles alkalomból Kossuth politikai tevékenységét. Helfy Ignác válaszában megköszönte a megtisztelést. A helyi sajtó úgy értékelte, hogy a város számára dicsőség Kossuth Lajos díszpolgársága; uo. 28–29.

HAVAS LÁSZLÓ

Egy fejezet a Biblia magyarországi recepciójából

A magyarországi szépirodalom voltaképpen a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmekkel* kezdődik, s ez az alkotás mára már annyira divatos témává vált, hogy néhány évvel ezelőtt az Ókortudományi Társaság is helyet adott egy ilyen tárgyú felolvasásnak, amely a *Vallástudományi Szemle* című, viszonylag újnak számító folyóirat egyik vitacikkét igyekezett még közelebb hozni a társaság tagjaihoz.¹ Nyilván a dolgozat újszerűsége vezette ebben a társaságot, mely korábban nemigen nyílt meg ez előtt a téma előtt. Magam most kellő idő eltelével ezt a lehetőséget használom fel arra, hogy mérlegre tegyem, miként is állják meg helyüket a magam megítélése szerint ezek az újabb elképzelések, s vajon merre is vezethetnek a további kutatások útjai.

Az újabb elképzelés szerint az *Intelmek* olyan sokrétű forrásanyagra támaszkodik, hogy az nem lehet egyetlen ember műve, hanem egy egész szerkesztőbizottság fogalmazta meg a benne fellelhető hatalmas politikai koncepciót, miszerint Magyarország a nyugati kereszténységhez kíván csatlakozni.² Így az *Intelmeknek* csakis „összeállítóiról” lehet beszélni,³ miként az istváni törvényeket is ekképp alkották meg, mert nem véletlen, hogy az *Intelmek* „Szent István törvényeihez kötődik, vagyis azoknak mintegy ideológiai alapjait fogalmazza meg.”⁴

E nézet írásba foglalója azonban nem látszik tudomást venni egyfelől arról, hogy a Szent István-i törvényeket tartalmazó legrégebb kézirati hagyomány, az Admonti kódex még nem kapcsolja hozzá az *Intelmeket* a *Törvények*hez; másfelől pedig az *Intelmekre* legkorábban utaló Szent István legendák sem vonatkoztatják az Imre herceghez intézett atyai tanácsokat a király törvényeire. Ennél fogva a két tradíció egybefűzése későbbi gyakorlatnak látszik, ahogy arra Érszegi Géza is utalt legutóbb. Leszögezte, hogy a 15. századtól él az az eljárás, amely az *Intelmek* szövegét Szent István törvényeivel szerkesztette egybe, ahogy ezt a hagyományt a *Corpus Iuris Hungarici* is megőrizte számunkra.⁵ Ennélfogva, még ha a törvények kapcsán számolhatunk is esetleg egy, a megfogalmazást végző „testülettel”,⁶ ugyanez az elképzelés az *Intelmek* állítólagos összeállítására már nem vihető át.

¹ Adamik Tamás: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*. *Vallástudományi Szemle*, 4. évf. (2008) 1. sz. 155–179. – Itt jelezzük, hogy tanulmányunk a Támop-4.2.2/B-10/1-2010-0024 sz. pályázat keretében készült.

² Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 176.

³ Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 179.

⁴ Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 176.

⁵ Érszegi Géza: *Szent István Intelmei fiához. A tartalom és forma egysége*. In: Kerny Terézia (szerk.): *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Székesfehérvár, 2007. 24–29., ezen belül: 28.

⁶ Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 177.

Hasonlóképpen ingatagnak bizonyul az a másik érv, hogy az *Admonitio* háttérében ki-mutatható széles körű forrásfelhasználás is szerkesztői „bizottságra” enged következtetni.⁷ Ezen az alapon a Karoling- és poszt-Karoling időszak csaknem valamennyi irodalmi alkotását el kellene szerzőjétől perelnünk. Így például a magyarországi latin nyelvű irodalom olyan – közel egykorú – munkáját, mint amilyen az István tanítómestereként jegyzett Gellért püspök *Deliberatio*ja, amely értekezés akár némiképpen különböző idézetek, átfogalmazások füzéréként is felfogható lenne, legalábbis Déri Balázs és mások⁸ idevágó mélyreható vizsgálatai alapján, noha nem tudok róla, hogy ők hasonló elméletet állítottak volna fel az említett művel kapcsolatban.

Azt is elmondhatjuk, hogy a Meroving- és a Karoling-korszak szinte egész „tükör-irodalma” ugyancsak a széles körű forrásfelhasználás gyakorlatát követte,⁹ amit itt olyan példával szeretnék szemléltetni, amelyre a Vallástudományi Szemle vitaindítója nem hivatkozik. Én ebből persze nem következtetek arra, hogy a szerző ezt nem ismeri, hiszen az általa idézett művek esetében is tisztázta már a szakirodalom a sokoldalú és nagyon intenzív

⁷ Ennek kiemelése inkább az Ókortudományi Társaságban elhangzó előadásra volt jellemző.

⁸ Lásd például Déri Balázs: „*Divinus noster magister*”. *Újabb Jeromos idézetek Szent Gellértnél*. In: uő. (szerk.): *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, Budapest, 2008. 81–86. (további irodalommal). Lásd még a gellérti mű vitatott kiadását az ott megadott hivatkozásokkal: Karácsonyi Béla – Szegfű László (ed. et transl.): *Deliberatio Gerardi Moresanae aeccliesiae episcopi supra hymnum trium puerorum*. Szeged, 1999. Vö. az alábbi kritikával: Nemerkenyi Előd, BUKSz, 12. évf. (2000) 402–405.; Benyik György: *Pannónia se hallgasson. Szent Gellért püspök Deliberatio című művének forrásai*. Pannonhalmi Szemle, 9. évf. (2001) 3. sz. 121–126.; Vajda Tamás: *Magányos remekmű a XI. századból*. Aetas, 17. évf. (2002) 4. sz. 176–181. Igen árnyalt és megalapozott, egyben nagyon eredeti álláspontot foglal el az *Intelme*k lehetséges forrásaival kapcsolatban ez a kitűnő tanulmány: Déri Balázs: *Három liturgikus tétel Szent István Intelmeiben*. Irodalomtörténeti Közlemények, 114. évf. (2010) 3–16. Időközben társszerőként nekem is megjelent egy újabb idevágó tanulmányom; vö.: Havas, László – Deák, H. Gyöngyi: *Éléments remontant à l'époque carolingienne dans l'Admonition de saint Étienne, Polumathes Πολυμαθής. Mélanges offerts à Jean-Pierre LEVET, Limoges, Pulim, 2012. 405–417.*

⁹ Ezzel kapcsolatban további információk és szakirodalmi eligazítás található egyik korábbi tanulmányomban; vö.: Havas László: *A Szent István-i Intelmek szöveghagyományozódásához*. Könyv és Könyvtár, 26. évf. (2004) 5 skk. A koraközépkori királytükörhöz az újabb szakirodalomból lásd Sedlmeier, Franz: *Die laienparänetischen Schriften der Karolingerzeit*. München, 2000 (további gazdag irodalommal); Deug-Su, I: *Gli specula*. In: Cavallo, Guglielmo – Leonardi, Claudio – Menestò, Enrico (ed.): *Lo spazio letterario del medioevo, I/2*. Roma, 1993. 515–534. – A műfajhoz általánosságban lásd még: Hadot, Pierre: *Reallexikon für Antike und Christentum*. Bd. 8. Stuttgart, 1972. 555–632.; Eberhardt, Otto: *Via regia. Der Fürstenspiegel Smaragds von St. Mihiel u. seine literarische Gattung*. München, 1977. 271 skk.; Anton, Hans Hubert: *Fürstenspiegel*. In: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 4. München, 2002. 1040 skk. (gazdag bibliográfiával – 1048–1049); uő.: *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*. Bonn, 1968; Canning, Joseph: *A History of Medieval Political Thought, 300–1450*. London, 1996. Lásd még: Staubach, Nikolaus: *Rex Christianus. Hofkultur und Herrschaftspropaganda im Reich Karls des Kahlen*. Bd. 1-2. Köln, 1992–1993. A korszak uralkodói ideológiájához legfrissebben lásd: Körntgen, Ludger: *Königsherrschaft und Gottes Gnade. Zu Kontext und Funktion sakraler Vorstellungen in Historiographie und Bildzeugnissen der ottonisch-frühsalischen Zeit*. Berlin, 2001. Már jobbadán a későbbi fejedelemtükör-irodalom szellemiségébe ad bepillantást, de a Kr. u. első ezredfordulót tanulmányozó számára is hasznos szempontokat nyújtva: Cogitore, Isabelle – Goyet, François (eds.): *Devenir roi. Essais sur la littérature adressée au prince*. Grenoble, 2001. (E kötet íve Augustus Rómájától Mussolini Rómájáig terjed, ahogy François Goyet is leszögezi: Cogitore – Goyet: *Devenir roi*, 7.)

forrásfelhasználást,¹⁰ ahogy ezt tőlük egyfelől koruk *imitatoria* épülő gyakorlata megkövetelte, másfelől pedig erre az adott időszak szövegismerete ugyanúgy kellőképp lehetőséget adott számukra, akárcsak a rendelkezésükre álló olyan egykorú segédeszközök, összeállítások, amelyeket *florilegium*oknak szoktunk nevezni. Ámde felfogásom alátámasztásához tudatosan nem egy olyan tanító–oktató–nevelő írást szemeltem ki, amely az adott periódus valamelyik kiemelkedően művelt személyéhez kapcsolódik, hiszen náluk a tájékozottság természetes lenne, hanem szemléltetésképpen olyan alkotást választottam, amely egy viszonylag szerényebben iskolázott figurához kötődik, vagyis jobban kapcsolható ahhoz a műveltséghez, amelyet egyesek az *Intelme*k háttérében feltételeznek. Ez az illető egy arisztokrata asszony, Dhuoda, akinek fiához írt *Liber manualis*a a 9. század közepéről származik. A modern szövegkiadás elé írt tanulmányában a neves francia kutató, Pierre Riché¹¹, aki a Szent Istvánnal kapcsolatban álló II. Szilveszter pápa leveleinek is egyik szövegkiadója volt, megannyi forrást mutat ki, amely hatalmas anyagban meglehetősen különböző jellegű munkákat találunk. Az idézett szerzők közt szerepel például olyan *grammaticus*, mint Aelius Donatus, de rendelkezésére álltak a címzett Vilhelmus (Vilmos) anyjának *glossarium*ok is, ahhoz hasonlók, amilyen például egy korabeli végrendeletben szereplő *Liber glossarum* is lehetett. Az asszony segédeszközei között ezenkívül olyan munkát is találunk, amely az ünnepek kiszámítását tette lehetővé. E gyakorlati jellegű munkákon kívül azonban ismertek voltak Dhuoda számára késő antik keresztény költők is; mindenekelőtt Prudentius, akinek *Cathemerinon*jából Dhuoda három ízben is merít, akárcsak még későbbi költők alkotásaiból, akik már a Meroving periódushoz tartoznak. Meglehetősen jól ismerte a hölgy az egyházatyák munkáit is; főképp olyanokat, mint Szent Ágoston vagy Nagy Szent Gergely. Az előbbtől nem csupán a *De civitate Dei*t tanulmányozta Dhuoda, hanem néhány *sermon* kívül bizonyítható nála az *Enarrationes in Psalmos*, valamint az *Enchiridion* használata is. Ami pedig Nagy Szent Gergelyt illeti, Dhuoda számára nemcsak a *Moralia in Iob* volt irányadó, hanem a *Regula pastoralis* is, vagyis az a mű, amelyet ez a korszak egyenesen a *speculum* irodalomhoz sorolt. Ugyancsak bennfentesnek bizonyul az előkelő asszony Isidorus Hispalensis alkotásaiban, akinek több munkájából is merít. S Duodát nemcsak a régebbi szerzők érdekelték, hanem a kortársak ugyancsak, akik közül a legfontosabbak Alcuin és Hrabanus Maurus. Mindemellett a szerzőnő több más egyéb alkotáson kívül Szent Benedek *Regulait* ugyancsak felhasználta, miként ezt az összeállítást a magyarországi *Intelme*k forrásai közt Csóka J. Lajos¹² is joggal valószínűsítette, akkor is, ha e

¹⁰ A Saint-Mihiel-i Smaragdushoz lásd az újabb irodalomból: Miethke, Jürgen: *Politische Theorien im Mittelalter*. In: Lieber, Hans J (Hrsg.), *Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart*, Bonn 1993.; Anton, Hans Hubert: *Smaragd von Saint-Mihiel*. In: Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL), Bd. 10. Herzberg, 1995. 644–648. (ahol további tájékoztatói lehetőségek találhatóak). – Orléans-i Jonasszal kapcsolatban sok mindent tisztázott újabban Alain Dubreucq, aki kiadta a középkori szerző (9. század) *Le métier de roi*-ját is. Vö.: Jonas d’Orléans: *Le métier de roi*. CERF, Paris, 1995. (2002²), s a laikus tükröt is behatóan tanulmányozta, miként az előbb érintett Smaragdusnak ugyancsak kitűnő ismerője. – Reims-i Hincmarral összefüggésben az alábbi művek adnak eligazítást: Devisse, Jean: *Hincmar, archevêque de Reims*. Genève, 1975.; D’Onofrio, Guilio: *Storia della teologia del Medioevo*. Casale Monferrato, 1996. – Sedulius Scottus kölcsönzési technikájával külön munka foglalkozik, még ha költészete kapcsán is. Vö.: Meyers, Jean: *L’Art de l’emprunt dans la poésie de Sedulius Scottus*. Paris, 1986.

¹¹ Dhuoda: *Manuel pour mon fils*. (Introduction, texte critique, notes par P. Riché.) Paris, 1975., ahonnan a kutatás eredményeit átvesszük. Vö.: *Introduction* (Riché), 33 skk.

¹² Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest, 1967. külön fejezetet szentel e kérdésnek.

tény előtt egyes mai kutatók igyekeznek szemet hunyni. A felsorolt elemek egy részét Dhuoda persze meríthette a saját könyvtárában megtalálható *florilegium*okból is, amelyek forgatásával feltétlenül számolnunk kell a fiát kellő tanácsokkal ellátni kívánó asszony részéről. Voltak persze a hölgynek imakönyvei is, miként ez megszokott volt hajdanán, s megfordult Dhuoda kezében néhány más vallási jellegű, ma talán „segédkönyv” elnevezéssel illethető munka is, például a zsoltárok használatáról. Mindez igen tekintélyes idegen anyag egy nem túl nagy terjedelmű alkotás esetében, s akkor még a legfontosabb forrást nem is érintettük. A leggyakrabban alapul vett szöveg ugyanis a *Biblia* volt, amelyből már Bonduvand háromszázat meghaladó számú idézetet mutatott ki. Riché később azt is tisztázta, hogy főleg az Újtestamentumból erednek a citátumok, s azon belül is érzékelhetők bizonyos preferenciák, miként az egyes ótestamentumi könyvek esetében is. A *Testamentum Vetus*ből természetesen főleg a „tükörirodalom” körébe sorolható „Bölcsességek könyve” kerül az előtérbe, de gazdag anyag származik a zsoltárokból és Jób könyvéből is. Mindezekhez készült magyarázatok úgyszintén Dhuoda rendelkezésére álltak még, aki azonban ritkán jelöli meg pontosan az alapul vett helyek eredetét, minthogy ezt a maga korában nem igen várták el az írás művelőjétől. Ezért, ahogy Riché leszögezi, nem könnyű megállapítani azt sem, hogy az előkelő személy vajon ezen időszak legismertebb *Vulgatáját* használta-e, vagyis azt, amelyet Alcuin dolgozott át, s amelyet az udvari körökben ekkor elsőrendűen használtak,¹³ vagy esetleg valamelyik másik szövegváltozatot.

Az idézetek és a szöveg-átalakítások gazdag tárháza tárul fel tehát Dhuoda *Liber manualis*ában, éspedig egy olyan periódus folyamán, amikor a nők műveltségével összefüggésben még az előkelő személyek esetében is csak korlátozott elvárások voltak, mégsem jutott eddig senkinek sem az eszébe, hogy ezt az anyai érzelmekkel teli alkotást egy „szerkesztőbizottság” számlájára írja. Ennélfogva aligha érthetünk egyet egy olyan állásponttal, amely a grammatikai iskolázottsággal rendelkező Szent István *Intelmeit* valamiféle „testületi” álláspontnak szeretné beállítani. Sőt, az ember mindenképpen indokoltnak tarthat a múlt és az egykorú világ szellemi javaiban való kellő tájékozottságot egy olyan személy esetében, aki olyan uralkodókat tekintett példaképének, mint Nagy Károly vagy III. Ottó, akiknek sokoldalú műveltségét és irodalmi-nyelvi tájékozottságát a legfrissebb kutatások joggal hangsúlyozták – szemben a korábbi hibás állásponttal, amely a „sötét középkor”-ról elterjedt.¹⁴ Így a Meroving- és Karoling-reneszánsz nyomán aligha találhatjuk rendkívülinek, hogy az *Intelmek*ben a közelmúlt és a kortárs irodalom mellett az antik források alapos ismerete is bizonyítható. A korábbi kutatások már felhívták a figyelmet a lehetséges sallustiusi, liviusi, cicerói, esetleg florusi vagy éppen horatiusi, illetve vergiliusi, valamint egyéb hatásokra, de Nemerkenyi Elődöt¹⁵ követve Adamik Tamás többek közt Quintilianust is a lehetséges előzmények közé sorolja. Ez önmagában szóba jöhető feltételezés is lehet, ám nem vagyok biztos abban, hogy a magyar klasszika-filológus által éppen ennek igazolására idézett példa valóban meggyőző. Az illető filológus ugyanis úgy véli, hogy az istváni *Admonitio praefatio*jának vége felé szereplő *pultium mollitie* és *asperitas... vini* szembeállítás, vagyis a „pépes étel” és a „fanyar bor” egybevetése részben Quintilianus retorikai taní-

¹³ Riché: *Dhuoda*, 36–37.

¹⁴ Minderről részletes tájékoztatás található szövegkiadásom legutóbbi francia kísérőszöveggel ellátott változatában: Sancti Stephani regis primi Hungariae: *Libellus... Exhortation spirituelle*. Debreceni, 2008. LXXIX skk., 79 skk.

¹⁵ Nemerkenyi Előd: *Latin Classics in Medieval Hungary – eleventh century*. Debrecen–Budapest, 2004., második fejezet.

tására vezethető vissza (2, 4, 5 és 9).¹⁶ A jelzett helyek közt ugyan fellelhető bizonyos gondolati hasonlatosság vagy éppen párhuzamosság, ám ugyanakkor az elvárható szöveg-megfeleléssel kapcsolatban súlyos nehézségek merülnek fel. Először is Quintilianusnál, akárcsak az említett további bibliai helyeken, a *lac* („tej”) szó fordul elő, míg az Adamiktól idézett *Intelme*k textusában a *pultium* szerepel, amelynek az alapja, a *puls* még csak nem is feltétlenül tejes étel, legalábbis a ma mértékadónak számító oxfordi latin–angol nagyszótár ezt állítja. Másfelől a latin rétor művében *musta... austera*-t találunk, amelynek meglehetősen távoli megfelelője lehet a stephaneus *asperitas... vini*, már ha az *Admonitio* eredeti szövege valóban ekképp hangzott. Az *Intelme*k szövegét megőrző kéziratoknak ugyanis csak az egyik csoportjában szerepel az *asperitas* után a *vini* (INKFM), míg a legalábbis egyenrangú értékűnek tartott t-ágban ez az utóbbi szó, tudniillik a bor hiányzik (TD), s akad olyan b-kézirat is, amelyben szintén nem szerepel ez a kitétel (W), vagy éppen egy későbbi kéz bejegyzése törli a *vinit* (N²), nyilvánvalóan egy másik, jobbnak vélt hagyomány alapján deleálva az amúgy egyébként nagyon is könnyen kínálkozó szót. A W-manuscriptumban jelentkező mellőzés annál nagyobb súllyal bír, mert ez a kézirat megy leginkább vissza a b-hagyomány legrégebb, mára elveszett kéziratára, az ún. Budai-kódexre. Így arra kell gondolnunk, hogy a b-kódexek egy részébe a *vini* csak egy későbbi marginális jegyzet alapján kerülhetett be, vagy még inkább egy sor fölé bejegyzett értelmezésről lehetett szó eredetileg, minthogy a *vini* helye a mondatban nem is egyértelmű, miként azt Závodszy és Balogh szöveg-megállapítása egyaránt mutatja, akárcsak a W hibás olvasata. Ez utóbbiban ugyanis az *asperitas* előtt *vim et* olvasható, amely ugyancsak egy szupralineáris bejegyzés félremagyarázásából értelmezhető a legjobban. A *vinit* ugyanis könnyen lehetett *vim*nek olvasni. A szöveg-hagyományozás szabályai alapján, vagyis mind a kódexek sztemmája, mind a lehetséges másolási hibák figyelembevétele alapján annak van tehát a legnagyobb valószínűsége, hogy az *Intelme*k egyes másolataiba a *vini* csak utólag került be, a textus egyfajta félreértelmezése nyomán. Az *asperitas* ugyanis önmagában is tökéletes értelmet ad a mondatnak, hiszen a szigorúság felmagasztosító jellegét már a jól ismert szállóige is bizonyítja: *per aspera ad astra*, amely egy olyan korabeli *florilegium*ban is felbukkan, s azokat a sallustiusi vagy pseudosallustiusi leveleket is tartalmazza, melyekkel az *Intelme*k helyenként szószerinti egyezéseket mutat, miként arra már korábban felhívtam a figyelmet.¹⁷

A *vini* szövegcritikai elhagyására készítet az is, hogy a Szent Istvánnak tulajdonított szövegben nem is biztos, hogy a tej és a bor szembeállításáról van szó, ahogy Quintilianusnál. A „bor” szó betoldásáról már korábban beszéltünk, s azt is jeleztük, hogy a *pultium* sem feltétlenül a *lac* szinonimája. De valójában ennél sokkal többről lehet szó. A *pultium* ugyanis mindössze két kéziratban (TI) fordul elő nyelvileg pontos alakban, a többi kódexben vagy hibás forma szerepel, vagy egyenesen más szó, mégpedig a *pulvinar*, s az is részben *pulvinarium*, részben *pulvinaris* változatban (NF, illetve D). Ebből a „párna” jelentésű szóból írástechnikailag nagyon jól meg tudjuk magyarázni a *pultium* kialakulását, amit a nazalizációs jel elhagyása, illetve az „l” betűt áthúzó jelként való felfogása idézhetett elő. Ezen az alapon magunk szöveg-megállapításunkban a *pulvinarium* variánst fogadtuk el, és pedig magából a szövegösszefüggésből, a kontextusból indulva ki. Előzőleg ugyanis az atyai tanítás arról beszél, hogy a nevelendő gyermek eddig a „párnák oltalmában” élt. Ez

¹⁶ Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 172 skk.

¹⁷ Havas: *A Szent István-i Intelmek szöveg-hagyományozódásához*, 5 skk; Havas László: *Sallustius kéziratossági hagyományozódásához: újabb szempontok a Szent Istvánnak tulajdonított „Intelmek” forrásaihoz*. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának közleményei, 2002. 5–32.

magától értetődővé teszi, hogy a gyermek felserdülését követően a „bágyadtta és elpuhultta” tevő puha párnák után (*pulvinarium mollitiae*) az atyai keménységre (*asperitas*) van szükség, amely ráirányítja az utód figyelmét és értelmét az apa parancsainak lényegére (*asperitas tribuenda est, quae tuam intelligentiam ad ea, quae praecipio, reddat attentam*). Ez tökéletesen logikus gondolatmenet, amely figyelembe veszi azt az elképzelést is – miként azt egy *proverbium* megfogalmazza –, mely szerint az *otia* úgy fogható fel, mint *pulvinaria Satanae*, azaz „a semmittevés az ördög párnája” (*Commentatio de coecis ita natis...*, autore ACHILL. DAN. LEOPOLDO, Lubecae, MDCCXXVI, caput III, p. 24: *Si denique otia nimia, seu pulvinaria Satanae...*). Ugyanakkor így nem áll fenn az a furcsaság, hogy az atyai parancsok értelmét éppen a „karcos bor” világitaná meg a fiú számára, mert a „fanyar bor”-nak többnyire nem ezt a hatást szokták tulajdonítani, legalábbis jobb helyeken nem. Ettől persze még nagyon is igaz lehet a tej (*lac*) és a bor (*vinum*) párhuzamba állítása bizonyos más összefüggésekben, miként az például egy Clairvaux-i Bernátnak tulajdonított szöveghelyen történik, ahogy arra Érszegi Géza figyelt fel nagyon jó érzékel.¹⁸ A *Tractatus de conscientia ad religiosum quemdam ordinis Cisterciensis* egyik passzusában ugyanis arról van szó, hogy némely vallásos rendben élő személyeknek tejet (*lac*) kell adni inni, másoknak pedig bort (*vinum*). A tejet azok isszák, akiknek rövid a virrasztás, édes a táplálék, a munka kívánatos, a posztó pedig szemmel láthatóan puha... A tejet ugyanis édesen isszák, finoman folyik, kellemetlenség és keserűség nélkül. A bor pedig próbára tesz, és nem édes. A bort azok isszák, akik az élet útjaira nekiveselkedve léptek rá, egyaránt sanyargatják őket a testi és a lelki megrázkódtatások, mindazonáltal nem hátrálnak meg, nem engednek a megpróbáltatások közepette. Mindez önmagában szintén nagyon koherens szöveg, csak éppen más, mint az, ami az *Intelme*kben áll. Szent Istvánnál az életkorok szerinti eltérés áll a középpontban, Bernátnál a különböző életmód és életvitel, vagy másképp: az eltérő magatartásforma. S egyébként is, Clairvaux-i Bernát nem lehetett az *Admonitio* forrása, hiszen időben ő a későbbi, akárcsak az idézett értekezés másik számításba jöhető szerzője, Hugo de Santo Victore, mivel mindketten a 11–12. század fordulóján éltek. Inkább arról lehet szó, hogy az *Intelme*k egyik későbbi olvasója próbálta meg a ciszterci szabályzat alapján értelmezni az államalapító király tanácsait. Ilyen módon a már korábban feltételezett marginális vagy sorfölkötti jegyzetet könnyen megmagyarázhatjuk, s ez azután a szövegromlás kézenfekvő forrása lett. Ennyiben elfogadom Érszegi Géza plauzibilis föltevését, hogy az istváni gondolatokat tartalmazó szöveg a későbbiekben bizonyos módosulásokon mehetett keresztül, ami azonban mégsem azonos egy szerkesztői kollégium tevékenységével.

Az is nyilvánvaló persze, hogy az eddig érintett klasszikus gyökerek mellett a középkori hatásokat is figyelembe kell vennünk, ahogy arra Adamik Tamás helyesen figyelmeztet, s ahogy arra az általa mellőzött Szűcs Jenő¹⁹ mellett magunk is többször emlékeztettünk már, számos szövegszerű érintkezést mutatva ki például a Corbie-ban a 9. században készült ama kézirat egyes szövegeivel, amely jelenleg a sallustiusi szöveghagyományban R jelöléssel szokott szerepelni.

A korábbi évtizedekben (mint már fentebb jeleztük) Csóka J. Lajos arra is meggyőzően hívta fel a figyelmet, hogy a Szent István-i *Intelme*k egy másik, nagyon plauzibilis szellemi hátterét a Szent Benedek-féle *Regula* alkotja, amit a 10–11. század fordulóján létrehozott –

¹⁸ Érszegi: *Szent István Intelmei fiához*, 9. jegyzet.

¹⁹ Vö. például: Szűcs Jenő: *Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű*. In: Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest, 1988. 32 skk. A magam bibliográfiája szövegkiadásaimban megtalálható.

és működésében éppen a magyar király által megszilárdított – pannonhalmi apátság szellemisége nagyon is jól megmagyaráz. Ennek a szabályzatnak a figyelembevételével pedig Szent István tanításában semmiképp sem arról lehet szó, hogy a korosodó magyar király a lágy tejes kása evéséről kívánja fiát rászorítani a karcos bor ivására (vö. *asperitas vini*),²⁰ hiszen a minden bizonnyal példaképnek tekintett bencés szerzetesi szabályzat is éppen ettől az utóbbtól való mérsékletre int. Idézem: *Licet legamus vinum omnino monachorum non esse, sed quia nostris temporibus id monachis persuaderi non potest, saltem vel hoc consentiamus ut non usque ad satietatem bibamus, sed parcius, quia vinum apostatare facit etiam sapientes* (XL, 6-7: Bár azt olvassuk, hogy „a bor egyáltalán nem való szerzeteseknek”, de mivel korunkban lehetetlen a szerzeteseket erről meggyőzni, legalább abban egyezünk meg, hogy ne igyunk a telítettségig, hanem mértékletesebben; hiszen „a bor elszakítja Istentől még a bölcseket is”. [Sir 19, 2] – Söveges Dávid fordítása nyomán). Mint-hogy pedig a túlzott borfogyasztás még a bölcslet is hitehagyottá teheti, ennek megfelelően a karcos bor ivása is aligha segíti elő az atyai parancsok gondosabb megtartását, hanem inkább azon van a hangsúly, hogy a szerzetesire emlékeztető megpróbáltatásokkal teli élet az, amely igazán megtartja a politikussal azokat az isteni parancsokat, melyek nemcsak az állam földi fennmaradását segítik elő, hanem hozzájárulnak a túlvilági üdvösség elnyeréséhez is. Miként a szerzetes Istenhez vezető útja során úgy jut el a tökéletességhez, hogy át kell magát küzdenie a „*dura et aspera*” szakaszán,²¹ így sajátítva el azokat az erényeket, amelyek a szerzetesi élet alapjai, ugyanúgy a földi kormányzóknak is tisztában kell lenniük azokkal az értékekkel, amelyek az országos ügyek tartóoszlopai. Mindehhez *discretiora* van szükség, vagyis arra a képességre, hogy meg tudjuk „különböztetni” a jót a rossztól, kellőképpen mérlegelve és megítélve a minősítő körülményeket. Ez ugyanis a Szent Benedek-féle *Regula* egyik középponti alapelve, mert csak ezáltal lehetséges az alázatosságnak mind a tizenkét fokán keresztül fölemelkedni az Isten tökéletes szeretetéig, amely kizárja a félelmet, s amelynek jegyében mintegy természetessé válik a megszokott erkölcsös cselekvés, mert az Úristen kegyelméből és a Szent Lélek erejénél fogva Krisztus szolgája megszabadul hibáitól és vétkeitől (VII, 67-70).

István király ehhez nagyon hasonló tanítást ad elő remélt majdani utódjának, saját gyermekének, csak éppen ő a *discretionak* nem 12 fokával számol az alázatosságon belül, hanem a korszak millenarizmusának megfelelően 10 olyan alapelvvel, amely a *corona* díszje. Ez a szám ráadásul összhangban volt mind a tízparancsolattal, mind az angyalok égi seregének tíz karával (Admon., X, 1), miként Nagy Károly idejében is, a Krisztus megtestesülésének 800. évfordulója idején a hatalomnak 8 oszlopával számoltak egyfajta számmisztika jegyében.²² Az apostoli magyar uralkodó szemében az első számú parancsolat a katolikus hit, mivel csak ilyen személy töltheti be a királyi méltóságot.²³ István számára ez egyér-

²⁰ Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 155–179. Lásd még ehhez a kérdéskörhöz: Érszegi: *Szent István Intelmei fiához*, 24–29.

²¹ Schmitz, Philibert OSB: *A bencések civilizációs tevékenysége a kezdetektől a XII. századig*. Pannonhalma, 2006. 343.

²² Cathulfus Nagy Károlyhoz idézett ezzel kapcsolatos levelének kiadása: *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae Karolii Aevi*. Berolini, 1895. 502 skk.

²³ Bár az „apostoli király” minősítéssel szemben a hitelesség tekintetében súlyos kételyek merültek fel a szakirodalomban, de éppen az *Intelmek* első számú tanácsa is mutatja, hogy a magyar király számára milyen fontos volt az „apostoli” fogalma, akármit is értett rajta pontosan. Vö.: Kristó Gyula: *Szent István Király*. Budapest, 2002., aki szintén kiemeli, hogy a Hartvik-legenda szerint II. Szilveszter pápa nevezte Szent Istvánt apostolnak. (A legenda vitatásához azonban lásd már: Tóth Zoltán: *A Hartvik legenda kritikájához*. [A szent korona eredetkérdéséhez.] Budapest, 1933.) Az

telmúien a Szentháromság tanának maradéktalan elfogadását jelenti, ahogy már a példakép Nagy Károly is ezt hirdette az adopcionizmussal szemben.²⁴ A magyar állam megalapítója tehát a niceai *Credo* hitvallásának szellemi talajára helyezkedik, mert egyértelműen elhatárolja magát minden ettől eltérő eretnekségtől, amelyet a Sátán mesterkedésének mond. Ezzel kapcsolatban az *Intelme*k szellemi atyja ekképp tesz tanúságot: „Amennyiben bármikor is akadnának a hatalmad alatt olyanok – ami ne következék be –, akik megkísérelnék megbontani a Szentháromság egységét, vagy abból el akarnának venni, vagy hozzá kívánnának tenni, tudd meg, hogy ezek az eretnekség fejének szolgálói, nem pedig az Anyaszentegyház fiai. Az ilyeneket viszont ne tápláld, ne védjed, nehogy magad is úgy tűnjél fel, mint ellenség és bosszúra szomjas lény. Az efféle férfiak ugyanis még a szent hit fiait is megfertőzik, és a szent hit eme zsenge gyülekezetét is tönkreteszik és szétszórják. Főképpen az legyen a gondod, hogy ez meg ne essék.” (*Si qui aliquando infra tuam inueniant potentiam, »quod absit!«, qui hanc collationem sanctae trinitatis diuidere uel minuere siue augere conantur, hos ipsos scias esse haeresiarum seruos et non Sanctae Ecclesiae filios. Tales uero nec nutrias neque defendas, ne tu etiam uideare inimicus et ultor. Huiusmodi enim uiri sanctae fidei filios omnino reddunt morbidos et istam nouellam sanctae ecclesiae plebem in miserabiliter destruunt et dissipabunt. Hoc ne fiat, principaliter cura.* – Adm., II, 4). István király tanácsai tehát az istenhit legmagasabb szférájából indulnak ki, éles elhatárolódást téve a halál világát jelentő gonosztól, amelyre a régi katolikus nyelvhasználatnak megfelelően az *inimicus et ultor* megjelölést alkalmazza, s amelynek eredményes működéséhez a túlzott borfogyasztás is hozzájárul Szent Benedek meggyőződése szerint. Joggal kellett tehát a magyar királynak is ettől óvnia, ahogy intelmei valóban egészen más utat is jelölnek ki tanítványának: a fiúgyermeknek. Nála ugyanis nem az alkohol, hanem éppen az egyetlen igaz hit (*fides*) a legfőbb irányelv, amely után az „Egyház” következik mint újabb igazodási pont, s ez immár Krisztus egyfajta földi testét jelenti, még ha misztikus módon is, mert tagjai *per totum orbem diffusa* (Admon., II, 1). Ezt a gyarapodó testet sértetlenül meg kell őrizni, hiszen aki „megbotránkoztatja ennek a Szentegyháznak tagjait, [...] méltó arra”, hogy letaszítsák trónjáról, s pogánynak minősüljön, kizárva az üdvözülésből. A követendő életelv ezzel ugyan valamit alább száll az ég magasából, de a gonosztól való elhatárolódás továbbra is nyilvánvaló.

apostoli királyság eszméjét később Werbőczy *Tripartituma* hangsúlyozta, megalapozni pedig a hamis Szilveszter-bulla lett volna hivatott; amely utóbbiról lásd újabban: Bene Sándor: A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja). In: uő. (szerk.): *„Hol vagy, István király?”* Budapest, 2006. 89–124. (Bő szakirodalommal.) E kiadvány elismerő értékelését adtam recenzióban. Lásd: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 111. évf. (2007) 1-3. sz. 297–304. A kérdés tudományos fölvetésének kezdete azonban: Karácsonyi János: *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla*. Budapest, 1891. A történelmi háttérrel és kontextusról lásd még Székely György: *Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában*. Századok, 118. évf. (1984) 5. sz. 905–949. – A probléma kritikátlan kezelése ugyanakkor a külföldi szakirodalomban időnként még ma is előfordul. Vö. például: *Stefano d’Ungheria, Esortazioni al figlio. Leggi e decreti*. Introduzione, traduzione e note D. Tessore. Roma, 2001. 164.; ahogy arra magam is rámutattam: *Klió*, 12. évf. (2003) 1. sz. 67–70.

²⁴ Lásd ehhez: Mitalaité, Kristina: *Le Credo dans la méthode théologique de la période carolingienne*. Recherches de Théologie et Philosophie Médiévale, vol. 74. (2007) no. 2. 377–423. Az adopcionizmussal összefüggésben lásd még: Schneider, Theodor (Hrsg.): *Handbuch der Dogmatik*. Band I, Düsseldorf, 1995. 326; Cavadini, John C.: *The Last Christology of the West: Adoptionism in Spain and Gaul, 785–820*. Philadelphia, 1993. A maga idején e kérdésben szokás volt *Hispanicus error*-ról beszélni.

Ez a tendencia folytatódik a továbbiakban is, amikor a főpapokat megillető tiszteletről esik szó, akik a földi hatalom evilági tanácsadói, akik feloldhatnak a bűn alól vagy megköthetnek benne. A hatalom irányában tehát ők közvetítik Istent, de azért maguk is bűnbe eshetnek, amit viszont az egyház révén el kell ítélni.

A következőkben azután már teljesen elérkezünk a földi politika szintjére, amennyiben ez a rész a hatalom gyakorlójának a főemberekkel, az ispánokkal és a katonákkal való eredményes együttműködését követeli meg, elutasítva minden fennhézást és irigységet, s ugyanakkor a békét tartva szem előtt. Mert amennyiben nem ez történik, az uralkodót joggal taszítják le trónjáról. Ezzel nyilvánvalóvá válik az elhatárolódás a zsarnokságtól, ami az *Admonitio* egyik legfőbb alapelve. A Sátán ezen megnyilvánulásával szemben pedig magukat a *virtutest* kell szembeszegezni (IV, 3), minthogy ezáltal valósulhat meg az egyetemes béke egy adott országon belül (*tuum Regnum per omnia sit pacificum* – IV, 3).

Ehhez persze az igazságszolgáltatás keretében a béketúrést (*patientia*) és a méltó ítélezést (*iudicii observatio*) kell gyakorolni (V, 1), mert különben a hatalom gyakorló *inpatientes* [...] *tyrannizant* (V, 3), vagyis úgy viselkednek, mintha valóban zsarnokok: a gonosz megtestesítői lennének.

Az ettől való szabadság (*libertas*) érdekében még az idegenből jött vendégek tudós és katonai szakértelmét is fel kell használni a *fides Catholica* épülő *congregatio* valóban „felséges” (*Augusta*) megtartása és gyarapítása érdekében, mert aki ezt szétzilálja (vö. *dissipare*), annak hatalma szörnyű kárt fog szenvedni (*maximum detrimentum* [...] *patientur Regnum*. –VI, 3).

Ezután már a királyi tanács testülete következik mint az ország legáltalánosabb földi pillére, amelynek helyes alkalmazásával jól érvényesíthető a bölcsesség meghatározó szent szerepe, miközben pedig elkerülhető lesz a bűn (vö. *sapiens... sacrus... perversus* –VII, 3), úgy, hogy alapvetően a fiatalabbak az idősebbeknek fogadnak szót.

Mint láttuk: az eddigiekben az *Intelme*k tanácsai azokra az isteni alapelvekre vonatkoznak, amelyek egyre jobban aláereszkednek a földi hatalmat fenntartó alkotó elemekbe, s ilyen módon az kerül kiemelésre, hogy mindeközben miként kerülhető el a gonosz zsarnoki eluralkodása mint az üdvösség útjának eltorlaszolója. Amennyiben mindez sikerrel jár, vagyis a Sátánnak ellenállva, valóban az isteni *praeceptá*nak felel meg a hatalmat gyakorló személy tevékenysége, akkor igazából mód nyílik arra, hogy – földi hivatását betöltve – valóban eljusson az isteni tökéletességhez, legalábbis földi élete végén, valóban *per dura et aspera*, miként azt már Szt. Benedek is megkövetelte, óvva a túlzott borfogyasztástól.

Az apostoli magyar királynak tulajdonított és a fentebbiekben megvizsgált ún. „fejedelm-tükörből”, mely valójában az első magyar államelméleti mű, még ha latinul is,²⁵ félreérthetetlenül kirajzolódik az olvasó szeme előtt az egyértelmű szembeszegülés a zsarnokságot megtestesítő, vagyis az emberi méltóságot megalázó *hostisszal*, azaz a Sátánnal. Mert csak így lehet biztosítani az adott evilági környezetben (vö. *huius climatis* – VIII, 3) a családi szeretet légkörét árasztó s ennek megfelelően a közjót gyarapító országot. Hiszen az uralkodó csupán így számíthat arra, hogy mind az övéi, mind az idegenek körében kimagasló és dicséretre méltó személyiségnek tekintsék majd őt (VIII, 3). Ilyen feltétel mellett teljesezhetnek be az is, hogy az imádságon (*obseruatio orationis maxima* – IX, 1) és az erények (*pietas, misericordia ceteraeque virtutes*) gyakorlásán keresztül ne csupán az ország kiegyensúlyozott működése valósuljon meg, hanem a földi élet a test halálát követően valóban visszavezessen az isteni örökkévalósághoz. A Szent Istvánnak tulajdonított gondolatmenet és okfejtés tehát nagyjából ugyanazt a szellemi ösvényt járja be, mint amilyen

²⁵ Vö.: Szűcs: *Szent István Intelmei*, 32–53.

nyomvonalat Szent Benedek *Szabályzata* követ,²⁶ amely 71. fejezetében összefoglalóan rögzíti a szerzetestestvérek kölcsönös engedelmeskedésen alapuló, valódi családi szeretetet megtestesítő közösségét, amely a megkövetelt erények talaján áll, s így kíván eljutni és jut is el Istenhez. Mindeközben, akárcsak a királyi tanácsban – mint fentebb láttuk –, a fiatalabbak egész szeretetükkel és készségesen engedelmeskednek az öregebbeknek, megfenyítve a viszálykodókat, ahogy a földi államban az eretnekek hasonló bánásmódban részesülnek. Ám a szerzetesek igazából a jó buzgóságot gyakorolják, amely Istenhez és az örök életre vezet, miként ez a rendeltetése az általuk gyakorolt erkölcsös életmódnak is. Ezért a *Regulában* foglaltakat minden testvérnek teljesítenie kell, aki a mennyei hazába igyekszik. Így jut el azután legvégül Isten kegyelmével a bölcsesség és az erények csúcsára (Reg., LXXII–LXXIII).

Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy szoros összefüggést kell feltételeznünk Szent Benedek *Regulája* és a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmek* eszmeisége között,²⁷ amely összetartozás nem csupán az Istenbe vetett maradéktalan katolikus hiten, a közös jó eszméjére épülő együttélés erkölcsiségén alapul, hanem azt a meggyőződést is vallja, hogy az ilyen jellegű etikus vallási élet mindenképp elvezet bennünket az Úristen tökéletességéhez. Mindebben a „karcos bor” doppingoló erejének aligha juthatott hely, hanem sokkal inkább beleillik a szerzetesihez hasonló, az ég felé emelő meredek út, amelyre valóban ráillik az *Admonitio*-ban használt *asperitas*, úgy is, mint az egyik legfontosabb benedeki tanács.

Magától értetődő persze, hogy a bencések szabályzata mellett a magyar uralkodó intelmeinek főképpen a Meroving és Karoling periódus *speculum*-irodalmát kellett még figyelembe vennie, ami azonban csak a teljes szöveganyag gondos vizsgálatával és összevetésével vezethet megnyugtató eredményre. Pusztán néhány kiragadott mű bevezetőjének néhány véletlenszerű hasonlósága vagy egyszerű szóegyezése alapján aligha jutunk el valóban szilárdan megalapozott végkövetkeztetésekhez. Az ilyen párhuzamosságok sokkal inkább egy nagy közös forrásból vezethetők le, amely Dhuoda *Liber manualis*ához hasonlóan aligha lehet más, mint a Biblia.

A Szent Istvánnak tulajdonított *Libellus de institutione morum* a többi megelőző koraközépkori „tükör” mintájára a keresztény és a klasszikus antik hagyományokat alapvetően egy olyan anyagba oltja be, amely zömében kifejezetten bibliai eredetű, illetve biblikus jellegű.²⁸ Ezt igazolja már eleve az *Intelmek praefatio*ja, amely az apa személyes tanítását egyenesen Salamon királlyal hozza összefüggésbe, akinek az isteni bölcsesség a Biblia beállításán alapján tulajdon szájából hangzik el saját fia számára, és pedig a legteljesebb személyesség hangján, miként arra már előadásom címe is utal: *iuxta divinae sapientiae suavisum*.²⁹ Az *Intelmek* előszavában ennek megfelelően találjuk a következő megfogalmazást: „Hozzád pedig az illik, hogy az isteni bölcsesség tanácsa mellett atyád előírásait is igyekezz meghallgatni, eleget téve a Salamon szájával szóló isteni bölcsességnek: »Hallgasd meg, fi-am, atyád tanítását, de ne hagyd figyelmen kívül anyád rendelkezését se, hogy életed évei

²⁶ Ezt a körülményt már Csóka J. Lajos megállapította, még ha közelről sem vett észre minden párhuzamosságot, amely a két mű között fölfedezhető. Csóka: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon*, i. m. Fontos még e kiváló szerző másik munkája is: *Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra*, 1-2. köt. Budapest, 1970.

²⁷ Ezt feltételezte már Csóka: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon*, i. m.

²⁸ Lásd ehhez legutóbbi írásaim egyikét: Havas László: *Szent István Intelmei a Biblia és a reneszánsz tükrében*. Debreceni Disputa, 6. évf. (2008) 11-12. sz. 121–124.

²⁹ Elhangzott az Ókortudományi Társaság 2008. október 17-én, pénteken délután 5 órakor tartott felolvasó ülésén, a következő címmel: Szent István Intelmei prologusának forrásai.

megsokasodjanak neked«. Ebből a mondásból megértheted tehát, hogy ha semmibe veszed azokat – be ne teljesedjék ez! –, amiket atyai kegyességgel előírok neked, akkor nem leszel többé sem az Isten, sem az emberek barátja.” Ezek a szavak egyértelműen elárulják, hogy az apostoli magyar uralkodó előadása itt a *Példabeszédek Könyvét* követi, vagyis azt a bibliai egységet, amelyet a hagyomány úgy állít be, mintha az Salamon király tanítása lenne fiához, a politikai bölcsességet „mondások” sorozatában adva elő. Ilyen szeretetteljes utasítások állhattak példaképpen a magyar földön megszülető *Intelmek* szerzője előtt, mint ez az előírás: „Fiam, tartsd hát meg apádnak parancsát, ne vedd semmibe anyád tanítását! Egyszer s mindenkorra kösd a szívedre, és akaszd a nyakadba. Vezessen jártadban-keltestben, amikor alszol, virrasszon fölötted, ha meg fölébredsz, beszélgesen veled. Mert a parancs lámpás, fény a tanítás, életre vivő út az intelme s a feddés.” (Példabeszédek, 6, 23). Magától értetődő, hogy az Imre fiát tanító magyar király előtt a bibliai Salamon példája lebegett. De nemcsak az, hanem Dávid királyé is, Salamon apjáié. Salamon és Dávid szerepét tehát az *Intelmek*ben nem annyira a Karoling-irodalomból vagy a *Reichskrone* ábrázolásából kell eredeztetnünk, ahogy egyes magyar kutatók tették, hanem sokkal inkább közvetlenül magából a Bibliából, amely az egész Meroving- és Karoling-időszak számára a nagy példa volt. Gondoljunk csak az Ótestamentum azon szavaira is, amelyekkel „A királyok első könyvé”ben a haldokló uralkodó ekképp mondja el végrendeletét fiának: „Nos, most mindenképp légy bátor, és bizonyulj férfinak! Tartsd szemed előtt, amit az Úr, a te Istened parancsol. Járj az ő útjain, tartsd meg a parancsait, rendelkezéseit és törvényeit, és kövesd sugallatait, amint írva van Mózes törvényében, hogy minden sikerüljön, amit csak teszel, amibe csak belefogsz, s így az Úr beteljesítse ígéretét, amelyet nekem tett: Ha fiaid ügyelnek útjukon és hűségesen követnek szívük, lelkük mélyéből, akkor – azt mondta – sohasem leszel utód híjával Izrael trónján.” (1 Királyok, 2, 2-4)

Az idézett szövegek félreérthetetlené teszik: István király a maga fiához intézett politikai tanításában alapvetően a Biblia személyes apai intelmeit veszi például, s ebbe a keretbe illeszti be a középkor gondolatait és képi megformálásait, úgy azonban, hogy mindennek eredményeképp teljesen önálló és eredeti alkotás jön létre. Az *Intelmek* tehát tulajdonképpen valamiféle mozaiktechnikát képvisel, amely eljárás érvényes azokra a szövegekre is, amelyeket a Bibliából merít. Jól figyelt fel erre a tényre Szovák Kornél.³⁰ Az ő megállapításai nyomán így magyarázhatjuk ugyanis a már idézett *praefatio* ama folytatását, ahol a bűnbe eső népet sújtó büntetésről beszél az *Admonitio* szerzője: „Isten ősi kiválasztott és szeretetével elárasztott népe is, amiért szétszakította a parancsolatok ama kötelekeit, amelyeket az Isten ujjai fontak egybe, különféle módon pusztult: egyeseket a föld nyelt el, másokat egy népirtó (angyal?) vitt a halálba, és voltak, akik egymást gyilkolták le”. Szovák Kornél helyesen állapítja meg, hogy a Szent István-i *Intelmek* ezen megfogalmazása az Ó- és az Újszövetség több helyét olvasztja egybe stilisztikailag, úgymint a Számok Könyvéből (16,28-50), valamint a Jelenések Könyvéből (9,11), illetőleg a Korinthusiakhoz írt Első levélből (10,10) vett szöveghelyeket. Ezek után természetesen hat, hogy az istváni tanítás egyik legfőbb eleme, azaz országának Krisztus testébe való betagozódása (*Intelmek*, 2, 1) ugyancsak több bibliai helyre megy vissza, mindenekelőtt Szent Pál különböző leveleire (Rómaiakhoz 7; 1 Korinthusiakhoz 12,27; 2, 17; 1 Thesszalonikiakhoz). Mindezek után teljesen magától értetődőnek hat, hogy az *Intelmek* záró része is a Máté-evangélium egyik híres megfogalmazására utal vissza, ahol ez áll: „Irgalmasságot akarok, nem pedig áldozatot.” (Máté 12,7) Az apostoli magyar királynak tulajdonított tanítás a 10. fejezetben ekképpen

³⁰ Szovák Kornél: *Egy kódex két tanulsága*. In: Horváth László et al. (szerk.): GENESIA. Tanulmányok Bollók János emlékére. Budapest, 2004. 145 skk.

fogalmaz: „A kegyesség gyakorlása vezet el ugyanis téged a legfőbb boldogsághoz. Légy könyörületes mindenkihez, aki erőszakot kényszerül elszenvedni, az Istennek pedig ezt a példamutatását őrizve szívedben: Könyörületességet akarok, nem pedig áldozatot!” Az egyezés az eredeti *Vulgata* szöveg és a Szent István-i megfogalmazás között még nagyobb, mint ahogy a mi idézeteinkből kitűnik, mert ahol az egyik magyar fordítás irgalmasságról beszél, a másik pedig könyörületességről, ott mindkét latin szövegben egységesen *miser cordia* fordul elő.

Az idézett példák, amelyeknek számát meg lehetne sokszorozni, egyértelműen és egybehangzóan azt támasztják alá, hogy a Szent István-i *Intelme*k fő irodalmi tárháza a Biblia volt, amelyet az apostoli magyar király vagy annak írno ka esetenként szó szerint idézett, esetenként pedig más bibliai vagy szépirodalmi szöveghelyekkel ötvö zött. Így hozott létre egy új, alapvetően mind gondolatosságában, mind stílusában újszerű és eredeti művet.

Azt a tény t, hogy a Szent István-i politika valóban mindenekelőtt a Bibliára igyekezett építeni, alátámasztja a Szent István uralkodásának idejéből származó, úgynevezett koronázási palást is, amely a III. Konrád fölött aratott győzelem után a Nagyboldogasszonynak szentelt székesfehérvári székesegyház felavatására készült. Mint Tóth Endre kutatásai nyomán ismeretes,³¹ a palást – amely eredetileg miseruha volt – a szféraszerűen bemutatott vértanúk és szentek fölött az apostolokat és a prófétákat jelenítette meg, felettük a mennyei vagy égi Jeruzsálemmel együtt, úgy, ahogy azt a jános i Jelenések Könyve mutatja be. (21, 1-27) A palást alján, középen előbb Szent Imre képe tűnik fel, majd lejjebb a királyi pár: István és Gizella képe. Ez nyilvánvalóan azt kívánja jelképezni, hogy az istváni felfogás alapján az Imre által megörökölendő és megszilárdítandó királyság voltaképpen az égi Jeruzsálem földi megvalósulása. Ez jól visszavezethető arra az ősi bibliai eszmére, amely a zsidó fővárosban egyszerre látott földi és égi lényeket, ahogy arra a város nevének duális formája úgyszintén utal. Mindezek alapján aligha tagadhatná bárki is, hogy a magyarság Biblia-ismerete és biblikus gondolkodása legalább a magyar államiság létrejöttével egyidejű.

Ezzel összhangban áll az a tény is, hogy az egyes újabb kutatásokban Tertullianusból magyarázni kívánt³² *exterminari* és *plasmator* kifejezések vagy legalábbis a velük összefüggésbe hozható szavak úgyszintén mind fellelhetők a *Vulgataban*, így természetesen a biblikus hagyományból is eredeztethetők Szent Istvánnál. Álljanak itt erre a következő kiragadott részek: „*illos enim lucistarum et muscarum occiderunt morsus et non est inventa sanitas animae illorum quia digni erant ab huiusmodi exterminari*” (Sap., 16, 9); „*quod enim ab igni non poterat exterminari statim ab exiguo radio solis calefactum tabescebat*” (Sap., 16, 27); „*ibunt directae emissiones fulgorum et tamquam a bene curvato arcu nubium exterminabuntur et ad certum locum insilient*” (Sap., 5, 22); „*in his enim quae patiebantur moleste ferebant in quibus patientes indignabantur per haec quos putabant deos in ipsis cum exterminarentur videntes illum quem olim negabant se nosse Deum verum agnoverunt propter quod et finis condemnationis illis veniet*” (Sap., 12, 27); „*quoniam qui malignantur exterminabuntur sustinentes autem Dominum ipsi hereditabunt terram*” (Psalm., 35 /36/, 9); „*qui ignoratis quid erit in crastinum quae enim est vita vestra vapor est ad modicum parens deinceps exterminatur*” (Iob., 4, 14); „*quasi lutum figuli in manus ipsius plasmare illud et disponere*” (Eccl., 33,13); „*tu fecisti omnes terminos terrae aestatem et hiemem tu plasmasti*” (Psalm., 72 /73/, 17); „*IOTH manus tuae fecerunt me et plasmaverunt me da mihi intellectum et discam mandata tua*” (Psalm., 118

³¹ Tóth Endre: *István és Gizella miseruhája*. Századok, 131. évf. (1997) 1. sz. 3–74.

³² Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 169 skk.

/116/, 73); „*manus tuae plasmaverunt me et fecerunt me totum in circuitu et sic repente praecipitas me*” (Iob., 10, 8); „*numquid non audisti quid ab initio fecerim ex diebus antiquis plasmavi illud et nunc adduxi eruntque in ruinam collium pugnantium civitates munitae*” (4 Reg., 19, 25); „*numquid non audisti quae olim fecerim ei ex diebus antiquis ego plasmavi illud et nunc adduxi et factum est in eradicationem collium conpugnantium et civitatum munitarum*” (Is., 37, 26). Ezek a helyek álláspontunk szempontjából azért is többet nyomnak a latban, mert a Biblián belül zömükben tanító-nevelő jellegű iratokból, illetve az ún. bölcsesség-irodalomból származnak.

Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy bár tagadhatatlan a Szent István-tanításnak a Meroving- és a Karoling-kor *speculum*-irodalmához, illetve általában e korszak szellemi műveltségéhez való kapcsolódása, ugyanakkor az is egyértelműen kiviláglik, hogy mindennek volt egy összekapcsoló, nagy közös forrása: a Biblia. Ez persze nem zárja ki azt, hogy a Meroving- és a Karoling-reneszánsz szellemének megfelelően az *Intelme*kben ugyanúgy érzékelhető a klasszikus antik örökség jelenléte is, akárcsak Dél- és Nyugat-Európa egész szellemi műveltségében. Ám ebben az anyagban nem válogathatunk saját önkényünk szerint.³³ Ahogy egyetlen szó egyezése nélkül nem állíthatjuk be biztos forrásként Quintilianust, ugyanúgy azt sem tehetjük meg, hogy egy másik szerzőt kiiktatunk a számításba jöhető előzmények közül, jóformán pusztán arra hivatkozva, hogy annak szövegezése más kontextusba kapcsolódik. Ez az utóbbi ugyanis általában nem lehet komoly érv, éspe-dig éppen az *Admonitiona* jellemző és fentebb már érintett mozaiktechnika miatt. Különösen gyanús, ha ráadásul az állítólagos szövegösszefüggés megállapítása erős manipulációval történik, miként ez a helyzet akkor, amikor egy filológus mindenáron el kívánja utasítani Florus lehetséges hatását a stephanusi tanításra. Először is le kell szögeznünk: a 9-11. század tájékán ez a római történetíró egyike volt a legolvasottabbaknak és a legjelentősebb hatásúaknak. Másfelől az *Intelme*k szempontjából szóba jöhető passzusa egyáltalán nem olyan szituációba ágyazódik, amely teljesen idegen lenne a *Libellustól*. Florust nem szabad összekeverni Liviusszal, ahogy Adamik Tamás teszi, hanem önálló alkotóként kell kezelni. Florus ugyanis semmi olyat nem mond, hogy „Romulus az új várost túlságosan nagyra tervezte”, s ezért nyitott ott *asylumot*, ami viszont odavezetett, hogy a beszivárgó gonosztevőkhöz „a környező népek nem akarták hozzáadni leányaikat”. S így állt volna elő az a helyzet, amelyet Florus úgy rögzít, hogy „az állam, a férfiak népe egy emberöltőnyi volt.” – Nos, Florus nem beszél Róma túlméretezéséről, hiszen megvédéséhez még egy *vallus* is elég volt a történetíró szerint. A *populus Romanus*t azonban különféle, így más-más helyről származó elemekből, *pastores*ből, mindenféle *transmarin*iből (de nincs róla szó, hogy „kétes egyénekből”) kellett az első királynak megteremtenie. Ez az eljárás olyan férfiközösséget hozott létre, amely valóban csak egy nemzedéknyi időszakra maradhatott volna fent. Ez tette azután szükségessé a szabin nők elrablását. Ilyen módon a római történetíró az adott helyen Róma kialakulását vázolja fel, s mint Dominique Briquel kimutatta, az antik történetírásban ezt egészen újszerű módon teszi, mert bemutatása alapján az *urbs* úgy jelenik meg, mint a népek „olvasztótégléje”. S egészen hasonlóan van szó az államalapító magyar

³³ A középkori tükörirodalomban mindenképpen figyelembe veendő az eddig említett írásokon kívül legalább a következő művek: *De duodecim abusivis saeculi* című, a 7. századból való ismeretlen szerzőtől, s amelyet néha a pseudo-cyprianusi művek közé soroltak, de amely csak a *speculum* irányába mutat. Sedulius Scottustól vizsgálatot érdemelne még a *De rectoribus christianis* is, akárcsak a Reims-i Hincmarus *De Ordine Palatii*e. Ott vannak továbbá még a lyoni Agobardus levelei csakúgy, mint az aquileiai Paulinus *Liber exhortationis*a, valamint Alcuintól a *De virtutibus et vitiis* (799–800).

királynak tulajdonított oktatásban is fia számára. Mert a világ „különféle részeiből és tartományából érkező” „vendégek” „különféle nyelveket és szokásokat, valamint különféle tanító írásokat és fegyvereket” „hoznak magukkal”. Ezzel a királyság díszéivé válnak, úgyhogy nélkülük „az egynyelvű és csak egyetlen szokásmódra épülő királyság [...] gyenge és erőtlen” lenne. Mindez nyilvánvaló gondolati párhuzamosságot mutat, amelyhez kifejezésbeli egyezések, illetve hasonlóságok is társulnak. A *sub Aenea* érkezőkből és másokból, vagyis *ex variis ... elementis ... populum Romanum* a király *ipse fecit*, de így az állam *unius aetatis* lett. Az *Admonitio*ban hasonlóat találunk: ahogy a megérkező *Aeneades fecissent illam* (sc. Romam)..., ugyanúgy a magyar királyságba *ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites*, mert enélkül a királyság *unius linguae uniusque moris regnum imbecille est et fragile* (6, 2). A záró részben feltűnő a jellegzetes grammatikai megoldás: a genitívus qualitatis, amely a gondolati párhuzamosságon túl ugyancsak Florusra utal vissza. Persze megfigyelhető eltérés is, ám ez abból adódik, hogy az *Intelme*k megszokott mozaiktechnikájával él, amennyiben egyrészt számára a nőhiány nem okozott gondot, ezért ezt a mozzanatot elhagyhatta, másrészt itt az említett történetíró egy másik szerzőtől, Sallustiusztól vett kölcsönzéssel társítja össze a florusi jellegű textusban, amely ezáltal új elemekkel gazdagodik. A *bellum Iugurthinum*ban ugyanis Micipsa király tanácsa úgy hangzik fiai, illetve örökösei számára, hogy nekik *regnum... firmum*-ot ad át, de ha rosszul viselkednek, akkor az *imbecillum* lesz. (10, 6) Ez a forrásfelhasználás cseppet sem meglepő, mert az *Admonitio* 6. caputja esetében már a régebbi kutatás is számolt Sallustiuszal mint lehetséges forrással.

Az elmondottak talán mások számára is nyilvánvalóvá teszik, hogy a Szent István-i *Intelme*k forrásvidéke igen összetett. A legfontosabb alap ugyan a Biblia volt, de számolnunk kell még a klasszikus antik örökséggel csakúgy, mint a korai középkor szellemi hatásával, azon belül is főként a *speculum*- és a bölcsességirodalommal. És akkor még nem szóltunk az ugyancsak számításba jöhető bizánci *basilikos logosszal* való érintkezésekről, pedig emellett is súlyos érveket lehet felsorakoztatni, ahogy azt már egyesek korábban ugyancsak megtették, még ha némelyek erről talán szándékosan meg is akarnak feledkezni. Ott van továbbá az egész írást átható platonista felfogás is, amelynek gyökerei még ugyancsak feltérképezésre várnak. Mindez persze érthetővé teszi, hogy a reneszánsz miért tanúsított olyan nagy érdeklődést az „Intelmek” iránt, hiszen a mű teljes szövegét éppen e korszak kéziratái őrizték meg, miközben régebbi másolata egyelőre nem ismeretes.

LÁSZLÓ HAVAS

A Chapter in the Reception of the Bible in Hungary

Recently, it has been suggested in the literature that the first known Latin work written in Hungary, the Admonitions of Saint Stephen must have been the creation of an editorial committee. Supporters of this theory argue that the work bears witness to such wide knowledge of ancient and medieval sources that it is highly unlikely that any individual author in Hungary could possess such erudition at the time. The work must have been written simultaneously with the laws of Stephen, which should also be regarded the work of a committee. But in reality the Admonitions is independent of the laws, as it is proved by the most ancient textual tradition. The use of a large number of sources was not uncommon at the time, either, as it is proved by the example of Saint Gerard. Authors often used *florilegia*, but what is the most important: we also need to reckon with a mosaic-like use of the Biblical tradition, which was rather typical at this period in medieval culture and which also allowed the inclusion of ancient sources.

HOFFMANN ZSUZSANNA

Adalékok Clodius politikájához

Cicero száműzetésének körülményei

A római köztársaság válságának századán – a Kr. e. első század – belül az ötvenes évek különösen zavaros korszakot jelentettek. Erre az időszakra esik Cicero és régi ellenfele, Clodius Pulcher konfliktusa.¹ Ez utóbbi ellentmondásos tevékenységéről sokoldalú áttekintést adott monográfiájában Herbert Benner,² azonban bizonyos körülmények nem kaptak megfelelő hangsúlyt munkájában. A jelen dolgozat ezek megvilágításához – különös tekintettel a római törvényhozás gyakorlatára – kíván adalékokkal szolgálni.

Clodius Pulcher a Claudius nemzetség tagja, tehát patríciusszármazású, a hatalom megszállottja, szenvedélyes felforgató, afféle ügyeletes botrányhős volt.³ Különösen az első triumviratus korában volt aktív, módszereiben⁴ nem válogatott. A kutatás hosszú ideig Iulius Caesar *agent provocateurjének* tekintette,⁵ illetőleg megítélésében az a nézet uralkodott, hogy a triumvirek, főként Caesar és Crassus árnyékában, afféle bábként kell értékelni. Újabban egyre inkább világossá válik, hogy kihasználva a triumvirek támogatását, független politikát kívánt folytatni tekintet nélkül a törvényekre és alkotmányra, olykor szinte anarchikus viszonyokat teremtve;⁶ azonban nem igazolható, hogy mindez egyetlen meghatározott cél érdekében történt volna.

¹ Kettőjük ellentétéhez lásd: Winsor, Eleonor Leach: *Gendering Clodius*. The Classical World, vol. 94. (2001) 335–359.

² Benner, Herbert: *Die Politik des P. Clodius Pulcher. Untersuchungen zur Denaturierung des Clientelwesens in der Ausgehenden Römischen Republik*. Historia Einzelschriften Heft 50. Stuttgart, 1987. Az adott témához jól használható forrást jelentenek Cicero újabban magyar nyelven is olvasható perbeszédei. Vö.: *Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei*. Ford. Nótári Tamás. Szeged, 2010.

³ A Bona Dea-botrány vallási vétséget jelentett, ugyanis az istennő tiszteletére rendezett ünnepségen csak nők lehetek jelen. A Caesar házában megrendezett ünnepre Clodius női ruhában belopózott, hogy Caesar feleségével találkozhasson. A jelzett skandallum ügyében a *pontifex maximus*nak kellett döntenie, és ez éppen Caesar volt. A kérdéshez lásd még: Utcenko, Sz. L.: *Julius Caesar*. Budapest, 1983. 102. skk.; Köves-Zulaf, Thomas: *A játékrontó Clodius – Cicero halálos ellensége*. In: Havas László (szerk.): *Cicero öröksége*. Agatha I, Debrecen, 1995. 5–16.

⁴ Módszereiről részletesebben lásd Benner: *Die Politik des P. Clodius Pulcher*, 108–224.

⁵ A Bona Dea-botrány miatt közelebbi kapcsolatba is kerültek, Caesar mint a vallás legfőbb vezetője – meglepő módon – nem szavazott Clodius bűnösségére, sőt a továbbiakban is segítette a néptribunusi tisztség megszerzésében.

⁶ Plutarchos, Caesar, illetve Cicero életrajzában számos konkrétumot elmesél vele kapcsolatosan, további adalékokkal szolgál Appianos: *Római polgárháborúk*. 2., 23. skk.

A *gens* Claudia hagyományos tekintélye, valamint nagyszámú *cliense* révén igen hatékonyan beavatkozott Róma bel- és külpolitikájába; ugyanezt tette Keleten is,⁷ mégpedig fokozott intenzitással, ahol akkoriban a későbbi triumvir, Cn. Pompeius tevékenykedett. A nemzetség különleges függőségi kapcsolatait részben a katonai szolgálat, részben a tartományi kormányzás során alakította ki, miközben fokozott figyelmet fordított az anyagi haszonszerzésre, ami különféle pénzkölcsönöket és uzsoraügyleteket jelentett. A *gens* Claudia patronatusa a görögül beszélő keleti medence felett fokozatosan épült ki; elsőként Dél-Itália, Szicília, Görögország, majd tovább a Fekete-tenger vidékén és Kelet felé terjeszkedett a cliensi hálózat.

P. Clodius Pulcher első fontos feladatát Q. Marcus Rex alatt⁸ kapta; ez a Cilicia tartomány körül garázdálkodó kalózok elleni hadjárat vezetése volt.⁹ Clodius a Földközi-tenger keleti vizein – útban Szíriából hazafelé –, Ciprus közelében a kalózok fogságába került.¹⁰ A váltságdíj előteremtésében azonban kevésbé volt szerencsés, mint Caesar, bár számos segélykérő levelet küldött a szövetséges területekre. A fogságból Cn. Pompeius mentette ki, a kalózok abban reménykedve engedték el, hogy a győztes hadvezérnél (Pompeius) szöszlőt találnak Clodiusban. Keletre egyébként azért ment, hogy sógorának, Lucullusnak a seregében Pompeius érdekében agitáljon. Lucullus – Sulla egykori *quaestor* – ragyogó hadvezéri kvalitásai és teljesítménye ellenére sem Rómában, sem pedig hadserege körében nem volt népszerű. Ebben közrejátszott az is, hogy mindig szigorú fegyelmet tartott, nem engedte meg a katonáknak a szabad rablást, sőt a térségben gátat vetett a római adószedők és uzsorások féktelen garázdálkodásának is. Ez utóbbival kihívta maga ellen a római lovagok gyűlöletét. Megjegyzendő, hogy Lucullus és Pompeius már korábban is, Sulla kedvenceiként is rivalizáltak egymással.¹¹

Clodius Pulcher fivére¹² keleti kapcsolatait remekül kihasználta, az anyagi előnyök mellett kifejezetten élvezte a felforgatást és a zavarkeltést, ennek köszönhetően beavatkozott az

⁷ Ténykedésük részletes vizsgálatáról lásd Rawson, Elisabeth: *The Eastern Clientelae of Clodius and the Claudii*. Historia, 22. évf. (1973) 219–234. Caesar idejében három Clodius fivér, Appius, Caius és Publius a legkiemelkedőbb.

⁸ Kr. e. 68-ban *consul*, 67-ben *proconsul*ként Cilicia helytartója, akit azért küldtek oda, mert a kalózkérdés megoldása végképp halaszthatatlanná vált. A helyzetet súlyosbította, hogy a kalózok szövetkeztek a Rómával háborút folytató Mithridatésszal, illetve korábban a Hispániában tevékenykedő Q. Sertoriusszal, aki Marius követője volt, és így ez a kapcsolat szintén veszélyes lehetett Róma számára. A kalózkérdéshez bővebben lásd, Maróti Egon: *Kalózkodás a római polgárháborúk korában*. Budapest, 1972. (Apollo Könyvtár 1.) Nem tudjuk pontosan, hogy milyen címet kapott Clodius Pulcher, azt viszont igen, hogy a Kr. e. 68–67-es években Nisibis körzetében tartózkodott, és titokban vizsályt szított Lucullus és katonái között, amit a következő források igazolnak: Cicero, *Har. resp.*, 42.; Plutarchos, Lucullus, 34., 1-2.; Dio Cassius 36., 14., 3-4. és 17., 2.

⁹ A kalózok ténykedésének veszélyességéhez lásd: Maróti: *Kalózkodás a római polgárháborúk korában*, 73–78.

¹⁰ Ez az eset Kr. e. 65. körül történt; hasonló kalandba keveredett Iulius Caesarral is. Vö.: Plutarchos: *Caesar*, 1–3. Később, amikor Clodius néptribunus lett (Kr. e. 58.), emlékezve erre az esetre, valamint az egyiptomi uralkodó, Ptolemaios fukarságára, aki váltságdíjként mindössze két talentumot küldött, megszavaztatta, hogy az ifjabb Catót küldjék Ciprusra, és ő vegye át a szigetet Róma örökségéért Ptolemaiostól. Lásd még: Appianos: *Római polgárháborúk*, 2., 23.

¹¹ Lucullus Pompeius, Sulla és Q. Sertorius mellett a század első felének legnagyobb hadvezére, bátor, egyenes jellemű és művelt politikus. Bukása jellemző kortünete a köztársaság válságának és a korabeli anarchikus és korrupt politikai életnek.

¹² A fivér: Appius Clodius. Kr. e. 69-ben, Mithridatés legyőzése után őt küldte Lucullus Tigranéshez, aki a legyőzött király veje volt, követelve a kiadatását. Plutarchostól megtudjuk (Lucullus 21), hogy

odaküldött római hadvezérek, Pompeius és Lucullus keleti ügyleteibe is, kezdetben és átmenetileg Pompeius oldalán. Kr. e. 59-ben feltűnik a neve egy keleti *legatio* kapcsán, amikor – tekintettel régi kapcsolataira – ő tárgyalta Arménia királyával, Tigranésszel.¹³ 58-ban *tribunus plebisként* javaslatot terjesztett be arról, hogy Ciprus szigetét csatolják Cilicia római tartományhoz, mert ez a lépés gazdasági szempontból előnyös lett volna Róma számára.¹⁴ Az indítványt Clodius személyes bosszúja motiválta, és a Ptolemaiosok ellen irányult, mivel szerinte azok konspiráltak a kalózzokkal.¹⁵ Ugyancsak beleavatkozott a Byzantion városát érintő ügyekbe is, 58-ban javasolta azoknak a byzantioni menekülteknek a hazajuttatását, akik a mithridatési háborúk alatt kényszerültek hazájuk elhagyására.¹⁶ Pompeiust is érintette az a látványos akciója, amikor 58-ban Rómában megszervezte az ifjú Tigranés szökését¹⁷ azzal a céllal, hogy a felelőtlen ifjú további bonyodalmakat okozzon Keleten, ami erősíti Róma pozícióit, és ez a zavaros helyzet előnyökkel járhat a Claudiusok számára is. Szintén beleszólt Galatia és Syria ügyeibe, elmozdította hivatalából a pessinusi Magna Mater papnőjét, és a tisztséget a királyi címmel együtt pártfogoltjának, Galatia *tetrarchájának*, Brogitarusnak juttatta.¹⁸

Jellemző Clodius magatartására és politikai megbízhatóságára, ahogyan kihasználta Lucullus és Pompeius ellentétét. Plutarchosnál a következők olvashatók: „Pompeius az elszenvedett kudarcok és visszautasítások után kénytelen volt a néptribunusokhoz folyamodni, és a fiatal politikusok segítségét igénybe venni. Ezek közt a legvakmerőbb és legarcátlanabb, Clodius, melléje szegődött, és kiszolgáltatta a köznép szeszélyének; méltóságán aluli civódásokba keverte a Forumon, és magával hurcolva felhasználta mindannak a törvényjavaslatnak a megszavaztatásában, amelyeknek érdekében Clodius beszédeket tartott, hogy a nép kegyét hajhássza és hízelegjen neki. Sőt, ezenfelül ezért még jutalmat is követel tőle, mintha nem is a megrontója, hanem jötevője volna, s ezt meg is kapta, mert Pompeius cserbenhagyta Cicerót, aki barátja volt, és akinek politikailag legtöbbet köszönhetett.”¹⁹

miközben várta, hogy fogadja a király, kihasználta az időt: „Közben több főembert megnyert magának, akik csak látszatra engedelmességek Arménia uralkodójának; köztük Zarbinost, Gordüéné királyát is; ezenkívül sok leigázott városnak, amelyek titokban követeket küldtek hozzá, megígérte Lucullus segítségét, bár meghagyta nekik, hogy egyelőre maradjanak nyugton.” (Ford. Máthé Elek.)

¹³ Cn. Pompeius Kr. e. 66-ban legyőzte VI. Mithridatést, aki ezután bosporusi birtokaira menekült. Veje, Tigranés, Arménia királya meghódolt Pompeiusnak, aki visszaadta neki a királyságát, sőt elismerte Róma barátjának. Állama azonban többé már nem nyerte vissza korábbi jelentőségét. Pompeius 64-ben bevonult Szíriába, arra hivatkozva, hogy Tigranés behódolása után annak korábbi hódításai Rómát illetik. A követség és a tárgyalás lényegében formális volt, különösebb eredménnyel nem járt.

¹⁴ A keleti tartományokhoz lásd: Ranovics, A. B.: *A római birodalom keleti tartományai*. Budapest, 1956.

¹⁵ Lásd a 9. jegyzetet.

¹⁶ Ezek kíséretét Catóra kívánta bízni, hogy őt Rómától minél távolabb tudhassa.

¹⁷ Pompeius a 3. mithridatési háborút Kr. e. 64-ben sikeresen lezárta, az ifjú Tigranést hadifogolyként magával vitte Rómába, és ott diadalmenetében felvonultatta; Clodius az ő megszöktesésében segédkezett.

¹⁸ Bővebben lásd Köves-Zulauf: *A játékrontó Clodius*, 5–16.

¹⁹ Plutarchos: *Pompeius*, 46. (ford. Máthé Elek); Cicero helyzetéhez lásd még: Stroh, Wilfried: *Cicero. Redner, Staatsmann, Philosoph*. München, 2008. 33–44.

A Kr. e. 58-as évre ismertségének és népszerűségének köszönhetően – jóllehet nem egészen szabályosan, Caesar, illetőleg a triumvirek segítségével²⁰ – néptribunusi hivatalt nyert Clodius.²¹ Ebben a tisztségében több törvényjavaslatot is beterjesztett – köztük olyanokat is, amelyek Caesar számára is előnyösek voltak, illetve a nép érdekeit szolgálták, továbbá a *senatus* ellen irányultak: 1. Eltörölte a szegény plebejusok számára havonta osztott gabonáért járó térítést. 2. A *lex Aelia et Fufia* hatályon kívül helyezésével²² megtiltotta a *senatusi* ülések előtt az égi jelek megfigyelését, ezekkel ugyanis manipuláltak, és a *senatus*-nak nem tetsző törvényjavaslatok tárgyalását megghiúsították. 3. Visszaállította a Catilina-összeesküvés idején betiltott *collegiumokat*²³ – ezek a *plebs* szakmáknénti tömörülései voltak –, amelyeket a politikai szerveződések fórumaiként is felhasználtak, és ahol a rabszolgák is szerepet kaptak.²⁴ 4. Korlátozta a *ensorok*nak azt a jogát, hogy a *senatusi* névjegyzékből törölhessenek valakit,²⁵ ezt a lehetőséget ugyanis a korábbi gyakorlat a *populerezzel* együttműködő *senatorokkal* szemben alkalmazta. Cicero Sestius érdekében elmondott beszéde szerint (24, 33) az 58. év két *consuljával* – Gabinius és Calpurnius Piso – alkut kötöttek, melynek értelmében hivatali évük lejártával, megfelelő katonai és pénzügyi feltételek mellett megkapják az általuk választott provincia helytartóságát.

Nagy visszhangot váltott ki a *Lex Clodia de capite civium* néven ismert törvényjavaslatnak az elfogadtatása, amely azon polgárok ellen irányult, akik törvényes bírói eljárás nélkül végeztettek ki római polgárokat, s az érintett személyek törvényen kívül helyezését rendelte el. A visszaható hatállyal meghozott törvény²⁶ nem nevezte meg Cicerót, de a célszemély ő volt.²⁷ Cicero érintettsége egyértelmű volt – csupán a neve hiányzott a javaslatról –, ő ugyanis mint a 63. esztendő egyik *consulja* meglehetősen radikálisan lépett fel Catilina összeesküvő társaival szemben.²⁸ A törvényjavaslat elfogadása és a száműzetés körülményei körül több ellentmondás is felfedezhető. Ezek a tények is mutatják a válság századának törvénysértéseit, a köztársaság alkotmányának nem megfelelő működését, a tisztségviselők önkényeskedéseit.²⁹

²⁰ A Kr. e. 62-ben történt Bona Dea-botrány kapcsán is Caesar segített Clodiusnak, ugyanis *pontifex maximus*ként ő volt illetékes vallási vétségekben ítélni. A néptribunusi hivatal elnyerése érdekében Clodius átment egy plebejus nemzetségbe, a Claudiusból a Clodiusba. E jogi aktus neve *arrogatio*. Lásd még: *Caesars Zuständigkeit und Stellung als Pontifex Maximus*. In: Huber, Gustav: *Untersuchungen zu Caesars Oberpontificat*. Ph. Diss. Tübingen, 1971. 58–67.

²¹ Tribunusi működéséről átfogó képet ad: Tatum, W. Jeffrey: *The Patrician Tribune Publius Clodius Pulcher*. Chapel Hill – London, 1999.

²² Cicero: *Pro Sestio*, 33., 56.

²³ Cicero: *Pro Sestio*, 55.

²⁴ A *collegiumokat* különösen jól kihasználta Clodius Pulcher, ezek mindegyikében elhelyezte a maga embereit, akiknek a segítségével gyorsan és sikeresen mozgósított.

²⁵ Cicero: *Pro Sestio*, 55.

²⁶ A visszamenőleges hatály különösen feltűnő, ugyanis a római törvényhozás – ahogyan általában másutt is – mindig a gyakorlatot követte, ilyen módon a törvények mindig a jövőre vonatkoztak. Megjegyzendő, hogy ebben az esetben éppen öt év telt el a kifogásolt cselekmény és törvény beterjesztése között.

²⁷ Clodius és Cicero kapcsolatához lásd még: Winsor: *Gendering Clodius*, 335–359.

²⁸ A körülményeket jól elemzi Drummond, Andrew: *Law, Politics and Power*. (Historia Einzelschriften 93.) Stuttgart, 1995.

²⁹ A köztársaságkori hatalomértelmezéshez lásd Drogula, Fred K.: *Imperium, Potestas and the Pomerium in the Roman Republic*. Historia, vol. 56. (2007) 419–435.

Nézzük meg részletesebben az eset körülményeit, noha a kérdés vizsgálatát nehezíti az a tény, hogy a vonatkozó források elsősorban magától az érintettől, Cicerótól származnak, így objektivitásuk megkérdőjelezhető. (A vonatkozó részleteket magyarul, saját fordításomban idézem.) Nem kevésbé bonyolult feladat P. Clodius Pulcher értékelése sem, aki – előkelő származása ellenére – gátlástalan demagóg volt, minden eszközt felhasznált a hatalom és támogatottság megszerzésére, s nem volt idegen tőle a nyílt agresszió, a felforgatás, az alattomos konspiráció, fegyveres bandáival utcai összecsapások provokálása sem. Clodius botrányos politizálásában jelentős mértékben épített a *plebsre*, illetőleg a társadalom lecsúszott, eladósodott alsó rétegére, ez utóbbiak határozottan aktivizálódtak a válság időszakában,³⁰ különösen a választási versengésben. Figyelemreméltó viszont az a körülmény is, hogy Cicero mint *consul*, tehát az *imperium maius* birtokosa, továbbá a *senatus consultum ultimum* biztosította rendkívüli teljhatalom birtokában³¹ Kr. e. 63-ban leleplezte a szervezkedést. Az összeesküvés Rómában elfogott vezetőit (P. Cornelius Lentulust, a Kr. e. 71. év *consulját*, P. Gabinius Capito *senator*t és három lovagot) kivégezték, a catilinarisuk seregét C. Antonius *consul* Etrúriában, Pistoria mellett szétverte. A csatában maga Catilina is életét vesztette.

Az összeesküvés vezetőinek bírói ítélet nélkül való kivégeztetése valóban radikális lépés volt, de ezt maga a rendkívüli helyzet indokolta.³² A törvényhez csatoltak továbbá egy olyan záradékot is, miszerint tekintsék a haza ellenségének azt, aki ezt a döntést a későbbiekben érvényteleníteni akarná.³³ Cicero azzal a váddal, miszerint az összeesküvők a köztársaság megdöntésére és a város felgyújtására készültek, átmenetileg maga mellé tudta állítani a közvéleményt, sőt a *senatus* kitüntette a *pater patriae* („a haza atyja”) címmel is. Q. Metellus néptribunus már a *consulsága* idején fellépett Cicero ellen a „törvénytelen” kivégzések miatt. A néptömeg minden hasonló esetben könnyen befolyásolható, így – a Gracchusokhoz hasonlóan – kultikus külsőségek között sokáig ápolták a népi hőssé magasztosult Catilina emlékét.

Nem mellőzhető ellenben az eset néhány további körülménye sem. Cicero 63-ban, *consulsága* lejártával – szokásos módon – beszédet kívánt intézni a néphez, ezt azonban ellenségei megghiúsították. Csupán az ilyen esetekben szokásos eskü letételét engedték meg neki, ami arról szólt, hogy tisztségviselése alatt nem sértette meg a törvényt. Ez a körülmény is ellentmondásban állt a folytatással, hiszen esküvel állította, hogy nem sértett törvényt, amit el is fogadott a népgyűlés. Cicero az eskütételt – ravasz módon – beszéddé formálta, kiemelve az összeesküvés elfojtásában játszott szerepét, amivel – jellemzően a tömeg ingatagságára – sikerült megnyernie az összegyűlt nép rokonszenvét. A Catilina-féle összeesküvés programját és társadalmi bázisát illetően hiányosak és ellentmondásosak a források. Cicero Catilina ellen mondott beszédeiben ellenfelét igyekszik befeketíteni, to-

³⁰ Bővebben lásd: Perelli, Luciano: *Il Movimento Popolare nell'Ultimo Secolo della Repubblica*. Paravia, 1982.; Jakobson, Alexander: *Elections and Electioneering in Rome. A Study in the Political System of the Late Republic*. (Historia Einzelschriften 128.) Stuttgart, 1999.; Jehne, Martin: *Demokratie in Rom? Die Rolle des Volkes in der Politik der Römischen Republik*. (Historia Einzelschriften 96.) Stuttgart, 1995. A *plebsnek* a választási kampányban való felhasználásához lásd még: *Hogyan nyerjük meg a választásokat? Quintus Tullius Cicero: A hivatalra pályázók kézikönyve*. Szeged, 2006. (Ford. Nótári Tamás.)

³¹ Ez gyakorlatilag dictatori jogkört jelentett. Lásd még: Mitchell, Thomas N.: *Cicero and the Senatus Consultum Ultimum*. Historia, vol. 20. (1971) 47–61.; az alkotmányos és gyakorlati szempontokhoz vö. még Drummond: *Law, Politics and Power*, 108–113.

³² A kérdéshez bővebben lásd: Drummond: *Law, Politics and Power*, 108. skk.

³³ Cassius Dio, 47., 32.; lásd még: Utcenko: *Julius Caesar*, 92. skk.

vábbbá a saját szerepét próbálja felnagyítani, illetőleg intézkedéseit igazolni. A történetíró Sallustius monográfiája a vádbeszédnél természetesen tárgyilagosabb, viszont nagy hangsúlyt helyez Iulius Caesar tisztázására. Caesarnak igazolható módon nem volt köze az összeesküvéshez, viszont Cicero – talán kissé elhamarkodott – döntése ellenében azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a vádlottakat állítsák bíróság elé.

A Cicerót élesen támadó néptribunus, Metellus Celer számított a 62-ben *praetorrá* választott Iulius Caesar támogatására is.³⁴ 62-ben perek indultak Catilina volt hívei ellen, de még ezeknél is súlyosabb feszültséget okozott a hadseregével hazatérő Pompeius. Ez utóbbi sokakat meglepett lojalitásával és törvénytisztelő magatartásával, ugyanis miután 62 decemberében Brundisiumban partra szállt, katonáit elbocsátotta anélkül, hogy a *senatussal* vagy a néppel bármilyen intézkedést megszavaztatott volna. A Catilina-féle összeesküvés kapcsán kiemelendő viszont a *senatus* következetes szigora azon vádaskodások ellen, amelyek valakit részvétellel gyanúsítottak; ezért például szigorúan megbüntették Lucius Vettius-t és Quintus Curius-t, akik Caesart akarták ebbe a gyanúba keverni.³⁵ Ezt a rendkívüli felhatalmazással és a *senatorok* szavazatával megerősített cicerói döntést írta felül Clodius néptribunusként megszavaztatott törvénye Kr. e. 58-ban, mégpedig – szokatlan módon – visszaható hatállyal. A beterjesztett javaslatot nem a *comitia* (népgyűlés), hanem a *concilium* (a *plebs* gyűlése) szavazta meg a fórumon, vagyis Clodius támogatói.³⁶ A nyomaték kedvéért Gabinius összehívta a köznépet (*contio plebis*), és bejelentette, hogy a *senatus* elvesztette politikai jelentőségét, a lovagrendet – a 63. év történései miatt – bosszúval fenyegette, továbbá *edictummal* száműzetésbe küldte a Cicero érdekében buzgólkodó L. Aelius Lamiát.³⁷ A *consulok* megparancsolták a *senatoroknak*, hogy a Cicero miatt felöltött gyászruhájukat cseréljék szokványos öltözékre. A Sestius érdekében elmondott beszéd szerint (39.) Clodius a *plebs* gyűlésein azt hangoztatta, hogy a triumvirekkel egyetértésben járt el, jóllehet hármójuk közül hivatalosan egyik sem nyilvánított véleményt. Cicero viszont bízott Pompeius remélt segítségével, aki azonban féltve személyes biztonságát, valamint a hármas szövetséget, vidéki birtokára vonult vissza.

Erről a Cicero ellen beterjesztett törvényről alapos elemzést adott Philippe Moreau.³⁸ Kettőjük kapcsolatához, ami nem volt mindig ellentétes, további adalékkal szolgál még Plutarchos Cicero és Caesar életrajza is.

Clodius, hogy eljárása legitimnek tűnjön, összehívta a népgyűlést, és ott nyilvánosan megkérdezte a *consulokat* és Caesart, hogy mi a véleményük a *catilinariusok* 63. december 5-én történt kivégzéséről. Gabinius és Piso törvénytelennek minősítették Cicero eljárását, mivel az valóban bírói ítélet nélkül, sőt a néphez való fellebbezés lehetőségének (*provo-*

³⁴ Iulius Caesar tisztelte Cicerót, a művelt és befolyásos szónokot és senatort szívesen látta volna hívei között is, de Cicero – ebben legalább következetes maradt – Pompeius mellé állt. Caesarról különböző véleményeket fogalmazott meg, nyíltan óvatosabb volt, a leveleiben és a Caesar halála utáni nyilatkozataiban azonban élesen bírálta.

³⁵ Caesar a *catilinariusok* esetében – ellentétben Cicero radikális megoldásával – a bírósági kivizsgálást javasolta, erre alapozták ellenségei a gyanúsítást.

³⁶ Lásd Livius 25., 49. A kifejezetten személyre vonatkozó törvény meghozatalát már a XII táblás törvény is tiltotta: „Ne javasoljanak privilegiumokat. A polgár életéről másutt, mint a nagy népgyűlésen ne döntsének.” (IX. tábla 1-2., ford. Zlinszky János), hivatkozik erre Cicero, *de leg.* 3., 15.; 3., 4., 11. Lásd még: Belicken, Jochen: *Lex Publica. Gesetz und Recht in der Römischen Republik.* Berlin–New York, 1973. 205. skk.

³⁷ Cicero: *Pro Sestio*, 28.

³⁸ Moreau, Philippe: *La Lex Clodia sur le bannissement de Cicéron.* Athenaeum. Studi di letteratura e storia dell'antichità, vol. 75. (1987) 465–492.

catio ad plebem) mellőzésével történt, a többletjogot biztosító *senatus consultum ultimum*ról azonban megfeledeztek. Ami Caesar állásfoglalását illeti, ő kiemelte, hogy a halálbüntetést már akkor is ellenezte, viszont helytelennek tartaná a törvény visszaható hatályú alkalmazását, ez utóbbit a *senatorok* is határozottan sérelmezték. Iulius Caesar mérsékelte, kompromisszumos állásfoglalása többek szemében őt magát is gyanússá tette. A kérdéses törvényjavaslat beterjesztésének éve 58, de amint Cicero Atticushoz³⁹ intézett leveléből kiderül, ő már azelőtt önként távozott Rómából,⁴⁰ annyira egyértelműnek tűnt, hogy Clodius akciója sikerrel jár, utólag azzal magyarázva sietős távozását, hogy maradása polgárháborús helyzethez vezethetett volna:⁴¹ „Nyomban eltávoztunk Vibóból.⁴² Híre jött ugyanis a romlásunkra hozott törvényjavaslatnak; úgy hallottuk, hogy abban rögzítették, hogy csak ötszáz mérföldön túl tartózkodhatok, s onnan nem térhetek vissza. Még a szavazást megelőző napon – nehogy Siccát baj érje – sietve Brundisium felé vettem utamat.”⁴³ A levélben említett Sicca birtokán szállt meg Cicero. Clodius, amint értesült Cicero „önkéntes” távozásáról, gyűlésbe hívta a csőcseléket, és megszavaztatta velük Cicero száműzetését,⁴⁴ megtoldva azzal a záradékkal, hogy senki ne merje őt befogadni vagy visszahívását megkísérelni. Jóllehet ez az eljárás minden törvényes formát nélkülözött, Cicero mégis aggodott vendéglátója miatt. Arról is értesült barátjától, hogy Clodius a törvényjavaslatot különleges szankcióval is megtoldotta. Idézzük fel azokat a Cicero részleteket, ahol a kérdéses törvényről beszél: „De hát te azt írtad nekem, hogy Clodius a *Curia* ajtajára kifüggesztette, hogy a törvénynek a záradékát sem előterjeszteni, sem megvitatni ne legyen szabad, akkor hát hogyan gondolja Domitius,⁴⁵ hogy előterjesztést tesz?”⁴⁶ Szintén erre a tényre utal Cicero visszatérése után a *senatusban* mondott beszédében is: „Mikor egy néprövidítés vétőt emelt, és idézte a hírhedt pontot, hogy senki ne tegyen előterjesztést, a javaslatot ne vitassa, ne szóljon hozzá, ne szavaztassa meg, ne jegyeztesse fel.”⁴⁷

Clodius a törvényjavaslat megszövegezését egy jogban jártas emberre bízta – Sextus Clodiusra –, aki úgy tűnik, változtatott Clodius eredeti szövegén. Erre a Clodiusra vonatkozik Cicero következő megjegyzése: „Ezt a törvényjavaslatot fogalmazta meg neked Clodius, amely mocskosabb, mint maga a nyelve, hogy száműzzék azt, akit nem ítélték száműzetésre

³⁹ A bankárként is ismert gazdag római lovag ellentmondásos tevékenységéről részletes elemzést ad: Perlwitz, Olaf: *Titus Pomponius Atticus*. (Historia Einzelschriften 58.) Stuttgart, 1992. Vö. még: Welch, Kathryn E. T. *Pomponius Atticus: a banker in Politics?* Historia, vol. 45. (1996) 450–471.

⁴⁰ Az eseményekről lásd még Lacey, Walter K.: *Cicero and the End of the Roman Republic*. New York, 1978. 52–78.

⁴¹ Cicero: *Pro Sestio*, 43. Cicero később, egyik Atticushoz címzett levelében (3., 15.) beismeri, hogy taktikai hiba és elhamarkodott lépés volt a sietős távozása, ugyanis a neve nem szerepelt, tehát lényegében *indamnatus*ként (nem elítélt), önként vonult száműzetésbe.

⁴² A bruttiusok városa, amit a rómaiak másként Valentianának, a görögök Hippónak vagy Hipponiumnak neveztek.

⁴³ Cicero: *Ad Atticum*, 3., 4.

⁴⁴ Magát a száműzetést Cicero nem feltétlenül tartotta főbenjáró büntetésnek; a Caecina érdekében elmondott beszédében a következőképpen nyilatkozott: „Ami a száműzetést illeti, célzata világosan érthető. A száműzetés ugyanis nem büntetés, hanem a büntetéstől való menedék és védelem. Tudniillik, akik valamilyen büntetés vagy veszedelem elől el akarnak menekülni, földet cserélnek, vagyis megváltoztatják a lakó- és tartózkodási helyüket”. (*Pro Caecina*, 100.) Ugyanehhez lásd még: *Humanitas and punishment: exile*. In: Baumann, A. Richard: *Human Rights in Ancient Rome*. London–New York, 2000. 44–46.

⁴⁵ Domitius Ahenobarbus, Cicero barátja, az akkori praetor.

⁴⁶ Cicero: *Ad Atticum*, 3., 15., 6.

⁴⁷ Cicero: *Post reditum senatui gratias agit*, 4., 8.

[ti. bírósági eljárással]. Sextusom, már engedd meg, minthogy ingyenc vagy, és ezután is megnyalod az ujjad: a nép elé lehet terjeszteni vagy szóban valahogy elrendelni vagy szavazással megerősíteni azt, hogy ami nem történt meg, az megtörtént legyen? Ezen firkálmány révén [...] megsemmisítetted az államot. Te ugyanis nem tudtál a törvények megfogalmazásához folyamodni, mint mások [...] végül még a zsákmány felosztásához sem voltál képes a gladiátorodon kívül más felvásárlót vagy kezeset találni.”⁴⁸ Ugyanennek az írásnak egy másik részletében⁴⁹ a következő olvasható: „Erről a törvényről beszélünk tehát, úgy, mintha szabályszerűen terjesztették volna elő,⁵⁰ amelynek ha csupán egy részét érintette vagy említette volna valaki, ahol csak megjelent, visszautasítva és lehurrogva távozott?”

A száműzött befogadásának megtiltására utal a következő megjegyzés: „Azt terjesztetted elő ellenem, hogy ne fogadjanak be, akiről te magad azt sem mondhattad, hogy nem maradhatok Rómában.”⁵¹ A következő megjegyzés Cicero házára vonatkozott: „Hogyan? Éppen az, amit most a *pontifexek* előtt előadsz, hogy felszentelted a házamat, hogy a birtokomon emlékművet emeltél, szobrot állítottál, s ezt egyetlen rövid törvényjavaslat alapján, ez szerinted ugyanaz, amit ellenem előterjesztettél.”⁵²

Az említett törvényjavaslatot Cicero a *rogatio* – a törvény betervezésének hivatalos megnevezése – után pejoratív módon *rogatiunculának* nevezte. Az első szavazó nevét is ismerjük, ez Fidulius volt,⁵³ ő Clodius megbízható embere, akire a szavazást felügyelő elnök is emlékezett. Nevét – a római törvényhozási gyakorlatnak megfelelően – a törvény fejlécére is felírták, így később hiába próbálta tagadni részvételét a gyűlésen, pedig azt is állította, hogy a kérdéses időben nem tartózkodott Rómában.⁵⁴

Clodius a tömeg tájékoztatása és az előkelők megfélemlítése célzatával mindenhova kihelyeztette a törvénytáblákat. A törvényjavaslat megszavazásának időpontja meglehetősen bizonytalan. Cicero távozása március 19-én, Minerva ünnepnapján történt.⁵⁵ A törvény betervezése és kihirdetése között eltelt időre nem adnak magyarázatot az antik források. Talán arra kellett idő, hogy Clodius és társai reagáljanak Cicero „idő előtti” távozására. Ráadásul a betervezés után további „időhúzás” is történt, Clodius ugyanis változtatott a szövegen. A fentebb idézett, Atticusnak szóló levél⁵⁶ április elején 11-én vagy 12-én kelt, amikor Cicero már Sicca birtokán tartózkodott. A törvény kihirdetése április 3. és 5. között lehetett. Április 29-én, amikor Cicero Brundisiumból távozott, már biztosan hatályban volt a törvény, és erről ő is értesült.

A törvény kapcsán néhány figyelemreméltó szempont vetődik fel. A Catilina-féle összeesküvés 63-ban zajlott, tehát a szóban forgó törvény múltbeli eseményekre vonatkozott, és Clodius visszaható hatállyal alkalmazta. A római joggyakorlat szerint a törvények a jövőre vonatkoznak, és ennek megfelelően azokat feltételes jelleggel fogalmazták meg. A cél látha-

⁴⁸ Cicero: *De domo sua*, 18.

⁴⁹ Cicero: *De domo sua*, 19., 50.

⁵⁰ A köztársaságkori Rómában a törvényjavaslatok betervezésének és megszavazásának szigorúan kötött módja volt; a népgyűlési szavazást megelőzően huszonnégy nappal írásban ki kellett függeszteni a készülő törvény szövegét.

⁵¹ Cicero: *De domo sua*, 9., 61.

⁵² Cicero: *De domo sua*, 20., 51.

⁵³ Lásd még ehhez: Cicero: *De Domo sua*, 30., 79–80., 31., 82.

⁵⁴ Hasonló alibivel állt elő Clodius Pulcher is a Bona Dea-botrány idejére, ezt cáfolta meg Cicero; ekkor kezdődött kettőjük ádáz ellenségeskedése.

⁵⁵ Plutarchos: *Cicero*, 31., 6.

⁵⁶ Cicero: *Ad Atticum*, 3., 4.

tóan nem csupán Cicero eltávolítása, hanem teljes megalázása és megsemmisítése volt.⁵⁷ Amikor Cicero a visszatérése érdekében érvel, éppen az eljárás szabálytalanságát, azaz a szabályos szavazást hiányolja, illetőleg vitatja Clodius tiszttségének legitimitását is.⁵⁸ Ugyanakkor Clodius is éppen a szabályos bírósági eljárás mellőzését róttá fel Cicerónak. A száműzetésre vonatkozóan a szokásos kifejezés „*aquae et igni interdictio*” (tűztől és víztől való eltiltás) egyfajta véglegességet is sugall. Az elítélt befogadására vonatkozó tilalom és szankció is belekerült a záradékba. A törvény rendelkezett továbbá Cicero javainak a nép számára történő elkobzásáról, illetőleg árverésen való értékesítéséről. Az árverés irányítója – meglepő módon – éppen maga Clodius lett, ő vette listára a jelentkezők nevét és a vásárolt holmikat. A részletes lebonyolítás vonatkozásában számos pont bizonytalan, Cicero utalásából arra lehet következtetni, hogy több vásárló is lehetett, továbbá a törvényhez feltehetően részletes végrehajtási utasítás is készült. Cicero palatinusi házát – amit személyes szimbólumnak tekintettek – a törvény lerombolni rendelte, ami pusztá formalitássá vált, mivel már Cicero távozásának estéjén felgyújtották. A törvény a megmaradt romok eltakarításáról is rendelkezett, továbbá előírta, hogy a ház helyén Libertas istennőnek emeljenek szentélyt. Mindennek a felügyelője szintén Clodius volt, akinek azt is megengedte a törvény, hogy mint a munka elvégzettetőjének, szerepeljen a neve az épület falába vésve.⁵⁹

Teljesen szokatlan módon arra is kitér a törvény, hogy megakadályozza a hatálytalánítására, illetőleg Cicero visszahozására irányuló kísérleteket. Ez annál is meglepőbb, mert a törvények az idők folyamán változtak, egyeseket hatályon kívül helyeztek, kiegészítettek, részben vagy egészében átírtak. Teljesen szokatlan volt tehát az efféle tiltás. Cicero maga – amint a fentebbi részletek is bizonyítják – többször hivatkozik erre, idézi is a törvényt. Az már kérdéses lehet, mennyire pontosan teszi ezt, nem egyszer változtat, ha valamit hangsúlyozni kíván, illetőleg a saját szempontjait szeretné kiemelni. Természetesen az is tisztázandó lenne, hogy barátai a törvényjavaslat mely változatát juttatták el hozzá, visszatérésekor ugyanis már eltűntek a táblák, bár Plutarchos (Cicero 33) nem így tudja. Az első szavazó, Fidulius nevét ugyan ismerte, ez az eredeti szöveg ismerete mellett szól, de az is elképzelhető, hogy barátaitól értesült erről. Kérdéseket vet fel a *velitis – iubeatis* formula, akarjátok, parancsoljátok, azaz, hogy kérdés vagy parancs formában fogalmazódott-e a törvény-szöveg, ami a tiszttségviselő és a nép kapcsolatára is utalhat. Egyébként a törvények jellemző megfogalmazási módja *imperativus*, tehát parancsoló volt.

Figyelemreméltó az a körülmény is, hogy miként viszonyultak a triumvirek Clodius önkényes eljárásához. Fontos és egyben jellemző is a nép, a tömeg állásfoglalása. A késő köztársaságkori viszonyokról jó elemzést ad a választásokat és a választási rendszert vizsgáló munkájában Alexander Jakobson.⁶⁰ Clodius demagóg politikája igen kedvező visszhangra talált a városi *plebs* soraiban,⁶¹ de jelentős kapcsolatok fűzték őt bizonyos arisztokrata körökhöz is,⁶² befolyása itt sem lebecsülendő. A hatalom legfőbb letéteményese a nemrég lét-

⁵⁷ Az elítélés körülményeihez lásd még Appianos: *A római polgárháborúk*, 2., 15.

⁵⁸ Patrícusként töltött be néptribunusi tiszttséget, amit csak úgy nyerhetett el, hogy Caesar segítségére volt egy gyorsított eljárásban, amelynek során egy plebejus örökbe fogadta őt, így változott a neve Claudiusról Clodiusra.

⁵⁹ Clodius több ízben is támadta a hagyományos vallást, részben mivel élvezte a botránykeltést, továbbá valószínűleg felismerte annak a közösséget összetartó szerepét.

⁶⁰ Jakobson: *Elections and Electioneering in Rome*, i. m.

⁶¹ A köznép szerepéről átfogó elemzést ad Jehne: *Demokratie in Rom*, i. m.

⁶² Lásd: Jakobson: *Elections and Electioneering in Rome*, 32–33., 42–43., 56., 172., 207., 228; vö. még: Benner: *Die Politik des P. Clodius Pulcher*, 37. skk.

rejött „hármasszövetség” volt, amit Cicero keményen bírál, Terentius Varro – a kortárs író és politikus – pedig háromfejű szörnyetegnek nevez. Tagjai – úgy tűnik – nem akarták exponálni magukat Cicero érdekében, illetőleg Clodius ellenében, tekintettel ez utóbbi népszerűségére és támogatottságára. Caesar korábban igyekezett megnyerni a népszerű szónok Cicero támogatását, de az kitartott Pompeius mellett. Pompeius viszont nem akarta elveszíteni Caesar támogatását, amire szüksége volt, bár tribunusi hivatala vége felé Clodius már Caesar törvényeit és rendelkezéseit is vitatta. Crassus szintén óvta szövetséges kapcsolatait nagyratörő hadvezéri tervei érdekében,⁶³ nevezetesen – a parthusok ellen indítandó hadjárat célzatával – Szíria provincia helytartóságára pályázott. Clodius magatartása azonban megriasztotta az előkelőket, sőt olykor a féltelenségekre könnyen kapható köznépet is. Clodius az 58-57-es években Pompeiust is támadta, és gyalázní kezdte keleti hadjárata során foganatosított intézkedéseit,⁶⁴ ilyen körülmények között az érintett megbánta, hogy akkor sorsára hagyta Cicerót. Megváltozott álláspontját igazolja, hogy barátai segítségével mindent megtett, hogy visszahozza őt. Clodius próbálta ezt megakadályozni, de Plutarchos szavaival élve: „A *senatus* azonban elhatározta, hogy semmilyen közügyben nem hoz határozatot, és semmihez nem adja jóváhagyását, míg Cicerót haza nem hívják. [...] A rómaiak közül és a szomszédos városokból sokan Pompeius pártjára álltak. Támogatásukkal Pompeius elűzte a Forumról Clodiust és a megszavaztatta a népet, mely állítólag sohasem szavazott még ilyen egybehangzóan. A *senatus* a néppel versenyre kelve leveleket küldött a városoknak, melyek befogadták Cicerót, egyben határozatilag kimondta, hogy állami költségen újjáépítteti Cicerónak Clodius által leromboltatott római házát és vidéki villáit. Cicero tizenhat hónapig tartó száműzetés után tért haza.”⁶⁵ A visszatérésről P. Lentulus Spinter consul vezetésével 57. január 1-jén döntött a *senatus*, ellenérzéseit a másik consul, Metellus Nepos is félretette. Az ügy rendezéséhez elegendőnek tűnt a *senatusi* határozat (*senatus consultum*), hiszen a vonatkozó *Lex Clodia* eleve érvénytelen volt.⁶⁶ Clodius és támogatói mindent megtettek ennek megakadályozása érdekében. Végül augusztus 4-én a *comitia centuriata* fogadta el a javaslatot.⁶⁷ A visszatérését kísérő euforikus hangulatban⁶⁸ Cicero – kihasználva Clodius távollétét – híveivel a Capitoliumra ment, és ott leszaggatták és összetörték a néptribunusi rendelteteket tartalmazó táblákat. Az eljárás ellen az érintett panasszal élt, de Cicero arra hivatkozott, hogy Clodius, tekintettel patricius voltára, jogtalanul szerezte meg a néptribunusi hivatalt, így rendelkezései érvénytelenek. Cato – noha Clodius ténykedését maga sem helyeselte – szót emelt Cicero magatartása ellen. Az érvénytelennek nyilvánított rendeletek között szerepelt ugyanis Catónak Ciprus kormányzására szóló megbízatása is.⁶⁹ Ez a konfliktus némi eltávolodást eredményezett Cato és Cicero kapcsolatában.

⁶³ Keleti tartomány kormányzása, illetőleg parthus hadjárat.

⁶⁴ Ezek a lépések nyilvánvalóan nem mindig illeszkedtek a Claudiusok kelethez fűződő érdekeihez.

⁶⁵ Plutarchos: *Cicero*, 33.; Cicero rehabilitálásáról lásd még: Stroh: *Cicero*, 44–53.

⁶⁶ Cicero a törvényekről szóló munkájában (3, 11) hivatkozik arra, hogy a XII táblás törvényből átvették azt a törvényt, amely megszünteti annak a lehetőségét, hogy egyes személyek ellen törvényt hozzanak, vagyis a *privilegiumot*. Ilyen törvény volt a *Lex Clodia* is.

⁶⁷ Cicero: *Pro Sestio*, 109.

⁶⁸ Cicero: *Pro Sestio*, 131. Ugyanezen a Cicero hazahívása mellett síkraszálló Sestius ellen Clodius 56. február 10-én egyszerre emelt vádat *ambitus* (választási megvesztegetés) és *vis publica* (nyilvános erőszak) miatt.

⁶⁹ Clodius Catót azért akarta Ciprusra küldeni, hogy Rómából eltávolítsa, ugyanis Ciceróhoz hasonlóan őt is ellenfelének tekintette. Lásd Plutarchos: *Cato Minor*, 40.

A triumvirek Kr. e. 56-ban a lucai találkozón ismét megerősítették korábbi titkos szövetségüket. Cicero a találkozó előtt nem sokkal, 57-ben tért haza a száműzetésből, erre csakis azután nyílt lehetőség, hogy a *senatusi* oligarchia helyzete megerősödött, illetőleg Clodius befolyása és népszerűsége meggyengült.⁷⁰ Ezek a körülmények Pompeiust arra indították, hogy segítse Cicero visszatérését.⁷¹ Clodius rendszeresített fegyveres bandáival és a gyakori utcai összecsapások provokálásával egyre veszélyesebbé vált nemcsak ellenfeleire, hanem általában a közbiztonságra nézve is. Törvénytelen fellépései ugyanilyen módszerekre kényszerítették a másik oldalt is. Az 57-es esztendő néptribunusai, Titus Annius Milo és Publius Sertorius szintén fegyvereseket toboroztak, így léptek fel Clodius ellen a *senatus* oldalán.⁷² Az utcai zavargások mellett fokozta a helyzet súlyosságát az élelemhiány és a velejáró drágaság, továbbá a gátlástalan hivatali és választási visszaélések sorozata.⁷³ A Pompeiust iránt elkötelezett Cicero javaslatot tett arra, hogy Pompeiust bízzák meg az élelmiszer-ellátás felügyeletével, ilyen módon az rendkívüli és igen széleskörű felhatalmazást kapott. A lucai találkozó eredményeként az 55-ös év *consul*-párosa Pompeius és Crassus lett, egyben megállapodtak a kormányzandó tartományok felosztásáról is.⁷⁴ A triumvirek közül Pompeius maradt Rómában, helyzete jóllehet sok szempontból előnyös, de mégsem volt könnyű. Bonyolult maradt Caesarhoz fűződő viszonya, ami felesége (Caesar lánya) Iulia halálával még fokozódott. 53-ban Crassus halálával a triumviratus lényegében duumviratussá változott.

Clodiust meglehetősen radikális tribunusi tisztsége még ismertebbé tette, így ezen felbuzdulva gátlástalan módon az 56-os évre pályázott az *aedilis*⁷⁵ tisztségre, bízva népszerűsége további jelentős erősödésében. El is nyerte a tisztséget,⁷⁶ noha Milo próbálta megakadályozni ebben, s hivatali kollégája M. Claudius Marcellus lett. Bosszút akart állni Milón,⁷⁷ továbbá támadta Pompeiust,⁷⁸ Cicerót és Catót is.⁷⁹ Ezek a lépései is azt igazolják, hogy önálló elképzelései is lehettek, és nem tekinthető egyik *triumvir* bábjának sem. A lucai találkozó után viszont ismét váltott, és Pompeius törekvéseit kezdte támogatni. Ebben közrejátszhatott az is, hogy – a zavaros közállapotok miatt – Pompeiust egyre inkább mint lehetséges *dictator*t emlegették, a válságban ez tűnt az egyetlen lehetséges kiútnak.

A feszült belpolitikai helyzetre jellemző – ahogy több esetben előfordult –, hogy nem tudták megtartani a választásokat, annyira elharapózott a korrupció, és mindennaposá vált az agresszió. Az új helyzetben nyilvánvalóvá vált az egykori szövetségesek, Caesar és

⁷⁰ Vö.: Utcenko: *Julius Caesar*, 178. skk.

⁷¹ Lásd: Appianos: *Római polgárháborúk*, 2., 16.

⁷² Appianos: *Római polgárháborúk*, 2., 16. hiteles képet fest az elszabadult közállapotokról.

⁷³ Appianos: *Római polgárháborúk*, 2., 17.; Utcenko: *Julius Caesar*, 178.; Jakobson: *Elections and Electionering in Rom*, 160., 166., 172–173. Az *ambitus* szerepéről lásd még Jehne: *Demokratie in Rom*, 51–77.

⁷⁴ Pompeius öt évre megkapta a két Hispániát, Crassus szintén öt évre Syriát, és ugyanennyi időre meghosszabbították Caesar galliai megbízatását.

⁷⁵ Eredetileg két ilyen magistratust választottak, egyik az *aedilis curulis*, ő a rangosabb, a másik az *aedilis plebis*. Ezek a tisztségviselők három fő területen tevékenykedtek: 1. városfelügyelet (piacok ellenőrzése, bizonyos rendőri feladatok), 2. gabonaellátás, 3. ünnepi rendezvények, játékok szervezése.

⁷⁶ Vö.: Cicero: *Ad Att.*, 4., 3.; *ad Quint. Fil.*, 2., 1., 3.; *Pro Sest.*, 88–89.; *Pro Mil.*, 40.; Plutarchos: *Cicero*, 33.; *Dio Cassius*, 39., 7–8.

⁷⁷ Cicero: *Ad Quint., Fil.*, 2., 3., 1.; *Pro Sest.* 95; *Mil.*, 40.; *Vat.*, 40–41.; *Dio Cassius*, 39., 18.

⁷⁸ Cicero: *Ad Quint., Fil.*, 2., 3., 2–3.; *Dio Cassius*, 39., 19.

⁷⁹ Plutarchos: *Cicero*, 34.; *Cato Minor*, 40.; *Dio Cassius*, 39., 19.

Pompeius hatalmi vetélkedése. Caesar makacsul tört Róma első embere szerepére, amíg riválisa már gyakorlatilag az volt, és őrizte ezt a pozícióját. Az 52-es év – amint ez már szokássá lett – ismét tisztségviselők nélkül kezdődött. Különösen élessé vált a viszony Clodius és Milo között, az utóbbi *consuls*ágra, az előbbi a *praetori* tisztségre jelöltette magát. 52. január 18-án véletlenül összetalálkoztak a Via Appián, mindkettőjüket támogatóik (*cliensek*, rabszolgák) kísérték. Milo egyik rabszolgája váratlanul hátba szúrta Clodiust, akit lovásza egy közeli vendégfogadóba vitt, azonban Milo emberei oda is követték és végeztek vele.

Clodius halála a határozatlan és könnyen befolyásolható *plebs*ből nagyarányú felzúdulást váltott ki, tetemét először a szónoki emelvényre helyezték, majd a *Curia Hostili*ába vitték – ez a *senatus* ülőhelye volt –, ahol a felháborodott tömeg a székekből és padokból tüzet gyújtott, s ennek köszönhetően leégett a *curia* és több szomszédos épület.⁸⁰ Milót Clodius megölése miatt vád alá helyezték, védelmére éppen magát Cicerót kérte fel. Milo közismerten heves vérmérsékletű ember volt, így tartva szenvedélyes természetétől, a *senatus* felkérte Pompeiust arra, hogy a tárgyalás idején fegyvereseivel biztosítsa a város rendjét és nyugalomát. Cicero – megzavarva ettől a különleges készültségtől is –, egyben okulva saját korábbi kudarcából (száműzetés), szokatlanul gyenge védőbeszédet tartott, így nem sikerült védecént felmentetnie. Beszédében áttekintette az ötvenes évek anarchikus viszonyait, a védelem ügyét szolgáló érvei azonban meglehetősen erőtlenekek voltak. Azt próbálta hangsúlyozni, hogy kettőjük közül (Clodius és Milo) melyiknek állt érdekében – *cui prodest* – a másik likvidálása. Az ítélet értelmében Milónak el kellett hagynia Rómát.⁸¹

A Clodius meggyilkolását követő zavargás több napig tartott, *interrex*et kellett választani, ennek kapcsán újból napirendre került a diktatúra kérdése, és felmerült Pompeius neve. A jelölt azonban, noha törekedett az egyszemélyi hatalomra, tartott is attól, tárgyalt mind Caesarral, mind pedig a *senatus*szal. A kompromisszum eredményeképpen Pompeiust *sine collega* választották *consull*á. Appianos közlése szerint⁸² Pompeius bírói eljárást indított a különböző visszaélések, különösen pedig a megvesztegetés és annak elfogadása ellen, mert úgy gondolta, hogy a közügyek romlása ezzel indult meg. Törvényben mondta ki, hogy húsz évre visszamenőleg bárkit felelősségre lehet vonni ezen a címen. Bírószági ügyek sorozata indult, a bírakat maga Pompeius védte fegyvereseivel. Az év augusztusában (Kr. e. 52) – noha Pompeius Rómában szinte mindenható volt – másik *consul*nak megválasztották Pompeius apósát, Quintus Metellus Scipiót. Ez a választás messzire ható politikai következményekkel is járt, Metellus Scipio ugyanis Caesar ellenfele volt, továbbá megbízható közvetítő Pompeius és a *senatus* között. Ezekben az években több száműzött kereszte fel Caesart, s arra figyelmeztették, hogy őrizkedjék Pompeiustól, aki a megvesztegetési törvényt éppen ellene irányozta.⁸³ Ezt az új felállást Caesar és Pompeius polgárháborúval döntötte el.

Összegzésként megállapítható, hogy a köztársaság utolsó évtizedeinek anarchikus viszonyai között szinte bármilyen törvénytelen eljárás kivitelezhető volt. Különösen szembe-tűnőek a fellazult viszonyok a törvényhozásban, amelynek nagyon szigorúan kötött rendje

⁸⁰ Appianos: *Római polgárháborúk*, 2., 21. Vö. még: Sumi, Geoffrey S.: *Power and Ritual: The Crowd at Clodius' Funeral*. Historia, vol. 46. (1997) 80–102.

⁸¹ Mindig akadt ügyeletes zavarkeltő, ugyanis egy másik, szintén zavaros ügyek szereplője, Caelius – őt is Cicero védte – titokban Rómába hívta Milót, és együtt szervezkedtek.

⁸² Appianos: *Római polgárháborúk*, 2., 23.

⁸³ Bár amikor a törvény kapcsán Caesar neve is felmerült, Pompeius sértődötten jegyezte meg, hogy ő minden gyanú felett áll, egyébként a saját (Pompeius) második *consuls*ága is a törvény hatálya alá esik.

volt. A korszak vonatkozásában a helyzet tisztázását nehezíti viszont a megbízható források hiánya. A kifejezetten konzervatív szemléletű Rómában számos olyan esemény történt – köszönhetően a *plebs urbana*, valamint több demagóg politikus hatalomvágyának és aktivitásának –, amelyek a korábbi, köztársasági alkotmánnyal ellenkeztek, igazolva azt, hogy sem a *senatus*, sem pedig a *magistratusok* nem voltak képesek hagyományos feladataik ellátására. A köztársaság válsága egyértelműen politikai válság volt, a vezetésben történő változtatás egyre sürgetőbb lett. Az átmenetet Iulius Caesar gyakorlati szintézise jelentette, amelyben már körvonalazódni látszott a *principatus* rendszere, vagyis a katonai diktatúra. Augustus az új rendszer kiépítésében és propagálásában felhasználta többek között Cicerónak a görög filozófusokra visszavezethető államelméleti elgondolásait is.

DAVID PAPAJÍK

Jan Čapek ze Sán cseh nemes és szerepe a magyar koronáért folytatott harcban (1440–1443)

A huszita harcok ádáz összecsapásait túlélő cseh harcosok 1434 után különböző módon próbáltak érvényesülni. Egyesek haramiák lettek, mások zsoldos szolgálatba léptek. Ez utóbbi útra lépett az 1434-es lipany-i csatában levert hírhedt huszita hadvezér, Jan Čapek ze Sán is. A következő tanulmány Čapek szerepét kívánja vizsgálni az 1440–1443-as években a magyar koronáért vívott küzdelemben, amikor Čapek a magyar trónt meghódítani kívánó III. Jagelló Ulászló lengyel király hadvezéréként lépett fel.

A magyar trónharc kezdete előtti helyzet megértéséhez nagyon röviden vissza kell térnünk néhány évvel korábbra. II. Habsburg Albert, Luxemburgi Zsigmond császár Erzsébet nevű lánya férjeként, apósa 1437. december 9-én bekövetkezett halála után, 1438-ban megszerezte a római, cseh és magyar trónt. Sikerült kiegyeznie III. Jagelló Ulászló lengyel király öccse, Kázmér lengyel herceg igényeivel. Úgy tűnt, a térség stabilitását ismét meg lehet teremteni. Nem ez történt azonban, mivel 1439. október 27-én Albert a törökök elleni sikertelen hadjáratából visszatérve vérhasban elhunyt.¹

A királynak csak két leánya volt (Anna és Erzsébet), fiúörököse azonban nem. 1440 januárjában a magyar rendek így felajánlották a magyar koronát III. Jagelló Ulászló királynak, amivel nagy lengyel–magyar perszónáluniót kívántak létrehozni. A lengyelek a magyar javaslatokat 1440 márciusában Krakkóban elfogadták.² Eközben azonban történt néhány dolog, amely bonyolította a megállapodást. 1440. február elején római királynak választották az elhunyt II. Albert király rokonát, Habsburg Frigyeset, aki ezt követően III. Habsburg Frigyesnek nevezte magát. Másrészt 1440. február 22-én II. Habsburg Albert özvegye, Erzsébet királyné Komáromban megszülte László fiát (később Utószülött Lászlóként ismert).³ A magyar rendek ezért javasolták, hogy III. Jagelló Ulászló vegye feleségül Erzsébet királyi özvegyet, és támogassa Utószülött László fia cseh és osztrák területek iránti követeléseit.

¹ Čornej, Petr – Bartlová, Milena: *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. VI. (1437–1526). Praha–Litomyšl, 2007. 56. A lengyel–magyar viszonyokhoz 1438–1439 években lásd Kartouz, Peter: *Akcie polských vojsk na území Slovenska v rokoch 1438–1439*. Historický časopis, 21. (1973) 21–36. A magyar koronáért való vitáról III. Jagelló Ulászló és özvegy Erzsébet királynő között a következők írtak: Vach, Miloslav: *Jan Jiskra z Brandýsa a politický zápas Habsburků s Jagellovcí o Uhry v letech 1440–1442*. Historické štúdie, 3. (1957) 172–227.; Kartouz, Peter: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe v Uhorsku v rokoch 1440–1444. Začiatky Jiskrovej vojenskej činnosti na území Slovenska*. Historické štúdie, 24. (1980) 225–263.

² Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe*, 227.; Čornej–Bartlová: *Velké dějiny*, 65.

³ Čornej–Bartlová: *Velké dějiny*, 64.

Mindkét oldalon több feltételt is támasztottak, de ezekkel itt részletesen nem foglalkozunk.⁴

III. Jagelló Ulászló lengyel király hadserege a királlyal együtt 1440. április 21-én Magyarország területére lépett.⁵ A királyi kíséret először Késmárkon töltött hosszabb időt; a király 1440. április 23-tól 1440. május 4-ig tartózkodott itt.⁶ Nagyon valószínű, hogy a lengyel király hadseregében már jelen volt Jan Čapek ze Sán is, habár erre vonatkozóan nincsenek forrásaink.

A házasság terve ellen az özvegy királynő határozottan fellépett, s elutasította a magyar országgyűlés javaslatait és a lengyel–magyar megállapodást. Elküldte szobalányát, hogy lopja el a magyar koronázási ékszerek egy részét, amelyekkel azután 1440. május 15-én Székesfehérvárott az esztergomi érsekkel magyar királlyá koronáztatta a háromhónapos Utószülött Lászlót.⁷

Ezalatt III. Ulászló hadseregével folytatta útját Iglón és Eperjesen át Eger városába, Rozgonyi Simon püspök székhelyére, ahová május 14-én érkezett meg. Valamivel később, 1440. május 19-én seregével elérte Buda városát.⁸

Ez az időszak nagyon mozgalmas volt Magyarország történetében. Az özvegy királynő a magyar koronával Győrbe átköltözött Pozsonyba; Győrben hagyta tanácsadóját, Cillei Ulrikot és egy cseh és német zsoldosokból álló erős helyőrséget. Az egyesült lengyel–magyar hadsereg épp Győrt támadta meg, s valamikor 1440. június 15. után meghódította. Cillei Ulrik fogságba esett. A lengyel hadsereg két vezérének egyike Jan Čapek ze Sán volt (a másik Drslav Włostowský), a magyar hadsereget pedig Rozgonyi Simon vezette.⁹ Az erre vonatkozó feljegyzés az első forrásadat, mely igazolja, hogy Čapek a lengyel hadsereggel vult. (Nyilvánvalónak tűnik az is, hogy Magyarországra a lengyel királyi hadsereggel lépett be, noha erre nézve nem rendelkezünk írásos bizonyítékkal.)

A magyar rendek nagy része ragaszkodott a lengyelekkel való megállapodáshoz, ezért László 1440. május 15-i koronázását 1440. július 17-én érvénytelennek nyilvánították. Ezt követően 1440. július 17-én megszervezték III. Jagelló Ulászló magyar királlyá koronázását Székesfehérvárott. (Ettől az időtől Ulászlót magyar királyként I. Ulászlónak kellene nevez-

⁴ A magyar–lengyel perszonálunió-egyezmény feltételeihez bővebben lásd: Čornej–Bartlová: *Velké dějiny*, 65. Szepes letétbe helyezett részének Magyarországnak való visszaadásáról volt szó, Moldovának ismét Magyarországhoz kellett volna tartoznia.

⁵ Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe*, 229.

⁶ Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe*, 229.

⁷ Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 180.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe*, 230.; Čornej–Bartlová: *Velké dějiny*, 65. A magyar korona eltulajdonításához lásd: Dvořáková, Daniela – Pápsonová, Mária (ed.): *Spomienky Heleny Kottannerovej. Hodnoverné rozprávanie dvornej dámy o krádeži kráľovskej koruny, o odhodlanej kráľovnej Alžbete, o tom, prečo sa Ladislav Pohrobok nenarodil v Bratislave a jako ho vďaka dvom odvážnym ženám korunovali za uhorského kráľa (1439–1440)*. Bratislava, 2008.

⁸ Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe*, 229–230.

⁹ Čapek lengyel hadseregben fennálló parancsnoki szerepéről Győr meghódításánál forrásként lásd: Lewicki, Anatolii (ed.): *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Tomus XII. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Tomum II. (1382–1445)*. Kraków, 1891. 416–421., 275 sz. (Részlet Čapekről [Iohannes Czapek et Wlostowsky]: 418.). Győr meghódításához a következő irodalomból: Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, 1917. 179.; Dabrowski, Jan: *Władysław I Jagiellónczyk na Węgrzech (1440–1444)*. In: *Rozprawy historyczne Towarzystwa naukowego Warszawskiego*. Tom II. Zeszyt 1. Warszawa, 1923. 35–36.; Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 180–181.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe*, 230.; Olejnik, Karol: *Władysław III Warneńczyk (1424–1444)*. Szczecin, 1996. 127–128.

ni, azonban mivel lengyel királyként III. Ulászló, az egységesség kedvéért s hogy ne keletkezzen zavar, továbbra is a III. Ulászló megjelölést fogom használni.) Ulászlót pótkoronával koronázták meg, ezúttal is az esztergomi érsek közreműködésével. Ulászló nem nevezhető aggastyánnak, sőt, még érett férfinak sem, mivel csak tizenhat éves volt, mégis ebben a korban már önállóan gyakorolhatta a királyi hatalmat; Utószülött László esetében viszont egyértelmű volt, hogy helyette édesanyja, Erzsébet királyné uralkodna.¹⁰ Mivel egyik fél sem volt hajlandó meghátrálni a másik előtt, nyilvánvalóvá vált, hogy a viszályt katonai eszközökkel kell megoldani.

1440 szeptemberében Erzsébet megállapodást kötött III. Habsburg Frigyes római királlyal, akinek oltalmába ajánlotta Utószülött László fiát és a magyar koronaékszereket is. Ő maga úgy döntött, hogy Magyarországon marad, ahol fő székhelyének Pozsonyot választotta.¹¹ A királynővel megbarátkozott nemesek már az 1440-es év első felében zsoldosokat fogadtak, akik hajlandók voltak a királynő oldalán harcolni. A legtöbb vállalkozót cseh földön találták. Köztük volt az a katona is, aki az elkövetkező harcokban a legnagyobb hírnévre tett szert, Jan Jiskra z Brandýsa (Jiskra vagy Giskra). Éppen Jiskrának és katonáinak sikerült az 1440-es év folyamán elfoglalniuk a mai Szlovákia területének nagyobb részét.

Megjelenik Čapek neve III. Jagelló Ulászló 1440. október 26-án Budán kiadott oklevelében is. Az oklevél tanúbizonysága szerint Jan Čapek ze Sán közreműködése nyomán a király átadta az osvétimi (oswięcimi) fejedelmeknek a zatori várat Barwald váráért cserébe (ma várrom Žár hegyen, Wadowic városánál Lengyelországban).¹² Az okirat szövege azonban nem bizonyítja Jan Čapek ze Sán személyes jelenlétét az oklevél kiadásánál. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy abban az időben Jan Čapek ze Sán a lengyel király csapatában szolgált.

Mivel 1440 végén III. Ulászló jelentős katonai erőkre tett szert, úgy döntött, támadást indít Erzsébet királyné ellen.¹³ Erzsébet Jiskra által vezetett hadainak egyik fő erőssége Kassa városa volt. Ulászló viszonylag nagy hadsereget állított fel, melynek élére legmagasabb hetmanként (fővezérként) Jan Čapek ze Sánt nevezte ki. A sereg valószínűleg 1441. július 8-án érte el Kassa városát, ahol a védelmet személyesen Jiskra irányította.¹⁴ Az ostromot részletesen leírja Długoš; bizonyos azonban, hogy elbeszélése célzatos, és Ulászló király magyar szövetségesei ellen irányul. Długoš szerint a város sok védője élelmiszerhiány miatt kiszökött a városból, és a megmaradtak meg akarták magukat adni. A leírást azzal végzi, hogy a magyar katonák titokban – Jan Čapek ze Sán vezér tudta nélkül – elhagyták az ostromtábort. Ezt követően Długoš szerint Čapeknek már nem volt elegendő katonája ahhoz, hogy kivívja a győzelmet.¹⁵ A lengyel krónikással ellentétben azonban a történészek úgy vélik, hogy a városvédők semmiképp sem akarták megadni magukat. Ráadásul eperjesi

¹⁰ Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 180.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 227., 231.; Olejnik: *Władysław III. Warneńczyk*, 129–130.; Čornej–Bartlová: *Velké dějiny*, 65–66.

¹¹ Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 182.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 231.

¹² Az oklevél kiadását lásd: Sułkowska-Kurasiowa, Irena – Kuraś, Stanisław (ed.): *Zbiór dokumentów małopolskich. Tom VIII*. Kraków–Wrocław, 1975. 397., č. 2568. Ehhez szintén Długoš krónikájából lásd: *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego Jana Długosza. Księga jedenasta i księga dwunasta (1431–1444)*. Warszawa, 2004. 201.

¹³ Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 238.

¹⁴ Dabrowski: *Władysław I Jagiellńczyk*, 66–67.; Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 206.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 240.; Olejnik: *Władysław III. Warneńczyk*, 143.

¹⁵ Długoš leírását Kassa ostromáról lásd: *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae opera venerabilis domini Joannis Długosii, sv. 11-12. tek. (1431–1444)*. Warszawa, 2001. 264–265.; *Roczniki czyli Kroniki*, 294–295.

és lőcsei katonái erősítés segítségével a védők tönkretették az ostromlók táborát, amelyet szekérfal védett. A támadásnál a lengyel–magyar oldalon állítólag 200 katona esett el, és számos foglyul esett.¹⁶ Az így előállt helyzetben Čapek 1441. augusztus 30-án a sikertelen ostrom befejezését kényszerült elrendelni.¹⁷

Jan Jiskra z Brandýsa Čapek seregének Kassától való elvonulását követően, valamikor 1441. szeptember 18. után hadseregével kivonult, hogy ellentámadást indítson.¹⁸ Néhány kolostor bevétele után legnagyobb sikerként elfoglalta Késmárk városát 1441. október 16-án.¹⁹ Dlugoš szerint a várost éjjel egy városi lakos árulása révén szerezte meg. Szintén ő írja, hogy III. Ulászló lengyel király Jan Čapek ze Sánt küldte el, hogy védje meg Késmárkot Jiskra támadásával szemben. Már csak egy napi útra volt Čapek a várostól, amikor Jiskra hatalmába kerítette. Čapeknek nem maradt más hátra, mint dolgvégezetlen visszavonulni.²⁰

Már említettük, hogy Erzsébet királyné elfoglalta Pozsonyt; helyesebb lenne azonban úgy fogalmazni, hogy Pozsony városát vetette hatalma alá, mivel maga a pozsonyi vár Ulászló király hívei kezében volt. 1441 októberében Erzsébet elrendelte a pozsonyi vár ostromát, ami azonban nem vezetett sikerhez.²¹

Mit csinált Čapek ekkor és az ezt követő időszakban? Kétségtől Ulászló egyetértésével Ausztriába távozott Vandala von Wolfsau nemesasszony hívására, annak birtokait megvédendő. Vandala von Wolfsau férjét az osztrák fejedelem parancsára 1441 novemberében fogságba vetették, és fennállt annak veszélye, hogy birtokait elkobozzák. Erre Vandala segítségért fordult Ulászló pártolóihoz, azaz a Habsburgok ellenfeleihez. Vandala 1441 novemberében örökölt vagyonát, Anger várát (ma Anger an der March Alsó-Ausztriában, a szlovák határnál, Malackától 15 km-re délnyugatra) Jan Čapekre bízta.²²

Čapek jelenléte Ausztriában azonban nem volt kívánatos. Néhány helyi nemes kivonult a Čapek katonái által uralt valamelyik faluba (nem ismert, melyikbe), és a katonákat foglyul

¹⁶ Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 206. (ugyanott üzenetek és idézetek Kassa ostromáról szóló forrásokból).

¹⁷ Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 240. Kassa ostromának folyamatáról Jan Jiskra z Brandýsa 1441. szeptember 18-án Kassán megírt és Bécs városa előljárói számára elküldött leveléhez lásd: Uhlirz, Karl (ed.): *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. II. Abtheilung. Regesten aus dem Archive der Stadt Wien. II. Band. Verzeichnis der originalurkunden des städtischen Archives (1412–1457)*. Wien, 1900. 201., č. 2826.

¹⁸ Jiskra ottléte Kassán alátámasztva még 1441. szeptember 18-án (*Quellen zur Geschichte*, 201. 2826 sz.).

¹⁹ Tóth-Szabó: *A cseh-huszita mozgalmak*, 192.; Dabrowski: *Władysław I Jagiellóńczyk*, 67.; Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 209.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 241.

²⁰ *Annales seu Cronicae*, 265–266.; *Roczniki czyli Kroniky*, 295–296. A Késmárkért folyó harcokról szóló irodalom: Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 209.

²¹ *Annales seu Cronicae*, 266.; *Roczniki czyli Kroniky*, 296. A további irodalomból: Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 211–212.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 242.

²² Ehhez lásd még: Schalk, Karl: *Aus der Zeit des österreichischen Faustrechts 1440–1463. Abhandlungen zur Geschichte und Quellenkunde der Stadt Wien*. III. Wien, 1919. 70–71.; Dabrowski: *Władysław I Jagiellóńczyk*, 71.; Urbánek, Rudolf: *K historii doby Jiskrovy na Slovensku a ve východní Moravě*. In: *Věstník Královské české společnosti nauk třída pro filosofii, historii a filologii* (1939), č. 2. Praha 1940. 34.; Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 213.; Hosák, Ladislav: *Účast českých žoldnéřů na bojích v Rakousích v l. 1439–1460*. Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, Historie, 5 (1958) 166.

ejtették.²³ 1442. január 25-én Jan Čapek ze Sán (*Jan Czappekch von Saan und von Hohenwald*) Anger várából Vandala von Wolfsau nevében ellenségnek minősítette III. Habsburg Frigyes római királyt és az egész osztrák földet.²⁴ III. Jagelló Ulászló híveinek ténykedése Anger várában nem korlátozódott rövid időszakra, hiszen 1442. május elején özvegy Erzsébet királyné levélben panasolta azokat a károkat, amelyeket a lengyelek (azaz a lengyel király hívei) Anger várából kiindulva neki okoznak.²⁵

Térjünk azonban vissza Magyarországra! Erzsébet királyné Pozsony városában a vezénnyellett Mikuláš Sokol z Lamberkát bízta meg.²⁶ 1442. január végén Ulászló hadseregével megindult Pozsony felé. Erzsébet is tudatában volt annak, hogy a helyzet nagyon komoly, s Bécs városától kért rimánkodva segítséget.²⁷ Ulászló hadseregével átküzdötte magát a pozsonyi várba, amelyből azután megtámadta a várost. Erzsébet a város meghódításától való félelmében Ausztriába menekült. Érdekes, hogy III. Habsburg Frigyes római király megtiltotta Bécs városának, hogy az ígért katonai segítséget elküldje Erzsébetnek, és ő maga elkezdett tárgyalni III. Ulászló királlyal.²⁸

Erzsébet híveinek szerencséjére azonban Pozsonyhoz mégis megérkezett a segítség Bécsből. Feltételezhető, hogy abban az időben Pozsonynál már Jan Čapek ze Sán is harcolt csapataival, bár semmiféle közvetlen forrás nem említi őt a harc kapcsán.²⁹ Úgy tűnt, semmi sem gátolhatja meg Pozsony város bevételét, azonban erre mégsem került sor. Ulászló a körülmények következtében kénytelen volt elrendelni seregeinek Pozsony alóli visszavonulását.³⁰ Erzsébet már 1442. február 19-én levelet írt Csehországba Oldřich z Rožmberka nemesnek, hogy tájékoztassa arról, hogy a lengyel király 1442. február 19-én felhagyott Pozsony ostromával. A királynő levele szerint a lengyelek nagy veszteségekkel és szégyennel vonultak el a város alól.³¹

²³ Urbánek: *K historii doby Jiskrovy*, 34–35.; Hosák: *Účast českých žoldnéřů*, 166. Rüdiger von Starhenbergről, Linhart Arbetersről és Linhart Asenheimer pohofeli hetmanról van szó. Lásd: Kollar, Adam František (ed.): *Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia*. Tomus II. Vindobonae, 1762. 1027–1029., 56. sz. 1442. január 25-éről.

²⁴ A forrás szövegét nyomtatásban lásd: *Analecta monumentorum*, 1027–1029, č. 56. Ehhez lásd még: Schalk: *Aus der Zeit*, 71.; Urbánek, Rudolf: *Vladislav Varnenčik. Skutečnost a legenda*. Praha, 1937. 39–40.; Urbánek: *K historii doby Jiskrovy*, 35.; Hosák: *Účast českých žoldnéřů*, 166.

²⁵ Urbánek: *K historii doby Jiskrovy*, 35.

²⁶ Urbánek: *K historii doby Jiskrovy*, 33.; Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 214.; Čornej–Bartlová: *Velké dějiny*, 72. Nem ismerjük Mikuláš Sokol z Lamberka városparancsnoki kinevezésének pontos dátumát, de ennek közvetlenül 1442. január 5-e előtt kellett történnie, mivel az ekkor Pozsonyban kiadott oklevélben kötelezi magát arra, hogy ügyel a város biztonságára és rendjére. Vö.: *Archív mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností*. Praha, 1956. 253., č. 1807).

²⁷ Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 215.

²⁸ *Annales seu Cronicae*, 269.; *Roczniki czyli Kroniky*, 299. Ehhez lásd még: Dabrowski: *Wladyslaw I Jagiellonczyk*, 72–73.; Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 215.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládí*, 243.; Olejník: *Wladyslaw III. Warneńczyk*, 147.

²⁹ Vö.: Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 216.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládí*, 244.

³⁰ Palacký, František (ed.): *Archív český čili staré písemné památky české i moravské* III. (a továbbiakban: AČ). Praha, 1844. 21., č. 28; Rynešová, Blažena (ed.): *Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka 1418–1462*. II. (ed.). Praha, 1932. 135–136., č. 171. Ezt a dátumot tünteti fel Oldřich z Rožmberka számára írt levelében Luxemburgi Erzsébet özvegy királyné.

³¹ „...s přelišnú škodú a hanbú jsú přeč odtrhli” („...túlságos kárral és szégyennel elszakadtak vala”). AČ III. 21., č. 28; *Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka*, 135–136., č. 171. Az idézet a megjelölt kiadások elsőjéből ered.

Ulászló vereségének egyik oka Dluhoš szerint a katasztrofális élelmiszerhiány volt; hadseregének lovai elpusztultak, mivel nem állt rendelkezésre szalma és takarmány. A lovak fő eledelét ebben a helyzetben a falevelek jelentették. Dluhoš találóan említi, hogy ha nem volt takarmány a lovaknak, akkor a katonák esetében ugyanez elmondható.³² A pozsonyi harcok lefolyásáról és eredményéről Friedrich z Donína Oldřich z Rožmberkának írott levele is tájékoztat. Friedrich z Donína a dél-csehországi mágnásnak Erzsébet királyné segítségkérő üzenetét adta át. Írt a Pozsonynál elszenvedett katasztrofális lengyel vereségekről; szerinte a lengyelek a város ostrománál háromezer lovat veszítettek.³³

A Pozsony alól visszavonuló seregek pusztítottak és fosztogattak. Pozsony város kamaraszámláiból tudhatjuk, hogy Jan Čapek ze Sán valamikor 1442. február 25-e előtt rövid ideig Szenc városában lakott.³⁴

A megtizedelt lengyel hadsereg Pozsonytól Nagyszombatba húzódott vissza; innen 1442 márciusában átvonultak Nyitrára, amely azonban Jiskra hadainak kezében volt.³⁵

Valamikor 1442. március közepe előtt a Čapek által vezényelt seregek sikertelen harcot folytattak a Pozsony városból kiküldött csapatokkal és Jiří Szentgyörgyből, valamint Bazinból megerősített egységeivel.³⁶

1442. március végén III. Jagelló Ulászló hadseregével Budára igyekezett. Abban az időben magyar pártolói külön békeszerződést próbáltak kötni Erzsébet királynéval. Pozsony tágabb környékén csak kisebb csatározások folytak, melyekben feltételezhetően részt vettek Čapek seregei is. Ezek az akciók azonban inkább csak élelemszerző hadjáratok voltak.³⁷

Valamikor 1442. május végén fegyverszünet megkötésére került sor egyrészt Erzsébet királynő és szövetségesei, másrészt a Jagelló-tábor között, amelynek 1442 karácsonyáig kellett volna tartania. A Jagelló-hívek között a következőket nevezték meg: Rozgonyi György (Jiří z Rozhanovců), Guthi Országh Mihály (Michal Országh z Guty), Szentmiklósi Pankrác (Pankrác ze Svatého Mikuláše) és Jan Čapek ze Sán.³⁸

Erzsébet királynő 1442. május 30-án kérte Pozsony várostól, hogy a lengyelekkel való békekötésnél ügyeljenek a felső-magyarországi városok jogaira, hogy a továbbiakban ne érnék azokat károk.³⁹

³² *Annales seu Cronicae*, 269.; *Roczniki czyli Kroniky*, 299. Ehhez lásd még: Kartouz: *Habsbursko–jagelovské dvojládíe*, 244.

³³ AČ III. 21–22, č. 29; *Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka*, 141., č. 181. 1442. március 30-ai levélről van szó.

³⁴ Közvetlen idézetet a Čapek ténykedéséről való információt tartalmazó 1442. február 25-i Pozsony város kamaraszámláiból felhossa: Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 216.

³⁵ Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 217.; Kartouz: *Habsbursko–jagelovské dvojládíe*, 244. A lengyel hadsereg 1442. március 24-i nyitrai tartózkodása igazolást nyert; az információt Friedrich z Donína Oldřich z Rožmberka-nak 1442. március 30-án írt leveléből ismerjük. AČ III. 21–22., č. 29; *Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka*, 141., č. 181.

³⁶ Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 218.; Kartouz: *Habsbursko–jagelovské dvojládíe*, 244.

³⁷ Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 219.

³⁸ A fegyverszünet megkötéséről fennmaradt néhány oklevél Pozsony város archívumában. Lásd: *Archív města Bratislavy. Inventár stredovekých listín*, 256., 1828. sz., 1829. sz., 1831 sz., 1834. sz. irat; Dabrowski: *Władysław I Jagiellńczyk*, 74.; Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 219–220.; Kartouz: *Habsbursko–jagelovské dvojládíe*, 245.

³⁹ *Archív města Bratislavy. Inventár stredovekých listín*, 256., č. 1829. Ehhez lásd még: Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 219–220.

1442 novemberében ismét találkozunk Čapek névvel. III. Ulászló ugyanis 1442. november 10-én Budán oklevelet adott ki, melyből érdekes részleteket tudhatunk meg Čapek morvaországi és magyarországi birtokairól. Az oklevél leírja, hogy a heves harcok idején Nagytapolcsány határváros lakosai sok megpróbáltatásnak voltak kitéve. Hogy szenvedéseiknek véget vessen, nem kis pénzösszeg ellenében (a pontos összeg nincs meghatározva) megvásárolta Jan Čapek ze Sántól Náměšť nad Oslavou várát Morvaországban, és ezt kicserélte Jan z Messenpekuval Nagytapolcsány városára. Addig éppen Jan z Messenpeku uralta Nagytapolcsány városát, és zavarta a város és környéke nyugalma; a királynak el kellett távolítania őt a városból. Mivel azonban a király az árnak csak egy részét fizette ki Jan Čapek ze Sánnak, a maradék 6000 aranyra magyar és lengyel nemesek vállaltak kezességet. A király, hogy megnyugtassa Jan Čapek ze Sánt afelől, hogy a fennmaradó pénzt valamikor megkapja, a magyar és lengyel főurak egyetértésével 6000 arany fejében elzálogosított két trencsén megyei magyar várat, Sztrecsnót és Óvárat (Sztarhrad), míg a király Čapeknek vagy utódainak ki nem fizeti a 6000 aranyat. A zálogösszeg kifizetéséről a király köteles volt Čapeket legalább három hónappal korábban értesíteni, hogy Čapek a megállapodott helyen átvehesse a pénzt és visszaadhassa mindkét várat. Az oklevél még egy feltételt tartalmaz, miszerint Čapeknek nem szabad a két várból kiindulva bűncselekményeket elkövetnie és a környéket katonáival fenyegetnie.⁴⁰

Úgy tűnik, az 1442. november 10-i oklevél rendelkezései nem váltak valóra. A megállapodás egy része azonban valószínűleg hatályba lépett. 1442. november 12-én ugyanis Čapek Nagytapolcsányban oklevelet adott ki, amelyben kötelezte magát arra, hogy azonnal visszaadja III. Jagelló Ulászló királynak Sztrecsnót és Óvárat, mihelyt a király kifizeti számára a 6000 arany összeget.⁴¹ Mivel Čapek Nagytapolcsányban adta ki az okiratot, feltételezhetjük, hogy a várakat uralta is.

A régebbi szakirodalom feltételezte, hogy Čapek Nagytapolcsány várát uralta, én azonban az újabb irodalom hatására inkább arra hajlok, hogy abban az időben Nagytapolcsány városa volt a kezében.⁴² A jelenlegi Szlovákia ezen részének földrajzi viszonyaihoz szükséges hozzáfűzni, hogy Nagytapolcsány vára Kővárhely falu felett található, 13 km-re északnyugatra Nagytapolcsány városától, tehát nem létezik közvetlen kapcsolat a vár és

⁴⁰ Az eredeti, 1442. november 10-i oklevél és magyar regesztája rendelkezésre áll a <http://mol.arcanum.hu> lapon 13694. szám alatt (utolsó megtekintés: 2010. március 11.). A latin nyelven készült oklevél eredeti példánya Budapesten a Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: MOL) található. Vö.: MOL, Diplomatikai Levéltár (DL) (Q szekció), 13694. sz. A pontosság kedvéért megemlítjük, hogy Jan z Messenpeku az oklevélben Jan Hlucky néven van említve. A Náměšť nad Oslavou birtok Nagytapolcsányra való cseréjéről lásd: Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 226.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe*, 248., illetve – hibásan – Lukačka, Ján: *Stredoveké Topoľčany*. In: *Topoľčany vo vrstvách vekov*. Topoľčany, 1997. 116.; Lukačka, Ján: *Topoľčianske hradné panstvo v stredoveku*. In: *Zborník príspevkov k slovenským dejinám*. Bratislava, 1998. 141.

⁴¹ Čapek 1442. november 12-i oklevelének tömör leírását lásd: Karácsonyi János (ed.): *Oklevélkivonatok a szentmiklósi és óvári család levéltárából*. Történelmi Tár, 1896. 517. A pergamenre készült oklevél Čapek pecsétjével volt ellátva, amely még a 19. század végén létezett. Ehhez lásd: Fekete Nagy Antal: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. IV. *Trencsén vármegye*. Budapest, 1941. 237.

⁴² Ehhez részletesebben: Bóna, Martin: *Dejiny a architektúra topoľčianskeho hradu*. In: *Topoľčany vo vrstvách vekov*, 263–264.; Lukačka: *Topoľčianske hradné panstvo*, 133–134.; Plaček, Miroslav – Bóna, Martin: *Encyklopedie slovenských hradů*. Praha, 2007. 306. A nagytapolcsányi vár a vizsgált időszakban Ladislava ze Sečan tulajdona volt, aki számára a várat Mikuláš z Bíně várnagy igazgatta. Lukačka: *Topoľčianske hradné panstvo*, 142. Arról, hogy 1442-ben a nagytapolcsányi vár Jan Čapek ze Sánt uralta, lásd például Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe*, 245.

város között.⁴³ Az 1442. november 12-i említésen kívül Čapek neve Nagytapolcsánnal kapcsolatban újra említésre kerül 1443. március 30-án, amikor nagytapolcsányi kapitányként említik (*Capitaneo de Tapolchan*).⁴⁴ Nagytapolcsány birtoklása számára valamikor 1443. szeptember 22-e táján ért véget, mivel ekkor a város helytartóiként már Dobeš z Rohožova és Jan Vlk z Adršpachu lépnek fel.⁴⁵ Kiegészítésként megjegyezhetjük, hogy a városban a husziták egy kisebb megerősített székhelyet építettek ki, amelyet Čapek használhatott.

Mi lett Čapek sztrečsnói és óvári letéti birtokával? Ezen várak után nem csak Čapek érdeklődött, hanem más nemesek is. Szentmiklósi Pankrác III. Jagelló Ulászló számára Szakolca védelmére 12000 aranyat folyósított.⁴⁶ 1443. március 30-án Budán kiadott oklevélvel Ulászló Pankrácnak az összeg fejében Sztrecsnó és Óvár várakat adta letétbe. Egyúttal megígérte, hogy 1443. július 25-ig mindkét várat kiváltja Jan Čapek ze Sántól 6000 aranyért, amit azonban nem tartott be.⁴⁷ Ez az 1443. március 30-i oklevél azért is érdekes számunkra, mert a király Čapeket kitűnő, hí nagytapolcsányi kapitányának nevezi („...*fideli nostro Egregio Johanni Chepek de Sary* [helyesen Sany – D. P.] *Capitaneo de Tapolchan*...”).⁴⁸ Čapek kifizetésére és a két vár Szentmiklósi Pankrác kezébe való átadására III. Jagelló Ulászló uralma alatt nem került sor.

1442 végén mindkét ellenfél, Erzsébet királyné és Ulászló is kezdett hajlani a megállapodás felé, amire a pápa is igyekezett rávenni őket. Az álláspontok lassan közeledtek egymáshoz. Az özvegy királyné azt javasolta, hogy idősebb leányát, Annát vegye feleségül III. Ulászló, s akkor átadja neki az uralkodást Magyarországon, de nem mint királynak, hanem csak Utószülött László fia gyámjaként (kormányzóként). Saját maga számára tizenhárom, többnyire a Felvidéken, a mai Szlovákia területén található megye feletti uralmat követelt.⁴⁹ Azt, hogy mindkét fél megállapodásra törekedett, az is igazolja, hogy értesülésünk van a zsoldosok szolgálatból való elbocsátásáról. Ha további harcokra készültek volna, a zsoldosokat nem küldték volna haza.⁵⁰

1442. december 13-án Győrben sor került a megállapodás megkötésére, amely a fentiekben előterjesztett javaslatokból indult ki, s fő vonalaiban a fennálló katonai erő-

⁴³ A nagytapolcsányi vár történetéhez részletesebben lásd: Bóna: *Dejiny a architektúra*, 255–273.

⁴⁴ Az 1443. március 30-i oklevél kiadását lásd: Sasinek, František V. (ed.): *Pongrácovské listiny*. Letopis Matice Slovenskej, 11 (1874) sv. 2. 74., č. 3.

⁴⁵ 1443. szeptember 22-én Nagytapolcsányban oklevelet adott ki Dobeš z Rohožova és Jan Vlk z Adršpachu. Lásd: *Prímási Levéltár, Esztergom, Acta radicalia* (U 469) alap, sign. V 7. Ehhez lásd még, noha némiképp félreérthető: Lukačka: *Stredoveké Topolčany*, 116.; Lukačka: *Topolčanské hradné panstvo*, 141.

⁴⁶ Az említett adatot egy magyar nemesek által Pesten, 1446. június 15-én kiadott oklevélből tudjuk. Az 1446. június 15-i oklevél eredetije és részletes magyar leírása rendelkezésre áll a <http://mol.arcanum.hu> lapon 44419 szám alatt (utolsó megtekintés: 2010. március 11.). A latin nyelven írt okirat eredeti példánya: MOL DL, 44419. sz. Ehhez lásd még: Fekete Nagy: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 237., 336.; Menclová, Dobroslava: *Hrad Strečno*. Pamiatky a múzeá, 3 (1954), č. 4. 163.; Kočíš, Jozef: *Od Čachtíc po Strečno*. Martin, 1989. 198.

⁴⁷ Az 1443. március 30-i oklevél kiadását lásd: *Pongrácovské listiny*, 74., č. 3.; Fekete Nagy: *Magyarország történelmi földrajzi a a Hunyadiak korában*, 237., 336.

⁴⁸ *Pongrácovské listiny*, 74., č. 3.

⁴⁹ Az Ulászló és Erzsébet közötti tárgyalásokról lásd: *Annales seu Cronicae*, 275–278.; *Roczniki czyli Kroniky*, 306–308.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe*, 248.

⁵⁰ Urbánek: *Vladislav Varnenčik*, 41.; Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 227.; Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojvládíe*, 249.

viszonyokra épült. Erzsébet elérte, hogy elismerésre került a Felvidék feletti uralma. A történelem azonban végül más úton haladt, mivel 1442. december 19-én Erzsébet meghalt.⁵¹ Bár halála után a megállapodást nem törölték, végül senki sem tartotta magát hozzá. 1443 januárjában Jiskra levelet írt Bécsbe, mely szerint ugyan híveivel együtt szeretnék megtartani a békét, de a lengyelek állandóan veszélyeztetik embereit.⁵² Valamikor 1443. február folyamán III. Jagelló Ulászló király Jan Čapek ze Sán által vezényelt serege megtámadta Győr városát, amely azonban megvédte magát.⁵³ A kis Utószülött László érdekeit védő tábor sem kívánt félreállni; legnagyobb sikereinek egyike a szepesi vár – első sorban Jiskra nevéhez fűződő – bevétel volt 1443. augusztus közepe táján.⁵⁴ A szüntelen harcok természetesen senki nem kívánta, ezért 1443. szeptember 1-jén Rozgonyi Simon egri püspök Ulászló felhatalmazottjaként Jiskrával, az Utószülött László érdekeit védő sereg fővezérével tizenhárom hónapra, 1444. szeptember 29-ig szóló fegyverszünetet kötött.⁵⁵ Miért siettek ennyire a fegyverszünet megkötésével, és miért ilyen hosszú időre kötötték azt? Az indok egyszerű volt: a török veszély. III. Ulászlóra ugyanis IV. Jenő pápa (1431–1447) nagy nyomást gyakorolt, hogy induljon a törökök ellen, mivel nagyszabású összehangolt akciót képzelt el a törökök ellen szárazföldön és tengeren egyaránt.⁵⁶

Ez már azonban a magyar, illetve európai történelem más fejezete, amelyet itt nem tudunk követni, és csak megemlíthetjük, hogy Jan Čapek ze Sán 1443-ban Ulászló királlyal a törökök ellen vonult.⁵⁷ Ezzel szemben nem vett részt a király leghíresebb hadjáratában 1444-ben, amely a várnai csata során a kereszténység katasztrofális vereségével és a király halálával végződött. Ismeretlen okokból, talán a zsold elmaradása miatt visszatért Morvaországba, ahol Hukvalda várának tulajdonosa volt. Utoljára 1452-ben említették nevét.

Tanulmányunkban Jan Čapek ze Sán cseh nemes 1440–1443 közötti magyarországi tevékenységét követtük nyomon, amikor III. Jagelló Ulászló lengyel és később magyar király seregeinek parancsnokaként lépett fel, s a királytól néhány birtokot kapott letétbe. Úgy vélem, Čapek sorsa érdekes tanulsággal szolgál arról, hogy a korábbi huszita harcosok hogyan kapcsolódtak be a későbbi európai eseményekbe. A sok ezer egyszerű és ismeretlen nevű huszita katonával szemben Čapekról valamivel több információt tudunk kideríteni.

⁵¹ Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 249.; Čornej–Bartlová: *Velké dějiny*, 72. A győri szerződéseket 1444. december 13-ra keltezik; ezzel szemben Dabrowski: *Wladyslaw I Jagiellonczyk*, 95.; Urbánek: *Vladislav Varnenčik*, 40.; Vach: *Jan Jiskra z Brandýsa*, 227. 1444. december 14-re teszi. Megjelentek olyan nézetek is, hogy Luxemburgi Erzsébetet megmérgezték. Lásd *Spomienky Heleny Kottannerovej*, 20.

⁵² Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 249.

⁵³ Erről bővebben lásd Győr előljáróinak Bécs város előljárói számára címzett, 1443. március 22-i levelében: *Quellen zur Geschichte*, 221., č. 2900. A győri előljárók a levélben kimondottan feltüntetik, hogy a város támadásában részt vett Jan Čapek ze Sán is (*der Czappko*).

⁵⁴ Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 249.; Čornej–Bartlová: *Velké dějiny*, 72.

⁵⁵ A fegyverszünethez bővebben lásd: Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 250.

⁵⁶ Kartouz: *Habsbursko-jagelovské dvojládíe*, 250–251.; Čornej–Bartlová: *Velké dějiny*, 72.

⁵⁷ Ennek igazolásához lásd Julián Cesarinih bíboros 1443. június 28-i levelét, nyomtatásban: Chmel, Joseph (ed.): *Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken*. I. Band, II. Abtheilung. Wien, 1837. 113–114., č. 25 („...solum expectatur certa pecunia ventura a Johanne Vayuoda pro stipendia Chapchonis, et suorum pedestrium, qui debent conducere thabor curruum”). Ehhez lásd: Urbánek: *Vladislav Varnenčik*, 31.; Segeš, Vladimír: *Od rytierstva po žoldnierstvo. Stredoveké vojenstvo v Uhorsku so zreteľom na Slovensko*. Bratislava, 2004. 201. szerint Jan Čapek ze Sán szekérfal parancsnoka volt az 1443-as törökellenes hadjáratban.

ANDERLE ÁDÁM

Wittman Tibor a magyar történetírásban*

Tanulmányomban azt szeretném megvizsgálni, hol is van Wittman Tibor professzor helye a magyar történetírásban. Erre jó alkalmat kínált a Wittman professzor életművéről és örökségéről Szegeden 2012. szeptember 24–26. között rendezett konferencia, mely immár a harmadik a sorban: 1983-ban és 1998-ban (születésének 60. és 75. évfordulóján) ugyan rendeztünk tudományos ülészakot tiszteletére,¹ ám akkor még úgy éreztük, hiányzik a kelendő távolság egy ilyen kérdés felvetéséhez. Úgy gondolom, hogy ma már ez a távlat megvan, s tudományos alkalom is kínálkozik ehhez.

Romsics Ignác a magyar történetírás történetéről írt nemrég nagyívű összefoglalást *Klió bűvöletében*² címmel. Ebben Wittman Tibor neve ugyan négy alkalommal szerepel – ám csak említés szintjén, mint aki „a Magyarországon odáig nem létező hispanista kutatásokat alapozta meg.”³ Ez Romsics részéről nem egyfajta negatív előítélet: a hazai egyetemes történeti kutatással foglalkozók, Wittmanhoz hasonlóan, szintén csupán az említés szintjén jelennek meg könyvében. Nem tudjuk meg, hogy az egyetemes történelem a magyar történetírásban milyen súllyal, milyen színvonalon és milyen értelmezésekben jelent meg a 19–20. században, mivel járult hozzá az egyetemes historiográfiához a különböző korszakokban, illetve Marczali Henriktől Márki Sándoron, Hajnal Istvánon át Wittman Tiborig milyen világképet közvetített a magyar közvélemény számára.

Kár lenne ezt a hiányt Romsics Ignácra hárítani. Inkább a hagyományos hungarocentrikus zártság jele lehet, s annak jele is, hogy az egyetemes történeti témákkal foglalkozó magyar kutatók saját hazai tudománytörténeti előzményeikkel maguk sem foglalkoznak. Ez lehetne a tanulsága Gyáni Gábor tanulmányának⁴ is, aki a hazai történetírás nemzetközi beágyazottságáról írt az *Aetas*-ban. Ő sem foglalkozik az egyetemes történeti témákat kutatókkal, pedig e csoportok nemzetközi beágyazottsága igen erőteljes. Ezzel szemben – Rom-

* A tanulmány a *Globalizáció, modernizáció, tradíció. Wittman Tibor emlékezete és öröksége* címmel Szegeden rendezett nemzetközi konferencián 2012. szeptember 24-én elhangzott előadás szerkesztett szövege.

¹ Anderle Ádám (szerk.): *Wittman Tibor emlékkönyv*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Acta Historica. Tomus LXXVI. (1983); Anderle Ádám (szerk.): *Stációk. Erdély-Európa-Latin-Amerika. Tanulmányok Wittman Tibor tiszteletére*. Szeged, 1999.

² Romsics Ignác: *Klió bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekin-téssel*. Budapest, 2011.

³ Romsics: *Klió bűvöletében*, 400., 409.

⁴ Gyáni Gábor: *A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága (Nemzetközi és hazai tapasztala-tok)*. *Aetas*, 25. évf. (2010) 4. sz. 15–28.

sics és Gyáni írása éppen erre utal – e kutatók és kutatói csoportok hazai beágyazottsága meglehetősen gyenge, munkásságuk a hazai történészek számára jobbára ismeretlen.⁵

Az akadémikus kutatások az egyetemes történelmet még az elmúlt évtizedekben is Magyarország európai helyének kijelöléseként vagy kereteként jelenítik csupán meg, bár azt azért fontos hangsúlyozni, hogy az egyetemes történelem az egyetemes tanszékein a két világháború között – és az azóta eltelt időben – már jelentős helyet kapott.

Ezt a feladatot – tudniillik Wittman Tibor munkásságának bemutatását – esetünkben valamiképpen Szilágyi Ágnes Judit kezdte el, aki 2007-ben kiadott karcsú esszékötetében bemutatott huszonzét 19. és 20. századi magyar történészeiről készített portréja között ott találjuk Wittman Tibort.⁶ Ő egyébként az egyetlen egyetemes történész a kötetben.

Az első, aki Wittman Tibor helyét kijelölte a magyar történetírásban, Makkai László volt, aki barátként írt francia nyelvű nekrológot halála után. Ő figyelmeztetett, hogy Wittman Tibor az elsők között volt – ha nem az első –, aki *sui generis* egyetemes történeti témát kutatott, s nem csupán kapcsolattörténeti lehetőségként tekintett a Magyarországot körülvevő világ történetére: „Bármennyire paradoxonnak hangzik is, de igaz, hogy a világtörténet egyetemes összefüggéseit felismerni a kis nemzetek történetészeinek kényszere, mert míg a nagy nemzetek történetírói hajlamosak arra, hogy saját nemzeti történetük sajátosságait általánosítsák egyetemes érvényű törvényszerűségekké, addig a kis nemzetek történetészei kénytelenek a maguk nemzete történetét az egyetemes történet részének, sőt függvényének tekinteni. Ha nem ezt teszik, menthetetlenül provinciális színvonalra süllyednek. Ennek felismerése hajtotta Wittman Tibor érdeklődését előbb Magyarország, majd Európa határain is túlra.”⁷

A kutató Wittman érdeklődésének az a logikája, amely Bethlen Gábortól a harmincéves éves háborún át Németalföld történetéhez, majd onnan a vele harcban álló 16. századi Spanyolország vizsgálatához vezette, s innen az amerikai spanyol gyarmatokig, tudományos szempontból valóban logikus út. Korábban már többen is írtak erről. Ám e gondolatmenet kapcsán egy ízben Heckenast Gusztáv, a történész barát szarkasztikusan jegyezte meg nekem: ez igaz, de ennek a magyar történelemtől való eltávolodásnak vagy szakításnak volt személyes oka is. Wittman olyan témákat keresett, ahol nem az éppen aktuális párthatározat mondja meg, mit is írhat a szerző. A „marxista történetírás” fogalmában ugyanis ezidőtájt a „marxista” szó inkább „fosztóképzőként”, valamiféle korlátozó jelzőként volt értelmezhető.

Hogy az 1941–1946 között Eötvös-kollégista Wittmannak mindebből elege lehetett, jól illusztrálja, hogy Romsics Ignác említett könyvében éppen egy Wittman-idézettel jellemzi az Erdély 17. századi történelmével kapcsolatos 1945 utáni egyoldalú, vulgáris „marxista” értelmezéseket.⁸

*

⁵ Hasonlóan látja az egyetemes történetet művelő magyar kutatók hazai beágyazottságának hiányát Krausz Tamás: *Történetírás és marxizmus*. Eszmélet, 94. sz. (2012) 182–244.

⁶ Szilágyi Ágnes Judit: *Érdekes személyiségek, emlékezetes viták a magyar történetírásban*. Budapest, 2007. 143–151.

⁷ Makkai László: *Wittman Tibor tudományos életműve*. Acta Historica, Tomus LXXVI. Szeged, 1972. 13–23.

⁸ Romsics: *Klió bűvöletében*, 461. Wittman Tibor e korszakában született írások közül illusztrációként lásd: *Történelmünk haladó hagyományai, 1604–1918*. Budapest, 1951. (Szocialista Nevelés kiskönyvtára, 25. szám)

A fordulat valószínűleg az ELTE Lenin Intézetében töltött évei alatt (1955–1956) következhetett be. 1957-ben jelenik meg ugyanis *Az árforradalom és a világgiazi kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566–1618)* című 71 oldalas, karcsú könyve, amely már ezt az új orientációt jelezte. Furcsa mód azt mondhatjuk, hogy Wittman kilépett a „magyar marxista” kalodából, és elkezdett Marxot olvasni. Mert az „árforradalom” könyve már erre utal, s látszik, hogy különösen *A tőke* első kötetének az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozásról szóló 24. fejezete hatott rá.

A könyv nagyívű hipotézis a formálódó világgazdaságról (17 évvel Wallerstein könyvének 1974-es megjelenése előtt), amelynek határait a 16. századi árforradalom, az árak emelkedésének görbéje jelölte ki.

Első megközelítésben Wittman Hamilton híres görbéit értelmezte másként, mint Hamilton, aki az árak mozgását az Amerikából bezúduló nemesfém mennyiségével magyarázta. Wittman finomított ezen az értelmezésen, az Európába érkező nemesfém olcsóságára tette a hangsúlyt,⁹ s eközben már az árak közép-kelet-európai együtt mozgására is utalt.

Az árforradalom elemzése adhatott kulcsot Wittman számára a „spanyol abszolutizmus” megértéséhez is. Amikor az 1960-as évek elején az MTA Történettudományi Intézete vitát indított az európai abszolutizmusok jellegéről (hogy tudniillik átmeneti államformát jelentettek-e a feudalizmus és a kapitalizmus között), Wittman a vitában közvetlenül nem vett részt, de bemutatta értelmezését.¹⁰ Ismerte és használta Marx tanulmányait, különösképpen a MEM 10. kötetében publikált írásait a 15–19. századi spanyol fejlődés jellegzetességeiről. Marx egyébként a „törököség” sablonjával értelmezte a spanyol abszolutizmust, de Wittman túllépett e fogalom marxi értelmezésén: *kasztíliai* abszolutizmusról írt, ennek extravertált jellegét emelve ki; azt, hogy ennek a hanyatló Mediterráneumhoz kapcsolódó abszolutizmusnak nem belső forrásai voltak; elsősorban a beérkező amerikai nemesfém adta pénzügyi bázisát. Ahogy ez a forrás kimerült, a spanyol hanyatlás nehéz évszázadai következtek.

Az „árforradalom” azonban jó alapot adott Wittmannak a spanyol „fordított merkantilizmus” értelmezéséhez is, s megvilágította azt a Marx által felvetett problémát, hogy az abszolutizmus miért nem kényszerült a volt kisállami regionalizmusok és rendi szerkezetek felszámolására.

Wittman későbbi spanyol történeti tanulmányai tehát innen, az 1957-es árforradalom-tanulmánytól eredeztethetők, de jó alapot adtak eszmetörténeti tanulmányai számára is, amelyek a centralizmus–regionalizmus problémáját mutatták be a 16–17. századi spanyol államelméletben.¹¹

*

A Németalföld történetéről írott tanulmányai viszont az „árforradalom” problémájához való kapcsolódás más aspektusára, a tőkés átmenet kérdésére utalnak. Wittman klasszikus tanulmánya e témában *A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra korszak*

⁹ Hamilton híres grafikonját bemutatja és elemzi Anderle Ádám: *Megosztott Hispánia*. Budapest, 1985. 53–55.

¹⁰ Wittman Tibor: *A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században*. Acta Historica, T. XV. Szeged, 1964. 19–29.; uó.: *Sobre el presunto del carácter „turco” del absolutismo español del Siglo del Oro*. Anuario del Instituto de Investigaciones Históricas, T. 7. Rosario, 1964. 309–320.

¹¹ Wittman Tibor: *Vitoriatól Suarezig. A spanyol államelmélet mérlege*. Filológiai Közölny, 12. évf. (1966) 1–2. sz. 53–66.

küszöbén címet viseli;¹² ez 1957-es brüsszeli kutatásainak egyik eredménye, s az európai történetírás egyik fontos kutatási témájára utal, arra, hogy a flamand „jó városok” (Ypres, Brügge, Gent) textilipara miért nem tudott kitörni a céhes, illetve reglamentált (cég nélkül szabályozott) keretek közül. Wittman a fő okot a flamand posztóipar spanyol gyapjúexporttól való függésében találja meg, ellenpontként mutatva be Hondshoote városka textiliparát, amely saját juhtenyésztő háttere miatt tudott kapitalista irányba áttörni – különös flamand kivételként. Az angol textildinamizmusnak is éppen a saját juhtenyésztés nyújtott biztos bázist, míg a hatalmassá váló holland kereskedőtökét saját monopolista helyzete nem is kényszerítette új utak keresésére. A spanyol adóktól szenvedő Németalföldön a textilipar válsága kapcsán használta Wittman a strukturális válság új fogalmát is, ezt olyan helyzetként írva le, amelyből saját erőből nincs kitörés.

Figyelemreméltó, hogy az „árforradalom” kérdése és a flamand-holland fejlődés Wittman által felvetett problémái folytatásra találtak a hazai kutatásokban. Pach Zsigmond Pálnak a kereskedelmi útvonalak átrendeződéséről és a Levante kereskedelemről szóló tanulmányai¹³ utalnak erre a Makkai-tanítvány Zimányi Vera fontos munkája mellett (*A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben*).¹⁴ E példák is utalhatnak arra, hogy mintha az 1960-as években körvonalazódott volna egy, a globalizáció irányába forduló szemléleti irány (Wittman Tibor – Makkai László¹⁵ – Pach Zsigmond Pál – Niederhauser Emil¹⁶), amely, gyorsan távolodva a hivatalos kánontól, a korai európai és a formálódó világ gazdaság 16–17. századi problémáiban egyre inkább kapcsolódott a francia *Annales*-kör által inspirált kutatásokhoz, s európai élménybe emelte e korszak magyar megközelítéseit.

Érdekes módon Wittmannál az *Annales* folyóirat hatását leglátványosabban az ismeretterjesztő munkának szánt *Németalföld aranykora*¹⁷ című könyv mutatja. Wittman profeszszor itt adott mintát arról, hogyan is képzeli a totális történelem fogalmát: arányosan, kiegyensúlyozottan és érdekfeszítően tudta szintézisbe gyúrni a gazdaság–külgazdaság, a politikai–külpolitika, a társadalom és a kultúra történetét.

Eközben két külföldi ösztöndíjra is lehetőséget kapott: Kubában és Vietnámban kutatgatott. Érdekes módon, bár Vietnám történetéről hét tanulmányt is írt – többet mint a gyarmati Kubáról –, Vietnámnak nem lett folytatása.¹⁸

Kuba maradandó élmény, hiszen a karibi ültetvényes gazdaság problémája része lehetett az 1957-től formálódó új, globalizáció felé nyitó Wittman-felfogásnak, ám el is mélyítette azt. Az ültetvény és a világ gazdaság kapcsolatának a mechanizmusai érdeklik Wittmant: az, hogy a modern világ gazdaság részévé munkamegosztásos módon váló karibi *hacienda* belső szervezetében milyen hatékonyan működtetett prekapitalista, archaikus elemeket, a

¹² Wittman Tibor: *A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra korszak küszöbén*. Századok, 95. évf. (1961) 2–3. sz. 236–280.

¹³ Pach Zsigmond Pál: *A kereskedelmi útvonalak XV–XVI. századi átrendeződésének kérdéséhez*. Századok, 102. évf. (1968) 5–6. sz. 863–896.; uő.: *A Levante kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján*. Századok, 112. évf. (1978) 1015–1019.

¹⁴ Vö.: Zimányi Vera: *A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben*. Történelmi Szemle, 15. évf. (1972) 3–4. sz. 378–412.

¹⁵ Makkai László *Világtörténet* című folyóiratnál betöltött főszerkesztői tevékenységére gondolunk elsősorban.

¹⁶ Lásd Krausz: *Történetírás*, 210–211.

¹⁷ Wittman Tibor: *Németalföld aranykora*. Budapest, 1965. Gondolat.

¹⁸ Wittman Tibor erről szóló tanulmányainak bibliográfiáját lásd: Anderle: *Stációk*, 13.

rabszolgaságot és a személyi függés más nem-tőkés mechanizmusait (*peon, colono*), illetve hogy sajátos önellátó mikrokozmoszként létezett a világpiachoz kapcsolódás közepette.

Eközben Kuba legjobb történészeivel alakított ki Wittman erős kapcsolatokat. A francia iskolázottságú *Le Riverenddel*, a José Martí Nemzeti Könyvtár igazgatójával, aki megírta Kuba gazdaságtörténetét, és a fekete *José Luciano Francóval*, aki a kubai társadalomtörténeti kutatások emblematikus alakja volt. (1973-ban mindkettőjük segítségét élvezhettem kubai kutatómunkám során.)

Wittman bolíviai utazásai/kutatásai hasonlóképpen e „globális” problémát érintették: a világgazdaság és a bolíviai nemesfémbányászat kapcsolatát. Közben a Potosí-bányászat helyi-regionális piacszervező szerepére is felfigyelt, a bányászat–élelmiszergazdaság–textilipar egymást erősítő háromszögű dinamizmusát írva le. Am foglalkoztatta a spanyol Korona 18. században megkeményedő gyarmati gazdaságpolitikája is, amely e dinamikus andoki árutermelő térséget gúzsba kötötte.¹⁹

A levéltárak elsődleges forrásai érdekelték a Karib-térségben és Potosiban is – legtöbbször elsőként vett kézbe ilyen iratokat. E kutatásai közben azonban a bolíviai nemzetné válás és államfejlődés kérdései és alternatívái is felvetődtek számára, s figyelme egyre erőteljesebben fordult az andoki államok születése felé.²⁰ Új megközelítés volt ez, hiszen – egészen máig – a latin-amerikai történészek ritkán teszik fel azt a kérdést: miért éppen így „tört szét” a spanyol gyarmati rendszer, miért épp a ma látható államok születtek, s mi az oka a 19. század közepéig tartó bizonytalanságoknak az államfejlődésben.

Wittman tehát az andoki államfejlődést alternatívákban szemlélte, s ennek győztes vagy vesztes változatait az egyes régiók gazdasága belső erejének (vagy gyengeségének) és világpiacon kötődésének sajátosságaiban találta meg.

Hatása a bolíviai történetírásra – mondhatni – elementáris volt. E térségről szóló tanulmányait könyvben adták ki,²¹ s a legjobb bolíviai történészek, egyébként barátai (Abelardo Villalpando, Jorge Ovando Sanz, Alberto Crespo), méltatták teljesítményét, s még a betiltott bolíviai kommunista párt illegális újságja is beszámolt könyvéről.²²

Írásai egyre nagyobb figyelmet keltettek, s megjelentek latin-amerikai és európai folyóiratokban is Caracasban, Córdobában, Potosiban éppúgy, mint Kölnben, Prágában, Sevilleában, Mariliában vagy éppen Madridban, jó, baráti és szakmai kapcsolatokat is eredményezve Latin-Amerikában (például Pablo Macera Peruban, Enrique Semo Mexikóban, F. Brito Figueroa Venezuelában) és Európában is.

Ez utóbbi kapcsolati háló egészen érdekes, hiszen a Wittman professzorral kapcsolatba kerülő történészek mindegyike a modern kor, jobbára az európai 16–18. század kutatója volt, akik maguk is az 1960-as években fordultak Latin-Amerika történelme felé. Európa latin-amerikai szubkontinens felé való fordulásának egyik fő oka természetesen a kubai forradalom iránti figyelem volt; de a latin-amerikai regény világsikere, a gerillaháborúk, Guevara halála, majd az Egyesült Államok aktív részvételével megszülető diktatúrák egy izgalmas, magyarázatra váró, forrongó térséget mutattak fel a világnak. És sokan hitték akkor úgy –Wittman is –, hogy Latin-Amerika a forradalmak kontinense lesz.

Mindenesetre Európában a latin-amerikanista történetírás az 1960-as években született, és a különböző irányokból érkező történészek keresték egymással a kapcsolatot. Ebben

¹⁹ Anderle: *Stációk*, 14–15.

²⁰ Így például Wittman Tibor: *Andean Nations in the Making*. Etudes Historiques, 1. (Budapest, 1970.) 157–182.

²¹ Wittman Tibor: *Estudios Históricos sobre Bolivia*. La Paz, 1975.

²² Anderle Ádám: *Újság Bolíviából*. Délmagyarország, 68. évf. (1978) 18. sz. 4.

a kapcsolatépítésben ott találjuk Wittman Tibort is. Az 1960-as évek végén már egy erős és egyelőre informális kapcsolatokat tartó neves latinamerikanista történész közösség létezését regisztrálhatjuk. Ezt olyanok alkották, mint például a sevillai Francisco Morales Padrón, az angol John Lynch és Harold Blakemore, a svéd Magnus Mörner, a kölni Hermann Kellenbenz, a cseh Josef Polisenzky, a lengyel Tadeus Lepkovski, a lipcei Manfréd Kossok, az Annales-iskola második nemzedékéhez tartozó francia Frédéric Mauro (aki 1967-től a nanterre-i bölcsészkaron Franciaország első Latin-Amerika történeti tanszékét is irányította), illetve Francois Chevalier és a Lille-ben élő Gentil da Silva, az olasz Ruggero Romano, akik tudatosan lépték át az Európát megosztó politikai határokat. Ebben különösen a spanyol törekvések voltak számottevőek; a késői Franco-diktatúra idején ugyanis a spanyol történészek – közép-kelet-európai társaikhoz hasonlóan – aktívan keresték az elszigeteltségből való kitörés lehetőségeit.

A Sevillában 1970-ben tartott konferencia, amelyen előadással Wittman professzor is részt vett, már az Európai Latinamerikanista Történészek Társasága (AHILA) megszületéséről határozott, még ha az első hivatalos AHILA-konferenciára csupán 1975-ben Kölnben került csak sor.²³ Ám Wittman professzor és tanszéke ott volt a CEISAL (Latin-Amerikai Társadalomtudományi Kutatások Európai Központja) alapítói között is, amely történészek mellett főként közgazdasági, illetve jog- és politikatudományi intézeteket tömörített. Wittman Tibor latinamerikanista – említett – kapcsolatai is tágultak; például az észak-amerikai Lewis Hanke vagy a szovjet Nyikolaj Lavrov, a mexikói forradalom kutatója is része lett e kapcsolati hálónak.

Ennek Szegeden látható jelei is nagyon beszédesebbek voltak. 1967–1968-ban megszületett a Középkori Egyetemes Történeti és Latin-Amerika Története Tanszék, amely létrehozta az egyetemi *Acta Historica* spanyol nyelvű alsorozatát, a piros borítójú *Estudios Latinoamericanos*-t. Ez igen jó cserekiadványnak bizonyult. Az 1960-as évek végén a *Hispanic American Historical Review* (USA), a *Journal of Latin-American Studies* (London), az orosz nyelvű *Latjinszkaja Amerika* (Moszkva), a *Cuadernos Americanos* (Mexico) az *Anuario de Estudios Hispanoamericanos* (Sevilla), a *Revista de Indias* (Madrid), az *Índice Histórico Español* (Madrid), a *CEPAL-Review* (USA), *Cuadernos Hispanoamericanos* (Madrid) érkezett csereként rendszeresen hozzánk, számos más amerikai és európai időszakos kiadvány és szerzői kötet mellett.²⁴

*

Visszatekintve Wittman professzor utolsó éveire, feltűnő a szintézisre törekvés szándéka vagy a szintézisre irányuló hipotézisek megfogalmazása. Nyilvánvaló, hogy elsősorban az 1971-ben kiadott *Latin-Amerika története* című könyve²⁵ számít szintézisnek, vállalt ismeretterjesztő szándéka ellenére is. A könyv újdonsága egyfelől az, amit Niederhauser Emil fogalmazott meg recenziójában: „hatalmas anyagot jól mozgató, eredeti jellegű szintézis, amely az 1970-es években nemzetközi viszonylatban is egyedülálló volt” – s tegyük hozzá: az első is, magyar nyelven. „*Nem egyes országok történetét írta meg* – folytatja Nieder-

²³ Az AHILA történetére lásd: Giraudo, Laura: *Historia de AHILA. Perfil de la Asociación de Historiadores Latinoamericanistas Europeos*.(1969–2008). Sevilla, 2008. A kötet az AHILA három elnöke, Francisco Morales Padrón, Magnus Mörner és Anderle Ádám valamint főtítkára, John Fisher visszaemlékezését-elemzését is közli a Társaság történetéről.

²⁴ Itt említjük meg, hogy a svéd Magnus Mörner 70 folyó méternyi magánkönyvtárát 2010-ben a szegedi egyetem Hispanisztika Tanszékének adományozta.

²⁵ Wittman Tibor: *Latin-Amerika története*. Budapest, Gondolat, 1971. A második, javított kiadás 1978-ban jelent meg ugyanazon kiadónál.

hauser –, hanem a latin-amerikai kontinens történetét, a fejlődés fő vonalait érzékeltetve, a közös vonások kidomborításával. Nem országok történetét adja, hanem problémákat.”²⁶

Magunk ennél több szemléleti-módszertani újdonságot is látunk. A kor történetírását ezidőben – a szovjet historiográfiáét is – a gyarmati országok esetében egyfajta *exterioridad*²⁷ jellemezte. A szovjet történetírást Latin-Amerika csupán az USA-imperializmus expanziójának térségeként érdekelte, illetve mint az USA-elleni küzdelem kérdése. Azaz Latin-Amerikát kívülről, idegen megfontolásoknak alávetetten szemlélték. De ez a látószög nem a szovjet historiográfia jellemzője csupán, s nem csak Latin-Amerikára vonatkozott. A harmadik világ országainak története a gyarmatosítók-gyarmatosítás története volt elsősorban (lásd például Salgó László könyveit²⁸ vagy Sík Endre *Fekete Afrika története* című háromkötetes munkáját),²⁹ Latin-Amerika népeinek saját története önmagában kevés érdeklődést váltott ki a szovjet és általában a marxista történetírásban. Ez persze magára Marxra is igaz: Latin-Amerika és általában az Európán kívüli világ is csupán a világgazdaság expanziója, előrehaladása szempontjából érdekelte, s mint Bolívról szóló írásából kitűnik, Latin-Amerika függetlenségét szerinte angol, francia, lengyel, német tisztek, írek, hannoveriek és más külföldiek vívták ki. A győzelem, úgymond, „teljes egészében brit tiszteknek köszönhető” – írja Marx.³⁰

Wittman Tibor könyve átlép ezen az Európa-centrizmuson éppúgy, mint a vulgáris marxista antiimperialista kliséken s a főleg a spanyol, a francia társadalomtörténeti és antropológiai kutatások módszertanát alkalmazva írja meg a szubkontinens történetét.³¹

Wittman Tibor e könyvének másik nemzetközileg is új szemléleti vonása a függetlenségi háború megítélése. A marxista történetírás ugyanis polgári forradalomként próbálta leírni e háborút, hiszen ez a polgári forradalmak korában helyezkedett el (Hobsbawm). Az e kérdés körüli nemzetközi viták hevesek, de terméketlenek voltak.

Wittman Tibor túllépett e vitán, és nem a – nem létező – „tőkés minimumot” kereste. Ugyan a polgári forradalmak ciklusában értelmezi a függetlenségi háborút, de mint írja, „Latin-Amerikával a nemzeti felszabadító háborúk kezdődtek el”. A tőkés centrumban kirobbant forradalmakhoz tehát a periférián (gyarmati) felszabadító háborúk társulnak. És ezek sorát Latin-Amerika kezdte el.³²

Wittman professzor tehát 1970 tájékán mélyebb összefüggéseket is érzékeltetve „visszatér a világpiac szisztematikus fejlődéstörténetéhez” – írja Kollár Zoltán közgazdászprofesszor 1998-ban, s hozzáteszi: „E kutatói ambíció egy modern világgazdaság-történet körvonalait rejti magában.”³³

²⁶ Niederhauser Emil: *Wittman Tibor: Latin-Amerika története*. Századok, 113. évf. (1979) 4. sz. 726–728.

²⁷ Jorge Arico kifejezése. Vö.: Arico, Jorge: *Marx y América Latina*. Lima, 1980. Lásd még: Kohan, Néstor: *Marx en su (Tercer) Mundo*. La Habana, 2003².

²⁸ Salgó László: *Gyarmatpolitika Napóleontól De Gaulle-ig*. Budapest, 1976.; Salgó László – Balogh András: *A gyarmati rendszer története. 1870–1955*. Budapest, 1980

²⁹ Sík Endre: *Fekete Afrika története*. 1-3. köt. Budapest, 1964.

³⁰ Anderle Ádám: *Torzkép és előítélet. Marx Bolívar életrajza*. In: Anderle Ádám (szerk.): *Latin-Amerika: a függetlenség útjai*. Szeged, 2011. 53–67. (Idézet a 60. oldalon.)

³¹ Csak lábjegyzetben kívánom megjegyezni, hogy Wittman könyvének lényegét a Népszabadság 1970. április 26-i számában foglalta össze *Latin-Amerika: hányadik világ?* címmel, imponálóan tömör újságcikkben.

³² Erről bővebben lásd Anderle Ádám: *A latin-amerikai függetlenség mérlege*. In: *Latin-Amerika, a függetlenség útjai*, 9–23.

³³ Kollár Zoltán: *Wittman kérdései - latin-amerikai dilemmák*. In: Anderle: *Stációk*, 85–93.

Mire is gondolhatott Kollár Zoltán? Mindenekelőtt azokra a Wittman-tanulmányokra, amelyek Latin-Amerika és Közép-Európa fejlődésének összehasonlító elemzéséről szólnak, s – wittmani megfogalmazással – egy „három vagy négyszögletű világgazdaság” kialakulásának „közép-európai” (azaz magyar) értelmezéséről.³⁴

Mindez persze inkább a probléma felvetése, egy valóságalapú hipotézis kidolgozása szintjén történt meg – amely korai halála miatt inkább kidolgozandó feladatként, illetve szempontként maradt ránk.

Az eddigiek alapján mindenesetre elmondhatjuk, hogy Wittman felvetései, kutatási témái a hatvanas évek legperspektivikusabb nemzetközi kutatási irányaihoz tartoztak. Erre utal az is, ahogy élete utolsó éveiben az Európában és hazánkban az „ázsiai termelési mód” kapcsán kibontakozó vitára reagált. Formációelméleti probléma volt ez, amely Wittman számára a probléma latin-amerikai adaptálásának lehetőségét vagy ennek kísérletét jelentette. Annál is inkább, mert az ősi Amerika és a gyarmati Latin-Amerika a társadalmi formációk sztálinista sorozatába nem nagyon illeszkedett. Utolsó, már halála után megjelent tanulmányában³⁵ erről a kérdéstről elmélkedett.

A „feudalizmus” szót itt már idézőjelbe teszi Wittman (a spanyol változatban már a „*modo de producción latinoamericano*”, vagyis „a latin-amerikai termelési mód” kifejezést használja). A gyarmati termelési módot az ősi Amerika ázsiaihoz hasonló formációja és a spanyol (kasztíliai) keleties feudalizmus találkozásának eredményeként írja le, olyan formációként, amely eközben a formálódó világgazdaságban foglalt helyet. Wittman professzor nyitott volt persze másfajta megközelítésekre is. Ezért közölte le a tanszéki *Acta* a perui Pablo Macera nagy nemzetközi visszhangot kiváltó tanulmányát,³⁶ amely a világpiacra termelő perui partvidéki jezsuita cukorhaciendákat bemutatva bátran általánosított, megalkotva a gyarmati feudalizmus fogalmát. Wittman professzornak és vitapartnereinek szándéka világos: Latin-Amerikát nem az európai fogalmi klisék alapján kell és lehet leírni. A marxi formációelmélet adta ösztönzés alapján a szubkontinens történelmét az emberiség egyetemes fejlődésének vonulatába igyekeztek illeszteni.

Wittman professzor utolsó tanulmányai persze inkább kutatási projektek, amelyek kibontásához azonban nem adatott meg számára az idő. Azt, hogy tervei hosszú távra szóltak, jelzi az is, hogy egy Latin-Amerika Intézet felállítására tett javaslatot Köpeczi Bélának, az MTA akkori főtitkárának. A válasz azonban negatív lett – ahogy ezt a szegedi Aetas diákújságot megalapító Csernus Sándortól, a szegedi bölcsészkar mostani dékánjától megtudtuk, aki az 1970-es években – még hallgatóként – megszerezte és az *Aetas*ban lekötölte mindkét levelet.

Wittman professzor nagyívű víziójában természetesen a 19–20. századi kérdések kutatását és a latin-amerikai magyar emigráció történetének vizsgálatát is tervezte, s ez utóbbiról belső, tanszéki munkamegosztás is született. Ennek értelmében ő maga a magyar jezsuiták latin-amerikai tevékenységét választotta témaként, én az 1848-as emigráció, Varga

³⁴ Wittman Tibor: *Triángulo o cuadrángulo económico? Acerca del desenvolvimiento del mercado mundial visto desde Europa Central*. Anuario Instituto de Antropología e Historia. (Caracas, 1970-1971.) T. VII–VIII. 457–472. Lásd még: Wittman Tibor: *El aporte común de América Latina y Europa Central a la génesis del capitalismo*. Estudios Históricos. T. 8. (Sevilla. 1969.) 3–10.

³⁵ Wittman Tibor: *A latin-amerikai „feudalizmus” kialakulásának vitás kérdései*. Századok, 106. évf. (1972) 6. sz. 1293–1331.

³⁶ Macera, Pablo: *Feudalismo Colonial Latinoamericano. El Caso de las Haciendas Peruanas*. Acta Historica, T. XXXV. Szeged, 1971. 3–43.

Ilona pedig a két világháború közötti emigráció történetét „kapta” feladatul. Ez utóbbiból aztán kandidátusi értekezés is született.³⁷

*

Korai halálával kérdéssé vált, mi az, ami a wittmani projektből folytatható és hogyan. Gazdag örökség volt, reményteljes, vonzó témákkal és egy erős nemzetközi kapcsolati hálóval, amely Wittman Tibor halála után is fennmaradt, és bennünket is segített. Erre alapozva Wittman külföldi barátainak tanítványaival már mi tudtunk új kapcsolati hálót kialakítani, és az AHILA valamint a CEISAL³⁸ keretében működtetni – különösen a Latin-Amerika története Kutatócsoport (1982–1992) létrejötte után. E kutatócsoportban, melyből 1993-ban a mai Hispanisztika Tanszék született, ott találjuk Kukovecz György mellett Tóth Ágnes, Fischer Ferencet, később pedig Csikós Zsuzsát és Kaczúr Ágnes.

Sevillában Morales Padrón tanítványai, Enriqueta Vila Vilar és María Luisa Laviana, Angliában John Fisher és Tristán Platt, Kölnben Horst Pietschman, Hans-Joaquín König, Párizsban Bernard Laval, Prágában Josef Opatrny, a varsói akadémiai kutatócsoportban Richard Stemplovski, Jan Szeminski, Antoni Macziewicz, Marcin Kula, Manfréd Kossok tanítványaként a Lipcsében doktorált kubai Sergio Guerra y Vilaboy, Itáliában Marcello Carmagnani, Antonio Melis, Antonio Annino, Eugenia Scarcabella, a belga John Everaert, a svéd Roland Anrup alkották azt a „második” kapcsolati hálót, amely az 1980–2000 közötti időszakban az európai latinamerikanista történészek erős magját jelentette, s amelyhez talán mi is tartoztunk – s amelyet az 1987-ben Szegeden tartott VIII. AHILA-kongresszus szimbolizált.³⁹ De szimbolikus volt az is, hogy a kongresszushoz kapcsolódó eseményként a szegedi egyetem (akkori nevén József Attila Tudományegyetem) díszdoktorrá avatta Wittman Tibor két tudós barátját, Francisco Morales Padrónt és Magnus Mörnert, akik Wittman professzor halála után sokat tettek azért, hogy a szegedi Latin-Amerika kutatások fennmaradjanak.

Abban persze, hogy a wittmani-életműből éppen a „Latin-Amerika-projekt” maradt a legéletrevalóbb, szerepet játszott az is, hogy a szubkontinens állandóan vibráló, izgalmas, vonzó világ maradt – és az is, hogy az 1970–1990 közötti időszakban nem volt reménytelen ösztöndíjat kapni.⁴⁰

³⁷ Varga Ilona: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába a két világháború között*. Szeged, 1977. (Kézirat.)

³⁸ A CEISAL „európai bevándorlás” tagozatának elnöke Anderle Ádám lett, az elmúlt öt évben pedig a CEISAL alelnöki tisztét a Szegedről indult Fischer Ferenc professzor (Pécsi Tudományegyetem) tölti be.

³⁹ Az AHILA szegedi, nyolcadik kongresszusán 32 országból kétszáznál több kutató vett részt. Az AHILA közgyűlése ekkor választotta elnökének Anderle Ádámot, a főtitkár John Fisher lett. A Comité Coordinador tagja lett Kukovecz György. A konferencia előadásait négy kötetben adtuk ki. Vö.: Anderle Ádám (ed.): *Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana. (1492–1945)*. T. I – IV., Szeged, 1989.

⁴⁰ A magyar Latin-Amerika története kutatásokról rendszeresen adunk – a magyar nyelvű tanulmányokat, könyveket is bemutató – összefoglaló áttekintéseket külföldi és magyar folyóiratokban. Lásd: Anderle Ádám: *Latin-Amerika történetének kutatása Magyarországon (1967–1997)*. Századok, 133. évf. (1999) 5. sz. 1087–1106.; uő.: *América Latina en la historiografía húngara (1990–2000)*. Jahrbuch für Geschichte Lateinamerikas, Band. 38. Köln–Weimar–Wien, 2002. 237–251.; uő.: *La historiografía de los países ex-socialistas sobre América Latina*. Anuario de Historia de Iglesia. T. XV. Navarra, 2006. 269–275.; Anderle, Ádám – Fischer, Ferenc – Lilón, Domingo: *El latinoamericanismo en Hungría*. Anuario Americanista Europeo. T. 8. Madrid–Varsovia–Salamanca, 2010. 157–173.

És a Wittman által felvetett problémákból lehetett „válogatni”. Kollár Zoltán a világgazdasággal kapcsolatos wittmani-projekt vizsgálatát folytatta;⁴¹ Csejtei Dezső a spanyol eszmetörténeti–filozófiai vonulatot vállalta fel;⁴² Horváth Gyula a mexikói forradalom és a populizmus felé fordult;⁴³ Szilágyi István, bár szegedi joghallgatóként nem közvetlenül kapcsolódott hozzánk, a latin-amerikai diktatúrák („neofasizmus”) elemzéséhez látott hozzá; J. Nagy László Wittmantól a gyarmati Haiti témáját kapta, de aztán szélesebb keretben a harmadik világ politikai mozgalmainak kutatásáig jutott el⁴⁴. Kukovecz György a Felső-Peru iránti érdeklődés után a Karib-térség és azon belül Kuba 19–20. századi politikatörténetéről publikált fontos tanulmányokat,⁴⁵ jómagam pedig egy Wittman professzortól kapott biztató levél hatására a perui APRA és J. C. Mariátegui megismeréséhez láttam hozzá.⁴⁶ Mindehhez élveztük a Szegedi Akadémiai Bizottság, személyesen Szőkefalvi-Nagy Béla elnök és Mérei Gyula professzor, megbízott tanszékvezető jóindulatát.

A személyes wittmani útravaló továbbra is fontos volt. Amikor ugyanis hallgatóként-tanítványként panaszkodtunk arról, hogy szerencsésebb európai pályatársainknak mennyivel könnyebb Latin-Amerikát kutatni, egyrészt a nagy európai gyarmatosító országok hazai levéltárai, másrészt a jobb utazási lehetőségek miatt, ilyenkor Wittman professzor biztatása segített, aki sokszor elmondta nekünk: a magyar történész előnye saját országa történetéből ismert elmaradottság-élménye, amely érzékenyebbé, empatikusabbá teszi más, a magyarhoz hasonló sorsú népek történelmének megértésében.

E gondolat ma talán aktuálisabb, mint Wittman professzor életében. Számos jel arra utal, hogy hazánk a világgazdaság periferiájára került (vagy mindig is ott volt): a világgazdaságtól való erős függés, az eladósodás, a nemzetközi bankok és a multinacionális vállalatok által kiszivattyúzott nemzeti értéktöbblet, a társadalmi szakadék növekedése vagy a *selva política* („politikai őserdő”) Latin-Amerikában is tanulmányozható vonások – ahogy a világgazdaságtól való védekezésben az állam szerepének a felértékelődése is.

A Wittman professzor által elkezdett összehasonlító régió kutatás (Latin-Amerika és Közép-Kelet Európa között) – amit Kollár Zoltán folytatott, de az ő korai halálával meg is állt – nemzeti önérdékből is sürgetőbbnek és aktuálisabbnak tűnik, mint valaha.

*

Záró gondolatként a Makkai László által idézettekhez szeretnék visszatérni, aki úgy látta, Wittman Tibor volt a magyar történetírásban az első, aki *sui generis* egyetemes történeti problémákkal foglalkozott csupán. Ebben az értelemben mondanám: a magyar historiográ-

⁴¹ Kollár Zoltán: *Fejlődés válságban. Tanulmányok Latin-Amerika gazdaságáról*. Szeged, 1988.; uő.: *Stabilizáció vagy modernizáció. A latin-amerikai gazdaság az ezredforduló előtt (1960–1990)*. Budapest, 1992.; uő.: *Dél Keresztje alatt. Latin-Amerika latinoamerikanizálódása*. Budapest, 1996.

⁴² Csejtei Dezső – Juhász Anikó: *Amerika felfedezése és az új globális rend*. 1-2. köt. Budapest, 2009.

⁴³ Lásd például: Horváth Gyula: *Tanulmányok a mexikói forradalomról*. Szeged, 1995.

⁴⁴ Ám tudni kell, hogy nemrég új könyve jelent meg a Haiti-forradalomról és a független fekete állam megszületéséről. Vö.: J. Nagy László: *Forradalom az Antillákon. Haiti, 1789–1804*. Szeged, 2012.

⁴⁵ Lásd például Kukovecz György: *Az agrárkérdés a kubai politikai harcokban*. Acta Historica. T. LXXVI. Szeged, 1983. 121–140.; uő.: *Ramiro Guerra y Sánchez*. Világtörténet, 17. évf. (1980) 2. sz. 85–94.; uő.: *Democracia, antiimperialismo y antifascismo en la política de los comunistas cubanos (1935–1944)*. Acta Historica. T. LXVIII. Szeged, 1980. 33–46.

⁴⁶ Kandidátusi értekezésem 1980-ban – Európában elsőként – elnyerte a *Premio de Casa de las Américas* latin-amerikai tudományos díjat. Spanyol nyelvű kiadása: Anderle, Ádám: *Movimientos políticos en el Peru entre las dos guerras mundiales*. La Habana, 1985.

fiai kronológiában van egy Wittman előtt, és egy Wittman után. Ha ugyanis a 2012. szeptemberi szegedi konferencia előadóit s azok témáit vizsgáljuk, nyilvánvaló: a Wittman utáni periódusban immár nem kivétel a csak egyetemes témát kutató magyar történész. A másik három nagy egyetem (ELTE, Pécs, Debrecen) konferenciánkat megtisztelő és szerepet vállaló egyetemes történeti tanszékeinek vezetői, Papp Imre, Majoros István, Fischer Ferenc, Hahner Péter is már ezt az új kutatói mintát illusztrálják, ahogy a Wittman-örökséghez kötődő és a konferencián nagy számban részt vevő fiatal kutatók döntő többsége is.

Wittman Tibor professzornak és tudós generációjának munkáját, amely az 1960-as évektől dinamikusan tágította ki a magyar glóbuszt, átalakította, elmélyítette és sokszínűvé tette a magyar világképet, az őket (és őt) követő három generáció folytatja immár.

NEMES KRISZTINA

Jaume Vicens Vives

Jaume Vicens Vives katalán történész, író, egyetemi tanár és könyvkiadó a spanyol történetírás megújítója 1910-ben született Gironában, és 1960-ban hunyt el Lyonban. Korai halála nagy veszteséget jelentett nemcsak a spanyol-katalán tudományos élet, hanem a katalán közélet és politika számára is. 2010-ben, születésének századik és halálának ötvenedik évfordulója alkalmával Spanyolország-szerte megemlékezések, szemináriumok, közéleti események, tudományos szimpóziumok és konferenciák sora adózott emlékének, melyek közül érdemes megemlíteni néhányat. Így például I. János Károly király elnökletével emlékbizottság alakult, melyben a tudományos és kulturális élet legrangosabb képviselői mellett helyet kapott Madrid polgármestere és a katalán autonóm kormány, valamint a katalán városok képviselője is. A Museu d'Història de Catalunya *Jaume Vicens Vives i la Nova Història 1910–1960* (Jaume Vicens Vives és az Új Történetírás 1910–1960) címmel¹ rendezett kiállítást a l'Editorial Vicens Vives kiadóháza és a hivatalos (de nem politikai természetű) megemlékezéseket szervező Sociedad Estatal de Commemoraciones Culturales, valamint a Valenciái Egyetem közreműködésével. Emellett cikkek jelentek meg – többek között – az *El País*,² a *Vanguardia*, a *Serra d'Or*³ hasábjain, illetve a FAES honlapján.⁴ A megemlékezések sora Sir John Elliott brit hispanista konferenciájával zárult, melyen személyesen részt vett a spanyol uralkodó is.

Az emléké, melyben megtalálhatjuk a politikai jobb- és baloldalt, a spanyol monarchia és a katalanizmus képviselőit egyaránt, fent említett eseményei jól példázzák Jaume Vicens Vives örökségét, amit mint „híd-ember” hagyott Spanyolországra, illetve a katalán népre. Az alábbiakban megkíséreljük összefoglalni e kiváló társadalomtudós és nagy hatású gondolkodó életútjának és munkásságának fontosabb állomásait, hogy jobban megérthessük máig érezhető hatásának jelentőségét.

Vicens a Barcelonai Bölcsészkaron szerzett diplomát 1930-ban, ahol mesterei Antonio de la Torre y del Cerro és Pere Bosch i Gimpera voltak. A córdovai származású, pozitívista De la Torre professzortól a források tiszteletét és a szigorú forráskritikai szellemet sajátította el, míg Bosch Gimperától, a kor nemzetközi szinten is elismert katalán régész-történészétől az elemzés, a szintézis-teremtés és a közvetítés/írás képességét. Előbbi aján-

¹ http://www.mhcat.cat/exposicions/exposicions_realitzades/2010

² http://elpais.com/diario/2010/02/11/cultura/1265842801_850215.htm

³ A 2010-es megemlékező számba író történészek, kiadók, irodalomtörténészek a következő címekkel érzékeltették Vicens Vives üzenetének máig ható érvényességét: „Vicens Vives a remény magvetője”, „egy klasszikus alkotó”, „klasszikus és újító”, „egy mérvadó történész”, „a historiográfiai forradalom előidézője” stb.

⁴ http://www.fundacionfaes.org/record_file/filename/3202/JAUME_VICENS_VIVENS_EDUARDO_ESCARTIN.pdf

lotta számára doktori értekezésének témáját, melynek címe *Ferran II i la ciutat de Barcelona 1479–1516* (II. Ferdinánd és Barcelona városa) volt. Az értekezést 1936. február 22-én védte meg a Barcelonai Egyetemen egy olyan bizottság előtt, melynek tagja volt Ferran Soldevila is, akinek fő műve az 1934–1935-ben három kötetben megjelent *Història de Catalunya*, Francesc Cambó, a *Lliga Regionalista* vezetőjének felkérésére íródott.⁵ Soldevila annak a történelemszemzedéknek a képviselője volt, amelyet a 19. század végi katalán újjászületési mozgalom, a *Renaixença*, valamint a Restauráció (1874–1930) idején Spanyolország egységesítését célzó törekvések ellenében kibontakozó *regionalizmus kulturális mozgalma*⁶ indított útjára. E szemzedék katalán történészei, Bofarull, Sanpere i Miquel, Rubio i Ors a tudományos történetírás képviselői voltak, s emellett egyértelműen katalanisták; a katalán nemzettudat megerősítésére, a középkori nagyságra támaszkodva a saját nemzeti történelem megalapozására törekedtek.⁷ Ennek a romantikus, nacionalista történetírásnak az örököse volt Ferran Soldevila és Antoni Rovira i Virgili,⁸ Jaume Vicens Vives két idősebb pályatársa.

Vicens doktori disszertációjának szemlélete nagyban különbözött a katalanista történetírásától, melyet – az általa művelt tudományos történetírással szemben – amatőrnek és elfogultnak nevezett. Véleményét az *Estudis Universitaris Catalans* című egyetemi lapban közreadott cikkekben és tanulmányokban hangoztatta. Az egyik ilyen cikk, a romantikus katalán történetírói vonulat legnagyobb tudományos teljesítménye, Ferran Soldevila *Història de Catalunya* című művéről írott recenziója indította el azt a nézeteltéréseket élesen tükröző vitát, melyet Rovira i Virgillivel folytatott 1935 során. Jaume Vicens Vives nyílt levélben jelentette ki, hogy „a történelmet nem mi hozzuk létre, mi csak rekonstruáljuk”, s kinyilvánította büszkeségét, hogy azon egyetemi történészek közé sorolhatja magát, akik tudományos módszerekkel dolgoznak, nem pedig romantikus előfeltevések igazolására törekcsenek, ami által meghamisítják a történelmet.⁹ Rovira i Virgili a *La Humanitat*¹⁰ hasábjain válaszolt Vivesnek, ahol azzal vádolta, hogy „nem rendelkezik katalán érzékenységgel, igen elfogult, és pontatlan adatokkal dolgozik”.¹¹ Vives még ugyanebben az évben született válaszcikkében alternatív módszert javasolt az általa kritizálttal szemben, melyben

⁵ A könyvet 1962-ben újra kiadták, és Joan Fuster úgy nyilatkozott róla, mint a katalán múlt legjobb összefoglaló szintéziséről. A katalán historiográfia szerint a könyv tudományos érdemei, melyeket Vicens Vives is elismert, megkérdőjelezhetetlenek.

⁶ Tubinót idézi Sanchez-Prieto, Juan María: *Mémoire de l'Histoire et identité politique dans l'Espagne contemporaine*. Politeia. Cahiers de l'Association Française des Auditeurs de l'Académie Internationale de Droit Constitutionnel, 6 (2004) 339–356.; Tubino, Francisco Maria: *Historia del renacimiento literario contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia*. Madrid, 1880. 179–180.

⁷ Ezen törekvések eredményeképpen született az első katalán nemzeti történelem Antoni Aulèstia i Pijoan tollából: *Història de Catalunya*. Barcelona 1887.

⁸ Antoni Rovira i Virgili (1882–1949) katalán újságíró és politikus, az ERC (a függetlenségpárti Katalán Köztársasági Baloldal, az 1936-os választások győztese Katalóniában) tagja, a polgárháború végén száműzetésbe kényszerül. Montpellier-ben, majd Perpignan-ban él, a katalán köztársasági parlament elnöke (1940–1949). Több a katalán nemzeti kérdéssel foglalkozó mű szerzője. (Például: *Història dels moviments nacionals* (1911); *El nacionalisme catalán* (1917); *Nacionalisme i federalisme* (1917); *Història nacional de Catalunya*. (1922)).

⁹ Fabre, Anna – Villanova, José Luis: *Jaume Vicens Vives: vida i obra geogràfica i geopolítica*. Treballs de la Societat Catalana de Geografia, 45 (1997) Vol. XII. 53–69.
<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000072/00000042.pdf>

¹⁰ A *La Humanitat* egy Lluís Companys által indított, a II. Köztársaság idején létező, bár 1934. október 6-a után betiltott, majd 1935-ben újra induló napilap, az ERC hivatalos orgánuma.

¹¹ Muñoz i Lloret, Josep Maria: *Notícia de Vicens Vives*. Barcelona Edicions Universitat, 1992. 68.

hangsúlyozta a katalán történelem alakulását meghatározó földrajzi, gazdasági, társadalmi tényezők és az ország geopolitikai lehetőségei vizsgálatának fontosságát. Ezt a cikket¹² tekinthetjük úgy is, mint elveinek deklarálását, melyben védi a történelmi szakma függetlenségét, egyetemi és tudományos mivoltát, szemben a politika által befolyásolt vagy meghatározott történelemmel.

Idézzük a cikkben megfogalmazott gondolatot: „Ha meg akarjuk írni az egyetlen elfogadható Katalónia-történetet, nem szabad, hogy a hierarchia tisztelete, a hibák elkendőzésének szándéka vagy érdemszerzési vágy irányítsa tollunkat. Azt a történetet kell megírunk, amely megismerhető a dokumentumokból és a Katalónia által megélt történelmi korszakok alapos tanulmányozása során.”

1936-ban adta ki Enric Baguével közösen *Història: primeres lectures* című munkáját, amelyben hangsúlyozza a tércépek fontosságát a történelem megértésében, és javasolja használatukat az oktatásban.

1937-ben kötött házasságot Roser Raholával, nemcsak Isten előtt, hanem a köztársasági idők szellemének megfelelően polgári szertartással is, melyet Bosch i Gimpera, az egyetem rektora, a Vicens által nagyra becsült történészprofesszor celebrált. Ez az égi és földi autoritásokat egyaránt tisztelő pragmatikus döntés okozta, hogy a polgárháború befejezését követően a Franco által elrendelt tisztogatások során Jaume Vicens Vives megfosztották egyetemi állásától, melyet 1933-tól töltött be A. de la Torre professzor adjunktusaként. Az intézkedés végzése egyértelműsítette, hogy az egyetemről történő, 1939-től 1945-ig tartó eltávolítást a házassági szertartást végző rektor „vörös” mivolta, valamint az indokolta, hogy Vicens tagja volt az egyetemi dolgozókat és oktatókat tömörítő forradalmi bizottságnak.

A szakmája gyakorlásától megfosztott történészt ki is telepítették; 1941-től a Jaen tartománybeli Baezában élt nehéz anyagi körülmények között, magántanítványokat fogadott, és a *Destino*¹³ című hetilapban publikált főként a második világháború történelmi eseményeivel kapcsolatos aktuálpolitikai kérdésekről a geopolitikai iskola¹⁴ szemléletét tükröző elemző cikkeket. Ebben az időszakban születik *España, Geopolítica del Estado y del Imperio* (1940) című műve¹⁵ is, mely szintén az akkor nagy népszerűségnek örvendő német geopolitikai iskola hatását mutatja, s engedményeket is tesz az uralkodó birodalmi ideológiának és retorikának: „Az ősi célok felé való új törekvésekben a nyelv és a faj jelenti a geopolitikai energiák hajtóerejét, melyek a történelmi mozgás létrehozói és ösztönzői. Ebben az értelemben a pánhispanizmus számára szilárd kiindulópontot jelent a biológia és a tör-

¹² *La Publicitat*, 1935. augusztus 25., idézi Fabre–Villanova: *Jaume Vicens Vives*, 54.

¹³ Az 1937 és 1980 között működő spanyol nyelvű hetilapot Burgosban alapították a Spanyol Falangéhez tartozó katalán intellektuelek (Josep Pla, Eugeni D’Ors, Joan Estelrich, Fernando Valls Taberner, Juan B. Solervicens, Ignaci Agustí). A lap neve José Antonio Primo de Rivera jelmondatára utal: „*España es una unidad de destino en lo universal*” („Spanyolország egy sorsközösség az egyetemességen belül”). Az 1940-es évektől már Barcelonában adják ki a liberális, katalanista, demokratikus szellemiségű, a francóista cenzúrától bizonyos szinten mentességet élvező lapot, mely magas kulturális színvonalával nagy hatást gyakorolt a katalán burzsoáziára. 1975-ben Jordi Pujol megvásárolta, 1980-ban megszűnt lapként, de kiadó formájában tovább létezik ma is a Planeta kiadói birodalom részeként.

¹⁴ Vö.: Fabre–Villanova: *Jaume Vicens Vives* és Jaime VICENS VIVES: TRATADO GENERAL DE GEOPOLITICA <http://personales.ya.com/rpmsg/cga/libcomhis/node11.html>

¹⁵ Ebben a munkájában felhasználja a *Geopolítica de Catalunya* című, soha ki nem adott művének anyagát is, amelyet Pi i Sunyer, a Köztársaság kormányának kulturális minisztere rendelt meg tőle.

ténelem. Ez egy tisztán geopolitikai elv [...], amely a Föld új egyensúlyának alapját biztosítja.”¹⁶

1941-ben cikksorozatot publikált az olasz *Geopolitica* és a német *Zeitschrift für Geopolitik* című lapokban. A geopolitika módszerei és elvei iránti érdeklődését mutatja az 1950-ben kiadott, egyik főművének is tekinthető *Tratado General de Geopolítica*, melyben árnyaltan érzékelteti történelmi elveit. E műve kiadásakor már ismét történészprofesszorként dolgozott a barcelonai egyetemen. A második világháború öt évvel korábban véget ért, a náci eltűnése a politika színpadáról szalonképtelenné tette a náci elmélettel azonosított német geopolitikai iskolát is. Vicens védelmébe veszi az iskola tudományos jellegét, rámutat szemléletének megalapozottságára, mert úgy véli, hogy a geopolitikai motívumok valóban hatnak egy állam mozgásterének, céljainak és külpolitikájának kialakulására, s szükségesnek tartja elhatárolni a geopolitika tudományát a müncheni–heidelbergi iskolától, amely Németország agresszív külpolitikai céljait igazolta, később pedig a náci ideológia kiszolgálójaként elvesztette tudományos értékét. Javasolja, hogy a geopolitikat nevezze inkább geohistóriának, ami véleménye szerint nem tartalmaz aktuálpolitikai áthallásokat. Úgy véli, neologizmust alkotott ezzel a kifejezéssel, amely mögött Fernand Braudel és az Annales-iskola történelmi szemléletével teljesen egybecsengő elvek húzódnak meg. A történelmi események egy bizonyos, konkrét területen következnek be, minden országnak az alapja az a föld, az a keret és lehetőségtartomány, amelyen politikai intézményei létrejöttek. Az események csak a felszín, ezeket mindig mélyben rejlő, változatlan vagy nagyon lassan változó (*longue durée*) struktúrák határozzák meg. A föld és az ember viszonya adja az emberi közösségek fejlődésének irányát – ezt vallotta Febvre, Toynbee vagy Braudel is.

Jaume Vicens Vives földrajz iránti érdeklődését éppen Lucien Febvre 1922-ben kiadott könyve, a *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*¹⁷ keltette fel, melyről így vallott: „A könyv teljesen lenyűgözött... Talán a geopolitika és a geohistória iránti érdeklődésem és az az igyekezetem, hogy egy történetbe foglaljam az embert és a földet, s a történelmi lét valóságát a kartográfiai tényezőkben keressem, mindez szintén ebből a gyümölcsöző könyvélményből fakad.”¹⁸ A geopolitika és a politikai földrajz tehát eltűnt a spanyol tudományos életből és oktatásból, mindössze Jaume Vicens Vivesnek, a dogmák ellenségének 1939 és 1950 között írott munkái jelzik hatását.

1942-ben sógorával, Frederic Raholával létrehozták a Teide kiadót, amely napjainkban is létezik.¹⁹ Az alapításakor nagy újdonságot jelentő kiadó az oktatás minden szintjéhez szükséges tankönyveket és segédanyagokat adott ki, melyekben különleges fontossággal bírtak az ábrák, a fényképek és a térképek. J. Vicens Vives szerzőként vagy társszerzőként húszt általános vagy középiskolai oktatáshoz használatos atlaszt és kézikönyvet jelentetett meg kiadójában. 1942-ben kiadta az *Historia General Moderna* című munkáját, melyet a második világháború alatti történetírás egyik nagy liberális szintézisaként tartanak számon.

1943-ban, még jaeni tartózkodása alatt meghívást kapott a La Rábida kolostorában tartott történészkonferenciára, ahol megismerkedett az Opus Dei-hez közel álló történészek

¹⁶ Vives: *España, Geopolítica*, 211.; idézi Fabre–Villanova: *Jaume Vicens Vives*, 54.

¹⁷ Febvre, Lucien: *La Terre et l'évolution humaine, Introduction géographique à l'histoire*. Collection L'Évolution de l'humanité, synthèse collective. Paris, Éditions Albin Michel, első kiadás 1922.

¹⁸ Vicens Vives, Jaume: *Lucien Febvre y los Annales*. Destino, 708 (1951). Barcelona. Idézi: Fabre–Villanova: *Jaume Vicens Vives: vida i obra geogràfica i geopolítica*.

¹⁹ <http://www.editorialteide.es/>

egy csoportjával (Ricardo Rodríguez Casado, Rafael Calvo Serer és Florentino Pérez Embrid). Az ő és egyik korábbi mesterének, a madridi egyetemre került és a Franco rendszerrel jó kapcsolatokat ápoló de la Torrénak a politikai segítségével 1945-ben visszatérhetett a száműzetésből az egyetemre. 1947-ben versenyvizsga teljesítésével oktatói kinevezést kapott a zaragozai Legújabbkori Történettudományi Tanszékre, majd egy évvel később ugyanezen a módon a Barcelonai Egyetem Legújabbkori Tanszékére.

Életében ekkor új korszak kezdődött, melyben a hosszú mellőzöttség után kiteljesedhetett kutatói, kiadói, előadói és társadalomszervező tevékenysége. 1949-ben Olaszországba utazott, s az Európa felé való nyitottság jegyében megalapította a *Centro de Estudios Históricos Internacionales* intézetét, majd az 1951 és 1959 között megjelenő *Estudios de Historia Moderna* című folyóiratot, illetve 1953-ban az *Índice Histórico Español* című, negyedévente megjelenő, a spanyol és a hispanoamerikai történetírás és történeti kutatás kritikai kiadványát. A kiadvány ötlete a Vicens Vives Santaló utca 50. szám alatti lakásában tartott, tanárok és diákok részvételével zajló találkozóból nőtt ki, s finanszírozását Frederic Rahola, Vicens sógora biztosította az akkor már jól működő Teide kiadó bevételeiből.²⁰ Ezek a folyóiratok, tudományos kutatóműhelyek és találkozók teremtették meg a történeti kutatásokhoz szükséges egyetemi infrastruktúra alapjait.

Az *Estudios de Historia Moderna* első számában a következő hitvallást fogalmazza meg: „Mély meggyőződéssel valljuk, hogy a történelem maga az élet s annak bonyolult sokfélesége. Épp ezért nem érezzük, hogy kötődnénk bármilyen *a priori* elfogultsághoz, módszerhez, elgondoláshoz vagy célhoz. Nem tartjuk értékesnek a materializmus egyszemélyiségét, a pozitivizmus sematikuságát és az ideologizálás frivolságát. A múlt élő valóságát próbáljuk megragadni, elsősorban azokat az érdekeket és szenvedélyeket, amelyek a hétköznapi emberek életét irányítják.”²¹

Az 1950-es év nagy jelentőséggel bírt számára; ekkor vett részt Párizsban a IX. Nemzetközi Történészkonferencián, ahol megismerkedett Arnold Toynbee gondolatrendszerével. Az újdonság, amit Vicens szemlélete jelentett a spanyol és a katalán történetírásban, kezdetben kizárólag szemléletbeli különbséget jelzett, mely az előfeltevésekkel szemben a dokumentumokból szigorú szakmai szabályok alapján lesűrhető következtetéseket részesítette előnyben. Az *Annales*-l való megismerkedését követően azonban újító szelleme konkrét metodológiai javaslatokban öltött testet. Látván a történettudományi munkák növekvő mennyiségét, saját törekvéseinek gyümölcsöző voltát, s a körülötte kialakuló iskolát, úgy gondolta, hogy a hispán történetírás fordulóponthoz érkezett. Erről a korszakról egyik könyvéhez írott bevezetőjében a következőképpen vall: „Eltűnhet egy sor anakronisztikus

²⁰ Manuel Riu professzor visszaemlékezése

<http://search.sweetim.com/search.asp?q=%C3%8Dndice+Hist%C3%B3rico+Espa%C3%B1ol+%281953&ln=hu&src=1010&sf=0>. A könyvtárakban tárolt, bekötött évfolyamok a *Bibliografía Histórica de España e Hispanoamérica* nevet viselik. Ez a kiadvány 1979-re már százezer recenzit, ismertetőt és kritikát adott ki, melyekben a kor vezető történészei, elismert társadalomtudósai értékelték és rendszerezték a kor történelmi munkáit. A szerkesztőbizottság Vicens munkatársai-ból és diákjaiból állt, akik közt megtaláljuk a közelmúlt kulturális és tudományos életének sok jeles képviselőjét: Emilio Giralt, Ramon Gubern, Joan Mercader, Jordi Nadal, Jorge Pérez Ballestar, Joan Reglà, Eduard Ripoll és Manuel Riu. 1953 és 1955 között csatlakozott Rosa Ortega és Jordi Rubió, s nem sokkal később Joaquim Molas, Joan Cabestany, Santiago Alcolea, Carme Batlle, Montserrat Caminal, Dolores Beltrán, Miquel Llongueras, Julio Samsó, Alfredo Jiménez Prim Bertrán és még folytathatnánk a sort.

²¹ Vö.: Vicens Vives, Jaume: *Aproximación a la Historia de España*. Barcelona, 1990. 8. Ez az előszó 1960 februárjában, mindössze 4 hónappal a halála előtt íródott.

megközelítés (általában a tudós-filológiai kasztíliai nacionalista megközelítések²²), másrészt pedig megszülethet a történész mesterségének egy olyan új felfogása, mely nyitott az emberi vérárammal táplált valódi élet felé, és összeegyeztethetetlen a nagy absztrakt témákkal²³ s a politikai-ideológiai csodaszerral, amely megmérgezte a hispán historiográfiát. Nap mint nap egyre több új módszer, segédtudomány jelenik meg – demográfia, közgazdaságtan, szociológia, statisztika –, ami arra enged következtetni, hogy nemsokára törvény fogja szabályozni a spanyol történetírás őserdejének összevissza növvő lombkoronáját, s ennek következtében a fény és a mérték visszafogja majd annak romantikus és homályos barokk túlbujánzásait.²⁴ „Ennek a dinamikus historiográfiai fejlődésnek az elmúlt hét évben a barcelonai iskola volt a motorja.”²⁵

Ugyanebben a prológusban fejt ki véleményét a legrégebbi, elbeszélő történetírói módszerről, amelynek az új historiográfiai áramlatok behatolása ellenére igen sok képviselője maradt Spanyolországban. Vicens szerint ez azt jelzi, hogy lehetlenség eltekintenuk a legősibb történetmondási-historiográfiai módszertől. Képviselőit mindössze arra kéri, hogy ne feledkezzenek meg a tudományos pontosság követelményeiről, és ismerkedjenek meg az új módszerekkel, hogy alkalomadtán felhasználhassák őket. A spanyol történetírásban a narratív, romantikus módszer mellé érkezett a német jogtörténeti iskola megtermékenyítő hatása, amely azonban Vicens szerint „hideg, terméketlen intézménytörténetté vált, s lassanként teljesen elfelejtkezett az emberi tényezőről, ami pedig az egész történetírás alapja”.²⁶ Ez az áramlat találkozott a hispán középkortörténetben eluralkodott purista filologizmussal, amely a dokumentumokat mítifikálta. Vicens szerint sem a királyok és a csaták mindenki által befűzött története, sem a privilégiumok, törvények, alkotmányok tanulmányozása nem vezet el bennünket a történelem titkához, s nem visz közelebb az emberi valósághoz. Ám a filológiai és az intézménytörténeti iskola elvetése nem azt jelenti, hogy a történészek a kultúrtörténeti módszer híveivé válnak. Bár véleménye szerint igen hasznos feltárni egy nép jellegzetességeit az ideológia, a jog, a vallás vagy az erkölcs szintjén, de ellenérzésének ad hangot, amennyiben úgy tartja, hogy a kultúra képviselői nem az egész nép gondolatainak és mentalitásának megjelenítői, hanem csak egy maroknyi entellektuel jellemzőit ismerhetjük meg rajtuk keresztül, s a kultúrtörténészek meggyőző metodológia híján mindig valamilyen ideológiai előfeltevésből kiindulva vizsgálódnak.

²² Itt Menéndez Pidalra (1869–1968) és szövegkritikai hagyományokat ápoló iskolájára gondol, s patrióta érzelmektől hajtva igyekszik meghatározni a spanyol lélek mint a történelem alaprége milyenségét. Az eredeti spanyol hagyományok után kutatva arra az inkább ideológiai, mint történelmi következtetésre jut, hogy létezik egy hagyományos ideológiai alap, amely leginkább a liberalizmus elveivel cseng össze. Menéndez Pidal a félsziget népei közt a kasztíliai hegemoniát tartja üdvös megoldásnak.

²³ Itt arra a nemzeti karakterről folyó évszázados vitára utal, mely a korszak két nagy történésze, Amerigo Castrónak és Claudio Sánchez Albornoznak (1948, 1954) a vitájában csúcsosodott ki. Ennek a vitának a téje Spanyolország és a spanyol lét metafizikai meghatározása. A „Spanyolország örök” ideológiája jegyében élő Franco-korszakban Castro tézise a keresztények, a muzulmánok és a zsidók együttélésének gyümölcseként fogja fel Spanyolországot, s benualtságának okát éppen az utóbbiak kiűzésével magyarázza, míg Sánchez Albornoz úgy vélte, hogy Spanyolország sajátos jellege már a római hódítás előtt kialakult, s ezt gazdagították a vizigótok által képviselt germán jellegzetességek, anélkül azonban, hogy az alapvetésen változtattak volna. Menéndez Pidalhoz hasonlóan Sánchez Albornoz is alapvető fontosságot tulajdonít Kasztíliának a spanyol karakter kialakításában.

²⁴ Vicens: *Aproximación a la Historia de España*, 3.

²⁵ Vicens: *Aproximación a la Historia de España*, 4.

²⁶ Vicens: *Aproximación a la Historia de España*, 5.

Vicens újjító szellem volt, akiben őszinte megismerési vágy, tudományos kíváncsiság és igényesség munkált. Ő nem a híres egyének és az adott kor értelmiségének tükrében kívánta szemlélni a történelmet, hanem a közösségi lét jobb megismerése által, melyhez a statisztikai módszer alkalmazásával gondolt közelebb kerülni, mert a statisztikát afféle semleges archívumnak tekintette, amely tükrözi az elődök sokféle gondolkodásmódját. Mint a prologusban kifejti, nem kíván részt venni a Spanyolország metafizikai valóságát meghatározni próbáló történészvitában, mert értelmezésében az e kérdésben született teóriák egy irreális Spanyolországot rajzolnak ki, de reflektál a Spanyolország milyensége és fejlődésének megakadása által felvetett kérdésekre. Úgy véli, hogy „Kasztília 1898 óta súlyos lelkiismereti kérdéssel küszködik. Ezt a nyugtalanító kérdést úgy próbálta megoldani, hogy más hispániai népek, nevezetesen a katalánság negatív attitűdjét tette meg a bajok okozójának. Ez nagyon is érthető és hatásos reakció a kollektív kasztíliai tudat számára, ha figyelembe vesszük a Kasztília és Katalónia közt a 18. századtól fennálló belső ellentmondások játékát, ami biztosítja a spanyol állam létéhez szükséges ösztönzést és kohéziót.”²⁷ Véleménye szerint két dolog mutatkozik meg Spanyolország történetéből, amelyet ő – Claudio Sánchez Albornoz-zal ellentétben – nem tart történelmi rejtélynek: „Először is, Spanyolország nem volt képes arra, hogy kövesse a nyugati civilizációs sémát, amely a kapitalizmus, a liberalizmus és a racionalizmus három területen, a gazdaságban, a politikában és a kultúrában való kifejlődését segítette elő, Kasztília pedig nem volt képes végrehajtani azt a küldetést, amely Spanyolországot harmonikus, boldog és közös megegyezésen alapuló egységgé kovácsolja.”²⁸

Az *Annales*-iskola új, totális történelemfelfogásában Vicens meglátta annak lehetőségét, hogy kimozdítsa a holtpontonról a katalán kérdést, és újraírja mind a spanyol, mind pedig a katalán történelmet. Ennek a törekvésnek a gyümölcse a két, főművének tekintett nagy esszé, az 1952-ben megjelent *Aproximación a la historia de España* és a két évvel később megjelent *Noticia de Cataluña*, melyet 1960-ban bővített változatban is kiadott. Ez a két munka historiográfiai fordulatot jelez, megtöri az addig uralkodó metafizikai magyarázatokra és tradicionalizmusra épülő érvelések sorát, és történelmi elemzésében szociológiai, mentalitástörténelmi megközelítést alkalmaz.

Másik nagy újjításként Vicens megpróbálta „regionalizálni” a spanyol történelmet, ami nem azt jelenti, hogy ezzel átkerült volna az általa – a fentiekben is bemutatott – kemény kritikával illetett katalanista történészek csoportjába. Magyarozatában a katalán nacionalizmus kiváltó okának azt a jelenséget tartja, hogy a katalán ipari burzsoázia nehezen tudott beleilleszkedni az alapvetően agrárjellegű, kasztíliai típusú államszerkezettel rendelkező Spanyolországba. A *Noticia de Cataluña* alapvető fontosságú mű a katalanizmus szempontjából is, hiszen önismeretre szólít fel, a megegyezés, a lehetséges kompromisszum keresésére az országon belüli erőviszonyok figyelembevételével. Erre, amint azt a könyv első fejezetében szomorúan megállapítja, azért van szükség, mert: „Nem voltunk elég erősek ahhoz, hogy saját történelmet kovácsoljunk magunknak: ez a mi nagy tragédiánk.”²⁹

Borja de Riquer katalán történész a századik évforduló alkalmából újra kiadott *Noticia* előszavában csodálkozásának ad hangot, hogy egy ilyen gondolatokat tartalmazó esszé, mely arról tudósít, hogy Katalónia létező és megmaradni akaró kollektivitás, a Franco-korszak cenzúrájától engedélyt kapott a megjelenésre.

²⁷ Vicens: *Aproximación a la Historia de España*, 11.

²⁸ Vicens: *Aproximación a la Historia de España*, 12.

²⁹ Vicens: *Noticia de Cataluña*, 19.

Ez a művet is a Santaló utcai lakásban tartott termékeny, problémafelvetésekben és válaszkiérletekben gazdag viták ihlették. Katalóniában ebben a korszakban szintén az ország lényegének, mibenlétének megfogalmazása, valamint önálló politikai létének sikertelensége – amire a fent idézett mondat is utal – foglalkoztatta a történészeket. J. Vicens Vives is abból az addig is hangoztatott tételből indult ki, hogy Katalónia alapvetően más karakterrel bír, különbözik az ország többi részétől. A szerinte jellegzetes katalán tulajdonságok (individualizmus, kompromisszumkészség, a józan ész és az elragadtatott lelkesedés kettőssége, más szóval „a mindent vagy semmit”-szemlélet) és a történeti fejlődés jellegzetességei (etnikai keveredés, ragaszkodás az ősi földhöz, házhoz, kapcsolat város és vidék közt, kirajzás, kereskedőhatalom, a munka mint legfőbb érték) és fordulópontjai köré csoportosítva írja le nemcsak a katalán mentalitást, hanem a dolgok mélyebb megértésére törekedve a katalán nép történelmi útját, melynek summázatát a következőképpen adja meg: „A katalán lélek első számú jellemzője nem a racionalitás, mint a franciáknál, sem a metafizika, mint a németeknél, sem az empirizmus, mint az angoloknál, vagy az intelligencia, mint az olaszoknál, vagy a misztika, mint a spanyoloknál. Katalóniában az elsőszámú mozgatórugó az emberekben a létük akarása.”³⁰

Josep M. Lozano, Vicens életrajzírója szerint a gironai történész szemlélete és Spanyolország-projektje nagy hatást gyakorolt a fiatal katalán politikusra, Jordi Pujolra³¹ és rajta keresztül a Franco halála utáni politikai berendezés alakulására is.³²

A *Notícia de Catalunya* ihlette a valenciai Joan Fustert is műve, a *Nosaltres, els valencians* („Mi, valenciaiak”) megírására, ami a Vicens által felvetett önmegismerési imperativusra megfogalmazott valenciai válasznak tekinthető, s amelyben 1962-ben újra megfogalmazódik a *Països Catalans* gondolata, azaz a katalánul beszélő területek (Katalónia, Valencia, Baleári szigetek, Francia-Katalónia és az Aragóniai katalán övezet) összetartozása, nyelvi, kulturális egysége. A valenciai nacionalizmus egyik nagyhatású képviselője, az író-történész Joan Regla is Vicens tanítvány volt.

Az 1950-es évek tudományos szempontból igen termékenynek bizonyultak, hiszen az előbb említett két fontos, újjító szellemű esszékötet mellett sorra jelentek meg a Vicens kutatásait összegző történeti munkák, a korszak vége felé már a Teide-kiadónál: *Juan II de Aragón, 1398–1479: monarquía y revolución en la España del siglo* (1953); *El Gran sindicato de Remensas: 1488–1508: la última etapa del problema agrario catalán durante el reinado de Fernando el Católico* (1954); *El segle XV. Els Trastàmars*. Teide, (1956); *Historia social y económica de España y América* (Teide, 1957); *Estados del mundo: geografía política y económica* (Teide, 1957); *Els Catalans en el segle XIX*. Alianza (1958); *Manual de historia económica de España*: Editorial (Teide, 1959).

³⁰ Kiemeli Josep M. Muñoz Lloret, az Avenç szerkesztője, a Gaziel díjjal kitüntetett Vicens Vives életrajz írója: <http://www.vilaweb.cat/noticia/3688179/20100210/jaume-vicens-vives-voluntat-deser-catalans.html>

³¹ Jordi Pujol a Franco ellenes keresztény ifjúsági mozgalom tagja, vezetője, legendás alakja. A demokratikus átmenet idején pártja, a CiU kerül kormányra Katalóniában, ő pedig öt cikluson keresztül kormányozza az autonóm területet.

³² Vicens halálának évében ítélte a barcelonai haditörvényszék Jordi Pujolt börtönbüntetésre, aki felszólalásában ezt mondta: „Ahhoz a felemelkedő nemzedékhez tartozom, mely többre törekszik, országunk hírneve és büszkesége érdekében.” Ez a gondolat egyértelműen a nemzedékek közti összetartozás fontosságát hangsúlyozó, az ország megtartásának ügyét felvállaló nemzedékek szükségességét hirdető Vicensi hatást tükrözik. <http://www.expoknews.com/2010/01/15/vicens-vives-hoy>; Pujol, Enric: *Vicens i el Minotaure, A propòsit de Notícia de Catalunya de Jaume Vicens Vives* //www.jordipujol.cat/files/articles/013-VIA_13.pdf.

Ez az évtized azonban más tekintetben is igen mozgalmasnak bizonyult Vicens életében; ekkor kezdett ugyanis politikai tevékenységbe. Intelligens, nyitott, tevékeny, kedves és nagy tudású személyiség volt, aki népszerűségnek örvendett mind a rezsím mérsékelt hívei, mind pedig az országon belüli és kívüli katalanisták köreiből is. Mint azt Josep Pla kiválóan megfogalmazta: „Most ő mindenki bálványja: a montserrati bencéseké, a sant cugati jezsuitáké, az Opus Dei-é, a kapitalistáké, a szocialistáké, a száműzetésben élőké, a keresztényeké és a külföldi Franco ellenes mozgalomé. Politikus, és én csodálattal adózom személyiségének.”³³

A szintén l'empordai származású Josep Pla, a katalán irodalom egyik legtermékenyebb és legolvasottabb írója 1955-ös roseni találkozásuktól fogva ápolt szoros kapcsolatot Vicensszel, akit egyedül pulóvereinek megválasztása tekintetében tartott szélsőséges embernek, és akinek 1960-ban bekövetkezett korai és hirtelen halálát óriási veszteségként, a középszerű kor intellektuális életét ért hatalmas csapásként könyvelte el.³⁴

Az amerikai–spanyol diplomáciai kapcsolatfelvételt és a Szentszékkal kötött 1953-as konkordátumot követően Spanyolország nemzetközi helyzete konszolidálódott, s ezzel megszűnt a demokratikus változások reménye is. Vicens álláspontja ekkor a katalán értékek megőrzésére törekvő védekezést és a politikai akciókban való szerepvállalást jelentette.

Ugyanebben az időszakban fordult érdeklődése a közelmúlt története felé, melynek művelése nem volt gyakorlat az akkori Spanyolországban. Egy olasz kollégája, Marzorati felkérésére 1953-ban mindössze fél év alatt elkészült műve, a hatalmas vállalkozás, az Európa modern kori történetét feldolgozó sorozat spanyol fejezete, az *España contemporánea (1814–1953)*. Több barátjának és a külföldi sajtónak is úgy nyilatkozott róla, mint legjobb munkájáról; kiadására azonban csak halála évében kerülhetett sor. A századik évfordulóra újra kiadott munka meglepően éles szemmel elemzi az éppen átalakulófélben lévő Franco-diktatúrát, melynek ő is társadalmi szereplője volt.

1956 decemberében politikai manifesztumot szerkesztett, melyben a polgárháború utáni idők kérdéseit nem a vesztesek és győztesek közti választóvonal meghúzásával kívánta megoldani, hanem demokratikus és föderalista módon. A különböző politikai szemléletű csoportokkal való jó kapcsolatait felhasználva megalakította az *Associació pel Redreç de Catalunya*-t, azaz Katalónia Újjáépítésének Szövetségét, mely illegalitásban működött. Santaló utcai lakásának titkos vendégei közé tartoztak szocialista, kereszténydemokrata és katalanista politikusok egyaránt. Jaume Vicens politikai elképzelései irányadók voltak a húsz évvel későbbi katalán politika számára is, az autonómiák Spanyolországára és az 1978-as alkotmány is a pluralitás irányába való fordulást jelentette, szemben a korábbi unitáris, jakobinus, centralizáló modellel.

1957-ben részt vett a barcelonai egyetemi aula eseményeiben, mely a *Fets del Paraninfo* néven vonult be a történelembe.³⁵ Ezen események következtében megalakult az *Assemblea Lliure d'Estudiants*, pártállástól független nacionalista diákszervezet, mely kulturális és politikai jogokat követelt a történelmi kisebbségek számára. Ugyanebben az évben

³³ <http://www.elpuntavui.cat/noticia/article/7-vista/8-articles/267550--un-llegat-de-vicens-vives-.html>

³⁴ Híres emberek életrajzait tartalmazó művében Josep Pla egy egész fejezetet szentel a gironai történetész alakjának. Vö.: Pla, Josep: *Homenots*. Barcelona, 1960. 89–125.

³⁵ Diáklázadás a Barcelonai Egyetemen 1957. február 18–19-én, melyet támogatott a Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya (1933–1986), s amelynek során követelték a történelmi nemzetek kulturális és politikai jogainak elismerését, a rezsím liberalizálódását és a társadalmi igazságszolgáltatást.

vezető szerepet játszott a híres barcelonai villamos sztrájk szervezésében, melyet Santaló utcai lakásából irányított.³⁶ Vicens jó kapcsolatokat ápolt a katalán ipari burzsoázia egyik, politizáló fiatalokból álló csoportjával is. A *Club Comodín de Ajedrez*-ben csoportosuló fiatalok meghívására Vicens 1958-ban előadást tartott, amelyben egyértelműen arra szólította fel a katalán burzsoázia eme új nemzedékét, hogy vegyen részt egy átalakítási folyamatban, melynek során véghez viheti az ipari forradalom még hátralévő feladatait. Ezt az előadást tartják a *Cercle d'Economía* alapítási dátumának,³⁷ mely szervezet csütörtöki gyűléseinek vitáit Vicens vezette, ő biztosította az összetartó erőt a Katalónia számára ideális politikai illeszkedés és az ennek elérésére szolgáló gazdasági erő fontosságát tárgyaló összejövetelen.

Vicens Vives úgy ítélte meg, ha majd egyszer véget ér a Franco-korszak, a katalánság jövője attól függ, képes-e kinevelni olyan kiváló emberi tulajdonságokkal rendelkező, magasan képzett és országa iránt elkötelezett nemzedéket, amely hidat alkot múlt és jövő között. Érzékeltette a nemzedéki felelősséget, melynek e törekeny, könnyen semmivé foszló örökség megőrzését kell szolgálnia alázatos kitartással. Üzenete hasonló ahhoz, amelyet Salvador Espriu, a 20. század egyik legnagyobb hatású költője fogalmazott meg a *Pell de Brau* („A bika bőre”) című versciklusában: „Ha arra hívnak, hogy vezesd egy rövid pillanatra a nemzedékek évezredes sorát, tolj el magadtól aranyat, dicsőséget, hírnevet.”³⁸

Vicens ebbe az új nemzedékbe helyezi bizalmát, s úgy véli, hogy jó kompromisszumokkal megőrizhetik az országot, de a *Noticia de Catalunya* zárszavában már arra figyelmeztet, hogy önfeláldozás nélkül ez nem fog sikerülni: „Ehhez időre, szeretetre és nagyon nagy bizalomra van szükség. S valóban arra, amire Maragall figyelmeztet bennünket, olyan emberek hitére, akik nem félnek a bukástól és az értetlenségtől, akik látván, milyen hosszú út áll előttük, nekilátnak a feladatnak, s megfizethetetlen, személyes hozzájárulásukat adják óráról-órára és napról-napra.”³⁹

Vicens valóban megpróbálta Katalónia újjáépítésének szentelni hatalmas energiáit. Gyakorlati erőfeszítései közül az egyik azt is példázza, mennyire hitt a párbeszéd erejében. 1955-ben kihallgatást kért Martínez de Campos altábornagytól, a későbbi I. János Károly király nevelőjétől, akinek jóindulatában és megértésében bízva megpróbálta elmagyarázni a rezsím demokratizálásának fontosságát, mely „politikai naivitás” (Josep Pla) erős haragot váltott ki a jelentős katonai személyiségből.⁴⁰

1959-ben Párizsban felvette a kapcsolatot a száműzetésben működő katalán köztársasági kormány vezetőjével, Josep Tarradellas-szal, s egyeztettek Katalónia újbóli felvirágoztatását célzó terveiket. Mindketten a lassú, fokozatos átmenet hívei voltak; Tarradellas úgy

³⁶ Az áremelés ellen indult második villamossztrájk általános Franco-ellenes tüntetéssé vált, melynek során Barcelona lakossága 12 napon át nem használta a magasabb tarifát bevezető villamosokat. A sztrájkot támogatta és szervezte több Franco-ellenes csoport, melyeknek ez volt az első közös akciójuk és a barcelonai értelmiség, soraiban Jaume Vicens-szel. Ismertebb résztvevők még: Josep Benet, Maurici Serrahima, Edmon Vallès, Santiago Nadal.

<http://books.google.cat/books?id=7nXVPgAACAAJ&dq=La+vaga+d%27usuaris+de+tramvies+de+Barcelona+de+1957&hl=ca&cd=1>

³⁷ Ez a rendkívül befolyásos, ma is létező szervezet a katalán ipari vállalkozók, nagytőkések, befektetők csoportjait tömöríti. Vö.: http://www.nytimes.com/2012/09/21/world/europe/spains-prime-minister-fails-to-reach-revenue-deal-with-catalonia.html?_r=0.

³⁸ Espriu, Salvador: *Poesia i teatre*. Edicions 62, Barcelona, 1984. 76–77.

³⁹ Vicens: *Noticia de Catalunya*, 149.

⁴⁰ Muñoz i Lloret, Josep Maria: *Jaume Vicens i Vives (1910-1960): una biografia intel.lectual*. Edicions 62, 1997. 406–409.

tekintett Vicensre, mint az átmenetet szolgáló igen fontos figurára, lehetséges politikai vezetőre, aki *hid-ember* lévén elfogadható alternatívát jelentett volna mindenkinek.

A középkortörténészként induló, újíto, európai szellemet hozó, nyitott és élő történelmet alkotni akaró Vicens Vives tehát nemcsak történészként, de közéleti emberként is hatalmas művet alkotott. A tudományos életben fontos helyeket elfoglaló tanítványok sora mutatja módszereinek megtermékenyítő voltát, személyiségének nagy vonzerejét. Művei a spanyol historiográfia fontos alkotásai. Szemlélete a totális történetírás törekvését példázza, tudományos igénnyel alkotott hipotézisek, felvetések sorát jelenti.

Ars poeticájának érzékeltetésére álljon itt még két idézet tőle. Az első, mely költői vénát is sejtet, a *Serra d'Or*-ban, a montserrati bencés kiadó lapjában jelent meg 1960-ban, halála évében, s akár testamentumként is olvasható: „Megtaláljuk az erdőben az ösvényt és a tisztást, s megszábadulunk a ránk telepedő éjszakától és ködtől, ha egyszerű és konkrét feladatok megoldását tűzzük magunk elé. Túl sok csillagot alkottunk magunknak, és túl magasra helyeztük őket az égbolton, ahová erőnk már nem ér el, s most csontjainkat is alig tudjuk kitapogatni. Ha velünk együtt akarsz dolgozni, erről nem szabad megfélemedkezned, s az első, amire szükséged van, az, hogy ember légy, s megismerd a kezedet és a fejedet. Szíved legyen erős, vesd meg az irrealizmust, és a pusztá logika vezérelje gondolataidat. Azt javaslom, hogy áldozd a közönségnek mindennapi munkádat, s mostantól ne menekülj a felelősségtől, melyet a holnap tesz rád, ne utasítsd el a fejlődés szellemét, de ne vesd meg atyáid örökségét sem. S mindenekelőtt, gondolj sokkal többet mindarra, amit építettünk, s ami naggyá tett bennünket, mint arra, amit akaratumk ellenére kényszerítettek ránk az idők és a véletlenek. A neheztelés és a bosszú szelleme a rabszolgák sajátja, ha azt őrzöd, soha nem leszel senki, s a tied sem. Így azonban te leszel a föld, s ez a föld a tied lesz.”⁴¹

Elkötelezettségéről, tudományos elhivatottságáról és hitéről vallanak a következő sorok is, melyek egyik tanítványának, Josep Fontanának írott leveléből származnak. A levélnek ezen sorai a tanítvány által húsz évvel ezelőtt alapított, a Pompeu Fabra Egyetemen belül működő Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives tudományos kutató központban Fontana professzor irodáját díszítik: „Továbbra is úgy gondolom, hogy létezik egy dolog, ami fontosabb, mint az egyetem, s ez az ország. S fontosabb a történettudománynál az egyetem, mert rajta keresztül az országnak szolgálhat a történettudomány.”⁴²

FÜGGELÉK

Jaume Vicenc Vives önálló, illetve társszerzővel írt kötetei⁴³

1. *Ferran II i la ciutat de Barcelona 1479–1516*. Barcelona, Universitat de Catalunya, Facultat de Filosofia i Lletres i Pedagogia, 1937.
2. *Política del rey católico en Cataluña*. Barcelona, Destino, 1940.
3. *España: geopolítica del estado y del imperio*. Barcelona, Yunque, 1940.

⁴¹ El nostre treball de cada dia, *Serra d'Or*, 1960. Idézi Lozano, Josep M.: Vicens Vives Hoy (<http://www.expoknews.com/2010/01/15/vicens-vives-hoy/>).

⁴² IUHJV Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, alapító Josep Fontana, az idézet az intézet 2012. májusi bulletinjének 22. oldalán található. http://www.upf.edu/iuhjvv/publicacions/butlleti/Butlleti12_web.pdf

⁴³ Índice Histórico Español 1960. január–április 27. szám

4. *Historia general moderna del renacimiento a la crisis del siglo XX*. Barcelona, Montaner y Simón, 1942.
5. *Mil figuras de la Historia. Nombres ilustres, vidas famosas*. Barcelona. Instituto Gallach de Librería y Ediciones, 1944.
6. *Historia de los remensas en el siglo XV*. Barcelona, Instituto Jerónimo Zurita, 1945.
7. *Rumbos oceánicos, los navegantes hispanos*. Barcelona, Editorial Barna, 1946.
8. *Aproximación a la historia de España*. Barcelona, Centro de Estudios Internacionales, 1952.
9. *Juan II de Aragón, 1398-1479: monarquía y revolución en la España del siglo xv*. Barcelona, Teide, 1953.
10. *El Gran sindicato de Remensas: 1488-1508 : la última etapa del problema agrario catalán durante el reinado de Fernando el Católico*. Madrid, Patronato Marcelino Menéndez Pelayo, 1954.
11. *Noticia de Catalunya*. Barcelona, Destino, 1954.
12. *El segle XV. Els Trastàmars*. Barcelona, Teide, 1956.
13. *Historia social y económica de España y América*. Barcelona, Teide, 1957.
14. *Els Catalans en el segle XIX*. Barcelona, Alianza, 1958.
15. *Índice histórico español*. Barcelona, Edicions Universitat Barcelona, 1958.
16. *Manual de historia económica de España: amb la col·laboració de Jordi Nadal*. Barcelona, Editorial Teide, 1959.
17. *Estados del mundo: geografía política y económica*. (Társszerző: Joaquín Bosque Maurel.) Barcelona, Teide, 1957.
18. *Industrials i polítics del segle XIX*. Barcelona, Vicens Vives, 1961.
19. *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*. Zaragoza Institución „Fernando el Católico” (C.S.I.C.), 1962.

SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR

Tapasztalat, jelenlét, történelem

Azt mondják, egyre többen és egyre hangosabban, hogy a posztmodern pillanat elmúlt. És miközben egyesek fellélegeznek, mások pedig elszomorodnak, mintha senki sem lepődne meg túlságosan – ami viszont egyáltalán nem meglepő. Amikor az akadémiai tevékenység és az intellektuális presztízs megalapozásának legszerényebb formája is egy egész kutatási terület megújítását célzó *fordulat* bejelentése, akkor aligha lehet egyébről beszélni, mint pillanatokról. A pillanatok pedig elmúlnak. Még azok is, amelyek olyan fordulatot céloznak, amely az intellektuális presztízs megalapozásának legirigyeltebb formájaként a világról való gondolkodást újítaná meg, úgy általában véve. Paradox módon azonban a posztmodern pillanat elmúlásáról való beszéd maga is egy fordulatot jelez, ekként pedig éppen abba a posztmodern logikába illeszkedik, amely kisebb-nagyobb kvázi-forradalmakként megköveteli a folytonos fordulatokat. Innen a meglepetés hiánya. És éppen ezért nem annyira a posztmodern mint állapot történeti meghaladásáról, mint inkább a posztmodern gyűjtőnév alatt futó különböző elméletek – posztstrukturalizmus, dekonstrukció, a mindenféle konstruktivizmusok stb. – fogalmi készletének a kimerüléséről lehet szó.

A történetfilozófia és a történetelmélet területén a fogalmi készletek kimerülése elsősorban (az önmagát egyébként nem posztmodernnek tekintő) Hayden White – vagy még inkább a követői – reprezentacionalizmusát, Keith Jenkins, Elizabeth Deeds Ermarth és mások önmagukat posztmodernként leíró elméleteit és általában véve az összes olyan elméletet érinti, amely a nyelvi dimenzió kizárólagossága mellett érvelve kételkedik a szövegen kívüli életben. A szövegen kívüli életbe vetett hit visszatérését mindazonáltal nem az olyan elméleti kísérletek térnyerése jelzi, amelyek sohasem fordítottak kellő figyelmet a történetírás nyelvi dimenziójára, esetleg mindig is annak háttérbe szorításán dolgoztak, vagy pedig egy attól egészen eltérő regiszterben működtek.¹ Sokkal inkább azok elbizonytalanodásáról és útkereséséről van szó, akik egykoron maguk is elbűvölőnek találták a posztmodern pillanatot – mint Frank Ankersmit vagy Nancy Partner² –, valamint azok kezdeti

¹ Ide sorolhatók Mark Bevir és Aviezer Tucker poszt-analitikus történetfilozófiai kísérletei. Lásd rólu-k Skodo, Admir: *Post-Analytic Philosophy of History*. *Journal of the Philosophy of History*, vol. 3. (2009) no. 3. 303–333.; lásd még: McCullagh, Behan C.: *The Logic of History: Putting Postmodernism in Perspective*. London – New York, 2004.; Murphey, Murray G.: *Truth and History*. Albany, 2009. Az összes itt felsorolt – egymással nehezen összevethető – kísérlet ragaszkodik ahhoz, hogy a posztmodern kísérletekkel szemben ne jellemzően esztétikai, hanem jellemzően episztemológiai vállalkozásnak tekintse a történetírást.

² Ankersmit, Frank: *Sublime Historical Experience*. Stanford, 2005. Magyarul ugyanerről Ankersmit több mint egy évtizeddel korábbi székfoglalója olvasható, értelemszerűen egy jóval rövidebb és jóval kevésbé kidolgozott formában. Ankersmit, Frank R.: *A történelmi tapasztalat*. Budapest, 2004.; Partner, Nancy: *Narrative Persistence: The Post-Postmodern Life of Narrative Theory*.

sikereiről, akik a nyelvi fordulat fogalmi készletével szembeni életképes alternatívák hiánya okozta elégedetlenségüket követően most úgy érzik, hogy végre rátaláltak a saját hangjukra – mint Hans Ulrich Gumbrecht vagy Eelco Runia.³

Az útkeresés és a saját hang megtalálása egyaránt új játékosok játéklehetőséghez juttatásához vezet a teoretikus mezőben. A legjobb formában lévő új játékos alighanem a *jelenlét*, míg a legjobb formában lévő, a visszavonulását egyszer már bejelentő, ám nemrégiben reaktivált és újrakondicionált játékos a *tapasztalat*. A képességeiket illető vélemények azonban erősen megoszlanak. Azok számára, akik – mint Jenkins és Alun Munslow – úgy vélik, hogy a posztmodern pillanat örök, a tapasztalat és a jelenlét térnyerése visszalépést jelentene. Már ha egyáltalán lehetségesnek tartanának egy ilyen lépést.⁴ Az álláspontjuk mindenestre meglehetősen ellentmondásos, mivel a teoretikus mezőt úgy tekintik véglegesen berendezettnek, és úgy zárják ki mind az előre-, mind a hátralépést, hogy közben nyitottságról, állandó mozgásban levésről és a folytonos újraleírás szükségességéről beszélnek. Az új játékosok színre lépése azonban nem csupán olyan visszalépésnek tekinthető, amely visszalépés *lenne*, ha egyáltalán megtörténhetne, hanem olyan visszalépésnek is, amely annak ellenére, hogy *megtörténik*, nem válik meg a posztmodern pillanattól *véglegesen*. Ethan Kleinberg, Jenkins és Munslow véleményével ellentétben, úgy tekinti elmúltnak a posztmodern pillanatot, hogy közben az elkerülhetetlen visszatérését jósolja, éppen a folytonos újraleírás szükségességének kísérteteként.⁵ Mindeközben a pillanat továtűnését pártolók nyilván előrelépésről beszélnek, és egyetértenek Ankersmittel abban, hogy „a nyelvfilozófia, a hermeneutika, a dekonstrukció, a tropológia és a szemiotika stb. nyelvisége mára már inkább akadályává, semmint előmozdítójává vált a hasznos és gyümölcsöző kutatásoknak”.⁶ Az ilyen gyümölcsöző kutatások reményét pedig azok is osztják, akik David Carrhoz hasonlóan eddig leginkább a narrativista történetfilozófia és a reprezentacionalizmus belső ellenzékeként működtek.⁷ Amit viszont az itt felsoroltak közül mintha mindenki magától értetődőnek tekintene, az a tapasztalat és a jelenlét nyelvvel való gyökeres szembenállása és kibékíthetetlen ellentéte.

Úgy gondolom, hogy végeredményben az a meglehetősen ismerős, ám annál kevésbé épületes intellektuális konstelláció áll elő, amelyben mindenkinek igaza van, és senkinek sincs igaza – jobbára annak köszönhetően, hogy a tapasztalat és a jelenlét fogalmaiban rejlő potenciált illető vélemények mintha nem is annyira a bennük rejlő potenciált minősítenék, hanem egy már kiforrott elméleti képződményről szólnának. A figyelmük ezért elsiklik a fogalmak használatba vételének különböző lehetséges szintjei felett. Holott könnyen elképzelhető – amit rövidesen el is képzelek –, hogy a tapasztalat és a jelenlét fogalmi amellett, hogy egy bizonyos szinten valóban összeegyeztethetetlenek a nyelvre fektetett hangsúllyal, egy másik szinten akár összhangba is hozhatók azzal.

In: Ankersmit, Frank – Domanska, Ewa – Kellner, Hans (eds.): *Re-figuring Hayden White*. Stanford, 2009. 81–104.

³ Gumbrecht, Hans Ulrich: *A jelenlét előállítására. Amit a jelentés nem közvetít*. (Ford. Palkó Gábor) Budapest, 2010.; Runia, Eelco: *Presence*. *History and Theory*, vol. 45. (2006) No. 1. 1–29.

⁴ Jenkins, Keith: *Inventing the New from the Old – from White's „Tropics” to Vico's „Topics” (Referee's Report)*. *Rethinking History*, vol. 14. (2010) no. 2. 243–248.; Munslow, Alun: *The Future of History*. Basingstoke, 2010. 42–44.

⁵ Kleinberg, Ethan: *Haunting History: Deconstruction and the Spirit of Revision*. *History and Theory*, vol. 46. (2007) no. 4. 113–143.

⁶ Ankersmit, Frank R.: *„Presence” and Myth*. *History and Theory*, vol. 45. (2006) no. 3. 336.

⁷ Carr, David: *Experience, Temporality and History*. *Journal of the Philosophy of History*, vol. 3. (2009) no. 4. 335–354.

A szembenállást illetően van egy egészen figyelemreméltó aspektus, amely a tapasztalat és a jelenlét mindkét programadó jellegű szövegére jellemző. Ankersmit *Sublime Historical Experience* és Gumbrecht *A jelenlét előállítása* című könyve egyaránt olyan tradíciókkal szemben pozicionálják magukat, amelyek kezdetét jóval korábbra teszik a posztmodern gyűjtőnév alá sorolt elméletek megjelenésénél, amiket így mindketten az általuk célba vett tradíció végpontjának tekintenek a saját kísérletük felől nézve. Ankersmit küzdelme a történelmi tapasztalat nevében a nyelvi transzcendentalizmus ellen nem csupán a posztstrukturalista elméleteket és a dekonstrukciót foglalja magában, hanem a logikai pozitívizmussal, a fenomenológiával és a hermeneutikával együtt a nyelvre fordított 20. századi kizárólagos figyelem jelentőségét kérdőjelezi meg. Gumbrecht pedig úgy ütközteti a jelenlétet a jelentés iránti egyoldalú megszállottsággal, hogy az utóbbit egészen addig a karteziánus világtérrel szembe viszi, amely az anyagilag túlmutatott, tisztán szellemi jelentés létrehozása révén alkot tudást, szem elöl veszítve magát az anyagi világot. Egy „nem-hermeneutikai mező” (és az azon belüli nem-értelmező fogalmak) megalkotása a jelenlét révén – ugyanúgy, ahogy a tapasztalat Ankersmit kezében – a világgal (a valósággal; a történelem esetében a múlttal) való elveszett kapcsolatot igyekszik helyreállítani, és mint ilyen valóban tökéletesen szembemegy azzal a posztmodern pillanattal, amely a nyelvbe zártság tételezésével a végsőkig vitte a világtól (a valóságtól, a múlttól) való elszakíttóságot.

A fenti tradíciókkal és a posztmodern pillanattal való szembenállás, a világgal való kapcsolat helyreállítására tett kísérlet alapvetően ontológiai, és mint valami elveszettnek a helyreállítása, minden további nélkül tekinthető visszalépésnek. Van azonban egy másik aspektusa is a tapasztalat és a jelenlét előretörésének. A nyelv és a világ, a nyelv és a valóság közötti kapcsolat elvesztése annak idején nem pusztán ontológiai, hanem episztemológiai krízist is eredményezett. Nem csupán a nyelven és a szövegen kívüli világ léte, hanem a létének elvesztésével a megismerésének a lehetősége is kérdésessé vált – vagy éppen a megismerés lehetőségének az elvesztése tette kérdésessé a szövegen kívüli világ létét. Bárhogy történt, a tapasztalat és a jelenlét anélkül próbálja helyreállítani az elvesztett ontológiai biztonságot, hogy az episztemológiai kármentés munkáját elvégezné. Ez különösen a tapasztalat esetében tűnhet meglepőnek, elvégre a korábban ismert formájában a megismerés elválaszthatatlan játszótársa volt, és éppen a megismerésben vállalt főszerepe miatt került parkoló pályára a nyelvi zártság azon rendszerében, amely az elszakított világ megismerését lehetetlen vállalkozásnak tekintette. Ankersmit azonban könyve legfőbb tézisének azt tekinti, hogy a tapasztalat episztemológiai aspektusok nélkül is feléleszthető és újrakondicionálható.⁸

A felélesztés és az újrakondicionálás pedig az esztétika birodalmában zajlik. Abban a birodalomban, amelybe éppen a posztmodern pillanat vezette a történetfilozófiát és a történetelméletet, amikor az ontológiai és episztemológiai biztonságot feladva a történetírást a nyelv és a reprezentáció esztétikai játszóterévé változtatta. Az, hogy a megismerés vonzataitól mentes jelenlét és tapasztalat kifejezetten *esztétikai* karakterrel bír, azt jelenti, hogy nem lerombolja, hanem továbbépíti az esztétikai játszóteret, amiért is – fordulat ide vagy oda – minden további nélkül összhangba hozható a posztmodern pillanattal. Mindemellett Gumbrecht végig nagy hangsúlyt fektet annak nyilvánvalóvá tételére, hogy a jelenlétet nem a jelentés leváltására szánja, hanem arra, hogy legyen valami, ami ellensúlyozhatja a jelentés egyoldalú dominanciáját.⁹ Ankersmit hasonlóképp nyilvánvalóvá teszi, hogy amiképp

⁸ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 9.; lásd továbbá a Gadamerrel foglalkozó fejezetet: 193–239.

⁹ Gumbrecht: *A jelenlét előállítása*, 11–12., 48., 115.

az 1950-es és 1960-as évek analitikus történetfilozófiájának a magyarázatot illető kérdéseit nem leváltotta, hanem kiegészítette az új kérdésekre fókuszáló White-féle reprezentacionálizmus, úgy a tapasztalat vizsgálata sem kérdőjelezi meg a korábbi filozófiák belátásainak (ideértve saját korábbi reprezentacionálizmusának) a teljességét, hanem olyan új kérdéseket tesz fel, amelyek a múlthoz való viszonyt illetően a reprezentációt és az igazság kérdését *megelőzően* jelentkeznek, és így egyszerűen kívül esnek a korábbi filozófiák hatókörén.¹⁰ Ekképp az elveszett helyreállításának és a posztmodern elméletekkel való szembenállásnak a gesztusát a továbblépés és korábbi elméletekhez való hozzájárulás gesztusa ellensúlyozza.

Mindent összefoglalva úgy gondolom, hogy az alaphelyzet a következő: a tapasztalat és a jelenlét látványos belépője két – egy ontológiai és egy esztétikai – ajánlatot rejt magában a történetfilozófia és a történetelmélet számára, ám egyáltalán nem követeli meg az ajánlatok *teljes körű és együttes* elfogadását. Egyfelől maga a látványos belépő, pusztán az *alapfeltevéseire* redukálva felfogható egyfajta szerény kísérletként a világhoz való viszonyunk kiszélesítésére, és mint ilyen, könnyű szívvel méltányolható. Másfelől a szerénnyé lett belépő a benne foglalt alapokra építkezve és egyes aspektusokat felnagyítva két külön utat is kínálhat, attól függően, hogy ki melyik ajánlatot helyezi előtérbe és veszi használatba. Egy inkább ontológiai használatbavétel a nyelvi fordulattal való szembenállás jegyét viseli magán, egy inkább esztétikai használatbavétel azonban már sokkal inkább az összhang felé mutat. Míg az előbbi az ezerszer is elátkozott szubsztantív történelemfilozófiát élesztheti újra afféle modernizált, kvázi-szubsztantív formában, az utóbbi a kritikai történetfilozófia narrativista formájába lehelhet új életet.

Szerény belépő

A jelenlét Gumbrecht meghatározásában „nem (vagy legalábbis nem elsősorban) a világhoz és tárgyaihoz fűződő időbeli, hanem térbeli viszonyra utal”, és annak, ami jelen van, *kézzelfoghatónak* kell lennie.¹¹ A jelenlét fogalmában rejlő ontológiai ajánlat ekképp a világgal (a valósággal, a múlttal) való kapcsolat közvetítettséget igyekszik kiiktatni vagy inkább *felfüggeszteni*. Nem mindörökre, nem is folyamatosan, hanem alkalmasint, néhanapján, egy-egy *pillanatra*. Nem egy új, rendszerszerű képződményt ír le, amelyben gyökeresen megváltozik a világhoz (a valósághoz, a múlthoz) való viszonyunk, nem is annak a módját, hogy miképp építhetünk ki ilyesfajta közvetlen kapcsolatot tetszés szerint, hanem olyan apró réseket keres egy alapvetően nyelvi rendszeren *belül*, amely néhány pillanatra képes hatályon kívül helyezni magát a rendszert.

Ezek az apró rések abban az esztétikai tapasztalatban adóttak, amit Gumbrecht mint jelenléthatások és jelentéshatások közötti ingázást ír le. És bár ragaszkodik ahhoz, hogy a világgal való minden érintkezés tartalmazza úgy a jelentés, mint a jelenlét összetevőit, felvázol egy tipológiát, amely a jelenlétkultúrát állítja szembe a jelentéskultúrával. Ezeket azonban olyan weberi *ideáltípusok*ként írja le, amelyek ebben a formában soha nem léteztek, és soha nem is fognak. A tipológia – a teljesség igénye nélkül – a következőket tartalmazza: a jelentéskultúra önreferenciája az értelem, és az ember a világhoz való viszonyában külsődleges pozíciót foglal el, míg a jelenlétkultúra önreferenciája a test, és az ember a világ részeként tekint magára. A jelentéskultúrában a tudást a szubjektum hozza létre értelmezés révén, míg a jelenlétkultúrában a tudás inkább kinyilatkoztatás vagy feltárulás. A jelentéskultúra alapvető dimenziója az idő, amelyben mozogva az emberek változásokat visznek

¹⁰ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, XIV–XV., 14–15.

¹¹ Gumbrecht: *A jelenlét előállítása*, 7.

véghez, míg a jelenlétkultúra alapvető dimenziója a tér, amelyben az emberek a változtatás bármiféle szándéka nélkül határozzák meg a dolgokhoz való viszonyukat. A jelentéskultúra jellemző rítusa a parlamenti vita, míg a jelenlétkultúráé az eucharisztia.¹²

Gumbrecht szerint manapság egy dominánsan jelentéskultúrában élünk, amelyben a jelentéshatások kizárólagosságra törnek, így legfeljebb annak a lehetősége állhat fenn, hogy egy-egy pillanat erejéig olyan esztétikai tapasztalatra tegyünk szert, amelyben jelenléthatások is megvillannak. Ezek az esztétikai tapasztalatban megvillanó jelenléthatások *hirtelen* törnek ránk, a maguk pillanatszerűségében rendkívüli *intenzitással* bírnak, és – mivel egy dominánsan jelentéskultúrán belül jelentkeznek – *szigetszerűek*.¹³ A szigetszerűség, amely Gumbrechtnél a mindennapi világoztól való távolságot jelzi, azt, ahogy az esztétikai tapasztalat kiszakad az értelmezés és a jelentéstulajdonítás megszokott kereteiből, Ankersmitnél a történelmi tapasztalat dekontextualizáltságának felel meg.¹⁴ A dekontextualizáció a tapasztaló szubjektum (a történész) és a tapasztalat tárgya (a múlt) közötti különbség eltörlésének köszönhető, aminek következtében a történelmi tapasztalatban csupán maga a tapasztalat válik adottá. A kontextus fogalma csak akkor bír jelentőséggel, ha a tapasztaló szubjektum és a tapasztalat tárgyának logikai elsődlegessége adott a tapasztalattal szemben. Ankersmit történelmi tapasztalata esetében azonban magáé a tapasztalaté az elsőbbség, és a kontextus fogalma a szubjektum és tapasztalat tárgyának a tapasztalatba olvadásával értelmét és érvényét veszti.

Azt vizsgálva, amit Johan Huizinga „történelmi megérezésként” írt le, Ankersmit pontosan ugyanolyan jellemzőkkel ruházza fel a történelmi tapasztalatot, mint Gumbrecht az esztétikai tapasztalatot. Továbbá, ahogy Gumbrecht esztétikai tapasztalata a világhoz való viszonyt illetően, úgy Ankersmit történelmi tapasztalata a múlthoz való viszonyt illetően esztétikai karakterrel bír. Ankersmit egy egész fejezetet szentel a korábban John Dewey, majd nemrégiben Richard Shusterman által leírt pragmatista esztétikai tapasztalat és a történelmi tapasztalat párhuzamainak.¹⁵ A történelmi tapasztalat – esztétikai karaktere végett – így nem csupán annyiban osztozik Gumbrecht esztétikai tapasztalatával, hogy mindkettő szigetszerűek, és elszakadnak mindenféle nyelvi konceptualizációtól, hanem a tapasztalat intenzitásában és hirtelenségében is. Ami a tapasztalatra szert tevő történész (vagy bárki más) számára a történelmi tapasztalatban megjelenik, az „egy pillanat erejéig a múlt maga, szokatlan közvetlenséggel és közvetítetlenséggel tárulva fel a maga kvázi-noumenális meztelenségében”.¹⁶ A tapasztalat ilyesfajta *autenticitása* és dekontextualizáltsága, az, hogy *megelőzi* a magunkkal hordott nyelvi asszociációk hálózatába való beillesztés lehetőségét, éppen a hirtelenségének köszönhető. Annak, hogy „váratlanul” jön, hogy „megismételhetetlen”, és hogy nem olyasvalami, amit a történész (vagy bárki más) szándékoltan kiválthatna, hanem olyasvalami, ami rajtaütésszerűen „megtörténik” vele.¹⁷

Bár az esztétikai tapasztalat Gumbrechtnél is az eseményszerűség jegyét viseli magán, Gumbrecht szerint bizonyos körülmények között, egy „higgadt, ráhagyatkozó beállítódás” révén nem csupán „megtörténhet”, hanem szándékoltan is kiváltható.¹⁸ Persze nem ez az egyetlen eltérés kettejük között. A legjelentősebb mind közül talán az, hogy míg Gumb-

¹² Gumbrecht: *A jelenlét előállítása*, 68–73.

¹³ Gumbrecht: *A jelenlét előállítása*, 82–87.

¹⁴ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 124–125., 275–280.

¹⁵ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 241–262.

¹⁶ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 125.

¹⁷ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 128.

¹⁸ Gumbrecht: *A jelenlét előállítása*, 86–87.

rechtenél az esztétikai tapasztalat a testi dimenzióhoz kötődik, Ankersmit kifejezetten „intellektuális” tapasztalatról beszél, és éppen a testi dimenzióhoz való ragaszkodást és a tapasztalat deintellektualizását veti Shusterman pragmatista esztétikájának a szemére.¹⁹ A különbségek ellenére azonban Gumbrecht és Ankersmit abban a legmesszebbmenőig egyetértenek, hogy az általuk felvázolt pillanatokban „semmi épületes sincs”; „nincs üzenet sem, semmi olyan, amiből tanulhatnánk”.²⁰ Ezek a pillanatok ugyanis nem állítanak elő tudást, az esztétikai tapasztalat semmilyen szerepet nem játszik a megismerésben. Éppen ezért is hangsúlyozza Gumbrecht, hogy inkább *élményről* beszél, semmint tapasztalatról: „...az *élmény (Erleben)* azt feltételezi, hogy egyrészt a pusztán fizikai érzékelés már megtörtént (*Wahrnehmung*), és másrészt ezt a tapasztalat (*Erfahrung*) fogja követni, mint a világertelmezés aktusának eredménye”.²¹ És éppen ezért köti Ankersmit az episztemológia kiiktatásával a történelmi tapasztalatot *érzelmekekhez* és *hangulatokhoz*, mondván, hogy az, „ahogy a múlt iránt érzünk, nem kevésbé fontos, mint az, amit tudunk róla”.²²

Sem a tapasztalat érzelmekhez és hangulatokhoz kötése, sem az élményjellegének a hangsúlyozása, sem Ankersmit és Gumbrecht többi *alapfeltevése* nem jelentenek önmagukban világrengető fordulatot. A történelmi tapasztalat és az esztétikai tapasztalatban megvilanó jelenléthatások nem tűnnek többnek, mint – egy Pink Floyd album címével élve – az értelem pillanatnyi kihunyásainak. Annak elismerésétől, hogy ezek a pillanatok a világhoz és a múlthoz (a valósághoz) való viszonyulást tekintve ugyanolyan konstitutív erővel bírnak, mint az értelem megnyilvánulásai, még jóval látótávolságon kívül van úgy a szubsztantív történelemfilozófia felélesztése, mint a narratív történelemfilozófia megújítása.

Azt gondolom, a mindennapi életünkben – erősen általánosítva – többnyire mindannyian hajlamosak vagyunk elismerni az ilyen pillanokat, nyújtja akár, ahogy Gumbrecht számára, a Stanford Cardinal játéka, akár, ahogy Huizinga mondja, néhány hang egy régi dalból. Bármi kiválthatja őket, akár a múlttal kapcsolatban is, lévén, hogy a múlt bizonyos tárgyi emlékei „időutazókként” velünk vannak a jelenben.²³ Az pedig, hogy a mindennapi életünkben alkalmasint mindannyian a jelenlétre és a múlttal való közvetlen kapcsolatra vágyunk, Eelco Runia szerint olyan jelenségekben ölt testet, mint a megemlékezések iránti lelkesedés, a retro-stílusok divatja vagy az absztrakt festészet, ami Clement Geenberg szavaival „mindent átfogó jelenlét, jelentés nélkül”.²⁴ Továbbá, ahogy arra Jerome de Groot is rámutat, a BBC-n futó olyan „történelmi valóságshow-k”, mint *A lövészárk (The Trench)*, amelynek résztvevői két hétig egy első világháborús mintára kialakított lövészárkrendszer mindennapjait élik, szintén a múlttal való közvetlen kapcsolat vágyára hívják fel a figyelmet.²⁵ Mindezek az aspektusok a múlttal való viszony olyan *hétköznapi* formáira utalnak, amelyeket a nyelvi fordulat *akadémiai* elméletei maguk alá temetnek.

¹⁹ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 254. Shusterman szómaesztétikájához és a nyelvfilozófiától való szabadulási kísérletéhez lásd: Shusterman, Richard: *Pragmatista esztétika: a szépség megélése és a művészet újragondolása*. Pozsony, 2003.; Shusterman, Richard: *Body Consciousness: A Philosophy of Mindfulness and Somaesthetics*, New York, 2008.; valamint Shusterman, Richard: *Pragmatism and Cultural Politics: From Rortyan Textualism to Somaesthetics*. *New Literary History*, vol. 41. (2010) no. 1. 69–94.

²⁰ Gumbrecht: *A jelenlét előállítása*, 82.

²¹ Gumbrecht: *A jelenlét előállítása*, 83–84., 89.

²² Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 10.; lásd még: 306–312.

²³ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 115.

²⁴ Runia: *Presence*, 5., 19.

²⁵ de Groot, Jerome: *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*. London – New York, 2009. 163–180.

Az azonban, hogy a mindennapi életünkben minden további nélkül elismerjük az ilyen pillanatokot, korántsem jelenti azt, hogy ezt az elismerést hajlandóak lennénk magunkkal cipelni az akadémiai tevékenység különböző színtereire. A hajlandóság ilyen hiánya pedig talán arra utal, hogy maguk a humán tudományok, bármennyire is magukévá tették a mindennapi élet vizsgálatát, továbbra is meglehetősen távol állnak tőle. Akár az az állítás is megkockáztatható volna, hogy kifejezetten a mindennapi élettel szemben pozicionálják magukat. Akárhogy is, a gumbrecht-i esztétikai élmény és tapasztalat konstitutív részét képező jelenléthatások és az ankersmiti történeti tapasztalat elismerése az akadémiai tevékenység különböző területein jóval rizikósabb vállalkozásnak tűnik, mint ugyanígy tenni a privát pillanataink kapcsán. A fogalmakat illető kritikák, a túlzott romanticizmus és a miszticizmus, a közvetítetlenség és az autenticitás iránti vágy naivításának és a változás ellehetetlenítésének a vádjá²⁶ – amikkel szemben egyébként Gumbrecht és Ankersmit előre igyekeznek megvédeni magukat, és előnyt kovácsolni belőlük –, azt hiszem, többnyire erről szólnak. Arról, hogy ugyan bárki kiveheti William Jamesszel a „morális szabadságát”, de szerencsésebb, ha az így szerzett élményeket senki sem viszi magával a munkahelyére. Máskülönben a rizikófaktor vészesen megnő. Főképp akkor, ha valaki még túl is lép az eddig tárgyalt alapfeltevéseken.

Ontológiai ajánlat

A tapasztalat és a jelenlét fogalmaiban rejlő ontológiai ajánlat az idő fogalmának bevonásával és újradefiniálásával kerülhet előtérbe. Akár az idő térré alakításával, aminek következtében a múlt is a jelen síkján, a jelen terében jelenik meg, ahogy azt Runia javasolja, akár Berber Bevernage nyomán egy „kísértő idő” tétélezésével, amelyben a múlt jelenben kísértő képe szintén a múlt jelenbeli túléléséhez vezet.²⁷ Az ilyen és ehhez hasonló kísérletek azonban csupán egyfajta történeti ontológia kialakításához vezethetnek,²⁸ ami – bár élesen szembenállna a nyelvi fordulattal – nem növelné meg vészesen a rizikófaktort. Az ontológia végül is még mindig tiszteletreméltóbb filozófiai tevékenységnek számít jelenleg, mint a szubsztantív történelemfilozófia.

A történelmi tapasztalat és a jelenlét szerény belépője, azt gondolom, akkor válik igazán rizikós vállalkozássá, amikor a fogalmakban rejlő ontológiai ajánlat az ontológiai aspektusok felnagyításával szorítja háttérbe a bennük rejlő esztétikai ajánlatot. Gumbrecht itt kiszáll a képből, Ankersmit pedig előtérbe kerül azokkal az elképzeléseivel, amelyekben a világgal és a múlttal létesített kapcsolat közvetlenségét és autenticitását nem csupán az *egyén* számára adott pillanatnyi *villanások*ként kezeli, hanem – hosszabb-rövidebb idő-

²⁶ Lásd például Roth, Michael S.: *Ebb Tide. History and Theory*, vol. 46. (2007) no. 1. 66–73.; Jenkins, Keith: *Cohen contra Ankersmit. Rethinking History*, vol. 12 (2008) no. 4. 537–555.; Kramer, Lloyd: *Searching for Something That Is Here and There and Also Gone. History and Theory*, vol. 48. (2009) no. 1. 85–97.; Domanska, Ewa: *Frank Ankersmit: From Narrative to Experience. Rethinking History*, vol. 13. (2009) no. 2. 175–195.; Kleinberg, Ethan: *Presence In Absentia. Storia della Storiografia*, vol. 55. (2009) 43–59.

²⁷ Runia: *Presence*, 9–14.; Bevernage, Berber: *Time, Presence, and Historical Injustice. History and Theory*, vol. 47. (2008) no. 2. 149–167. Runia célja egyébként a „Hogyan lettünk azzá, amik vagyunk?” kérdés megválaszolása révén a kritikai történetfilozófia és a szubsztantív történelemfilozófia ismételt összeforrasztása, és amellet érvel, hogy az utóbbihoz az előbbi gyakorlásán keresztül vezet az út. Runia, Eelco: *Inventing the New from the Old – from White’s „Tropics” to Vico’s „Topics”*. *Rethinking History*, vol. 14. (2010) no. 2. 229–241.

²⁸ Bentley, Michael: *Past and „Presence”: Revisiting Historical Ontology. History and Theory*, vol. 45. (2006) no. 3. 349–361.

szakra – egy tételezett *kollektívum* számára a világhoz és a múlthoz való *alapviszonyulássá* emeli. A történelmi tapasztalat individuális és kollektív formáit Ankersmit mindenesetre el is különíti egymástól, *szubjektív*, illetve *fenséges történelmi tapasztalatnak* nevezve őket. És bár a tapasztalat alapvető és fontosabb formájának az utóbbit tartja,²⁹ alighanem igaza van Keith Jenkinsnek abban, hogy a történelmi tapasztalat két formájának elválasztásával Ankersmit kettészakítja a könyvét, és olyan dolgokat vesz egy kalap alá, amiknek vajmi kevés közük van egymáshoz. Mindezt ráadásul úgy, hogy a könyv nyolc fejezetéből csupán egy, a nyolcadik foglalkozik a bevallottan elsődlegesnek vélt és mindenképpen jóval ambiciózusabb fenséges történelmi tapasztalattal, holott az első hét fejezet és a szubjektív történelmi tapasztalat bőven elégnek tűnik ahhoz, hogy kiszabaduljon a nyelv börtönéből.³⁰ Ahhoz azonban már nem, hogy mintegy melléktermékként ne csak a történelmi tevékenység értelmében vett történelemről, hanem egyszerűen – meglehetősen szokatlan vagy inkább szentségtörő módon – a történelem mozgásáról is beszélhessen.

A fenséges történelmi tapasztalatot Ankersmit a *trauma*, az *identitás* és értelemszerűen a *fenséges* fogalmainak háromszögében bontja ki. A fenségest – a fogalom kortárs értelmezéseit mellőzve³¹ – Edmund Burke és Kant segítségével mutatja be, és párhuzamba állítja a trauma fogalmával, mondván, hogy ahogy a trauma a fenséges pszichológiai párja, úgy a fenséges a trauma filozófiai megfelelője. Azok az aspektusok, amelyek a fenséges fogalmából Ankersmit számára fontosak, többnyire éppen azok, amelyek Huizinga „történelmi megérzékenységében” is tetten érhetők, és amelyek a megértés kategóriáinak pillanatnyi összeomlását eredményezik. Új elem viszont a fájdalom és a gyönyör érzeteinek keveredése a fenséges tapasztalatban, ami egy, a mindennapi tapasztalataink közé be nem illeszthető tapasztalatot eredményez.

Ez pedig átvezet a trauma fogalmához, amit Ankersmit a fogalom megszokott értelmétől eltérően kezel: nem olyasmiként, amin történetekbe foglalva úrrá lehetünk, nem olyasmiként, amit idővel elfogadhatunk, és idővel magunkhoz kötve a részünkké tehetünk, hanem olyasmiként, amitől távol kell tartanunk magunkat, amit el kell választanunk önmagunktól. A különbség pedig az olyan trauma között, ami asszociációhoz, és ami disszociációhoz vezet, az identitás fogalmában ragadható meg. Míg az előbbi a megfelelő történet elmondásával a traumatikus tapasztalatot kibékíti az identitással, és így magát az identitást érintetlenül hagyja, az utóbbi az adott identitás végleges elvesztésével egy új identitást hoz létre. Az új identitás pedig már nem annak fényében értelmezi önmagát, ami, hanem annak segítségével, ami többé már nem önmaga, amit elvesztett. Mindez azonban Ankersmitnél nem csupán az egyén szintjén zajlik, hanem társadalmi szinten is. A trauma ankersmiti fogalma így az új identitásba való átmenettel egy új világba való átlépést jelöl, amelynek során az átlépő úgy szűnik meg részese lenni a maga mögött hagyott világnak, hogy éppen az attól való távolságtartás révén definiálja önmagát. Míg a korábbi világban jellemzően a „lét iránti vágy” uralkodott, az új világba való átlépéssel ezt – az elvesztett világot illetően – a „tudás iránti vágy” váltja.

Az új világ és az új identitás csak abban a pillanatban születik meg, amikor a korábbi világtól és identitástól elválasztva magunkat képessé válunk felmérni, hogy pontosan mi is az, amit magunk mögött hagyunk. Ekkor születik meg maga a múlt is, és ez az egyik leg-

²⁹ Moskalewicz, Marcin: *Sublime Experience and Politics: Interview with Professor Frank Ankersmit*. *Rethinking History*, vol. 11. (2007) no. 2. 258–259.

³⁰ Jenkins: *Cohen contra Ankersmit*, 552–554.

³¹ Ezt a mellőzést Szécsényi Endre is szóvá teszi Ankersmit 1993-as groningeni székfoglalója kapcsán. Szécsényi Endre: *Tapintható-e a múlt?* BUKSZ, 17. évf. (2005) 1. sz. 27–28.

fontosabb különbség a fenséges és a szubjektív történelmi tapasztalat között: míg az előbbi létrehozza a múlt és a jelen közötti szakadást, a szubjektív történelmi tapasztalat esetében a múlt és a jelen már eleve külön kategóriák.³² Az igazán lényeges különbség azonban az, hogy a fenséges történelmi tapasztalat és a trauma alanya itt „maga a nyugati civilizáció”; Ankersmit végső soron arra a kérdésre keresi a választ, hogy „a nyugati civilizáció *mint olyan* hogyan birkózott meg a legnagyobb kríziseivel, amikor a régi világ traumatikus elvesztését tapasztalva arra kényszerült, hogy egy új világba lépjen”.³³ Ennek megfelelően a fenséges történelmi tapasztalatot olyan példák elemzésén keresztül fejti ki – a francia forradalom (pontosabban szólva az arra adott konzervatív politikai filozófiai reakció), a VIII. Károly francia király 1494-es itáliai hadjáratát követő időszak (pontosabban szólva Guicciardini erről szóló beszámolója) vagy Szókratész kivégzése (pontosabban szólva Hegel értelmezése Szókratész és az athéni állam konfliktusáról) –, amelyek egy-egy régi világ elvesztésével új világok születéséhez vezettek. Az új világ születése, amelyet a régi világ elvesztésének fájdalma kísér, minden esetben fenséges és egyben traumatikus esemény. A fenséges történelmi tapasztalat pedig – ha jól értem Ankersmit szerteágazó gondolatmenetét – az ilyen új identitást nyerő világok születésével járó elkerülhetetlen veszteség eseményének a történész elméjében keltett visszhangja. És bár Ankersmitet ez a jelenbeli visszhang érdekli, ahhoz, hogy felmutassa – akár szándékoltan, akár szándékolatlanul, de mindenképp elkerülhetetlenül –, mozgásba kell hoznia a történelmet.

1993-as groningeni székkfogalójához képest, ahol Ankersmit először ismertette a fenséges történelmi tapasztalatot illető nézeteit, 2005-re, a *Sublime Historical Experience* idejére a hangsúly a fenséges felől sokkal inkább a trauma felé toldott. Afelé a trauma felé, amit Runia a „modern idők szubsztantív történelemfilozófiájának” nevez egy olyan korban, amely egyébként tilalom alá veszi a spekulációt. Akkor, amikor a 20. századi történelem horrorisztikus karaktere folytán a „jelentés” történelembeli megalapozásának minden kísérletét gyanú övezi és tilalom sújtja, a trauma úgy játssza ki a tilalmat, hogy nem „jelentésként”, hanem a „jelentés” egyfajta negatív, politikailag korrekt megfelelőjeként kínálja magát.³⁴ Ankersmit azonban még a visszájára fordított dolgot is visszájára fordítja, és még a traumának is jelentést tulajdonít azzal, hogy a fenségessel együtt a nyugati civilizáció identitásváltozásainak hajtóerejévé teszi. Az ilyen civilizációs identitásváltozások persze nélkülözik a német idealizmus történelemfilozófiájának végcél felé való irányultságát, ahogy híján vannak annak a meghatározott ritmikának is, amit Spengler és Toynbee tulajdonítanak a civilizációk felemelkedésének és hanyatlásának a világtörténelemben – pontosabban szólva a nyugati civilizáció identitásváltozásai inkább egy más típusú és kisebb léptékű ritmikát eredményeznek. Mégis, a trauma és a fenséges a történészi tevékenységről való elméletalkotás felől az újra mozgásba lendülő történelemről való spekuláció irányába viszik Ankersmitet, egy olyan történelemfilozófia csíráját hordozva magukban, amely – a történelem ismételt mozgásba lendülése ide vagy oda – irányultság és valódi szubsztancia híján lényegében inkább csupán kvázi-szubsztantív. Ha úgy tetszik, egy olyan történelemfilozófia felé való elmozdulásról van szó, amely egyszerre veszi komolyan és játssza ki az elmúlt évtizedek spekulációt illető tilalmát.

A fenségest tekintve mindenesetre ez az elmozdulás nem nélkülözi az iróniát. Friedrich Schiller esszéje a fenségesről annak idején a történelem folyamatát értelmes fejlődésként ábrázoló történelemfilozófiával szemben játszotta ki a fenséges-kártyát, mondván, hogy ha

³² Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 264–265.

³³ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 351. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁴ Runia: *Presence*, 4.

egy ilyen építmény felhúzásának a történelem értelmetlenségétől való szabadulás vágyán kívül minden ellentmond, a legtöbb, ami tehető, a történelem értelmetlenségének elfogadása és annak fenséges objektumként való szemlélése.³⁵ Ankersmit kezei között pedig éppen az válik a szárba szökkenés eszközévé, ami egykoron a lemondás gesztusának számított.

Esztétikai ajánlat

Amennyire megbotránkoztatónak tűnhet manapság a történelemtől spekulálni, annyira magáról értetődő a történészek tevékenységének elméleti aspektusairól beszélni. Míg az előbbiről olyasféle kép alakult ki akadémiai körökben, mint amilyennel a kora újkor bírt a sötét középkorról, az utóbbi külön akadémiai iparaggá fejlődött a maga folyóirataival és kedvenc kiadóival, vagy adott esetben akár egyetemi tanszékeivel is. Ebben a nemrégiben létrejött teoretikus mezőben pedig legalább kétféleképpen is helyet követelhetnek maguknak a tapasztalat és a jelenlét fogalmi. Először is: megférhetnek a történetírás nyelvi dimenziójára fókuszáló kísérletek mellett. Ezt a forgatókönyvet igyekeznek valóra váltani Ankersmit is a szubjektív történelmi tapasztalattal, ami – noha utat nyithat egy ontológiának – nem képes és nem is akarja *megcáfolni* a reprezentacionalizmust, és meg sem próbálja *helyreállítani* a megismerés nyelv által aláásott tekintélyét. Ehelyett egyszerűen *inadekvát* minősíti a nyelvi elméleteket a történészi tevékenység egyes aspektusait illetően. És bár Ankersmit nyelvi dimenzió kívül eső aspektusa kifejezetten intellektuális természetű, egy olyan gumbrechtibb megközelítésnek is lehet létjogosultsága, ami a történészi tevékenység testi tapasztalataira és élményeire helyezi a hangsúlyt, ahogy azt Emily Robinson teszi az archívumokban való kutatás és a dokumentumokkal való közvetlen találkozás kapcsán.³⁶ Egy ilyen különutas forgatókönyv vagy ahhoz vezet, hogy a tapasztalat és a jelenlét ugyanúgy leszorítják a pályáról a nyelvet, ahogy a nyelv leszorította az átfogó törvénymodellt, vagy pedig ahhoz, hogy mindketten pályán maradnak, ám anélkül, hogy bármit is kezdenének egymással. Mindkét esetben arról lenne szó, hogy a fogalmak ontológiai és esztétikai aspektusai egyensúlyban vannak. Az esztétikai aspektus felkínálja a teret a teoretikus mezőben, az ontológiai aspektus azonban nem engedi, hogy bármiféle termékeny együttműködés bontakozhasson ki a nyelvi megközelítéssel, amely tagadja a múlttal való közvetlen és közvetítetlen kapcsolat lehetőségét.

Van azonban egy másik módja is annak, hogy a tapasztalat és a jelenlét fogalmi megtalálják a helyüket a teoretikus mezőben. A különutas forgatókönyveknél jóval izgalmasabbnak tűnik az a lehetőség, hogy a jelenlét és az újrakondicionált tapasztalat valamiképp mégiscsak összebékíthetők a nyelvvel; hogy nem pusztán felváltják a narrativista történetfilozófiát és a reprezentacionalizmust, és nem is párhuzamosan működnek anélkül, hogy közük lenne egymáshoz, hanem új étellel töltik fel. Ám amennyire izgalmasnak tűnik ez a lehetőség, annyira problémákkal teli is. Ankersmit azzal, hogy egy, a nyelvet megelőző, dekontextualizált, a tapasztaló szubjektum és a tapasztalat tárgyának magába a tapasztalatba való olvadását eredményező esztétikai tapasztalatot alkot, sikeresen *megkerüli* mindazt, amiért

³⁵ Schiller, Friedrich: *A fenségesről*. In: Schiller, Friedrich: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Budapest, 2005. 353–369.; lásd továbbá: Miklós Tamás: *A zárzavar képei (Schiller: A fenségesről)*. In: Farkas Katalin – Orthmayr Imre (szerk.): *Bölcsélet és analízis*. Budapest, 2003. 289–295.

³⁶ Roberson, Emily: *Touching the Void: Affective History and the Impossible*. *Rethinking History*, vol. 14. (2010) no. 4. 503–520. Roberson ugyan úgy véli, hogy a kutatás érzelmi szférájának episztemológiai következményei maguk alá gyűrhetik a posztmodern elméleteket, a fentiek értelmében azonban Ankersmit kísérletéhez hasonlóan legfeljebb *inadekvát*á tehetik őket.

a nyelvi fordulat végleg elköszönt a tapasztalattól: a tapasztalatot nem köti a megismeréshez, és nem tételez egy egységes, esszencializált identitással rendelkező, szemlélődő szubjektumot, aki valami rajta kívül álló tárgyról szerez tapasztalatot. Mégis azzal, hogy mindezt megkerüli, maga is készpénznek veszi, hogy a nyelv és a tapasztalat kölcsönösen kizárják egymást: hogy ahol nyelv van, ott a tapasztalatnak nincs helye.³⁷ Éppen ezért is kellett bő három évtizede Giorgio Agambennek a tapasztalatról „csecsemőkorúságként” beszélnie, és a tapasztalatot – Martin Jay szavaival – egyfajta prelingvisztikus boldogság állapotának tekintenie, mondván, hogy „egy eredeti tapasztalat, távol attól, hogy szubjektív volna, csupán az lehet, ami az emberi lényekben a szubjektum – másként szólva, a nyelv – előtt érkezik: egy »szótlan« tapasztalat, a szó szoros értelmében, egy emberi *csecsemőkorúság*, amelynek határait a nyelv jelöli ki”.³⁸ Az pedig, hogy egy ilyen – akár ankersmiti, akár agambeni – nyelv előtti tapasztalat anélkül jusson szóhoz, hogy elveszítse a közvetlenségét, anélkül, hogy ezzel megszűnjön tapasztalat lenni, igencsak nehézkesnek tűnik.

A közvetlenséget közvetítés által megőrizni – alighanem valóban lehetetlen vállalkozás. Nem véletlen, hogy Ankersmit nem is nagyon foglalkozik azzal, hogy miként vihető át a tapasztalat a történeti reprezentációba. Másfelől azonban az elmúlt évtizedek történetírása éppen azzal foglalatosságot mutat, hogy a múltbeli emberek tapasztalatait történeti szövegekbe ültesse át. A múlt század hetvenes éveitől kezdve a francia *Annales*-iskola mentalitástörténete, az olasz mikrotörténelem, a német *Alltagsgeschichte*, a történeti antropológia és egyáltalán mindaz, amit Peter Burke (immár bő két évtizede) a marginalitás felé forduló „új történetírásnak” nevezett,³⁹ egytől egyig a múltbeli emberek tapasztalatainak felszínre hozatalában érdekelt történetírói gyakorlatként mutatta be magát, függetlenül attól, hogy a gyakorlatban mennyire is érdekelte őket a kérdés. Mindennek ugyan már jó ideje, ám a tapasztalat iránti fokozott érdeklődés az imént felsorolt történetírói megközelítések intézményesülésével sem lanyhult. Azok az újabb történetírói kísérletek, amelyek Robert Rosenstone, Jonathan Walker vagy éppen Gumbrecht nevéhez kötődnek – és amelyeknek a posztmodern pillanat örökkévalóságának hívei az irodalmi eszköztár (relatív) széleskörű alkalmazása végett experimentális történetírás névvel állítanak szobrot –, ugyanúgy ezt a tapasztalatot hajszolják.

A múltbeli emberek tapasztalatával való ilyesfajta történészi foglalatosságra hamarosan bővebben is visszatérek, egyelőre elég annyit leszögezni, hogy ez kétségkívül egészen megszégyenítő áll mind a fenséges, mind a szubjektív történelmi tapasztalattól. Ankersmit is csak annyiban foglalkozik vele, amennyiben objektív történelmi tapasztalatként elkülöníti a történelmi tapasztalat általa vizsgált formáitól, amelyek nem a múltbeli emberek múltbeli, ha-

³⁷ A nyelvi fordulat alapvető tapasztalatellenessége ellenére akad néhány posztstrukturalista kísérlet olyan tapasztalat-fogalom létrehozására, amely hasonlóan elkerüli a fenti csapdát. Lásd Jay, Martin: *Songs of Experience: Modern American and European Variations on a Universal Theme*. Berkeley – Los Angeles, 2005. 361–400.; a nyelvi fordulat tapasztalatellenességének a történetírásban való lecsapódásához lásd: Scott, Joan W.: *The Evidence of Experience*. Critical Inquiry, vol. 17. (1991) no. 4, 773–797. A történelmiként értelmezett tapasztalat egyéb, a fentiekől eltérő fogalmihoz lásd Gyáni Gábor rövid „tapasztalattörténetét”. Gyáni Gábor: *A történelmi tapasztalat fogalmának historizálása*. In: Gábor György – Vajda Mihály (szerk.): *A lét hangoltsága: tanulmányok a tudás sokféleségéről*. Budapest, 2010. 11–39.

³⁸ Agamben, Giorgio: *Infancy and History: The Destruction of Experience*. London, 1993. 47. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁹ Lásd: Burke, Peter: *Az új történetírás múltja és jövője*. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest, 2006. 1189–1208.

nem a történész jelenbeli, ám a múltat illető tapasztalatával foglalkoznak.⁴⁰ Holott könnyen lehet, hogy a nyelv és a tapasztalat úgy békíthetők ki, ha a kiindulópont nem egy eleve közvetlennek, hanem egy közvetítettnek tekintett tapasztalat, a cél pedig nem a közvetlen közvetítés általi megőrzése, hanem a *közvetített közvetlenné tétele*. Az objektív történelmi tapasztalat, ahogy az megjelenik a történetírásban, és ahogy azt a nyelvi fordulat elméleti szerint maga a nyelv konstituálja, és ahogy maga a reprezentáció aktusa hozza létre, csakis közvetített lehet. Ez pedig tökéletesen megmagyarázza a nyelv és a tapasztalat szembenállását elfogadó, a kizárólag a közvetlenségben érdekelt Ankersmit érdektelenségét is ezügyben. A közvetítettben való érdektelensége miatt azonban itt ki is kell szállnia a képből, hogy a korábban kiszálló Gumbrecht visszatérhessen, amennyiben Ankersmittal szemben úgy véli, hogy az esztétikai tapasztalat szándékoltan is kiváltható, és amennyiben van mit mondania a közvetített (a múltbeli emberek történetírásban megjelenő tapasztalata) közvetlenné tételéről. Szó se róla, egy ilyen vállalkozás sem kevésbé paradox, mint a közvetlen közvetítés általi megőrzése, mégsem tűnik annyira lehetetlennek. Különösen akkor nem, ha pusztán egyfajta *kvázi* közvetlenné tételről van szó, amit Gumbrecht jelenvalóvá tételnek nevez: „Mármost ami a történelem [történetírás – S. Z. B.] területén engem ma a leginkább érdekel, az az elmúlt világok *jelenvalóvá tétele (presentification)* – vagyis az olyan technikák, amelyek azt a benyomást (vagy inkább illúziót) keltik, hogy a múlt világi újra kézzelfoghatóvá, érzékelhetővé válhatnak – olyan tevékenység ez, amelynek semmilyen magyarázó ereje sincs az esztétikai élmény különféle formáinak viszonylagos értékével kapcsolatban (az ilyen magyarázatokat szokás a történelmi tudás fő funkciójának tekinteni az esztétikához való viszonyában).”⁴¹

A múlt jelenvalóvá tételének ilyesfajta technikái egyrészt – ahogy Gumbrecht is megjegyzi – tovább esztétizálnák a történetírást (az episztemológiai aspektusokat még mindig figyelmen kívül hagyva), másrészt azonban azzal, hogy nem közvetlenül a közvetlenséget és a közvetítetlenséget kínálják, hanem csupán a *benyomásukat, illúziójukat* keltik, háttérbe szorítják a jelenlét és a tapasztalat fogalmaiban rejlő ontológiai aspektust. Lényegében ez és ezzel párhuzamosan az esztétikai aspektus előtérbe tolésa teszi lehetővé a nyelvvel való termékeny együttműködést, amelynek során a jelenvalóvá tétel művészi–irodalmi technikái egy olyan nyelvhez vezethetnek, amely képesnek bizonyulhat arra, hogy esztétikai tapasztalatot (élményt) váltson ki.⁴² Pontosan abban az értelemben, ahogyan arról a kezdetekben esett szó, Gumbrecht esztétikai tapasztalataként vagy Ankersmit szubjektív történelmi tapasztalataként – annyi megkötéssel, hogy ez esetben konkrétan a *nyelvnek* és *szándékoltan* kellene kiváltania a tapasztalatot.

A nyelv és a tapasztalat kibékítésének egy lehetséges foratókönyve tehát, hogy a tapasztalat és a jelenlét fogalmi egy összeborulás keretein belül új életet leheljenek a narrativista történetfilozófiába és a reprezentacionalizmusba, a következő lépéseket igényli: (1) az Ankersmit által érdektelenné tekintett objektív történelmi tapasztalat (a múltbeli emberek tapasztalatának történelmi reprezentációja) komolyan vételét; (2) Gumbrecht jelenvalóvá tételét (illetve annak irodalmi technikáit); amelyek végül (3) az olvasóban keltik a múltbeli emberek történelmi reprezentáció által közvetített tapasztalatának egy közvetlen

⁴⁰ Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, 264.; Moskalewicz: *Sublime Experience and Politics*, 256.

⁴¹ Gumbrecht: *A jelenlét előállítás*, 79–80. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴² Gumbrecht, Hans Ulrich: *Presence Achieved in Language (With Special Attention Given to the Presence of the Past)*. *History and Theory*, vol. 45. (2006) no. 3. 321. illetve a jelen szám 178. oldalát.

tapasztalatát, vagy pontosabban szólva, annak a benyomását, illúzióját. A kibékítés leginkább meglehetősen alighanem az, hogy az ankersmiti tapasztalattal szemben itt végső soron mindenkinek közvetlen köze van a tapasztalathoz, csak éppen a történésznek nem. A történész szerepe a vásári mutatványosé: maga a jelenvalóvá tétel, az illúziókeltés. A tapasztalat egyrészt a múltbeli embereket illeti – amennyiben a történész ő tapasztalatait teszi jelenvalóvá –, másrészt pedig az olvasókat – amennyiben a jelenvalóvá tétel bennük ébreszt egy illuzórikusan közvetlen tapasztalatot. Semmi sem zárja ki persze, hogy történészek is részesülhessenek benne, csak éppen ehhez a kollégáik történeti reprezentációit olvasva maguk is az olvasó szerepébe kell kényszerülniük.

Irodalmi eszköztár

A tapasztalat és a jelenlét fogalmai – akár a fent említett, akár egyéb, váratlan módokon – jelentősen felkavarhatják a teoretikus mező állóvizét. Az viszont, hogy hogyan viszonyulnak a történetírás gyakorlati mezejéhez, már egészen más kérdés. Nemrégiben – az elméletek univerzalizálás-igényére alapozva – amellett érveltem, hogy a történetírás reprezentacionalista, narrativista, textualista stb. elméleteinek nem sok közük van magához a történetírás gyakorlatához. Ezek az elméletek a történetírás írott formájából kiindulva egészen rövid idő alatt éppen a kiindulópontjukat veszítették szem elől. Egy idő után már nem azt állították, hogy a jó történetírás egyszersmind jó irodalom is, és ha a történetírás a jelen társadalma számára élőnek és értékesnek tekintett gyakorlat kíván maradni, akkor lépést kellene tartania a kortárs irodalmi–művészi trendekkel, hanem azt, hogy a jó történetírás attól jó, ha nem is annyira a kortárs irodalmi–művészi trendekkel, mint inkább a történetírásról mint irodalomról szóló elméletekkel tart lépést. Ez utóbbi lépéstartás azonban az elméletek univerzalizálás-igényének fényében egészen nonszensz elképzelés, lévén, hogy egy ilyen elmélet – amely például megfosztja a nyelvet a referencialitástól – az elmélettel való lépéstartás és bármiféle gyakorlati változás nélkül is érvényesnek tekinti magát minden egyes valaha is megírt történeti szövegre nézve.⁴³

Mindez, azt gondolom, ugyanúgy érvényes a jelenlét és a tapasztalat fogalmait illetően is. Egyrészt, a múltbeli emberek tapasztalatának ábrázolása korántsem a történetírás kizárólagos vagy kitüntetett aspektusa, hanem egy a rengeteg kielégítésre váró kíváncsiság közül. Másrészt, még ha egy történész éppen a múltbeli emberek tapasztalatait illető kíváncsiságát elégítené is ki és próbálná közvetíteni, ami a legkevésbé volna fontos a számára, az a fent említett univerzalizálás-igény folytán a múltbeli embereket, a saját magát és az olvasót illető tapasztalat filozófiai, ontológiai vagy esztétikai minősége. Mindemellett azonban a múltbeli emberek tapasztalatainak nyelvi közvetítésén keresztül kiváltott olvasói tapasztalat ismét az irodalommal és művészettel való lépéstartás felé mutat. Ezért talán nem árt pár pillantást vetni arra, hogy akadnak-e olyan történeti szövegek, amelyek a múltbeli emberek tapasztalatának reprezentálása során igyekeznek minél szélesebb körűen alkalmazni irodalmi eszközöket és technikákat. Első lépésként pedig érdemesnek tűnik a narratológia felé fordulni, a *tapasztalatiság* fogalma ugyanis – amely akár a jelenvalóvá tétel ontológiai vonatkozások nélküli narratológiai megfelelője is lehetne – alkalmasnak bizonyulhat annak leírására, amit ezek az irodalmi eszközök és technikák elérhetnek.

Monika Fludernik az 1996-os *Towards a „Natural” Narratology* című könyvében úgy definiálta újra a narratíva fogalmát „közvetített tapasztalatiságként”, hogy nem a cselekményt tekintette alapkövetelménynek, hanem azt, hogy a narratíva emberi tapasztalatokat

⁴³ Simon Zoltán Boldizsár: *A történetelmélet önigazolása*. Aetas, 26. évf. (2011) 4. sz. 174–184.

idézzon meg. Sajátos módon azonban Fludernik éppen az emberi tapasztalatok megidézésének hiánya miatt tagadta meg a narratív jellegét a történetírástól, de legalábbis a történetírás *prototipikus* formájától. Elismeri, hogy akadnak olyan kísérletek, amelyek a múltbeli emberek személyes tapasztalataival foglalkoznak, de az akadémiai történetírást jellemzően olyan tevékenységnek tekintette, amely az érvelésre és a források értelmezésére fektetett hangsúly mellett nem fordít elég figyelmet a tapasztalatiságra, és amely többnyire másval van elfoglalva, semmint hogy emberi helyzetekben ábrázolja a szereplőit.⁴⁴ Fludernik történetírást illető nézetei annyiban minden bizonnyal megállják a helyüket, hogy a korábban említett „új történetírás” sohasem hozta olyan kézzelfogható közelségbe a karaktereit, mint egy regény, és bármennyire is fontosnak tekintette a múltbeli emberek tapasztalatait, ezt jobbra azért tette, hogy ezekből kiindulva – erősen kétségbe vonható módon – múltbeli struktúrákra következtesen és/vagy modelleket alkosson. Alighanem pontosan ennek a hangsúlyeltolódásnak köszönhető, hogy (a saját koruk történetírásához mért) minden újszerűségük és reformszándékuk ellenére a múltbeli emberek tapasztalatainak irodalmi technikák általi kézzelfoghatóvá tételére sem fordítottak különösebb figyelmet. Próbáltak ugyan lépést tartani a „mindentudó szerző” eltűnésével, és tettek megjegyzéseket az olvasó kutatásba és értelmezésbe való bevonásáról,⁴⁵ ezek az – egyébként ismét erősen kétségbe vonható – eljárások azonban mindvégig távol maradtak attól, hogy formai újításokkal való kísérletezésnek minősüljenek, ahogy arra Robert Rosentone is rámutat.⁴⁶ Az azóta eltelt időben azonban születtek olyan történeti szövegek, amelyek megtették ezt az „új történetírás” klasszikusai (Natalie Zemon Davis, Emmanuel Le Roy Ladurie, Carlo Ginzburg)⁴⁷ helyett, és ennek megfelelően nemrégiben Fludernik is revidálta az álláspontját.

Az új álláspont szerint a tapasztalatiság (és így a narrativitás) bizonyos szint erejéig jellemezheti a történetírást, ám minél akadémiaibb jellegű az adott szöveg, annál kevésbé.⁴⁸ Fludernik olyan történeti szövegeken hajtja végre az elemzését, amelyek egy adott évet tesznek tárgyukká, mint például Gumbrecht *In 1926: Living at the Edge of Time* című könyve, amely egy használati útmutatót, 51 rövidebb „bejegyzést” (három fejezetbe rendezve), valamint két hosszabb tanulmányt tartalmaz, amelyek a vállalkozás kereteit adják. A használati útmutató szerint a könyv célja az, hogy akik olvassák, megfeleljenek arról, hogy nem 1926-ban élnek, és az olvasás azt az *illúziót* keltse, hogy ott érezzék magukat.⁴⁹ Az olvasó ott lép be a szövegbe, ahol akar, és szabadon ugrálhat az 51 „bejegyzés” között, amelyek folyamatosan egymáshoz utalják, akár követve Gumbrecht utalásait, akár figyel-

⁴⁴ Fludernik, Monika: *Towards a „Natural” Narratology*. London – New York, 1996. 12–52., 323–329.

⁴⁵ Revel, Jacques: *A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása*. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 1995. 67–68.; Levi, Giovanni: *A mikrotörténelemről*. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, 2000. 139.

⁴⁶ Rosentone, Robert A.: *A film és a posztmodern történelem kezdetei*. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Budapest, 2009. 300.

⁴⁷ Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou: Egy okszitán falu életajza (1294–1324)*. Budapest, 1997.; Davis, Natalie Zemon: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest, 1999.; Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Budapest, 1991.

⁴⁸ Fludernik, Monika: *Experience, Experientiality, and Historical Narrative: A View from Narratology*. In: Thiemo Breyer, Thiemo – Creutz Daniel (eds.): *Erfahrung und Geschichte: Historische Sinnbildung im Pränarrativen*. Berlin – New York, 2010. 50.

⁴⁹ Gumbrecht, Hans Ulrich: *In 1926: Living at the Edge of Time*. Cambridge–London, 1997. IX., XI.

men kívül hagyva azt. Ez a technika nem pusztán annyiban különbözik a generáción belül egy időben rettentően népszerű *Kaland Játék Kockázat*-könyvek olyan klasszikusaitól, mint *A gyíkkirály szigete* vagy *A hóboszorkány barlangja*, hogy itt nem kell dobókockákkal vesződni, hanem abban is, hogy a könyv egészének nincs sem cselekménye, sem pedig olyan központi karaktere vagy karakterei, akiknek a tapasztalat tulajdonítható volna. Ez utóbbi hiánya miatt Fludernik végső soron meg is tagadja a tapasztalatiságot Gumbrecht könyvétől, ám mindezek ellenére éppen arra tartja képesnek, hogy egykori *kollektív* tapasztalatokat művészi–esztétikai eszközökkel feltámasszon.⁵⁰ Ez pedig pontosan az, amire Gumbrecht is törekszik, nevezetesen, hogy „jelenvalóvá tegyen egy olyan *történelmi környezetet*, amiről semmi többet nem tudunk, mint hogy az 1926-os év folyamán egyes helyeken létezett”.⁵¹

Gumbrecht kísérlete mellett mindazonáltal akadnak olyan történelmi szövegek is, amelyek nem annyira egy történelmi környezetet próbálnak felvázolni, és inkább karaktereket vonultatnak fel. Fludernik egy kivétellel sajnálatos módon csak olyan könyveket vizsgál, amelyek konkrét évek köré szerveződnek, amivel eleve erősen csökkenti az esélyét annak, hogy a nyomára bukkanjon annak, amit keres. Az egyetlen kivétel Simon Schama *Dead Certainties* című, kísérleti attitűdje miatt igen sokat idézett könyve,⁵² amely két esemény köré szerveződik. Az első James Wolfe tábornok 1759-ben, Québec ostromakor bekövetkezett halála, a második pedig egy 1849-es gyilkosság, aminek az áldozata az a George Prakman, aki a nagybátyja annak a Francis Parkman történésznek, aki viszont történészként többek között éppen Wolfe québeci halálával foglalkozott. Schama szövegében mindvégig dominál egyfajta multiperspektívizmus, ami azonban több tekintetben is eltér az egyéb, több perspektívát is felvonultató történelmi szövegektől.⁵³ Egyrészt Schama nem egyidejű, hanem időben szétszórt perspektívákból láttatja a dolgokat, másrészt akad olyan perspektívája, amely fiktív szereplőhöz köthető, harmadrészt pedig folyamatosan játszik a fokolizációval (ami a látásmód és a „látott”, észlelt közötti viszony, Mieke Bal definícióját követve).⁵⁴ A Wolfe tábornokkal foglalkozó első rész egy fiktív beszámoló a Québec ostromára készülő brit táborról egy nem kevésbé fiktív közkatona nézőpontjából, amit az időben visszaugorva Wolfe perspektívája és élettörténete követ Schama szerzői kommentárjaival vegyítve, aztán egy újabb ugrás előre Benjamin West festő Wolfe halálát ábrázoló képéhez az 1770-es évek elejére, majd 1893-ba, Bostonba, ahol Francis Parkman visszaemlékezéseit olvassa fel a Massachusettsi Történelmi Társaság elnöke. Mindezen ugrások közben nem csupán a perspektíva, hanem a perspektíván belül a fokolizáció is folyamatosan változik, ahogy például a szerzői hang narrátori hangra vált, hogy aztán átadja a helyét egy belső fokolizációnak, amelynek keretében az addig kívülről láttatott dolgokat az addig kívülről láttatott karakter már maga láttatja, mint Wolfe belső töprengései esetében az élettörténetébe illesztve.

Schama könyve egyébként hiába tesz eleget a tapasztalatiságnak, és hiába vonultat fel központi karaktereket és jelentős irodalmi eszköztárat, ha ő maga is inkább novellának tartja két történelmet, semmint történelmírást. Fluderniknek ez kapóra is jön ahhoz, hogy

⁵⁰ Fludernik: *Experience, Experientality, and Historical Narrative*, 47., 69.

⁵¹ Gumbrecht: *In 1926*, XI. (Kiemelés tőlem – S. Z. B.)

⁵² Schama, Simon: *Dead Certainties: Unwarranted Speculations*. New York, 1991.

⁵³ Lásd például Price, Richard: *Alabi's World*. Baltimore, 1990.

⁵⁴ Bal, Mieke: *Fokolizáció*. In: Füzi Izabella (szerk.): *Verbális és vizuális narráció. Szöveggyűjtemény*. Szeged, 2011. 129–148.

fenntartsa a történetírás tapasztalatiságának alacsony fokát illető nézeteit,⁵⁵ holott akadnak olyan történeti szövegek, amelyek Schama megkülönböztetését nem alkalmazzák magukra. Ilyen például Robert Rosenstone *Mirror in the Shrine* vagy Jonathan Walker *Pistols! Treason! Murder!* című könyve.⁵⁶ A tapasztalat ezekben az írásokban nem egy múltbeli emberek által tapasztalt történeti környezet felvázolásához kötődik, mint Gumbrechtnél, hanem meghatározott karaktereknek tulajdonítható – Rosenstone esetében három Japánba vetődött amerikaiak, Walker esetében pedig egy tizenhetedik század eleji, Gerolamo Vano nevű velencei kémnek. Schamával ellentétben mindketten világossá teszik, hogy a szövegben mikor kinek a hangja szól: Rosentone dőlt betűkkel, Walker pedig két másik betűtípus, valamint vastagbetűs kiemelés használatával különíti el a saját hangját a karakterei hangjától. Rosenstone végig jelen időben ír, folyamatosan megszólítja mind az olvasót, mind pedig a karaktereit, filmes vágások analógiájára próbál mozogni a jelenetek között, és közelképeket vegyít távoliakkal. A három, más-más időben Japánba vetődő karakter történetét, azt, hogy Japán hogyan változtatta meg a világképüket, öt fejezetben meséli el, amelyek egyenként három részből állnak, külön az egyes karaktereknek szentelve. Mindeközben pedig reflexív pillanatok közbeszúrásával folyamatosan fenntartja a saját jelenlétét a szövegben. Ezek a reflexív pillanatok azonban – elméleti jelentőségük ide vagy oda – a történetírásban is ugyanúgy irodalmi technikaként funkcionálnak, ahogy az irodalom reflexív pillanatai.⁵⁷

Walker jelenléte a szövegében még ennél is dominánsabb. Az amúgy is kollázs formát ölt fő narratívát megszakítja például egy több fejezetre nyúló kocsmázás, amelyben Walker és két másik történész, „Phil” és „Jim” dialogizálnak. A kocsmázás mint jelenet – amit Walker valóban megejtett a szövegbeli Phil és Jim hús-vér megfelelői, Philippo de Vivo és James Shaw társaságában – úgy vázolja fel a fő narratíva történeti háttérét, hogy az egyszermind igen erős kihívást jelent a múltról alkotott tudás történelmi átadásának megszokott formái számára. Mindemellet a dialógus írógépszerű betűtípusa azt a látszatot hivatott kelteni, mintha az olvasó egy lehallgatott beszélgetés hivatalos, írott változatát olvasná, ami a 20. század második felére és a 17. századi Velencére jellemző megfigyelési technikák közötti különbség révén igyekszik hozzájárulni annak az atmoszférának a megteremtéséhez, amelyben a főhős Vano és a velencei kémek mozognak. A kocsmázás fejezeteit egyébként, ahogy a többi fejezetet is, Dan Hallett – hol egyetlen, hol több képből álló – képregényszerű illusztrációi kísérik, 17. századi metszetek stílusában rajzolva. A Hallett által megrajzolt illusztrációkat Walker dolgozta ki, és nem pusztán díszítés végett kaptak helyet, hanem azért, hogy hozzájáruljanak a narratíva életszerűvé tételéhez, amennyiben többet tartalmaznak vizuálisan, mint amit Walker szavakkal leír.

⁵⁵ Fludernik: *Experience, Experientiality, and Historical Narrative*, 67–69.; Schama könyvéről a fikció-történetírás dilemma felől nézve lásd: Szokol Réka: *Bizonytalan spekulációk és éjszakai töprengések, avagy mitől retteg a történettudomány*. In: Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, 2010. 200–226.; valamint: Tolmár Bálint: *A fikció határai – a történetírás lehetőségei*. In: *Mikrotörténelem másodfokon*, 227–241.

⁵⁶ Rosenstone, Robert A.: *Mirror in the Shrine: American Encounters with Meiji Japan*. Cambridge–London, 1988.; Walker, Jonathan: *Pistols! Treason! Murder! The Rise and Fall of a Master Spy*. Melbourne, 2007.

⁵⁷ Az irodalmi reflexivitás irodalma egészen bőséges. Csak néhány példát említve lásd Waugh, Patricia: *Metafiction: The Theory and Practice of Self-conscious Fiction*. London, 1984.; Hutcheon, Linda: *Historiographic Metafiction: Parody and the Intertextuality of History*. In: O'Donnel, Patrick – Con Davis, Robert (eds.): *Intertextuality and Contemporary American Fiction*. Baltimore – London, 1989. 3–32.; Currie, Mark (ed.): *Metafiction*. New York, 1995.

A tapasztalatiság történetírásbeli példáiként egy nemrég megjelent tanulmányában Jonas Grethlein is – többek között – Rosenstone és Walker könyveit említi, bár magát a tapasztalatiságot egy olyan aspektusra alapozza, amit Fludernik a cselekmény követelményének elvetésével lényegtelennek tekint – az időbeli szekvenciára.⁵⁸ A tapasztalatiság elérésének Grethlein által leginkább előtérbe állított technikája, a *sideshadowing* azonban elsősorban nem Rosenstone és Walker szövegeire jellemző. Az olyan alternatívákra való utalásokat a narratíva egyes pontjain, amelyek más irányokba mutatnak, mint amilyen irányt a cselekmény végül vesz, Gary Saul Morson amerikai irodalomkritikus illetve 1994-ben a *sideshadowing* elnevezéssel, és az előre sejtetéssel (*foreshadowing*), valamint a múlt olyan ábrázolásával állította szembe, amely szerint az események résztvevői elvileg előre láthatóak volna a jövőben történeteket (*backshadowing*). Morson szerint a narratíva hajlamos a fatalizmus, a determinizmus és egy zárt idő érzetét kelteni, ami élesen szembenáll az a mindennapi élettel, ahol a számunkra adott döntések és alternatívák pluralizmusa folytán a jövőt nyitottnak és bizonytalanok tapasztaljuk, és minden pillanat lehetőségek sokaságát tartalmazza. Az előre sejtetés technikája viszont éppen a narratíva lezártágára épít, amennyiben a narratíva jelenébe már eleve bele van kódolva az előre sejtetett egyetlen lehetséges jövő.⁵⁹ A karakterek előtt adódó jelenbeli döntések, a később ugyan meg nem valósuló, de megvalósulható alternatívák felvázolása azonban feloldhatja a jövő elkerülhetlenségét, és azt az érzetet keltheti, hogy az, ami végül megtörténik, másképp is történhetett volna, vagy éppen meg sem történhetett volna. Ez pedig olyan életszerűséget kölcsönöz az aktualitásnak, ami éles ellentétben áll a narratíva műviségével.

Morson főképp Dosztojevszkijnél találja meg a példáit a technika alkalmazására, Grethlein pedig elsősorban azokat a beszédeket vizsgálja, amelyeket Thuküdidész ad a karakterei szájába döntéshelyzetekben, és amelyek az adott pillanatban rejlő megannyi lehetőséget vázolják fel. A technika kortárs történetírói alkalmazására azonban Grethlein is csupán Saul Friedländer *The Years of Extermination* című könyvét említi.⁶⁰ Annak ellenére, hogy egy bizonyos szinten Friedländer könyve a legtradicionálisabb módon, kronologikusan követi végig az eseményeket, egy másik szinten ezt a kronológiát folyamatosan megszakítja az áldozatok hangja. Az áldozatok naplóinak történetei – amelyek hol feltűnnek, hol eltűnnek, hogy aztán több tucat oldal után ismét feltűnjenek – kiszakadnak a fenti kronológiából, és ezek szállítják a tapasztalatiság emberi dimenzióját, és Grethlein szerint Friedländer is ezeken keresztül éri el a morsoni *sideshadowing* hatásait. Más kérdés, hogy bár a múltbeli emberek közvetlen szóhoz juttatása kétségkívül a tapasztalatiság elérésének legkézenfekvőbb technikája, ez esetben az elért hatás nem a történész, hanem közvetlenül a múltbeli emberek nyelvének köszönhető.

Függetlenül attól, hogy az eddig tárgyalt történeti szövegek eleget tesznek-e különféle narratológiai elméleti követelményeknek (ami nyilvánvalóan nem dolguk, és nem is ezért születtek), azt gondolom, a különböző irodalmi technikák révén mindegyikük – a naplók révén még Friedländer irodalmi újításokat egyébként nélkülöző szövege is – rendelkezik tapasztalatisággal. Legyen szó akár Gumbrecht egymásra utalgató „bejegyzéseiről” egy cselekmény nélküli könyvben, akár Schama fokalizációs játékaikról és fiktív forrásairól, akár

⁵⁸ Grethlein, Jonas: *Experientiality and „Narrative Reference,” with Thanks to Thucydides*. *History and Theory*, vol. 49. (2010) no. 3. 315–335.

⁵⁹ Morson, Gary Saul: *Narrative and Freedom: The Shadows of Time*. New Haven, 1994.; Morson, Gary Saul: *Sideshadowing and Tempics*. *New Literary History*, vol. 29. (1998) no. 4. 599–624.

⁶⁰ Friedländer, Saul: *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. New York, 2007.

Rosenstone filmektől kölcsönzött technikáiról vagy a Walker szavait kísérő és gazdagító képregényekről, az irodalmi technikákkal való történészi kísérletezés helyreállíthatja a történetírás társadalmi tekintélyét. Még akkor is, ha az ilyen történeti kísérletek relatíve ritkák. Alacsony számuk ugyanis csupán az irodalmi kísérletek nagyobb számának fényében szembetűnő, ami viszont a jóval terjedelmesebb irodalmi szövegkorpust tekintve cseppet sem meglepő. Másfelől, maga a kísérletezés – ahogy erre Ankersmit is rámutat⁶¹ – csak olyan környezetben lehetséges, amelyben a történetírásnak létezik egy uralkodó formája, amelyhez képest a kísérletezés értelmet nyer. Amint a kísérletezés uralkodó formává válna, megszűnne kísérletezésnek lenni, amiért is, más lehetőség híján, folyamatosan a periférián kell elhelyezkednie. Még akkor is, ha ez a periféria ugyanúgy intézményesült formát ölt és nem kevés presztízzsel jár. Hiba volna azt gondolni, hogy az irodalom esetében, pusztán egy terjedelmesebb szövegkorpusz folytán, ez másképp volna. Az irodalom uralkodó formáját sem Thomas Pynchon, W. G. Sebald, vagy David Foster Wallace regényei képezik. Amit uralnak, az nem az irodalmi, hanem az irodalomelméleti mező.

⁶¹ Ankersmit, Frank R.: *Manifesto for an Analytical Political History*. In: Jenkins, Keith – Morgan, Sue – Munslow, Alun (eds.): *Manifestos for History*. London – New York, 2007. 181.

HANS ULRICH GUMBRECHT

Jelenlét a nyelvben (különös tekintettel a múlt jelenlétére)*

Kezdeként a nyelvet fogom tárgyalni, majd megpróbálok eljutni valamihez, ami nem a nyelv. Ezután visszatérek a nyelvhez annak a valaminek a nézőpontjából, ami nem a nyelv. Ennek a valaminek, ami nem a nyelv, korábban a „jelenlét” nevet adtam. Jelen esszé tehát a nyelvtől a jelenlét, majd attól a nyelvbeli jelenlét felé halad.

Ez az egyszerű oda-vissza mozgás három részre strukturálódik. Az első rész a nyelvtől a jelenlét felé vezető négy premisszát tartalmaz: ¹ (a) egy rövid magyarázatát mindannak, amit a hermeneutikai tradícióban kritizálok; (b) a „metafizikát” és a „metafizika kritikáját” illető fogalmaim bemutatását; (c) a „jelenlét” szó általam használt jelentésének a kifejtését; és (d) a „jelenlétkultúrák” és „jelentéskultúrák” közötti tipológiai különbségtételt illető javaslatomat. Reflexióm második része a jelenléttől a nyelvhez visszavezető utat (vagy a visszavezető utak változatosságát) vázolja fel, és hét olyan módot ír le, amelyek segítségével a jelenlét képes lehet arra, hogy a nyelvben létezzen, vagy más szavakkal, hét olyan módot, amelyek keresztül a jelenlét és a nyelv egybeolvaszthatók. Az „egybeolvasztás” metaforája a jelenlét és a nyelv közötti, elvi alapokon inkább bonyolult, semmint „természetes” kapcsolatra utal. A hét mód a következő: a nyelv mint jelenlét; jelenlét a filológiai munkában; az esztétikai tapasztalat kiváltására képes nyelv; a misztikus tapasztalat nyelve; a nyelv világ iránti nyitottsága; az irodalom mint epifánia; valamint a múlt jelenvalóvá tétele. A harmadik, visszatekintő részben felteszem a kérdést, hogy a jelenlét és a nyelv egybeolvasztásának ezen módjai vajon azon kérdések és problémák horizontjához vezetnek-e, amelyeket Martin Heidegger próbált felvetni akkor, amikor a filozófiájának egy kései szakaszában mind jobban kezdett ragaszkodni a nyelv „Lét házaként” való metaforikus megidézéséhez.

I.

Amikor a kollégáim, irodalomkritikusok és teoretikusok a „nyelvről” beszélnek, általában valami olyasmire gondolnak, ami „értelmezést” igényel; valamire, ami arra szólít minket, hogy jól körülírható jelentést tulajdonítsunk szavaknak. Ahogy a nemzedékem néhány irodalomkritikusa és néhány – úgy hiszem, egyre több – filozófusa (mind közül a legnyíltab-

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Presence Achieved in Language (With Special Attention Given to the Presence of the Past)*. History and Theory, vol. 45. (October 2006) 317–327.

¹ A premisszák meghatározásához és részletes kifejtéséhez lásd: Gumbrecht, Hans Ulrich: *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*. Budapest, 2010. Arról, hogy a jelenlét milyen helyet foglalhat el a mai filozófiai vitákban, lásd: Gumbrecht, Hans Ulrich: *Diesseits des Sinns: Über eine neue Sehnsucht nach Substantialität*. Merkur, 677/678. (2005) 749–760.

ban talán Jean-Luc Nancy²), úgy én is belefáradtam abba az intellektuális egyoldalúságba, amelyet a hermeneutika egy igen szűk, ám mégis totalizáló felfogása hozott létre és tart fenn. A nyelvi fordulat utáni különféle filozófiák abszolutizmusát is intellektuálisan korlátozottnak éreztem már egy ideje, és abban sem igazán leltem vigaszra, amit a dekonstrukció „nyelvi egzisztencializmusaként” jellemezhetnék, vagyis a nyelv világ dolgaira való vonatkozásának képtelenségét feltételező panaszokban és melankóliában (illetve ezek végtelen változataiban). Az irodalom minden kulturálisan és történetileg eltérő formájának valóban az kell hogy legyen az egyetlen funkciója, hogy az olvasók figyelmét újra és újra felhívja arra a (számunkra legalábbis) nyomasztóan közismert vélekedésre, hogy a nyelv nem referenciális, ahogy azt Paul de Man állítani túnt minden alkalommal, ahányszor csak „az olvasás allegóriájáról” írt?

Ezek volnának azok a főbb érzések és okok, kényelmes terjedelemre szabva, amelyek egy, a humántudományokon belüli másik mozgalom részesévé tettek; amely mozgalomról azonban (valószínűleg megérdemelten) úgy tartják, már kifáradt. A „nyugati metafizika kritikájára” gondolok. Annyit mindenestre kijelenthetek, hogy a „metafizika” szót kortárs filozófiai jelentésénél jóval elemibb és így meglehetősen eltérő értelemben használom. Amikor „metafizikát” mondok, akkor a szó szó szerinti jelentését hozom működésbe: valami, ami a „pusztán fizikain túli”. Egy olyan (a humántudományok körében manapság uralkodó) intellektuális stílusra akarok rámutatni vele, ami csak egyetlen gesztust, egyetlen műveletet engedélyez. Ez a művelet a „pusztán fizikai felszínen” való „túllépés”, és ekképp a „pusztán fizikai felszínen túli vagy az alatti” felmutatása annak, ami igazán számít: a jelentésnek (amit a felszíntől való távolságának hangsúlyozása végett gyakorta „mélynek” neveznek).

A „metafizikától” való ilyen értelemben vett távolodásom számításba veszi azt és ragaszkodik ahhoz, hogy a dolgokkal (és különösen a kulturális alkotásokkal) való kapcsolataunk sohasem csupán a jelentéstulajdonítás kapcsolata. Amíg a „dolgok” kifejezést arra használjuk, hogy arra utaljunk vele, amit a karteziánus tradíció „*res extensae*”-nek nevez, addig egy olyan térbeli kapcsolatban élünk velük, aminek tudatában is vagyunk. A dolgok „jelen lehetnek” számunkra vagy „hiányozhatnak”, és ha „jelen” vannak, akkor a testünkhöz közel vagy attól távol találhatóak. Azzal, hogy „jelenlétűnek” nevezzük őket a latin „*prae-esse*” eredeti értelmében, azt mondjuk, hogy a dolgok „előttünk” vannak, és így kézzelfoghatóak. Ezen túlmenően semmi egyebet nem társítok a fogalomhoz.

Arra a történeti megfigyelésre építve azonban, hogy egyes kultúrák – ahogy a mi „modern” kultúránk is (bármit is értsünk „modern” alatt) – más kultúráknál sokkal inkább hajlamosak zárójelbe tenni a jelenlétet és mindazt, amit a fogalom magában foglal, nemrégiben egy olyan tipológiát javasoltam (a tradicionális weberi értelemben), amely „jelenlétkultúrákat” és „jelentéskultúrákat” különböztet meg egymástól. Íme néhány a (lelkiismeretfurdalás nélkül, elkerülhetetlenül „bináris”) megkülönböztetések közül.³ Először is, egy jelentéskultúrában az emberi önreferencia uralkodó formája mindig megfelelésben áll annak az alapvonalával, amit a nyugati kultúra „szubjektumnak” és „szubjektivitásnak” nevez, vagyis, mindig egy testetlen megfigyelőre vonatkozik, aki a világ dolgaihoz képest egy külsődleges pozícióból tulajdonít jelentést ezeknek a dolgoknak. Egy jelenlétkultúra ezzel szemben mind a szellemi, mind pedig a fizikai létezését az önreferenciájába építi (amit jól illusztrál a középkori kereszténység megszállottsága „a holtak szellemi és testi feltámadása” iránt).

² Lásd mindenekelőtt Nancy, Jean-Luc: *The Birth to Presence*. Stanford, 1993. Egyéb kortárs példákhoz lásd: Gumbrecht: *A jelenlét előállítása*, 51–57.

³ A tipológia jobban kifejtett változatához lásd: Gumbrecht: *A jelenlét előállítása*, 67–73.

Másodszor, ebből a kezdeti megkülönböztetésből következik, hogy egy jelenlétkultúrában az emberek a tárgyi világ részeként tekintenek magukra, nem pedig attól ontológiailag különállóként (ezt a nézetet akarhatta Heidegger újjáéleszteni a „világban-benne-lét” fogalmával). Harmadszor és egyben az összetettség egy magasabb fokán, egy jelentéskultúrában az emberi lét a világ megváltoztatására irányuló, állandó és folytonos kísérletekben tárul fel („tettek”), amely kísérletek a dolgok értelmezésén és az emberi vágyak jövőbe vetítésén nyugszanak. Ez a változás és változtatás iránti hajtóerő hiányzik a jelenlétkultúrákból, ahol az emberek csupán egy adott kozmológia struktúrájába és szabályaiba próbálják illeszteni a viselkedésüket (az ilyen tágabb kozmológiai keretnek való megfelelésre tett kísérletek szituációs kereteit „szertartásoknak” nevezzük).

A fenti tipológia egyik feladata annak az illusztrációja, hogy egyfelől a jelentéskultúrában a nyelv lefedi mindazokat a funkciókat, amelyeket az európai gyökerű modern filozófia előfeltételez és amelyekről beszél. Másfelől azonban jóval kevésbé nyilvánvaló, hogy a nyelv milyen szerepeket játszhat a jelenlétkultúrában (vagy inkább a világban egy jelenlétkultúra nézőpontjából). A nyelv és a jelenlét „egybeolvasztásának” hét módja, amit az írásom második részében tárgyalok, éppen erre a kérdésre kíván sokrétű válasszal szolgálni.

II.

Az egybeolvasztás első módja a nyelv, mindenekelőtt a beszélt nyelv mint fizikai valóság. Ez a mód arra az aspektusra világít rá, amellyel kapcsolatban Hans Georg Gadamer a nyelv „kiterjedéséről” beszélt, megkülönböztetve azt a nyelv propozicionális és illokúciós jellemzőitől.⁴ Fizikai valóságként a beszélt nyelv nem pusztán a hallásunkra van hatással, hanem a testünk egészére. A nyelvet a hang könnyed érintéseként érzékeljük a bőrünkön, még akkor is, ha nem értjük, hogy az adott szavak mit is jelentenek. Az ilyen érzékelések kellemesek vagy akár kívánatosak is lehetnek – és ebben az értelemben mindannyian tudjuk, hogyan ragadhatjuk meg a szavalt versek bizonyos erényeit anélkül, hogy ismernénk a nyelvet, amelyen elhangzanak. Mindaddig, amíg a nyelv fizikai valósága formával rendelkezik, formával, amire szert kell tennie ahhoz, hogy (husserli terminológiával élve) „időtárgy” lehessen, addig azt mondhatjuk, hogy „ritmusa” van – ritmusa, amit érezhetünk és amit a nyelv által „hordozott” jelentéstől függetlenül is azonosíthatunk.⁵ A nyelv mint formával rendelkező fizikai valóság, vagyis a ritmikus nyelv jellegzetes funkciókat tölt be. Koordinálhatja a testek együttes mozgását, segíthet az emlékezésben (gondoljunk csak a mondóka-szerű versekre, amelyek segítségével a latin nyelvtani szabályokat tanultuk), és az éberségünk feltételezett csökkentésével (ahogy Nietzsche mondta) „mámorossá” tehet minket. Némely jelenlétkultúra mágikus funkciót is tulajdonít a ritmikus nyelvnek, távollévő dolgok jelenvalóvá tételének és jelenlévő dolgok távollévővé tételének a képességét (ez volt a középkori varázsigékkel szembeni elvárás is⁶).

A jelenlét és a nyelv egybeolvasztásának második, egészen eltérő módja a filológia néhány alapvető gyakorlatában rejlik (a szöveggondozás eredeti értelmében véve). Egy nem-

⁴ Gadamer, Hans Georg: *Hermeneutik, Ästhetik, Praktische Philosophie*. Ed. by Carsten Dutt. 2000. 63.

⁵ A fenti leírás egy korábbi esszémre támaszkodik. Lásd: Gumbrecht, Hans Ulrich: *Rhythm and Meaning*. In: *Materialities of Communication*. Eds. by Hans Ulrich Gumbrecht – K. Ludwig Pfeiffer. Stanford, 1994. 170–186.

⁶ Gumbrecht, Hans Ulrich: *The Charm of Charms*. In: *A New History of German Literature*. Ed. by David Wellbery. Cambridge, Mass., 2004. 183–191.

régiben megjelent rövid könyvben⁷ mellett érveltem, hogy – a filológusról kialakult hagyományos képpel ellentétben – a filológiai tevékenységeket tudat alatt olyan elemi vágyak vezérelhetik, amelyeket a (teljes) jelenlét iránti vágyként írhatnánk le (a „teljes jelenlét” iránti vágy persze a kielégülés lehetősége nélküli vágy – ám lacani nézőpontból pontosan ez teszi „vággyá”). A szövegtöredékek gyűjtése ebben az értelemben egy mélyen elfojtott vágyat feltételez, amely az ókori papiruszok és középkori kéziratok maradványainak – szó szerinti – megevésére irányul. A kérdéses szövegek „megtettesítése” (és színész módjára való eljátszása) iránti vágy lehet az alapja a (különböző filológiai stílusú) történeti kiadások iránti szenvedélynek. Gondoljunk csak egy Goethe vers „hangzására” és a felfedezésre, hogy csak akkor rimel, ha erős frankfurti dialektusban ejtjük ki. Végezetül, a kéziratok és nyomtatott oldalak lapszéleit „kitöltő” tudós kommentárok a teljesség és a túlradás iránti fizikai vágyhoz kötődhetnek. Alighanem nagyon nehéz volna (ha nem lehetetlen) részletesen felderíteni a tudós ambíciók és a jelenlét hajtóerői közötti összefonódás minden esetét. Ami a jelen kontextusban fontosnak tűnik, az a sejtés, hogy a filológiai munka különböző formáiban azok sokkal szorosabban kötődnek egymáshoz, mint ahogy azt elképzelnénk.

Annak, aki követi – ahogy arra magam is hajlamos vagyok, legalábbis a mai nyugati kultúrát illetően – Niklas Luhmann javaslatait az esztétikai tapasztalat jellemzésével kapcsolatban (Luhmann a „kommunikáció” jellegzetességeit próbálta leírni a „művészet rendszerén” mint társadalmi rendszeren belül), az esztétikai tapasztalat kiváltására képes bármiféle nyelv a jelenlét és a nyelv egybeolvasztásának harmadik eseteként tűnhet fel. A művészet rendszerén belüli kommunikáció Luhmann számára a kommunikáció olyan formája, amelyben a tisztán érzéki észlelet nem pusztán előfeltétel, hanem a jelentéssel együtt egyszersmind a nyelv által hordozott tartalom is. Ez a leírás megfelel a versek (vagy az irodalmi próza ritmikája) olyan tapasztalatának, amely a figyelmünket a nyelv (és a nyelv lehetséges formáinak) egyébként figyelmen kívül hagyott fizikai aspektusai felé tereli. Az irodalomtudományt hosszú ideje (és még ma is) uraló véleménnyel szemben azonban nem hiszem, hogy a költői forma különböző dimenziói (a ritmus, a rím, a versszakok és így tovább) a jelentésnek alárendelődve működnek (ahogy azt a „poétikus túldetermináció elmélete” állítja, erősebb kontúrokat biztosítva a bonyolult szemantikai alakzatoknak). Inkább úgy tekintek a költői formákra, mint amik ingadozásban állnak a jelentéssel, úgy érve, hogy a vers olvasója vagy hallgatója sosem képes teljes figyelmet szentelni mindkét aspektusnak. Ez az oka szerintem annak, hogy a kulturális előírások Argentínában nem engedik, hogy valaki tangót táncoljon, ha a zenéhez szöveg is társul. A férfi és női lépések közötti aszimmetria, amivel szemben minden pillanatban a harmónia elérésére kell törekedni, olyan kényes művelet, hogy a tangó koreográfiája a zenének szentelt teljes figyelmet és odaadást követel – a szöveg belépése elkerülhetetlenül mérsékelné és megosztaná ezt a figyelmet.

A misztikus tapasztalat és a miszticizmus nyelve a negyedik paradigmám az egybeolvasztásra. A misztikus nyelv azzal, hogy folyamatosan az intenzív isteni jelenlét felmutatását illető saját képtelenségére utal, a képzelet serkentése révén azt a paradox hatást éri el, hogy érzékelhetővé látszik tenni ezt a jelenlétet. Avilai Szent Teréz például erős erotikus képekkel él víziói leírásában, amiket állandóan a „mintha” feltételeihez köt. A Jézussal való találkozás olyan számára, „mintha egy kard hatolna belé”, és ugyanakkor úgy érzi, „mintha egy angyal lépne ki a testéből”. Egy egyszerre szekuláris és analitikus nézőpont ahelyett, hogy szó szerint értelmezné ezeket a kifejezéseket („szó szerint”, úgy írva le a misztikus ta-

⁷ Gumbrecht, Hans Ulrich: *The Powers of Philology: Dynamics of Textual Scholarship*. Urbana–Chicago, 2003.

pasztalatot, mint ami valóban túllépi a nyelv határait), a nyelv és az önmeggyőzés nyelvben rejlő hatalma által létehozott jelenléthatásokként érti meg őket.

Az egybeolvasztás következő módja a dolgok világa iránt nyitott nyelvként írható le. Ez olyan szövegeket foglal magában, amelyek a reprezentáció szemiotikai paradigmájától a rámutató gesztusok felé fordulnak, és amelyekben a szavak a dolgokra mutatnak, nem pedig képviselik „őket”. A főnevek úgy válnak nevekké, hogy átugorják a fogalmak mindig egységesítő dimenzióit, és, egy darabig legalábbis, egyedi dolgokhoz kötődnek egyedileg. Francis Ponge dolgokat leíró versei (*thing-poems*) a nyelvben rejlő ezen lehetőségéből húznak hasznot. Nemrégiben nekem is hasonló benyomásom támadt, amikor a nagy fizikus, Erwin Schrödinger önéletrajzi vázlatát olvastam,⁸ akinek a precíz leírás iránti megszállottsága elkerülni látszott a minden fogalomban benne rejlő absztraháló hatásokat. Schrödinger szövegében a főnevek látszólag egyedi tárgyakhoz kapcsolódnak, így pedig névként funkcionálnak, olyan textuális benyomást keltve, amely a középkori varázsigékre emlékeztet. Másféleképpen, de Louis Ferdinand Céline regényei is különösen nyitottnak tűnnek a dolgok világa felé. Az ő esetében a próza ritmikája a megidézett mozgások és események ritmikáját látszik másolni, így analógiát teremt e ritmika és azok között, ami szintén megkerüli a reprezentáció paradigmáját. Ha az olyan szövegek, mint Ponge versei vagy Schrödinger önéletrajzi vázlatai a térben található dolgok felé mutatnak, akkor Céline szövegei az időbeli dolgok hatásai felé tűnnek nyitottnak.

Ahogy az a huszadik századi modernitás magaskultúrájának hagyományában (és különösen James Joyce műveiben) megszokott dolognak számít, az irodalom az epifánia helyeként működhet. Vagy egy szkeptikusabb leírás inkább az irodalom „epifánia-hatásokat” kiváltó képességéről beszélhetne. Az epifánia a hatodik, majdhogynem „tolakodó” módja a jelenlét nyelvbeli és nyelv általi létrehozásának. A teológiai nyelvben az epifánia fogalma egy olyan dolog megmutatkozására utal, amely teret igényel, és amely egyszerre van távol és jelen. A nyelv kizárólag a jelentés dimenziójára fókuszáló felfogása az epifániákat és a szövegeket a heteronómiához fűződő viszonyuk alapján mereven elkülöníti egymástól. Ha azonban, ahogy azt az eddigi példákon keresztül sugalltam, a nyelv fenomenológiáját, ezzel együtt pedig a nyelvben rejlő mágikus lehetőségeket fizikai valóságként vesszük számításba, akkor az irodalom és az epifánia közötti kapcsolat már jóval kevésbé hat különösnek. Annak beismerése, hogy az epifánia pillanatai ugyan feltűnnek, ám csak azon meghatározott időbeli feltételek mellett, amelyeket Karl Heinz Bohrer a „hirtelenség” és a „visszafordíthatatlan távozás”⁹ szavaival jellemezte, az epifánia iránti vágyunk és az ezen vágy teljes kielégítésének lehetetlenségéből táplálkozó modern szkepticizmus közötti közvetítés kortárs módjának tekinthető.

Végül, bizonyos (változatos) körülmények között, a nyelv kézzelfoghatóan jelenvalóvá teheti a múltat.¹⁰ De mit is jelent „a múlt kézzelfogható jelenvalóvá tétele” – és valóban szükségünk volna hozzá a nyelvre? A múlt megannyi tárgya egyszerűen a térben kézzelfogható számunkra: gondoljunk csak a régi könyvekre, szerszámokra, fegyverekre; az épüle-

⁸ Schrödinger, Erwin: *Autobiographical Sketches*. In: uő.: *What is Life? with „Mind and Matter” and „Autobiographical Sketches”*. Cambridge, 1992. 165–187.

⁹ Bohrer, Karl Heinz: *Plötzlichkeit: Zum Augenblick des ästhetischen Scheins*. Frankfurt am Main, 1981; uő.: *Der Abschied. Theorie der Trauer: Baudelaire, Goethe, Nietzsche, Benjamin*. Frankfurt am Main, 1996.

¹⁰ Az Eelco Runia nézeteivel való (mindkettőnk számára kellemes meglepetéssel szolgáló) hasonlóság a következő bekezdésekben túlságosan nyilvánvaló egy pontól pontra való összevetéshez. Lásd: Runia, Eelco: *Presence*. *History and Theory*, 45. No. 1 (2006) 1–29.

tekre, az egyes tájakra vagy városképekre, amikről tudjuk, hogy „történelmileg jelentős” eseményeknek adtak otthont, mint például az észak-franciaországi Verdun városához közeli mezők, amelyek még mindig az I. világháború lövészárkaitól sebzettek, vagy a párizsi *Place de la Bastille*.¹¹ Az ilyen tárgyak gyűjtögetése és az ilyen helyek meglátogatása, ahogy azt oly sokan tesszük meglehetősen szenvedéllyel, aligha segít a múlt „megértésében”. Mindössze azt a múlttal való fizikai kapcsolat iránti vágyat elégíti ki, amit a kortárs történeti kultúra kitiltott releváns gyakorlatainak kánonjából.¹² A múlt szövegeken keresztüli jelenvalóvá tétele ezért az olyan esetek számára fenntartott nem-tudományos gyakorlat volna, amely esetekben hasonló tárgyak és helyek nehezen elérhetőnek vagy hozzáférhetőnek bizonyulnak.

Van azonban a múlt szövegek általi jelenvalóvá tételének egy másik, kevésbé nyilvánvaló előfeltétele, amit szintén meg kell említenem. Minden esetben, amikor dolgokat, testeket vagy érzéseket „teszünk jelenvalóvá”, a tapasztalat azon dimenzióját aktiváljuk és emeljük ki, amelyre az egészen tömör tipológiai bevezetőmben „jelenlétkultúraként” utaltam. A jelenlétkultúra, ahogy említettem, abban különbözik a jelentéskultúrától, hogy nem varrja a nyakunkba azt a kötelezettséget és azt az elvárást, hogy a tetteink révén folyamatosan változásban tartsuk a világot. A jelenlétkultúra inkább egy tartós kozmológián belül biztosít számunkra helyet, ami magában foglalja azt is, hogy az idő múlásának tapasztalata nem távolít el a múlttól. Ha a jelenlétkultúrában az idő nem éri el azt a hatást, hogy a változás szükségszerű közvetítője legyen, akkor a jelenvalóvá tétel, vagyis a múlt megidézése a maga materialitásában már jóval kevésbé tűnik kétségesnek, és kevesebb ellenállással és szkepszissel találkozik, mint amire a modern történeti kultúra tanított minket.

Az eucharisztia teológiájának a története gazdag példája annak a magatartásváltozásnak, amiről jelen esetben szó van. Ezen szentség funkciója a kezdetektől fogva és a középkor évszázadain keresztül végig az volt, hogy jelenvalóvá tegye Krisztus utolsó vacsoráját az apostolaival, és hogy ebben a sajátos kontextusban a testének és a vérének a „valódi jelenlétét” állítsa elő. Az úrvacsora, Krisztus testének magunkhoz vétele ilyen körülmények között – és a katolikus egyháznak, ha nem is a szavai, de premisszái szerint még ma is – nem más, mint teofágia. Ám ahogy a református teológia az arisztotelészi „szubsztancia” (Krisztus teste) és „forma” (kenyér) közötti megkülönböztetést egy olyan megkülönböztetésre cserélte, amely a jel modern fogalmában a „jelölő” (kenyér) és a „jelölt” (Krisztus testének a fogalma) közötti különbség alapjául is szolgál, az eucharisztia szentsége a múlt mágikus megidőzéséből megemlékezéssé vált – megemlékezéssé, ami áthidalhatatlan „történeti” távolságot feltételez múlt és jelen között. A múlttal való kapcsolat e két gyökeresen eltérő módjának a szembenállása olyan alapvető terminológiai megkülönböztetést hordoz magában, amire csak mintegy mellékesen utalnék. Talán célszerű volna a „történelem” kifejezést kizárólag a múlttal való olyan kapcsolatra használni, amely az idő modern koncepcióját, az időt mint a változás (és ahogy a változás, úgy a távolság) közegét feltételezi. (Ez az oka annak, amiért „a múlt jelenvalóvá tételéről”, nem pedig „a történelem jelenvalóvá tételéről” beszélek – a terminológiai javaslatom szerint ugyanis „a történelem jelenvalóvá tétele” oximoron volna.)

¹¹ Lásd: Gumbrecht, Hans Ulrich: *Zeit des Raums*. In: FAKtisch: Festschrift für Friedrich Kittler zum 60.Geburtstag. Eds. by Peter Berz – Annette Bitsch – Bernhard Siegert. Munich, 2003. 331–338.

¹² Lásd: Gumbrecht, Hans Ulrich: *In 1926: Living at the Edge of Time*. Cambridge, Mass., 1997. A könyv eredetileg egy annak feltárására irányuló kísérlet, hogy milyen messzire juthat a nyelv ennek a vágnak a kielégítésében (és ebben a tekintetben nem jutott elég messzire).

De térjünk vissza a kérdéshez, hogy hogyan képes a nyelv a múlt jelenvalóvá tételére. A legelemibb mód természetesen az, ahogy a nyelv olyan tárgyakra és helyekre mutat (majdhogynem szó szerint, rámutató gesztusok révén), amelyek materiális jelenléttel ruházzák fel a múltat a jelenben. A *francia forradalom története* bevezetőjében Jules Michelet például a Bastille kulcsára „mutat”, ami akkor, a tizenkilencedik század közepén az *Assemblée Nationale* archívumában még mindig jelen volt.¹³ A varázsigék olyan textuális műfajt képeznek, aminek a formája a múltbeli szituációk és az azokból következő események jelenvalóvá tételéhez alkalmazkodik.¹⁴ A varázsigék egy múltbeli helyzetről szóló narratívát, amelyben egy probléma megoldódott, gyakran társítanak egy hasonló, jelenbeli helyzet leírásával, amelyben az adott probléma még nem oldódott meg. Ha feltesszük, hogy az ilyesfajta szövegek mágikus, ritmikus szavalása olyan jelenléttel ruházza fel magát, amelyben minden (narratív) szekvencialitás felfüggesztődik,¹⁵ akkor máris elfogadhatónak tűnik, hogy a felidézett elmúlt helyzet, a megoldással együtt, eggyé válhat a megoldatlan jelen helyzet felidézésével (ami egyszersem mind magában foglalja azt is, hogy az elmúlt helyzet megoldása a jelen helyzet nyitott, megoldatlan jövőjébe kerül).

A múlt nyelv általi jelenvalóvá tételének határeseteként a papiruszokkal, kézíratos pergamenekkel vagy antik könyvekkel való fizikai érintkezés – „határesetek”, mivel ilyenkor nem maga a nyelv, hanem a közvetítő állítja elő a jelenléthatást. Felteszem, mindez nagyobb intenzitással zajlik azokban az esetekben, amikor az adott közvetítő anyaga károsodást szenvedett. Egyrészt azért, mert (mondjuk) egy papirusz hiányzó darabkája mozgásba hozza a képzelőerőt, másrészt pedig azért, mert az erőszakos cselekedetek vagy a fizikai romlás (metaforikusan szólva, az adott papirusz „sebe”) testi reakciót válthatnak ki a megfigyelőben.¹⁶ A hasonló jelenségek közé tartozhatnak az olyan nyelvi stílusok és formák által kiváltott benyomások is, amelyeket anélkül tartunk „ódivatúnak”, hogy nagyon távolinak éreznénk őket egy kortársibb nyelvre való fordítást igényelnének.

A tizenhetedik századi francia dráma verssorainak domináns formája, az alexandrinus lejtése például egy adott múlt jellegzetes aspektusait teheti fizikailag jelenvalóvá, ahogy a mai német olvasók számára hasonló hatást váltanak ki Thomas Mann prózájának tökéletesen formált, szintaktikailag gazdag mondatai is. Azt, hogy az alexandrinus vagy Thomas Mann prózájának a ritmikája mit „jelentenek”, senki sem képes megmondani, mivel egyáltalán nincs is jelentésük (amit az erre irányuló számtalan elhibázott vállalkozás is kitűnően igazol). Az azonban nem lehet kétséges, hogy emberi lények múltbeli környezetéből származó materiális alkotóelemekről van szó. Az ilyen jelenségek csak akkor tudatosulnak jelenné tett múltként, ha a „jelenvalóvá tétel” jobbára spontán aktusa játszódik le a befogadó pszichéjében.¹⁷ Észre kell vennünk, hogy egyes hanglejtések és egyes formák nem tartoznak az észlelés azon mindennapos tárgyai közé, amelyeknek általában ki vagyunk téve. Alap esetben úgy reagálunk az ilyen pillanatokra, hogy az észlelt tárgyakat kirekesztjük a releváns és így a figyelmünkre méltó dolgok horizontjából. Ha azonban felfüggesztjük ezt a reakciót, megtörténik a jelenvalóvá tétel.

¹³ E példa további részleteit illetően lásd: Gumbrecht, Hans Ulrich: *Narrating the Past Just as if It Were Your Own Time: An Essay on the Anthropology of Historiography*. In: uő.: *Making Sense in Life and Literature*. Minneapolis, 1992. 54–75. (különösen a 60. oldaltól)

¹⁴ Lásd a műfaj egyes szövegeit illető elemzésem: Gumbrecht: *The Charm of Charms*, i. m.

¹⁵ A ritmikus nyelv ezen funkciójáról lásd: Gumbrecht: *Rhythm and Meaning*, i. m.

¹⁶ Lásd: Gumbrecht: *The Powers of Philology*, 9–23.

¹⁷ Részletesebb leírásért lásd: Gumbrecht: *The Powers of Philology*, 54–67.

Mindez nem jelenti azt, hogy azon túl, hogy jelenvalóvá tettük őket, ne tehetnénk történetivé a múlt ezen darabjait. De bármi is kövesse a jelenvalóvá tétel aktusát, az már nem tartozik a múlt nyelv általi materiális jelenvalóvá tételéhez. Nincs azzal semmi gond, ha történetileg jellegzetes verselési formákat hasonlítunk össze, vagy ha megpróbáljuk elmagyarázni, hogy egy adott prózai lejtés miért örvendett különös népszerűségnek egy adott történeti kontextusban. Az ilyen műveletekkel azonban a múlt jelenvalóvá tétele felől a történelem értelmezése felé mozdulunk el. És ez minden konvencionális történetírásra érvényes, úgy a narratívra, mint a „szinkronikusra”. A történelem elbeszélése vagy leírása azt előfeltételezi, hogy bármi is legyen jelen a múltból, az már értelmezésre került, abban az egyszerű értelemben véve, hogy fogalmakká, elképzelésekké alakítottuk. Ugyanezt a megkülönböztetést másképp kifejezve azt mondhatjuk, hogy a nyelvhasználat egy analóg módját (jelenvalóvá tétel) a nyelvhasználat egy digitális módja (narratíva vagy leírás) váltotta. Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy a jövő történészei a digitális nyelv analogikus nyelven keresztül nagyobb átjárhatóságára fognak hagyatkozni.

III.

A nyelv és a jelenlét egybeolvasztásának hét módja révén lefedtük a távolságot az írássom címében rögzített két szélsőség között. Kezdeként a nyelv mindig adott, de a modern kultúrában szisztematikusan mellőzött fizikai jelenlétére irányítottuk a figyelmünket, és addig az állításgig jutottunk, hogy a nyelv epifániákat állíthat elő, amelyekben a múlt jelenvalóvá válik. Ez olyan kivételes helyzeteket és teljesítményeket idéz meg, amelyeknek ki kell szakadniuk a nyelv (számunkra) mindennapos használatából, vagy, úgy mond, szembe kell menniük azzal. A különböző paradigmáink egyre növekvő összetettségében a nyelv és a jelenlét különböző kapcsolatai nem engedelmessé válnak a „metafizikai” kétszintűség azon strukturális modelljének, amely különbséget tesz az „anyag felszín” és a „szemantikai mélység”, valamint a „jelentéktelen előtér” és a „jelentéstartó háttér” között. De milyen alternatív modell tehetné akkor lehetővé számunkra, hogy megértsük a nyelv és a jelenlét közötti, inkább feszültséggel teli, semmint harmonikus ingadozás sokszínű formáit?

Mivel hiszek az átfedésben Heidegger „Lét” fogalma és a „jelenlét” általam használt fogalma között,¹⁸ ígéretesnek látom a nyelv „Lét házaként” való heideggeri leírását, még akkor is, ha ennek az ígéretnek a beváltása eltávolít minket attól, amit Heidegger értett a fogalom alatt. A metafora négy aspektusát találok érdekesnek. Elsőként arra a tényre hívnám fel a figyelmet, hogy a jelenleg is uralkodó felfogással szemben egy ház jóval gyakrabban teszi a benne lakókat láthatatlanná, mint láthatóvá. Ennek megfelelően a nyelv korántsem „ablak”; nem azon jelenlét kifejeződése mindenekelőtt, amellyel összefonódhat. Másodszor, egy házat mindemellett a közelség ígéretének (ha nem garanciájának) tekintünk azokkal kapcsolatban, akikről tudni véljük, hogy a házat lakják. Gondoljunk csak a miszticizmus nyelvére, ami aligha teszi az istenit teljesen jelenvalóvá, és egészen biztosan nem az isteni teljes „kifejeződése”. Ám misztikus szövegeket olvasva néhányan mégis úgy érezzük, hogy megközelítjük az istenit. Harmadszor, amit leginkább méltányolok „a nyelv mint a Lét háza” metaforában, az a térbeliségre utalás. A „kifejezés” klasszikus hermeneutikai paradigmájától eltérően¹⁹ (amely együtt jár azzal a feltételezéssel, hogy bármit is fejezzünk ki, annak tisztán szelleminek kell lennie) a nyelv „Lét házaként” (vagy jelenlét házaként) való

¹⁸ Lásd: Gumbrecht: *A jelenlét előállítására*, 57–67.

¹⁹ Ezen paradigma történetének az alapvonalaihoz lásd: Gumbrecht, Hans Ulrich: *Ausdruck*. In: *Ästhetische Grundbegriffe*. Hrsg. von Karlheinz Barck et al. Stuttgart, 2000. I. 416–431.

megértése arra ösztönöz minket, hogy úgy képzeljük el a házban lakókat, mint akik „kiterjedéssel” bírnak, miáltal pedig a dolgok ontológiai státuszában osztoznak.

Mindez azonban nem foglalja magában azt, hogy Heidegger „Lét” fogalmát a „*Ding an sich*”-hez való – talán nem kevésbé zavarbaejtő – visszatérésként fognám fel. Inkább azt gondolom, hogy a „Lét” fogalma a dolgok és a „*Dasein*” közötti olyan kapcsolatra utal, amelyben a „*Dasein*” többé már nem külsődlegesként, nem a dolgoktól és azok materiális dimenzióitól ontológiailag elválasztottként értelmezi magát. Ahelyett, hogy megszakítanánk a dolgokhoz fűződő kapcsolatainkat, ahogy azt a „nyelvi fordulat” szerint tesszük, „a nyelv mint a Lét háza” – a nyelv jelenléttel való sokrétű, feszültségteli átfedései – olyan közvetítő lehet végül, amelytől és amelyen keresztül, a „*Dasein*” és a világ tárgyai közötti kibékülést (vagy legalábbis újra közeledést) remélhetjük.

Életszerű (vagy illuzórikus) azt feltételezni, hogy megtörténhet valaha is a „*Dasein*” és a világ tárgyainak ilyen kibékítése? Nem érzem magam elég magabiztosnak ahhoz, hogy válasszal szolgáljak. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy az adott kulturális környezetben nem én vagyok az egyetlen értelmiségi, aki felteszi a kérdést;²⁰ a kérdést, amely csupán pár évvel ezelőtt is olyan mérhetetlenül naivnak tetszett, hogy még csak fel sem merte tenni senki. A dolgok materiális dimenzióihoz való egzisztenciális közelség visszanyerésének a vágya akár a kortárs mindennapjainkra adott reakció is lehetne; a mindennapokra, amik túlnyomórészt (ha nem kizárólag) egyre inkább virtuális valóságokká válnak, a mindennapokra, ahol a modern kommunikációs technikák a mindenütt jelenvalóságot nyújtják számunkra, ahogy kiküszöbölik létünkéből a teret, és a mindennapokra, ahol a világ valós jelenléte a képernyő jelenlétére szűkült – mely fejlemény leginkább tautologikus és túlzóan ügyefogyott tünete a „valóságshow-k” új hulláma. És ezek egyszersmind azon mindennapok is, ahol egy különösen élesre hegyezett „történeti tudat” illuzórikusnak bélyegzi a hitet vagy a vágyat, hogy a múlt, nyomokban legalábbis, valaha is materiálisan jelenvalóvá válhatna.

Azok közülünk, akik szerint a nyelvi fordulat a végső filozófiai bölcsességet tárta fel, a világ jelenléte iránti vágyat egy jobb filozófia ellen irányuló vágyként fogják látni. Ám a vélekedés, amely szerint egy vágy nem váltható valóra, természetesen nem foglalja magában azt, hogy ez a vágy előbb vagy utóbb szükségszerűen elillan (és még kevésbé foglalja magában azt, hogy a vágy értelmetlen). Mi lehetne ez esetben a nyelvhez fűződő életképes viszony mindazok számára, akik valószerűtlennek találják, amit gondolok, nevezetesen, hogy a nyelv (ismét?) a világ dolgaihoz való közelség közvetítőjévé válhat? A válasz az, hogy továbbra is használhatják a nyelvet, hogy a tapasztalat azon formáira mutassanak vagy akár dicsőítsék azokat, amelyek életben tartják a jelenlét iránti vágyunkat.

Fordította: SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR

²⁰ Hasonló hangok végett lásd a Merkur magazin 2005-ös különszámát a Valóság utáni intellektuális hajszáról.

Róma háborúi az organikus történelemfelfogás tükrében

Havas László: *FLORUS az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 440 oldal (Orbis Litterarum Világirodalmi Sorozat, 20. kötet)*

A Debreceni Egyetemi Kiadó Orbis Litterarum sorozatának 20. köteteként nemrég jelent meg Havas László könyve. A szerző a Debreceni Egyetem professor emeritusa, a Limoges-i egyetem díszdoktora, nemzetközileg ismert tudós. Florus-kutatásai több évtizednyi eredményéből csak felsorolásként említenék néhányat. Elkészítette *Florus: Róma háborúi* címmel a florusi történeti mű jegyzetekkel ellátott első magyar fordítását.¹ 1997-ben megjelent kritikai Floruskiadása² az eddigi legtöbb kódex vizsgálata alapján készült, és tartalmazza olyan kéziratok olvasatait is, amelyeket ő kollacionált elsőként. Florusról rengeteg tanulmányt írt magyar és idegen nyelven, s akadémiai doktori értekezése is ebben a témában született. Florus magyarországi utóéletével és recepciójával foglalkozva megjelentette Nadányi János *Florus Hungaricusát*, most pedig ezzel a monográfiával (amely az első magyar nyelvű monográfia Florusról) arra vállalkozott, hogy a római történetíró személyét és életművét beillesse egy több évszázadon átívelő irodalmi-történelmi keretbe, a bio-

logikus-organikus elv jelenlétét mutatva ki munkásságában.

Már a kötet címe is azt sugallja, hogy Florus helyét és jelentőségét felül kell vizsgálni az antik történetírásban. Ernst Breisach *Historiográfiájában*³ „*A múltfelfogás változatai Augustus és a császárkor Rómájában*” című fejezetben azt írja Florusról, hogy „Lucius Annaeus Florus Kr. u. 2. században született munkája korábbi történetírók művei, elsősorban Livius alapján készült kivonat (epitomé) volt, amely kevés új meglátást tartalmazott”. Havas László ennek az állításnak szinte minden elemét cáfolja: szerinte Florus nem felszínes kivonatolója volt csupán Liviusnak, még ha adatait a 19. századi úgynevezett *Quellenforschung* (forráskutatás) leértékelte is, mert a pontos tényadatokban megbízhatatlannak bizonyult. Havas László könyvéből az is kiderül, hogy a szerző eredeti neve valószínűleg nem Lucius Annaeus Florus lehetett, hanem a Publius Annius Florus alakot tartja valószínűnek. Florus epitoméja egyáltalán nem jelentéktelen, hanem szónoki módon csiszolt mű, amelyet Petrarca gyakran idézett, csodálva tömörségét és elegáns stílusát. A „keves új meglátást tartalmazott” kitétel helyett pedig Havas érvelésének középpontjában az áll, hogy Florus önálló, organikus történelemkoncepcióval rendelkezett.

Mindenekelőtt a monográfia szerzője igyekszik kronológiailag rekonstruálni Florus teljes életművét. Florust, a történetírót azonosnak tekinti az e néven a forrásokban előforduló költővel és dialógusszerzővel. Szülőhelyeként Africa provinciát valószínűsíti, és lovagrendi családból való eredetet tételez fel. Florusról azt tudjuk még, hogy köl-

¹ Florus: *Róma háborúi*. Budapest, 1979. Elsősorban Roszbach Lipcsében megjelent 1896-os kiadása alapján készült, de felhasználva hozzá Enrica Malcovati és Paul Jal szövegét is. Ennek az utószavában még Havas László L. Annaeus Florusként emlegeti a történetírót.

² Flori, P. Anni: *Opera quae exstant omnia. Curavit et edidit Ladislaus Havas*. Agatha, Series Latina. Debreceni, 1997.

³ Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Ford. Baics Gergely. Budapest, 2004. 82.

tőként részt vett Domitianus alatt az egyik *certamen Capitolinum*on (capitoliumi költői versenyen), és a hispaniai Tarracóban *grammaticusként* és rétoriként tevékenykedett. Kr. u. 107. tájára teszi a monográfia retorikai tárgyú dialógusának, a *Vergilius orator an poeta*-nak a megírását. Ezen kívül a *Historia Augusta* és az *Antologhia Latina* tanúbizonysága alapján verseket is írt; ezekből a Hadrianus császárhoz írott, valamint a *De qualitate vitae* című versciklus maradt fent. Fő művének az Epitomének (*Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC*) a témája Róma háborúinak előadása Romulus korától kezdve Augustus császárig. A mű datálásával kapcsolatban Havas László meggyőző érvek alapján úgy foglal állást, hogy az nem Hadrianus, hanem Antoninus Pius idején keletkezhetett. Erre a datálásra utal a könyv első és hátsó borítójának képi ábrázolása is: az Antoninus Pius császár oszlopának bázisán lévő dombormű részlete látható rajta. A dombormű témája a császár és felesége apotheózisa, melynek során Dea Roma és Tiberis isten tekintete kíséri a császári pár égbe emelkedését. A pajzsra támaszkodó sisakos Dea Roma a könyv borítóján a florusi mű főszereplőjének, a *Populus Romanus*-nak a történelmi szerepét és háborúit juttathatja eszünkbe, az Antoninus Pius idejéből származó ábrázolás pedig azt, hogy a monográfia szerzője Florus történelmi művének születését éppen Antoninus Pius időszakára teszi, mégpedig Róma fennállásának 900. évfordulójára (Kr. u. 147.) teszi.

A könyv a római történetírás jellegzeteségeinek vizsgálatával indul. Bemutatja, hogy az mennyiben kapcsolódik a retorikához, és hogyan alkalmazza az erkölcsi példákat mondanivalója alátámasztására. Elemzésével azt bizonyítja, hogy az egész római történetírás végigvonul az államok és a történelem élő organizmusként való felfogása, és ez a szemlélet Florusnál összefüggő, átgondolt, következetes történelemkonceptióvá válik. Mivel az antik történetírás gazdag szépirodalmi eszköztárral dol-

gozik, az organikus történelemszemlélettel nem közvetlenül kifejtve, hanem metaforák közvetítése révén találkozhatunk. A szokványos és más szerzőknél is előforduló képkezelésben és értelmezésben tártható fel egy-egy szerző történelmi látásmódja.

Florus a *Populus Romanus*-t, a római népet teszi meg elbeszélése hőségévé, és Róma történetében négy korszakot különít el, amelyek megfeleltethetők az emberi életkoroknak. Az *infantia*, a gyermekkor a királyság időszakát jelenti, az *Urbs* kifejlődését és az egykor pásztori életmódot folytató rómaiak megerősödését. Az *adulescentia*, a serdülőkor a római *res publica libera* időszaka, melynek során Róma Itáliára terjeszti ki hatalmát, civilizációs szempontból pedig áttér a pásztorkodásról a földművelésre. A *iuventus*, az ifjúkor a tengeren túli háborús hódítások időszaka; ebben az időszakban ismerkednek meg a rómaiak az *artesszel*, a mesterségekkel, művészetekkel, tudományokkal. Ekkor kezdődik el a birodalom egészségének megrendülése, ami a hadseregben a katonai fegyelem meglazulását hozza magával. Florus szerint Róma területi terjeszkedésének nem kellett volna túllépnie Itália határait, de legalább is Észak-Afrikát és Szicíliát, mert a keleti erkölcsök és a gazdagság beáramlása erkölcsi hanyatlást hozott magával. Ezt követi a *senectus*, az öregkor időszaka, a római császárkor, amikor a fokozatos elgyengülésben átmenetileg ugyan újabb erőre kaphat a birodalom, de végzetét nem kerülheti el, és a megsemmisülés felé halad. A római nép, a Római Birodalom tehát mintegy élő organizmusként megszületik, felnő, férfivá érik, majd megöregszik. A florusi műben azonban olyan adatokkal találkozhatunk az egyes életkorokhoz rendelve, amelyek nem felelnek meg más antik szerzők és a mai kutatás elfogadott évszámainak (például a királyság időszakát Florus 400 évre teszi). Havas László ezt az ellentmondást nem a szöveg hagyomány romlásával vagy a szerző felszíniességével, pontatlanságával magyarázza, hanem azt mondja, hogy ez Florus ré-

széről tudatos játék a számokkal. Az elit olvasóközönség értő befogadásával számolva a szerző Róma fennállásának 900. évfordulóját kívánta hangsúlyozni a művében; azt akarta elérni, hogy olvasói elgondolkozzanak a hibás és a valós évszámok összefüggéseiben. A számadatokkal kapcsolatban a monográfia szerzője filológiai módszerekkel megállapítja, hogy mi állhatott a florusi szöveg hagyomány *archetypón*ájában: Róma *infantiája*, a királyok idősza négy száz évig tartott, *adulescentiája* a köztársaság kezdetétől Kr. e. 212-ig százötven esztendő telt ki, a Kr. e. 212-től Augustusig tartó szakasz, a *iuventus* szintén százötven év hosszú volt, ezután a *senectus*ból a mű megírásáig kétszáz év telt el.

A monográfia bemutatja a Florus-féle organikus történelemfelfogás görög és itáliai előképeit, rámutatva, hogy a történelemnek élő szervezetként való bemutatása nem egyszerűen topos, közhelyek halmaza, hanem az egyes szerzőknél ez a metafora eltérő felfogásokat takar. Elemzi a florusi műben a *foedust* mint központi jelentőségű történeti kategóriát, amely egyaránt jelent népek és államok közti szövetséget és személyek közti megállapodást, s amelynek szakrális dimenziói is voltak az antikvitásban. Míg a római történelem kezdeteinél a szövetségesek védelme a jogosan indított háborúk gyakori és visszatérő érveként szerepel, miután Róma tengerentúli terjeszkedésbe kezd a jogszerű fellépést agresszív terjeszkedés váltja fel, a *foedust* sem tartják már olyan értéknek, mint korábban. A megkötött szövetségeket nem tartják be, és ez vezet majd el a szövetséges háborúhoz és a polgárháborúk időszakába. A szövetségi rendszerek vizsgálatával Havas László azt is kimutatja, hogy Róma számára elfogadhatatlan volt minden olyan *foedus aequum*, amely nem fogadta el az ő főségét.

Míg a monográfia első négy fejezete a florusi életművet tárgyalja filológiai módszerekkel és alaposággal, elemzéseit széles körű művelődéstörténeti háttérbe ágyazva kimutatja Horatius és Vergilius életművé-

nek hatását is a tárgyalt művekre, az V-VI. fejezet Florus utóéletével és recepciójával foglalkozik. Gondolati párhuzamok és szövegszerű egyezések bemutatásával bizonyítja a monográfia készítője, hogy Florust ismerték és olvasták a késő antik, keresztény és középkori szerzők is, például Tertullianus, Augustinus, Minucius Felix. Az utóélet-kutatást néha felhasználja a romlott florusi szöveghelyek helyreállításához is. Foglalkozik a florusi életmű magyar vonatkozásaival: a Szent Istvánnak tulajdonított Intelmekben való jelenlétével,⁴ az 1663-ban Amszterdamban megjelent Nadányi János-féle *Florus Hungaricusszal*, a *Bibliotheca Corviniana Florus*-kézirataival vagy Bornemissza Péter Florus-versfordításával.

A könyv végén található irodalomjegyzék 23 oldalon keresztül sorolja azokat a könyveket és tanulmányokat, amelyek nemcsak Florus életművéhez, hanem a könyvben előadott történetfilozófiai koncepció egyes elemeihez kapcsolódnak, és megkönnyíthetik a témában való további tájékozódást. Hiányolok ugyanakkor egy rövidítésjegyzéket, amely tartalmazná a gyakran előforduló VOAP, SHA, AL, CD vagy antik szerzők, például Horatius és Vergilius műveiről rövidítéseinek feloldását. Jóllehet ezek a rövidítések az egyes fejezetekben mind feloldásra kerülnek, arra is gondolhatunk, hogy valaki csak egy-egy részfejezet kedvéért veszi kezébe a monográfiát és tájékozik például Florus költészetéről (egy mai egyetemista a CD rövidítés olvastán aligha egyből Augustinus *De civitate Dei* című művére gondol).

Az irodalomjegyzéket mellékletek követik az *epitomé caput* beosztásának számvizsgálatairól, a mű koncepcionális elrendezésének megfeleltethető életkorokról és kormányzati formákról, a florusi művek szöveg hagyományozódásáról. A 4. számú melléklet a monográfia érvelésében gyakran emlegetett kódexek, kéziratok összefüggés-

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Havas László számban közreadott tanulmányát. (A szerk.)

rendszerét mutatja be. Ez a *stemma* szervesen egészíti ki a monográfia szövegét, mivel utal arra, amit a fejezetekben is kifejt, hogy például Augustinus, Orosius vagy Tertullianus a szöveghagyomány melyik ágához tartozó szöveget használhatott Florus olvasásakor. Az illusztrációk között a könyv végén megtaláljuk azoknak a műalkotásoknak a színes fotóját, amelyekre a szerző a florusi történelemkoncepció képi megfelelőiként hivatkozik.

Havas László Florus-könyve új megvilágításba helyezi a római történetíró egész életművét, és szövegrekonstruálásaival, szövegjavításaival hozzájárul ahhoz, hogy az ókori művek romlott vagy töredékesen fennmaradt szövegeinek tartalmát megismerhessük egy átfogó történelemkoncepció részeként.

ÓBIS HAJNALKA

Szónoki kánon

Mészáros Tamás: *A rhamnusi Antiphón. Antiphón-tanulmányok. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 170 oldal*

A 19–20. század fordulóját követően az athéni demokráciát alapvetően meghatározó szónoki kultúra kutatása a nemzetközi és a honi klasszika-filológia hosszú időn át méltatlanul elhanyagolt mostohagyermek volt. Az utóbbi évtizedekben azonban az attikai ékesszólás iránt a szövegek történelmi és irodalmi jelentőségéhez méltó érdeklődés mutatkozik nemcsak a külföldi, hanem a magyar klasszikus filológusok részéről is. Eme örvendetes folyamat egy újabb állomását jelzi az Apollo Könyvtár harminckettedik kötete. Mészáros Tamás írása a peloponnésosi háború történelméből ismert 411-es oligarcha puccs szürke eminenciásának s nem mellesleg a tíz kanonizált athéni szónok időrendben első képviselőjének, a rhamnusi Antiphónnak életéről és szónoki működéséről ad képet.

A portré megrajzolása korántsem egyszerű feladat. Kiemelkedő történelmi szerepe ellenére Antiphón életéről és szónoki tevékenységéről nagyon keveset s még kevesebb bizonyosat tudunk. Ennek oka nem annyira az – mint az ókori szerzőknél általában –, hogy nincsenek adataink életéről és munkásságáról, hanem inkább az, hogy a gyakori név viselőire vonatkozó adatok közül nem tudjuk biztosan, melyeket vonatkoztathatjuk az attikai Rhamnus démosból származó Antiphónra, és hogyan értékeljük ezeket az adatokat. Az ágas-bogas életrajzi hagyomány szülte az Antiphón-kutatás központi kérdését is, nevezetesen azt, hogy az Antiphón neve alatt hagyományozott műveket, az úgynevezett *Corpus Antiphonteumot* egy vagy több szerzőnek kell-e tulajdonítanunk, s hogy a kortársak és az utókor által hagyományozott adatok egy vagy több Antiphón-

ra vonatkoznak-e. A századok óta húzódo vita során a kutatók két táborba tömörültek: a szeparatista álláspont szerint a rhamnusi Antiphón és az Athénban működő Antiphón nevű szofista két történelmi személy, az unitárius álláspont képviselői viszont azonosságuk mellett törnek lándzsát.

A rhamnusi szónok életével és munkásságával foglalkozó kutatások fő csapásvonalát követve a szerző a kötet első felében a kutatásban Antiphón-kérdésként elhíresült probléma nyomába ered. Első lépésként az Antiphónt politikatörténeti kontextusba helyező tablót festi meg (1. fejezet), majd tudománytörténeti áttekintést ad, részletesen bemutatva a szeparatista és az utóbbi évtizedekben megerősödni látszó unitárius kutatók érveit. (2. fejezet) Hogy ne essen a források között gyakran önkényesen és célzatosan válogató újkori kutatók hibájába, az életrajzi hagyomány és az úgynevezett szofisztikus írások mellett a töredékesen fennmaradt tárgyalótermi beszédek is bevonja a vizsgálatba, s ezen forráscsoportok *együttes* elemzésén keresztül igyekszik választ találni az Antiphón-kérdésre.

Az *életrajzi hagyomány* címet viselő 3. fejezetben azokat az ókori írásokat veszi szemügyre, melyek tárgya hangsúlyozottan Antiphón életének és működésének bemutatása. A fejezet zárlatában az életrajzi hagyományról megállapítja, hogy a ránk maradt szövegek elemzése nem elegendő ahhoz, hogy a rhamnusi Antiphónról képet alkothassunk, hiszen valamennyi darabja későn keletkezett – a legkorábbra datálható Pseudo-Plutarchost is mintegy fél évezred választja el Antiphóntól –, ennél fogva a hagyomány erősen kontaminált, az adatok hitelessége kétes, ráadásul az életrajzok három különböző Antiphónt tárgyalnak. Első olvasatra talán csekélynek is tűnhetnek az elemzésből nyert eredmények, de ahogy a

szerző egyre beljebb vezet a problémakör útvesztőjébe, úgy ébredünk rá fokozatosan, hogy a pontokba szedett végkövetkeztetéshez vezető úton felbukkanó finom megfigyelések apró mozaikkövecsekként kerülnek a helyükre, s rajzolják meg Antiphón portróját. Példaként említhetjük azt, hogy a kirakójáték legnagyobb, pontosabban legterjedelmesebb darabjában, a Plutarchos neve alatt fennmaradt *Tíz szónok életrajza* című műben olvasható Nestór ragadványnéből Mészáros arra következtet, hogy a becenév nemcsak Antiphón szónoki képességeire utalt, hanem arra a körülményre is, hogy szónoki pályájának érdemi korszaka időskorában kezdődött. Fontos, az unitárius álláspontot erősítő megfigyelés, hogy Antiphón szónoki megítélése kapcsán a philostratosi és a pseudo-plutarchosi életrajz is a *deinos legein* kifejezést használja, mely fordulat a szofisták tevékenységével kapcsolatban alkalmazott közhely volt. A három különböző identitású Antiphónt felsorakoztató bizánci hagyományt értékelve pedig meggyőzően érvel amellett, hogy a 10. századi *Suda* lexikonban felbukkanó álommagyarozó Antiphón valójában a rhamnusi szónokkal azonos, akinek álomfejtéseiben a szofistákra jellemző érvelési technika figyelhető meg.

Az Antiphón életére utalásszerűen hivatkozó *testimoniumok* vizsgálatára a 4. fejezetben kerül sor. Mészáros itt terjedelmes elemzést nyújt a szeparatisták által perdöntőnek vélelmezett két szöveghelyről, a Xenophón- és a Hermogenés-*testimonium*ról. Az előbbiről bebizonyítja, hogy az nem lehet a két Antiphónt feltételező elmélet perdöntő *locusa*, mivel az athéni történetírónál a „szofista” jelző használatában nem fedezhető fel elkülönítő szándék, másfelől pedig a Xenophón leírásából kihámozható adatok összeegyeztethetők a rhamnusi szónok működésével. A szeparatista álláspont első manifesztumának is tekinthető Hermogenés-helyről ugyanakkor kimutatja, hogy annak szerzője a művek stílárius jegyeiből téves következtetést vont le: a tárgyalótermi és a fi-

lozófiaí írások eltérő stílusa ugyanis nem a személyek, hanem a műfajok eltéréséből adódik. A szeparatista elmélet bástyáit átsák alá további észrevételei is: a Thukydides- és a Platón-*testimoniumban* (ismét) felbukkanó *deinotés* és *deinos legein* kifejezések és az athéni filozófus *Menexenos* című dialógusában fellelhető, a rhamnusi Antiphón tanítói tevékenységére vonatkozó adat a szónok és a szofista Antiphón közötti szálakat fűzi még szorosabbra.

A papirusztöredékeken fennmaradt filozófiai tárgyú értekezések elemzése igazi filológiai csemege. (5. fejezet) A legterjedelmesebb – négy papiruszdarabból összeillesztett – traktátusból kiolvasható szélsőségesen demokrata, egyesek szerint már-már anarchista érzelmeket tükröző szöveg a szeparatisták szerint összeegyeztethetetlen az oligarcha puccsban kulcsszerepet játszó Antiphón politikai nézeteivel. Az *igazságról* című írás értelmezését azonban alapvetően befolyásolja a textus helyreállítása. Mészáros érzékletesen mutatja be, hogy az utolsóként kiadott töredék (POxy 3647) segítségével hogyan kapjuk meg a helyes olvasatot, és annak fényében hogyan válik egyszerűen köddé az anarchista Antiphón. A *nomos-physis* vitát boncolgató szöveg gondolattartalmi, majd nyelvi–stilisztikai elemzésében további érveket sorakoztat fel mellett, hogy a szofisztikus tárgyú mű a rhamnusi szónok tollán született. A filozófiai írások egyéb törmelékeit (elsősorban *Az egyetértésről* című munkáét) szintén stílárius jegyek alapján tulajdonítja a szónoknak.

Az első részt lezáró 6. fejezet a Thukydides-*testimonium* értékelése során már érintett problémát, nevezetesen Antiphón politikai hitvallását vizsgálja, ezúttal a törvénytörési beszédek töredékei kapcsán. Antiphón politikai hovatartozása azért fontos kérdés, mert a szeparatista kutatók (és olykor az unitáriusok is) kibékíthetetlen ellentmondásokat vélnek felfedezni Antiphón 411-es politikai szerepvállalása és a szövegekben sejthető elvek között. Mészáros azonban felhívja a figyelmet arra, hogy

Antiphónt nem lehet beskatulyázni egyik vagy másik politikai táborba sem: egyrészt a rendelkezésünkre álló művekből nem olvasható ki egyértelműen Antiphón politikai meggyőződése, másrészt az ókortörténetek által az athéni politikai életre alkalmazott dipoláris, demokrata–oligarcha felosztás túlságosan merev és egysíkú ahhoz, hogy segítségével egy-egy közéleti szereplő politikai indítékait, nézeteit megfejtsük. Ha azonban elfogadjuk, hogy az athéni polgárok nem feltétlenül az újkori kutatók által felállított keretek között politizáltak, akkor egy újabb akadály gördül el az elől, hogy a rhamnusi Antiphónt és a szofista Antiphónt egyazon személynek tekintsük.

A könyv első felének végére kibomló Antiphón-portré a kötet borítóján látható papirusztöredékhez hasonlatos. Ahogy a papiruszon, úgy az Antiphón személyével kapcsolatos kutatásban is vannak hiátusok, melyeket a szerző nem akart tetszetős, ámde a szövegvalóságtól messze elrugaszkodó elméletekkel betömni, inkább (bölcsen) beismerte az *ignoramus*. Ahogy a papiruszon, úgy az Antiphón-életrajzban is vannak olvasható, ha nem is mindig könnyen olvasható szakaszok, melyeket Mészáros értékes és szellemes észrevételekkel gazdagított, tisztázott. Ezeket végigolvasva az a benyomásunk, hogy az Antiphón-kérdés már nem kérdés: a szofista és a szónok ugyanaz a személy volt.

A megkerülhetetlen, ugyanakkor azonban sokszor terméketlenné bizonyuló proszópográfiai viták – ahogy könyve elején erre a szerző is figyelmeztet – sajnálatos módon elterelték a figyelmet „a görög szép-próza korai gyöngyszemeiről”. (24. old.) Antiphón keresett logográfusként számos ügýtípusban írt törvényszéki beszédeket, s jóllehet ezek jó része elveszett, a gyilkossági eseteket tárgyaló beszédekből néhány teljes terjedelemben fennmaradt. A három, feltehetően valós bírósági eljáráshoz köthető beszéd és a három, fiktív beszédpárokat tartalmazó szöveg felbecsülhetetlen értékű irodalmi és történeti forrás. Művének má-

sodik részét ezért Mészáros már ezeknek a beszédeknek szenteli.

Először a gyilkossági ügyek eljárásjogi háttéréről ad alapos áttekintést (1. fejezet), ami nélkülözhetetlen a beszédek megértéséhez. Az ókorból fennmaradt törvényszéki beszédek teljes *corpus*ára igaz, hogy a bíróságok előtt elhangzott beszédekből csak az egyik fél által elmondott szónoklatot ismerjük, ezért a kutatóknak általában ebből az egy szövegből (olykor félmondatokból vagy szavakból) kell a peres ügy körülményeit, típusát és a kimenetelét felderíteniük. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy magát az attikai jogrendszert is nagyrészt ezekből a csonka forrásokból, valamint a szórványos feliratos anyagból és a lexikográfusok magyarázataiból lehet rekonstruálni.

A fentiekből adódó nehézségekkel már *A méregkeverő mostoha* című beszéd tárgyalásánál is találkozunk. (2. fejezet) Nem eldöntött kérdés például, hogy az Antiphón-*corpus* első darabja mely pertípusba tartozott. Mészáros egy-egy elejtett szóból levonható topográfiai adat alapján – amely a per helyszínére és így közvetve a per típusára utal – az ügyet „a szándékos emberölés mérgezéssel” pertípusba sorolja, majd annak körülményeit és a szereplők háttérét tárja föl. A gondos rekonstrukciót követően Antiphón érvelési stratégiáját, többek között a szereplők jellemének és a *basanos* (kihallgatás) motívumnak az egyedi összekapcsolását mutatja be.

A kézirati hagyományban az elhangzott perbeszédek között kaptak helyett a fiktív eseteket modellező beszédek, a *tetralogiák*. (3. fejezet) Az egymással szorosan összetartozó darabok célja, keletkezési időpontja vitatott. A szakirodalomban felvetődő megoldási javaslatok számbavétele és értékelése után a szerző arra keresi a választ, hogy az érvelés különböző alaphelyzeteit bemutató beszédcsoport miért a gyilkossági ügyeket tárgyaló perbeszédek közé ékelődött a *corpus*ban. A Mark Edwards által javasolt kronológiai szerkesztőelv helyett a beszédekben tárgyalt ügyek típusában látja a rende-

zólvet. Eszerint minden mintabeszédhez tartozott egy pár, egy hasonló ügyállást tartalmazó tényleges perbeszéd. Ha volt tudatos szándék a beszédek elrendezése mögött, akkor alighanem ez utóbbi lehetett az.

A következő két beszéd már nemcsak az athéni hétköznapiokba enged bepillantást, hanem a politika kulisszái mögé is. A Héródész meggyilkolása ügyében mondott védőbeszéd amellett, hogy az életmű egyik legjelentősebb darabja, az athéni háborús közhangulat láttelepe is. (4. fejezet) Először egy igen aprólékos és rendkívül élvezetes filológiai nyomozásban vehetünk részt, amelyben Mészáros a szövevényes ügy szárait fejtő föl. Ezt a perrel kapcsolatos eljárásjogi problémák tárgyalása követi. Az athéni Héródész meggyilkolásával vádolt mytilénéi Euxitheos pere ugyanis nem az ilyenkor szokásos eljárás szerint folyt, hanem a vagyonellenes büncselekményt elkövetők ellen alkalmazott eljárás szabályait követte, amely a feljelentőknek számos visszaélésre adhatott és adott alkalmat. A talányt, hogy hogyan lehetett ezt a nyilvánvalóan törvénytelen eljárást lefolytatni, Mészáros a szakadár mytilénéiek iránt nyíltan ellenséges athéni közhangulattal magyarázza. A *kórista* című beszéd már a város előkelő polgárainak politikai csörtéiről ad pillanatképet. (5. fejezet) A szerző proszopográfiai adatok bevonásával azonosítja a beszédben felbukkanó szereplőket és erősíti meg azt a feltételezést, mely szerint a *chorégos* ellen indított per valójában egy politikai játszma része volt.

Jóllehet a beszédek kapcsán többször terítékre kerültek Antiphón szónoki mesterségai, Mészáros külön fejezetet szánt az úgynevezett mesterségen kívüli bizonyítékoknak. A 6. fejezetben Friedrich Solmsen e bizonyítási módra vonatkozó, mára szinte dogmává merevedett feltevését rombolja le. Meggyőzően bizonyítja egyfelől, hogy Antiphónnál az *atechnoi pisteis* (a bizonyítás mesterségen kívüli részei – Mészáros pontosító fordítása) semmiképpen sem tekinthető ügyszó bírálati bizonyítási módnak, másfe-

lől felhasználásuk az adott ügy jellegzeteségeinek megfelelően történt, és meggyőző erejüket mindig *entechnos* (mesterségen belüli) bizonyítási eszközök segítették. A zárófejezetben szellemesen az attikai szónokánon kialakulásának kérdésébe ágyazva foglalja össze kutatásainak eredményeit, s a kalé aktéi Caeciliusra vezeti vissza Antiphón és a másik kilenc attikai szónok kanonizálását.

A kötet végére érve elmondhatjuk, hogy legfontosabb sajátossága és erénye az, hogy sokoldalú történeti–filológiai megközelítésben tárgyalja Antiphón életét és szónoki működését, s nem alkalmaz „mesterségen kívüli bizonyítékokat”, pontosabban nem használja „a bizonyítási eljárás mesterségen kívüli eszközeit”, tudniillik az ókori szövegekre nehezen vagy egyáltalán nem alkalmazható új és még újabb szemléletű szempontrendszereket. Így aztán szegényebbek leszünk néhány nagy ívű elmélettel és kérdéséletű ötlettel, de gazdagabbak számos igen gondosan megfogalmazott, fontos és időállóan tűnő megállapítással. A kristálytiszta gondolatmeneteket egyedi stílusban megszólaltató könyv izgalmas és élvezetes kalauz azok számára, akik meg akarják ismerni az egyik legjelentősebb athéni szónok munkásságát, és azon keresztül szeretnék bepillantást nyerni a Kr. e. 5. századi Athén kultúrájába és történelmébe. A kötet elolvasása után csupán kicsiny hiányérzetünk támad: nagy kár, hogy e gyöngyszemeknek csak a töredékeit ismerhettük meg pontos és szabatos magyar fordításban. Jó lenne, ha végre a teljes fennmaradt Antiphón-életművet mihamarabb kezünkbe vehetnők avatott tolmácsolásban.

Addig is forgathatjuk viszont a szónoki érdemei folytán méltán kanonizált rhamnusi Antiphónról szóló monográfiát, melyet ha egy szóval kellene értékelnünk, akkor – stílusosan – azt mondanánk: *mintaszerű*.

TÓTH IVÁN

Egyház és politika az ókori Rómában

Sáry Pál: *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2012. 320 oldal*

Sáry Pál, a Miskolci Egyetem Római Jogi Tanszékének docense újabb tudományos igényű monográfiával jelentkezett – munkáját ezúttal is a tőle megszokott tudományos precizitás, komplex értékelő-elemző vizsgálódás, továbbá a nagyon is dicséretes világos stílus jellemzi. A szerző – aki sokakkal ellentétben nemcsak ír, hanem mások munkáit is olvassa – könyvét egy Szent-Györgyi Albert-díjas teológusnak dedikálta, aki az Egri Érseki Hittudományi Főiskola és papnevelő intézet egykori tanára és rektora is volt, egyben számos színvonalas szakmunka és tanulmány szerzője.

Sáry Pál ezúttal Iustinianus császárnak (527–565) a vallásra vonatkozó rendelkezéseit vette vizsgálat alá, helyesen indulva ki az uralkodó azon felismeréséből, miszerint a vallás és az állam helyzete – ahogyan korábban is – szoros kapcsolatban állnak egymással, különös tekintettel a birodalom kereszténnyé válására. Ahogyan a szerző fogalmaz: „A császár személyes vallásos meggyőződése és a politikai érdekek egyaránt arra sarkallták, hogy előmozdítsa az egyház egységének megvalósulását. A birodalom helyi egyházainak egységére törekedve Iustinianusnak egyszerre – párhuzamosan – két fő feladattal kellett megbirkóznia: egyrészt biztosítania kellett a birodalom keleti és nyugati egyházai közötti (vagyis a Rómával) való egységet, másrészt – a keleti területeken belül – el kellett (volna) érni azt, hogy a monofiziták egységre lépjenek az ortodoxokkal”. (259. old.) Iustinianus tehát a keresztény ideológia tekintetbevételével, a jogrendre alapozva kívánta megteremteti a birodalom egységét.

A vallás és politika, illetőleg az államvezetés szoros összefonódásának kezdete a köztársaság korára megy vissza, ugyanis a vallás közjogi szerepét már a köztársaságkori politikusok is tisztán látták. Nem véletlenül töltöttek be a vezető politikusok papi funkciókat is; szívesen választatták be magukat az *augurok* vagy a *pontifexek collegiumába*. Ez utóbbi testületnek különösen fontos szerepe volt a jogszolgáltatásban, sőt a papi testületek képviselőit ott találjuk a *senatus* soraiban is, fontos szerepük volt a nemzetközi jogban (*Fetiales*), sőt a szerződések eredeti példányait valamelyik római templomban őrizték. Megjegyzendő viszont, hogy a római papság korántsem volt olyan egységes vagy hierarchikusan szervezett, mint a keresztény egyházak papsága, hanem a különböző feladatkörök szerint oszlott meg. Később a papok között is – hasonlóan a *magistratusokhoz* – kialakult egy rangsor, fontos viszont, hogy a papi megbízatások – ellentétben a többi tisztségviselőével – élethossziglan szóltak. Példa erre a *rex sacrorum* („áldozó király”), akit a királyság megdöntése után a király helyére választottak, annak főpapi teendőinek ellátására, megbízatása egész életre szólt, sőt más hivatalt nem is viselhetett. Az első *princeps*, Augustus több papi tisztség mellett a *pontifex maximus* hivatalát is átvette, s ebben utódai is követték, a tisztség szinte az uralkodók kiváltsága lett.

Cicero – Platón nyomán és hatására – foglalkozott államelméleti kérdésekkel (*De re publica*), s kísérletet tett az ideális törvények rendszerének a kidolgozására is *De legibus* című munkájában. Ez utóbbi írásába illesztette bele a vallás megtartására vonatkozó előírásokat is. Ezek a részletek mutatják mind a vallás szerepének a fontosságát, mind pedig az állam fennállásával és sorsával való szoros kapcsolatát, ahogyan ez

a kapcsolat Iustinianus rendelkezéseinél is fontos motiváló tényező volt. „A polgárokból már kezdet kezdetén ki kell alakítanunk azt a meggyőződést, hogy az istenek a világmindenség urai és kormányzói, hogy mindaz, ami történik, az ő ítéletük és isteni akaratok szerint történik.” (Cicero: *De legibus* II,8) Az itt leírt rendelkezések között szerepel a római vallás egyik fontos szertartása – amit Sály Pál is hosszan vizsgál (177. old.) –, az eskü, melynek jelentőségét bizonyítják Cicero szavai is: „A hamis eskü isteni büntetése halál, emberi büntetése a becsület elvesztése legyen.” (Cicero: *De legibus* II, 9)

Sály Pál egyébként kifejezetten aktív és sokat publikáló kutató, egyik kiemelt kutatási területe éppen a késői császárkor vallási viszonyainak és a vonatkozó törvényi szabályozásoknak a vizsgálata. Ebben a témakörben publikálta 2009-ben *Pogány birodalomból keresztény birodalom. A Római Birodalom kereszténnyé válása* című kötetét, továbbá számos szakcikk igazolja, hogy jelen munkát alapos és mélyreható vizsgálódások előzték meg. Említhetnénk itt a kolostorok és a monostorok, a szamaritanusok, a zsidók helyzetét elemző cikkeit, továbbá *A bibliára tett eskü a iustinianusi jogban* vagy *Nagy Leo egyházpolitikai rendelkezései* című írásait. (317. old.)

A szerző hatalmas mennyiségű antik – főként jogi – forrásra és modern szakirodalomra alapozott anyagát öt fejezetbe rendezte össze: I. Egyházpolitikai akciók és hitelvi rendelkezések (27–46. old.); II. Az egyház szervezetének és működésének szabályozása (47–152. old.); III. A „kívülről” jogainak korlátozása (153–176. old.); IV. A keresztény szellemiség és értékrend erősítése (177–258. old.); V. Összegzés és értékelés (259–288. old.); a kötetet forrásmutató, rövidítésjegyzék és bibliográfia zárja.

Sály Pál külön érdekésként említem, hogy a vitás témákat nem kerüli meg, röviden összegzi a legfontosabb állásfoglalásokat, megfogalmazza kritikáját, végezetül kifejti saját véleményét még akkor is, ha az – esetenként – nagyon kritikus szaktekintélyekével ellenkezik. Iustinianus rendelkezései kapcsán – előzményként – a szerző nagyon helyesen kitekint a korábbi viszonyokra, ugyanis ezekkel együtt válik világossá a változtatás lényege.

Sály Pál munkája jól dokumentált, pontos, ráadásul hiánypótló jelentőségű. Az persze kérdéses, hogy Iustinianus elképzeléseit milyen mértékben tudta megvalósítani. Sály Pál az egységesítési törekvések felvázolására vállalkozott, és ezt sikerrel tette. Ami az uralkodó szándékait és azok eredményességét illeti, a magam részéről osztom Zlinszky János véleményét, aki Iustinianus vonatkozásában a következőképpen összegez: „Latin törvénytudomány a klasszikus jog legszebb hagyományaira épülve, s mégis fél ezredév újabb változtatásait ebbe beleoldozva, itt-ott, nem túlzottan, a keresztény ideológiának is terepet engedve, próbálta meg azt, amit Romulus tett – Livius szavai szerint –, jogrendre alapítani a birodalmat, amelyet a népek sokasága és különböző eredete miatt semmi más eszközzel, mint joggal nem lehetett nemzetté formálni.”¹

Sály Pál monográfiáját haszonnal forgathatják mind az érdeklődő olvasók, mind pedig a téma avatott kutatói.

HOFFMANN ZSUZSANNA

¹ Zlinszky János: *Ius publicum*. Budapest, 1994. 192.

Újragondolt lovasság

B. Szabó János: *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 244 oldal*

Mi, magyarok lovas nemzetnek tartjuk magunkat, büszkék vagyunk hagyományainkra, a kalandozó lovas nomádokra éppúgy, mint a vitéz magyar huszárságra, a magyar lótenyésztés fellegváraira (Mezőhegyes, Szilvásvárad, Bábolna és a Hortobágy), vagy a magyar lósport eredményeire (gondoljunk csak Kincsem, Imperial, Overdose eredményeire). Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy az 1945 után bevezetett „modern és progresszív” politikai rendszer – jóllehet a lovakat és a lovasságot a „nemesi és reakciós” értékek szimbólumának tekintette – idővel szinte kívánatosnak tartotta, hogy a magyar turizmus építsen a Balaton és a gulyás mellett a Puszta és a csikós – legfőképpen németajkú turistákra ható – vonzerejére. A rendszerváltás időszakában és az azóta eltelt több mint két évtizedben is sorra jöttek létre a hagyományörző társaságok vagy egyesületek, közülük számos a középkori hadikultúra egyes elemeinek felelevenítését vagy éppen újrateljesítését tűzte ki célul. Komoly hiány mutatkozott és mutatkozik azonban olyan, munkát és felkészülést megkönnyítő művekből, amelyek a középkori hadtörténet egyes csapatneveit átfogóan tárgyalják. A középkori magyar könnyűlovasság történetét például Tóth Zoltán nagy hatású munkáinak köszönhetően az 1930-as éveket követően a hazai szakirodalomban szinte senki sem vizsgálta szerves egészként.¹

¹ Vö. például: Tóth Zoltán: *Mátyás király idegen zsoldosserege. (A fekete sereg.)* Budapest, 1925.; Tóth Zoltán: *A huszárság eredetéről.* Hadtörténelmi Közlemények, 35. évf. (1934) 129–196.; Tóth Zoltán: *A huszárság*

B. Szabó János művében olyan kérdésekre keresi a válaszokat, amelyeket alapvető fontosságúnak tart a téma kutatásához. Ilyen például az, hogy mióta kétpólusú a magyar lovasság, rendelkezett-e egy harcra induló magyar a 9–10. században védőfelszereléssel és közelharc fegyverekkel, létezett-e egyáltalán az íjászlovakoknál „nehezebb” lovasság a honfoglalás időszakában, hogyan változott – illetve egyáltalán átalakult-e – a magyar taktika és fegyverzet a középkor folyamán; létrejött-e az Árpád- és Anjou-korban az „átmeneti lovasság”, eltűnt-e a 15. századra a magyar könnyűlovasság, hogyan és mikor jelent meg a huszárság.

Ezen kérdések megválaszolásához a szerző elsőként a magyar könnyűlovasság fegyverzetének és taktikájának 19. és 20. századi megítélését mutatja be. B. Szabó János historiográfiai áttekintése alapján azt a nagyon fontos megállapítást tehetjük, hogy a 19. század második felében, a magyar nyelvű tudományosság kibontakozásának idején a legkiválóbb hazai kutatók fordultak e témakör felé, amelyet a „nemzeti” szempontok hangsúlyozása miatt egyáltalán nem tartottak speciálisan hadtörténelemnek. A Hermann Meynert 1876-ban megjelent könyve által meghonosított módszer (a magyar katonaság csatáinak kronológikus sorrendben történő vizsgálatából következően a fegyverzet és a taktika változásaira)² hol vitaindítóként, hol elfogadható támpontként alapul véve olyan kiemelkedő történészek foglalkoztak a témával újabb forrásokat és ezzel párhuzamos új elméleteket is beemelve a diskurzusba, mint Salamon Ferenc, Kápolnai Pauer István, Darkó Jenő,

eredethagyománya 1937-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 39. évf. (1938) 59–76.

² Meynert, Hermann: *Das Kriegswesen der Ungarn.* Wien, 1876.

Erdélyi Gyula, Györffy György, Tóth Zoltán vagy László Gyula.³ A kommunista hatalomátvételt követően a vita majdnem minden résztvevője a tudományos élet periferiájára szorult, és majd egy évtizedig Molnár Erik merev marxista-osztályharcos nézetei váltak meghatározóvá. Újabb fordulatot a középkori magyar hadszervezet és lovasság kutatásában Borosy András 1962-ben a *Hadtörténelmi Közleményekben* publikált tanulmánya hozott, aki megalkotta az „átmeneti típusú” lovasság fogalmát, sikeresen cáfolva Tóth Zoltán azon elképzelését, miszerint már a 11. században megszűnt az íjász könnyűlovasság, és átadta a helyét egyfajta nyugati típusú nehézlovasságnak.⁴ Elmélete három évtizeden át meghatározta a magyar könnyű- és nehézlovasságról való gondolkodás kereteit, és olyan kiváló tudósokra hatott, mint Kristó Gyula vagy Rázsó Gyula. Csak az 1990-es évek közepétől merült fel a Borosy által megadott keretek újrafogalmazása – mutat rá a szerző; ekkor a történészek mellett (Veszprémy László, Nyégyesi Lajos) a filológia (Moravcsik Gyula), az orientalisztika (U. Kőhalmi Katalin) és a régészet képviselői (Pálóczi Horváth András, Mesterházy Károly, Révész László) is újabb adalékokkal szolgáltak az egyre na-

gyobb érdeklődésre számot tartó témában.⁵ B. Szabó János tehát az eddigi kutatási eredményeket felhasználva, azokból kiindulva, a történelmi analógiákat is alapos vizsgálat alá véve járja körül a középkori magyar lovasság kérdését a honfoglalástól egészen a mohácsi csatamezőig.

A szerző VI. Bölcs Leó bizánci császár és Regino prümi apát leírásai alapján igyekszik bemutatni a 9–10. századi magyarok fegyverzetét és harcmodorát. A forrásokat a már említett történelmi analógiák segítségével értelmezi, ami azért is tűnik kézenfekvő megoldásnak, mivel a két egykori történetíró is más keleti népekről szóló régebbi szövegek felhasználásával készítette el feljegyzéseit a magyarokról. A 7. században íródott Maurikios-féle *Strategikon*nak eredetileg az avarokról és türkökről szóló részeit alig néhány helyen egészítette ki a bizánci császár, számára tehát a magyarok és a bolgárok fegyverzete és taktikája beleillett a steppei népekről sok évszázad alatt kialakult képbe. A régészek által feltárt síremlékek azonban nem támasztják alá Bölcs Leó azon megjegyzéseit, amelyek szerint kardot, pánccelt,

³ Vö. például: Salamon Ferencz: *A magyar haditörténet a vezérek korában*. Századok, 10. évf. (1876) 1–17., 686–733., 765–851.; Kápolnai Pauer István: *A hadművészet kifejlődése a magyar nemzetnél*. Ludovica Akadémia Közleményei, 6–7. évf. (1879–1880); Darkó Jenő: *Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történelmi szempontból*. Akadémiai Értesítő, 25. (1914); Erdélyi Gyula: *A magyarok hadművészete*. Budapest, 1933.; Darkó Jenő: *A magyar huszárság eredete*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 38. évf. (1937) 148–183.; László Gyula: *Budapest a népvándorlás korában*. In: Szendey Károly (szerk.): *Budapest története*. I. kötet. Budapest az ókorban. Budapest, 1942.; Györffy György: *A magyarországi keleti elemek*. Budapest, 1990.

⁴ Borosy András: *A XI–XIV. századi magyar lovasságról*. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam, 9. évf. (1962) 2. sz. 119–174.

⁵ Vö. például: U. Kőhalmi Katalin: *Steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Budapest, 1972.; Rázsó Gyula: *A Zsigmond-kori Magyarországon és a török veszély*. *Hadtörténelmi Közlemények*, új folyam, 20. évf. (1973) 3. sz. 403–444.; Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986.; Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988.; Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988.; Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest, 1989.; Mesterházy Károly: *Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál*. *Századok*, 128. évf. (1994) 2. sz. 320–334.; Veszprémy László: *Pánccél és pánccélosok említése a krónikákban és oklevelekben*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. évf. (1995) 4. sz. 3–12.; Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidéki X. századi történetéhez*. *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírletei*. Miskolc, 1996.; Nyégyesi Lajos: *Az augsburgi csata*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. évf. (2003) 1. sz. 206–230.

kopját és íjat is használtak volna a harcban eleink. B. Szabó János szerint ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem is használták volna ezeket a fegyvereket. A mű keletkezésének idején készült más írott források arról tanúskodnak, hogy az íjjal és lándzsával felfegyverzett páncélos lovasság mind a középzásiai törököknél, mind a kazároknál a hadsereg elitjét alkotta. A szerző szerint ez így lehetett még akkor is, ha a régészeti feltárások egyelőre nem is tudták bizonyítani. Ennek magyarázatául Erdélyi Gyula felvetését használja, aki már az 1929-ben megjelent munkájában azt feltételezte, hogy a fejlődési kísérlet tagjai a drágább fegyvereket és védőfelszereléseket egy központi készletből kapták meg; analógiaként pedig oszmán-török, bolgár és morva példát hoz fel a szerző.⁶

A bizánci császárral szemben a prümi apát nem tesz említést a magyar kalandozók védőfelszereléseiről, bár ő egy az erősen páncélozott parthus lovasokat leíró ókori szerzőt használta fel munkája során. Regino forrásait és szövegét Anonymus használta, aki pedig csak a honfoglalók sisakjáról tesz rövid említést. Mindez a szerző szerint azt jelenthette, hogy a 10. századi íjászlovasok fegyverzetében, ha a sisak mellett rendelkeztek is különféle anyagú (főként különböző bőrből és textíliából készült) védőfegyverzetrel, ezek között elenyésző számú lehetett a fémpáncél.

A magyar történettudomány által megfogalmazott sommás állítást, miszerint a kalandozókkal szembekerülő nyugati katonaság nehézlovasságból állt volna, B. Szabó János szintén kritika alá veszi. Meggyőzően bizonyítja, hogy a nyugat-európai hadakban szintén jelentős számban előfordultak nem túl sok védőfegyverrel, ám hajítódárdával (például breton lovasok) és gyakran íjjal felszerelt gyalogosok és könnyűlovasok is, akiknek taktikája – ennek megfelelően –

hasonlíthatott eleink színlelt visszavonulásra épülő harcászatához. A szerző a lándzsavívásnak szentelt külön alfejezetben megállapítja, hogy a fegyver használatához szükség volt a személyes bátorságra és ügyességre. A tatár nemesifjából, az úgynevezett uhlanokból felállított ulánusegységek bizonyítják, hogy a steppei népeknél e fegyver és az íj együttes használata gazdagította a harcban „taktikai kellékárukat”.

Az egykorú szerzőknek a magyarok fegyverzetéről és taktikájáról lejegyzett sorait követően B. Szabó János egy külön fejezetet szentel az Árpád-kori csaták vizsgálatának a steppei hadviselés tükrében. Elemzése során kifejti, hogy a középkor folyamán a magyar hadvezetés alkalmaz olyan taktikai elemeket, amelyek a nomád hadviselésre voltak jellemzőek. Ilyen például a túlerő tudatában vállalt csata vagy a folyón átkelő ellenség megtámadása. Két kudarcra végződő összecsapás (a zimonyi és a muhi csata) esetében pedig elveti azt, hogy ezek kudarcát az ősi magyar taktika elhagyása okozta volna. Az 1167. évi zimonyi csata esetében az, hogy a nehézlovasságot állították a hadrend élére, és mögéjük rendelték a könnyűlovasokat, nem feltétlenül számít a nyugati minta szolgai átvételének, hiszen számos steppei csata leírásában olvasható hasonló eset. A muhi vereség kapcsán pedig a szekérvár alkalmazására mind nyugati, mind pedig keleti analógiákat megemlít a kötet. Mindezek arra mutatnak rá, hogy a keleti vagy nyugati hatások egyoldalú hangsúlyozása helyett ezek együttesen, egymást kölcsönösen kiegészítve voltak jelen a magyar haderő hadászatában.

Felmerül a kérdés, hogy a magyar könnyűlovasság továbbélhetett-e a középkor folyamán. A szerző kérdésfeltevését indokolja, hogy Tóth Zoltán az 1930-as években megjelent munkáiban azzal magyarázta a huszárság megjelenését, hogy a 11. századtól kezdődően a hagyományos magyar lovasság „elsatnyult” és „kihalt.” Emellett messze túlértékelt a nyugati lovagi hadviselés szerepét a 13. századi Magyar Királyság had-

⁶ Erdélyi Gyula: *A magyar katona. A magyar hadszervezet és hadművészet fejlődése*. Budapest, 1929.

szervezetében. Mindezek bizonyítékként a szablya-kard fegyverváltást hangsúlyozta. Borosy András a 1960-as évek elején megjelent cikkében cáfolta Tóth nézeteit, és megteremtette az „átmeneti” vagy középnehéz lovasság fogalmát. B. Szabó János azonban több nézőpontot vizsgálva bizonyítja, hogy a hagyományos íjász könnyűlovasság (és nem csak a keletről betelepült katonai segédnépek között) jelenlétével egészen a 16. század elejéig számolni kell. Cáfolja tehát Hodinka Antal elképzelését, aki az 1099. évi przemysli vereséget a színlelt visszavonulás taktikájának feledésbe merülésével magyarázta. Szintén hibásnak tartja Tóth Zoltán azon elképzelését, mely szerint a kétélű kard megjelenése a 10. századi magyar harcászat teljes eltűnését hozta volna magával. Mindezek mellett Borosy András elméletét sem tartja megalapozottnak, hiszen jól adatolható – nemzetiségi hovatarozásra való tekintet nélkül –, hogy a 13. és a 14. században újra és újra feltűnnek az íjjal felszerelt lovasok. Egy 1264-ben keletkezett oklevél elsőként említi *phraretrarius*ként, azaz tegzesként (felszerelésük íj, kard és bicellus) őket. Mindez azt jelenti, hogy bár a 12. századra a Magyar Királyság meghatározhatatlan számú nehézlovassal rendelkezett, ám a hadakozók többsége megőrizte könnyűlovas jellegét. Azt, hogy a királyi szerviensekből és várjobbágycsoportokból az úgynevezett „átmeneti” lovasság jött volna létre, sem tárgyi, sem írásos bizonyítékok nem támasztják alá. A szerző azt is kihangsúlyozza, hogy a magyar vezérek – alkalmazkodva ellenfeleik katonai sajátosságaihoz, és kihasználva saját csapataik erőit – eltérő, hol nyugati, hol keleti stratégiát és taktikát alkalmaztak.

A Magyar Királyság déli határterületén ugyanakkor már a 14. század elején feltűnik egy új típusú könnyűlovasság, a huszárság. Ennek eredete és elnevezése körül mind a 19. század végén, mind az 1930-as években igen nagy vita alakult ki. Az egyik közkedvelt, ám téves elképzelés August Gräffer 1801-ben kiadott művében látott először napvilágot. A császári-királyi hadsereg rö-

vid történetét összefoglaló szerző művének második kötetében kifejtette, hogy „1445-ben (?), I. Corvin Mátyás király uralkodása alatt hozták azt a rendelkezést, hogy minden 20 jobbágy vagy földműves után, egy lovasat kell kiállítani, amelyet ezért huszárnak, azaz: a huszadiknak neveztek el. Ezt a nevet a magyar lovasság a jelenkorig megőrizte.”⁷ Gräffer elképzelése, nem beszélve olyan romantikus fikciókról, miszerint a huszár szó eredetét egy mondásra lehet visszavezetni, amely szerint a harcmezőn egy magyarnak húsz az ára, feltűnt a 19. század végi és az 1930-as évekbeli huszárvita alkalmával is. Utóbbi esetben Zsuffa Sándor és Darkó Jenő ragadott tollat, hogy – mintegy válaszként Tóth Zoltán cikkére – a magyar sajátosságának vélt huszárság rác eredetére és eredetileg rabló mivoltára a turáni felfogás alapján rácafoljon. A kialakult, sokszor személyeskedésektől sem mentes polémia nem jutott nyugvópontra. Az utóbbi évtizedben újabb kísérletek történtek (elsősorban Veszprémy László, illetve B. Szabó János részéről) a kérdés tudományos alapú rendezésére, amire nagy szükség is van, hiszen a gräfferi hagyomány sajnos túlélte minden eddigi cáfolatot.

A szerző megállapítja, hogy a rác huszárok már a 14. század első felében feltűntek Luxemburgi Zsigmond seregében; nem csupán a déli határvidéken, hanem a cseh husziták ellen vezetett hadjáratokban is. Ez a katonaság fegyverzetét tekintve élesen elkülönült a kor magyar íjászlovasságától, de sem a Tóth Zoltán elképzelése szerint analógiának tekinthető félnehéz, későbbi lengyel huszárokkal, sem az oszmán szpáhikkal nem rokonítható, ugyanis a késő középkor idején könnyű lándzsával (kopjával), pajzsral (huszártárcsa) és többnyire védőfegyverzet nélkül vonultak harcba. Ez alapján B.

⁷ Gräffer, August: *Kurze Geschichte der Kais. Koenigl. Regimenten, Corps, Battalions und anderen Militaerbrauchen von Ihren Ursprung an bis zu Ende des Feldzuges von 1799*. 2. Bd. Wien, 1801. 138.

Szabó János nem látja bizonyítotttnak, hogy a balkáni népek könnyűlovassága az oszmánokat utánozta volna, s így áttételesen a későbbi magyarországi huszárság az oszmán mintákat követte volna. Hangsúlyozza, hogy a Kis-Ázsiából érkező török lovasok a magyarokhoz hasonló íjász könnyűlovasok voltak, ami által akkulturáció lehetősége is kizárásra kerül. A „törökös” helyett tehát „balkáni” eredetű és típusú lovasságot lát a huszárságban. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy számos, a későbbi huszárokhoz köthető tárgy és szokás felbukkan már a koraközépkorban is. Másrészt Gáldi László nyelvész 1939-ben megjelentetett – ám utána sokáig elfeledett – cikkében felhívta arra a figyelmet, hogy a balkáni területeken már a 10. században szolgáltak a bizánci seregekben *khószáriosznak*, illetve *khonszáriosznak* is nevezett könnyűfegyverzetű katonák, és ezek feladata a felderítés, portyázás és zsákmányolás volt. A korábbi „törökös” eredet a szerző meglátása szerint abból a félreértésből származhatott, hogy a balkáni fegyverek jelentős részét „zökkenőmentesen” magába olvasztotta az Oszmán Birodalom hadvezetése. Így a sors különös fintoraként egy jó ideig ugyanazt a nyelvet beszélő, ugyanazon felszereléssel és taktikával rendelkező katonaság állt egymással szemben a Magyar Királyság végvidékein.

A huszárság igen gyors karriert futott be a 15. századi magyar hadszervezetben belül. A rácok olcsó fegyverzete és mind az oszmán haderővel, mind pedig a német, lengyel vagy cseh csapatokkal szemben hatékony harcászata egyre inkább háttérbe szorította a hagyományos magyar íjászlovasság taktikáját. Mindezzel párhuzamosan a magyar hadszervezetben belül kezdetét vette a nyugati típusú nehézlovasság visszaszorulása is. Már Mátyás uralkodása idején is olyan hiány mutatkozott ebből az igen drága, szinte már megfizethetetlen felszerelésű csapatnemből, hogy a király kénytelen volt cseh zsoldosokat felfogadni. Így nem meglepő, hívja fel a figyelmet B. Szabó János, hogy a 16. század elején nagy tömegben csa-

talovasságként is alkalmazták a huszárokat (például a mohácsi csatában). A szerző végül azt vizsgálja, hogyan szerepelt a huszárság a középkori Magyar Királyság pusztulását okozó összecsapásban. Megállapítja, hogy az oszmán tüzéség sortüze után szinte törvényszerűen fogta menekülésre a jobbszárny könnyűlovasság. A csatának ez a momentuma volt az, amely megteremtette a villámgyors magyar vereség mítoszáét. Ezzel szemben a második vonal és a gyalogság még órákig küzdött az életéért, és a magyar sereg veszteségeinek döntő többsége is közülük került ki.

A könyv legfontosabb megállapításait B. Szabó János magyarul, angolul és németül is összefoglalja. Emellett 56 fekete-fehér és 20 színes kép és ábra növeli a kiadvány értékét.

„Mára a történettudományon belül a hadtörténetírás – az olvasóközönség körében tapasztalható népszerűsége ellenére – meglehetősen periférikus helyzetbe került” – állapítja meg B. Szabó János. Magam úgy gondolom, amennyiben egyre több, hasonló elemző mű jelenik meg, abból nem csupán a magyar történettudomány többi ága profitálhat, hanem nemzetközi szinten is jelentős sikert érhet el. A szerző ugyanis olyan témát vesz elő és elemez, amely rég kikerült a hadtörténetírás homlokteréből. Ez helyzet vélhetően annak következtében állt elő, hogy újabb források hiányában talán lezártak tekintették már a kutatások lehetőségét, valamint az előző történészgenerációk nagy alakjainak eredményeit kritika nélkül elfogadták. B. Szabó János azonban nem újabb iratokat von be munkájába, hanem újragondolja, újraértelmezi az eddigi eredményeket, és emellett analógiák segítségével, intuitív módon alakítja ki saját álláspontját. Műve nem csupán hiánypótló, hanem – remélhetőleg – újabb hasznos tudományos vitát indukáló monográfia.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

„A szegényeket szolgálni és a Hitet megvédelmezni”

Emanuel Buttigieg: *Nobility, Faith and Masculinity. The Hospitaller Knights of Malta, c. 1580 – c. 1700. Continuum, London – New York, 2011. 317 oldal*

A jeruzsálemi Szent János egyházi Lovagrend vagy más néven a Máltai Lovagrend kora újkori története igen gazdagon kutatott téma a külföldi, elsősorban angol és francia nyelvű történészek körében. A magyar kutatás bizonyos fokig mellőzte ezen vallási, illetve katonai szervezet kora újkori történetének kutatását, hiszen kevés kapcsolódási pontot lehet találni a Rend és a Magyar Királyság története között a 16–17. században.

A Rend történetének számos aspektusát vizsgálták már a külföldi kutatók az évek során. A korai időszakban a középpontban természetesen a keresztény és iszlám világ szembenállása és Málta 1565-ös, I. Szulejmán szultán által vezetett oszmán „Nagy Ostroma” volt.¹ Emellett számos munka jelent meg a Rend hajóhadának történetéről és annak harcairól a muzulmánokkal szemben.² A 17. században a kalózkodásnak (a háború bizonyos formájának) köszönhetően Málta jelentős rabszolgapiaccá vált. A ka-

lózkodás kutatása szintén hatalmas szakirodalmat ölel fel.³ A politika- és hadtörténet mellett fokozatosan előtérbe kerültek a Rend életét feldolgozó tanulmányok is; a Rend gazdasági bevételeinek elemzése újabb kutatási irányt jelentett. A 17. század folyamán a Rend nagymestereinek nemcsak a török veszéllyel kellett szembenéznük, hanem azzal is, hogy miből finanszírozzák katonai kiadásait, így a jelentős összegekbe kerülő erődítési munkákat a szigeten.⁴

A Rend történetének bemutatása során egészen újszerű megközelítést alkalmaz Emanuel Buttigieg, a Máltai Egyetem kutatója, aki társadalmi és – elsősorban – kulturális nézőpontból vizsgálja a Rend történetét. Monográfiája úgy mutatja be a Máltai Lovagrend társadalomtörténetét, hogy közben különös figyelmet szentel a nemességnek – mit jelent nemesnek lenni, illetve melyek a nemesi lét ismérvei –, a hitnek és a férfiasságnak. Az újszerű megközelítés nagyon hasznos lehet az európai nemesség azon tagjainak tanulmányozása során is, akik a renchez csatlakoztak Máltán.

Buttigieg jelenleg a Máltai Egyetem és a Junior College oktatója, emellett tagja az

¹ Bradford, Ernle: *The great siege*. London, 1961.; Galea, Joseph: *The Great Siege of Malta from a Turkish Point of View*. Melita Historica, vol. 4. (1965) 111–116.; Cassola, Arnold: *The Great Siege of Malta (1565) and the Istanbul State Archives*. Valletta (Malta), 1995.; Spiteri, Stephen C.: *The Great Siege: Knights vs Turks, mdxv: Anatomy of a Hospitaller Victory*. Tarxien (Malta), 2005.

² Muscat, Joseph – Cuschieri, Andrew: *Naval Activities of the Knights of St John 1530–1798*. Santa Venera (Malta), 2002.; Atauz, Ayse Devrim: *Eights Thousand Years of Maltes Maritime History: Trade, Piracy, and Naval Warfare in the Central Mediterranean*. Gainesville (Florida), 2008.

³ Cassar, Paul: *The Maltese Corsairs and the Order of St. John of Jerusalem*. The Catholic Historical Review, vol. 46. (1960) No. 2. 137–156.; Earle, Peter: *Corsairs of Malta and Barbary*. London, 1970.

⁴ Hoppen, Alison: *The Finances of the Order of St John of Jerusalem in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Europe Studies Review, vol. 3. (1973) No. 2. 399–428.; Hoppen, Alison: *The Fortification of Malta by the Order of St. John (1530–1798)*. Edinburgh, 1979.; Spiteri, Stephen C.: *Fortresses of the Cross: Hospitaller Military Architecture, 1136–1798*. Valletta (Malta), 1994.

egyetem „Hospitaller/Ispotályos Tanulmányok (MA)” oktatói testületének is. Kutatási területét a máltai Szent János Lovagrend 16–17. századi történetének vizsgálata jelenti. Különös hangsúlyt fektet arra, hogy a nemek, illetve a nemiség milyen hatást gyakorolt a történelmi folyamatok alakulására, több tudományos cikket publikált különböző külföldi folyóiratokban, illetve gyűjteményes kötetekben.⁵

A könyv jól szerkesztett, felépítése logikus és megfelelően tagolt. A szerző a munka során széles körben használt felvételtári, illetve nyomtatott elsődleges forrásokat. Emellett széles körű szakirodalomra is támaszkodott álláspontja kifejtésekor. A tu-

dományos igényesség mellett a munka mégsem száraz, analitikus stílusú, hanem a szélesebb olvasóközönség számára is igen könnyen érthető. Összesen huszonnégy illusztrációt, ábrát és táblázatot tartalmaz az egyes fejezetekbe beépítve. Buttigieg igénybe vette a tárgyi forrásokban – például a festészet és az öltözködés – rejlő forráslehetőségeket is.

A rövid bevezetővel összefoglalóan ismerteti a Szent János Lovagrend történetét Máltán és a Mediterráneumban az 1580 és 1700 közötti időszakban. Az előszóban kapunk képet a munka hármasságáról is, a nemességről, a hitről és a férfiaságról, melyek minden lovag identitását meghatározták a Rend keretein belül. A Rend újkori története 1530 és 1798 évek közé datálható. Az előbbi dátum az ispotályosok Málta szigetére való érkezését, az utóbbi Napóleon invázióját, vagyis a Rend szigetről történő elűzését jelzi. A szerző vizsgálódásának középpontjában azonban elsősorban a 17. század áll.

A munka a bevezetést követően öt fejezetre oszlik. Az egyes fejezetekhez tartozó jegyzetek a mű végén találhatóak, mely némileg nehézkessé teszi az adatok és az idézetek visszakeresését. A mű olvasmányos stílusának köszönhetően azonban ez a nehézség alig érzékelhető.

Az első fejezet a Rend tagjává válást tárgyalja. (19–51. old.) Ez több lépcsős folyamat volt, melynek során nem volt könnyű megfelelni a követelményeknek. A jelöltnek megfelelő anyagi háttérrel és kifogástalan jellemmel kellett rendelkeznie. Csupán az lehetett lovag, akinek megfelelő nemesi származása volt: mindkét szülői ágon négy nemesi őst kellett felmutatni. A felvétel során a jelölt elhagyta régi életét, és fogadalmat tett a Rend hitelveinek felvételére és megtartására. A rendtagok végigjárták az összes lépcsőfokot, hogy a Rend teljes jogú tagjai lehessenek. A fiatalok a közösség keretei között válhattak felnőttekké, szerezhettek rangot és csatlakozhattak a hivatalos viselő

⁵ *Nobility, Faith and Masculinity: The Hospitaller Knights of Malta, c. 1580-c. 1700.* London–New York, 2011.; *Chastity, Bachelorhood and Masculinity in early modern Europe: The case of the Hospitaller Knights of St John (c.1520-c.1650).* In: Salvaterra, C. – Waaldijk, B. (eds.): *Paths to Gender: European Historical Perspectives on Women and Men.* Pisa, 2009. 209–224.; *Knighthood, Masculinity and the Other: The Hospitaller Knights of Malta in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* In: Ellis, H. – Meyer, J. (eds.): *Masculinity and the Other: Historical Perspectives.* Cambridge, 2009. 281–303.; *Protests and Revolts in the History of Malta.* In: Ness, I. (ed.): *The International Encyclopedia of Protest and Revolution: 1500 to the present.* Malden MA, 2009. 2182–2187.; *Childhood and adolescence in early modern Malta (1565-1632).* *Journal of Family History*, vol. 33. (2008) No. 22. 139–155.; *Encounters with the „Other”: Hospitallers and Maltese before the Great Siege of 1565.* In: Upon-Ward, J. (ed.): *The Military Orders: On Land and by Sea.* Aldershot, 2008. 229–234.; *Growing Up in Hospitaller Malta (1530-1798): Sources and Methodologies for the History of Childhood and Adolescence.* In: Carvahlo, J. (ed.): *Bridging the Gaps: Sources, Methodology and Approaches to Religion in Europe.* Pisa, 2008. 129–146.; *Growing up in Hospitaller Malta (1530-1798): An Overview.* In: Carvahlo, J. (ed.): *Religion, Ritual and Mythology: Aspects of Identity Formation in Europe.* Pisa, 2006. 97–114.

idősebb társaikhoz a renden belül, illetve szerte Európában.

A második fejezetben a Rend felépítéséről, hierarchiájáról és annak működéséről olvashatunk. (52–88. old.) Miután felvételt nyert a Rend soraiba, a lovag nagyon hierarchikus és etnikailag vegyes szervezetnek lett a tagja, melyen belül szerezhetett magának hivatalt és rangot. Ezt a folyamatot belső és külső tényezők összetett kölcsönhatása segítette elő. Ilyen belső tényező volt a hierarchia, a patriarchia és az életkor; külső tényezőként említhetjük például a pápai patronátust és felügyeletet.

A Rend élén a nagymester állt, aki választás útján nyerte el élethosszig tartó pozícióját. A nagymester felett helyezkedett el a *Generális Káptalan*, melyben a Rend legmagasabb központi és tartományi méltóságai, „*Nagykeresztjei*” foglaltak helyet. A nagymestert emellett egy tanács segítette, melynek tagja volt a máltai püspök, a Szent János templom perjele, továbbá a nyolc rendtartomány előljárói. A Rend tagjai szerte Európából érkeztek, és különállásukat Máltán is megtartották, ahol minden nemzetiiség saját szálláson, úgynevezett *Aubergek*ben élt. A rendtagok a következő területekről érkeztek Máltára: Franciaország, Provence, Auvergne, Anglia, Itália, Kasztília-León-Portugália, Aragónia–Navarra és a német területek, vagyis a Német-római Birodalom (a Magyar Királyság ezen csoporthoz tartozott). A létszámot tekintve a legjelentősebb csoport a francia volt, a század során a szervezet számos nagymestere francia származású volt. A francia túlsúlynak köszönhetően a francia királyság élénken érdeklődött az ispotályosok ügyei iránt az 1600-as években.

Buttigieg a soron következő, harmadik fejezetben a Rend életét meghatározó vallási identitásról, hitről és gyakorlatokról ad részletes áttekintést. (89–128. old.) Minden egyes rendtagnak részt kellett vennie a Rend vallási életében. A katolikus, a protestáns és a téves hiten alapuló, vagyis eretnek vallási gyakorlatok szétválaszthatatlanul

egymás mellett léteztek Máltán. A határvonalon vallás és babona között nagyon vékony volt. A vallási szertartások és a hittételek betartása minden lovag vallási identitásának alapját jelentette. Számos rendtag szorgalmasan követte a katolikus egyház útmutatását és a Rend szabályzatát, mások időnként tévutakra – például szerelmi varázslás – tévedtek, amit a szigeten működő római Inkvizíció vizsgált ki.

A rendtagok vallási életét a kettősség jellemezte. A Rend mint vallási szervezet egyszerre volt elméleti és gyakorlati jellegű. A Rend korai regulája is erre a kettősségre hívja fel a figyelmet: „Szolgálni a szegényeket és a Hitet megvédelmezni”. A gyógyítás, vagyis a betegápolás ugyanolyan fontos kötelessége volt a rendtagoknak, mint a katolikus vallás ellenségei, vagyis a muszlimok elleni harc. A 17. század során Máltán számos kultúra, illetve vallási nézet jelen volt, hiszen a sziget két világ – a kereszténység és az iszlám – határán helyezkedett el. Emellett a Rend összetétele is heterogén képet mutatott. A katolikus egyház dominanciája, mely a katolikus áhítatban is megmutatkozott – napi többszöri ima, szentek tisztelete, templomba járás stb. –, megkérdőjelezhetetlen volt. Azonban a szigeten a kalóztevékenységnek és így természetesen a rabszolgáknak köszönhetően a muszlim vallás, illetve a francia és a német rendtagok révén a reformáció is jelen volt. Ez a vallási sokszínűség hozzájárult a rendtagok összetett és változatos kulturális és vallási identitásához.

A rendtagok testiséghez való viszonyát a vallási tisztaság és a szexualitás kettőssége határozta meg. A test a férfiasság egyik kifejező eszköze volt; ezzel az aspektussal foglalkozik a mű negyedik fejezete. (129–160. old.) A különböző testi jellegzetességek, így a férfiasság ismérvei az idők folyamán változtak. A szakáll viselése, a haj, a ruhák, páncélok és a fegyverek mind-mind szerepet játszottak ebben. Bizonyos esetekben a test és a férfiasság a muszlimok elleni harcot szolgálta. A szakáll viselése például fé-

lelmet és tiszteletet keltett az ellenségben, legyen szó észak-afrikai kalózkokról vagy a török gályákon szolgálatot teljesítő janicsárokról. A fényűzés és a különböző gazdag ruhadarabok és kiegészítők viselése nem állt távol egyes lovagoktól. A nemesi és lovagi státusz a kora újkorban bizonyos fényűzést kívánt meg a cím viselőjétől. Másrészt viszont a vallási gyakorlat és a szerénység megkívánta a tagoktól az egyszerűséget és a fényűzéstől mentes életet.

A szüzesség, vagyis a tisztaság a rendtagok egymással, továbbá más férfiakkal és nőkkel fenntartott kapcsolatainak központi eleme volt. A tisztaság két tényezőtől állt Máltán: a szexuális érintkezés megtagadásából és a házasodás elutasításából. A katolikus egyház és a Rend hivatalos álláspontja a nőtlenség be nem tartásával kapcsolatban az volt, hogy az eltávolít Istentől, így csakis a Sátán műve lehet. A szexuális érintkezés azonban nem volt teljesen háttérbe szorítva, hiszen Vallettában jelen volt a prostitúció. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a tisztasági fogadalmat figyelmen kívül lehetett hagyni, hanem éppen ellenkezőleg, továbbra is be kellett tartani. A házasodással kapcsolatban az volt a félelem, hogy a lovag így elszakad a Rendtől, másrészt a testnek szentelt túl nagy figyelem a lovagot gyengévé tehetné (elnőiesíthette). További érv volt, hogy a házasságra fordított figyelemmel párhuzamosan, illetve egyenesen arányosan fog hanyatlani a lovag kötelességeinek, mint például a becsületesség és a tisztaság elveinek követése.

A mű ötödik és egyben utolsó fejezete a lovagok erőszakos cselekedeteivel és az azokért járó büntetésekkel foglalkozik. (161–185. old.) Az erőszak szerves részét képezte a kora újkori európai kultúrának, s az a lovagok férfiúi identitásának alapvető alkotóeleme volt. A lovagok, nemesek lévén, a fegyverviselés jogával rendelkeztek szerte Európában, így Máltán is. A hitetlenek, vagyis a muszlimok elleni vallási harc a „hivatalos” erőszakos cselekedetek közé tartozott. De különbségek voltak a muszlimok el-

leni erőszakos cselekedetek között. A tengeren megölni egy muszlimot az erőszak elfogadott formája volt, azonban a szárazföldön egy rabszolga megölése nem számított annak.

A „hivatalos” erőszakos cselekedetek mellett létezett az erőszaknak egy kevésbé elfogadott formája, melyet a nagymesterek próbáltak bizonyos keretek közé szorítani. A rendtagok ugyanis számos erőszakos cselekményben vettek részt, elsősorban csoportosan. A lovagok egymás közötti nézeteltéréseit fegyveresen kívánták megoldani, ennek legelterjedtebb formája a párbaj volt. A nagymesterek és a Tanács ezzel szemben arra ösztönözték a lovagokat, hogy vitás esetekben a központi bírósághoz forduljanak. A legtöbb nézeteltérés a lovagok és a Máltán működő inkvizítorok között történt. Az inkvizítoroknak ugyanis jogukban állt bárkit – így az erőszakos cselekedeteket elkövető lovagokat is – letartóztatni és börtönbe zárni a szigeten. A nemes lovagok viszont nem túrték el, hogy az inkvizíció az egyszerű közrendűekhez hasonlóan őrizetben tartsa őket. Az inkvizítorok mellett a jezsuita renddel is szembekerültek a lovagok a 17. század közepén. Az 1639-es karnevál során például számos lovag követelte a jezsuitáktól, hogy egy korábban letartóztatott társukat engedjék szabadon. A nézeteltérés eredményeképpen a jezsuitáknak ideiglenesen el kellett hagyniuk Máltát.

Az erőszakos cselekedetek büntetése Máltán nem maradt el, de a büntetés kiszabása után a vétkesek általában kegyelmet kaptak. A büntetés végrehajtása látványos külsőségek között zajlott le, a rendtagok okulására, de a büntetések általában enyhék voltak.

A mű ötödik fejezetét rövid összegzés követi, mely újra a Máltai Lovagrend kultúrtörténetének főbb irányait mutatja be. (186–193. old.)

Buttigieg a munkát utószóval zárja (194–197. old.), melyben a Rend 1700-at követő történetéről kapunk összefoglaló képet. A Rend történetében fordulópontot je-

lentett a francia forradalom időszaka (1789–1798), ugyanis 1798. június 9–12. között Napóleon elfoglalta a máltai szigeteket. A jeruzsálemi, illetve máltai Szent János egyházi Lovagrendnek el kellett hagynia Máltát, és a későbbiekben Rómában telepedett le.

Kitűnő megoldás, mely szintén a leírtak megértését könnyíti, hogy a munka rövid szójegyzéket is tartalmaz a Rend történetével kapcsolatos fogalmakról. Emellett a függelékben közli a szerző kronologikus sorrendben a Rend 17. századi történetében ki-

emelt szerepet játszó tisztségeket és az azokat betöltött személyek névsorát.

A mű végén, a bibliográfiában a felhasznált irodalom mellett további tájékoztatást kapunk a Rend kora újkori történetével kapcsolatban megjelent jelentősebb kortárs – Bosio, dal Pozzo, Vertot Abbé stb. – és modern munkákról. (251–308. old.) Szintén itt található a név- és tárgymutató, amely a könnyebb tájékozódást segíti. (309–317. old.)

PALOTÁS ZSOLT

Történetírás, tapasztalat, emlékezet, trauma

Gyáni Gábor: *Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 376 oldal*

Gyáni Gábor az elmúlt húsz év talán legjelentősebb hazai történésze, akinek szerepe avantgárd a modern és posztmodern elméletek és módszerek magyarországi recepciójában, azzal, hogy újabb és újabb írásaiban értelmezte, magyarázta és ajánlotta megfontolásra azokat. Mivel, ahogy írja, „a történeti megismerés elméleti vitairódmánának újabb hulláma a múlt és a jelen tapasztalati világának egymáshoz fűződő kapcsolatát veti fel égető problémaként”. (7. old.) Gyáni ezúttal erre vállalkozik legújabb tanulmánykötetében, *Az elveszithető múltban*. Ebben főleg 2007–2010-es szövegeit keverte újra és szervezte össze a *történetírás-tapasztalat-emlékezet-trauma* hívószavak mentén. Emiatt előfordulnak ismétlések, de így legalább a vissza-visszatérő lényeg jól agyunkba vésődik.

Gyáni Gábor a *történetírás* újragondolására invitál a posztmodern korban. Elveti a történetírói megismerés hagyományos, 19. század végi ismeretelméleti alapokon álló kumulatív modelljét, amely még mindig minél több forrás feltárásában és az azokból kinyert „tények” mennyiségi növekedésében látja történelmi tudásunk szakadatlan gyarapodásának zálogát. Gyáni egyenesen felszólít: fel kell hagyni az elsődleges történeti források fetiszizálásával, hiszen azok szintén csak valamilyen diskurzus nyomai,¹ nem a

„múlt”, hanem annak értelmezései. Így pedig megkérdőjelezhető az elsődleges és a másodlagos források hagyományos módszertani megkülönböztetése.

Gyáni a múlt egy bizonyos, már túlhaladott felfogásának dokumentumát látja a levéltári rendezés proveniencia-elvében is, amely kétségtelenül a 19. század végi állam-történet-írás intézményi logikáját képezi le. Gyáni elég elrettentő terrorista retorikával egy helyütt egyenesen a levéltári kánon „felrobbantását” célozza.

A levéltári rendezés százhetven éves alapelvének lebontása vagy legalábbis megbontása persze nem új igény. Már az 1960–1970-es években is felvetették a szeriális történetírás képviselői (így például François Furet) a levéltári dokumentumok tartalom és nem eredet szerinti rendezését, ezáltal összefüggésbe helyezését: használhatóbb, könnyebben fogyasztható, mondhatni előemésztett gyűjtemények kialakítását. A szeriális történetírás perspektívájából kétségtelenül érthető volt a felvetés, *coolabbnak* is tűnik, mint a menthetetlenül naftalinszagú intézményi logika, de a szeriális történetírás mára sokat veszített egykori népszerűségéből. Ha új történetírói divat jön, akkor annak tárgyi igénye szerint rendezzük újra a „gyűjteményt”? Valahogy úgy, mint az általam előbb használt *cool* kifejezés: tíz évvel ezelőtt se értette senki, és jó eséllyel tíz év múlva se fogja már senki. Vagyis értelmezésben még mindig a proveniencia-elv tűnik a legstabilabbnak, mondhatni időtálló-nak.

Gyáni történelmi tudásunk mozgását, a „múlt” újra- és újraértelmezését hangsúlyozza, és a történész jelentésadó szerepét

¹ Gyáni többször is idézi a korát megelőző Droysent: „Az archívumokban nem az úgynevezett történelem található, hanem folyamatos állami és közigazgatási ügyletek a maguk kellemetlen bőségében, amelyek éppoly kevésbé nevezhetők történelemnek, mint amennyire a színes foltok valamely palettán

festménynek.” (Droysen, Gustav: *Historika*. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Budapest, 2006. 52.)

emeli ki. Mint tudjuk, a „szakszerű történetírás”, amely főbb alapelveinek érvényességét Gyáni megkérdőjelezi, a 19. század végén „a nemzeti múlt adekvát elbeszéléseként keletkezett, és ez kölcsönzött neki teljes legitimitást a diszciplinává válás során.” (18. old.) Ezt a horizontszükítő nemzeti látószöveget azonban elkerülhetetlen lebontani, hogy hozzájussunk a múlt realisabb ismeretéhez. Gyáni ezen genealogikus, dekonstruktív megközelítés szellemében vitatja el az „osztály” mint analitikus kategória érvényességét a Horthy-korszak mentalitástörténetéről értekezve, rámutatva a sokáig megkerülhetetlen történeti szereplő utólagos konstrukciójára és történeti visszavetítésére. Helyette elbeszélése központjába a „tapasztalat”, „csoport” és az „identitás” fogalmait helyezi.

Gyáni tudományos szempontból üdvözlő, hogy a második világháború negatív tapasztalatai, a baloldali internacionalizmus és az Európa-gondolat térnyerése miatt a 20. század második felében a „nemzeti paradigma” már bomlásnak indult, és a nemzeti identitás helyét fokozatosan veszik át a partikuláris, lokális vagy éppen szupranacionális identitások (és az ezeknek megfelelő történetírói irányzatok, mint például a feminista vagy a posztkolonialista történetírás). Magam azonban most egyfajta nacionalista reakciót érzékelek a hatásellenhatás dinamikájának megfelelően, és kevésbé vagyok derűlátó a nemzetek fölötti azonosságtudatokat illetően.

Az internacionalizálódással és pluralizálódással szorosan összefügg az interdiszciplinaritás. Gyáni fel is teszi a kérdést: önálló tudomány-e még a történetírás? A válasz provokatív: „...a történetírás mint a racionális megismerés önálló területe, aminek saját külön metodikája is van, ma már jószerezivel csak a hatalmi struktúrák intézményi szintjén tűnik életképes konstrukciónak”. (26. old.) Nem utolsósorban azért, mert egy autonóm státuszú, saját különöségét és fontosságát állító diszciplína képviselői nagyobb eséllyel részesülhetnek az ál-

lami forrásokból és projektfinanszírozásokból. Gyáni a fogalmi gazdagodást és a fogalomhasználat tudatosságának növekedését napjaink történetírásában is az interdiszciplináris hatásoknak tulajdonítja, de legbizsergetőbb az a tudományszociológiai gondolata, miszerint az interdiszciplináris megközelítés és gyakorlat kiválóan alkalmas arra, hogy „megkérdőjelezzük a tudás jól megalapozott központjait és azokat az elhallgatásokat, kirekesztéseket és elnyomásokat, amelyek szükségképpen együtt járnak velük”. (28. old)

Az újragondolás során nem marad el a reflektálás a történetírás helyzetére a „tömegkultúra korában”. Gyáni megállapítja: annak ellenére, hogy az új kommunikációs eszközökkel és csatornákkal minden eddiginél több és jobb mód és lehetőség nyílik a történeti tudás közvetítésére (és kimondatlanul: eladására), a szaktörténészek eddig nem kimondottan éltek ezzel a lehetőséggel. Sőt, „a mindenki a maga történésze”-szellem és a *public history* egyenesen kiragadta a történeti tudás termelésének és értékesítésének koncesszióját a történészek kezéből. Gyáni csalódottan konstatálja, hogy „a nem igazán szakszerű”, összeálló munkák mennyire kelendőek, míg az igényes történetírói feldolgozások raktáron porosodnak. Azonban a kérdést, hogy az igényes, szakszerű történetírás miért nem tudja reprezentálni magát, Gyáni nem teszi föl. Hogy a válaszlehetőségekkel dobálózak: mert ez már egy annyira igénytelen piac, ahova a szakmaiságára büszke történész nem kíván lealacsonyodni?

A „tömegektől elszakadásra”, hogy az MSZMP-párthatározatok szokott fordulatával éljek, Gyáni két válaszlehetőséget kínál korunk történészeinek: egy nemzetközi, kozmopolita szakmai térbe vonulást, mondhatni „elefántcsonttoronyba zárkózást”, illetve a gyakoribb médiaszereplést és akár a politikai diskurzusba való bekapcsolódást. Úgy tűnik, Gyáni Gábor számára az első a szimpatikusabb. Ám akkor felmerül, hogy a társadalom ugyan minek tartaná el ezt a kon-

ferenciáról konferenciára járó elit történész-szekttát. Szociális alapon? Nem kérdéses, hogy újra kell gondolni történetírásunknak nemcsak módszertanát, hanem szerepfelfogását is, mert az valóban válságban van.

Gyáni a múlt tapasztalatát mint *emlékezetet* vizsgálva is a fogalmi tisztázásnak (vagy elgondolkodtató összekavarásnak) igényével lép fel. Történeti áttekintéseiben és elemzéseiben elénk tárja a kollektív emlékezet és a történetírás ambivalens viszonyát, attól kezdve, hogy Maurice Halbwachs fogalmilag elkülönítette a kettőt. Halbwachs a kollektív emlékezetet a társadalmat, míg a történelemhez a nemzetet rendelte, hiszen a professzionizálódó történetírás elsődleges funkciója a nemzeti emlékezet előállítás és ápolása volt. Emiatt Halbwachs a történelem prioritására tett. Pierre Nora – a problematika többszöri újragondolása után – úgy véli, mivel az elmúlt évtizedekben a „nemzet” helyét a „társadalom” vette át, napjainkra az „emlékezet” lett a hangsúlyos. Sőt: „nincs a nemzetnek többé érvényes története, inkább csak emlékezte” (73. old.), hiszen maga a „történelem” is emlékezet, csak annak egy hitelesített, garantált változata. De kik hitelesítik és milyen alapon?

A történelem emlékezetként felfogása visszájában ugyanis azt jelenti, hogy az egyéni vagy csoportemlékezet is igényt tarthat a történelemként való elismertetésre, és ezzel már megint a „mindenki a maga története” – *public history* – problémához érkeztünk. Allan Megill értelmezésében „az uralhatatlan (*unmasterable*) múlt, mindekelőtt a holokauszt felelős azért, hogy a kollektív emlékezet immáron a történelem rangjára emelkedett”. (83. old.). Eme kérdéskörre Gyáni majd *Az elveszített múlt* negyedik hívszóza, a *trauma* vonatkozásában reflektál kielégítően.

Megvizsgálva a kollektív emlékezet két formáját, a hagyományt és a történeti tudást, Gyáni előbb rögzíti, hogy míg a hagyomány a múlt és jelen közti folytonosságot hirdeti, addig a történetírás igyekszik leválasztani a múltat, hogy mintegy üveglá-

pocskák közé helyezve „objektív” tanulmányozás alá vethesse. Ezen eltávolítási szándékot fejezi ki az elfogulatlan történeti megismeréshez szükséges „történeti távlat” historista igénye. További kardinális különbségnek tűnik, hogy míg a hagyomány az „azonosságon” alapszik, addig „a múltra irányuló történeti érdeklődésnek az idegenség, a másság iránti kíváncsiság kielégítése, nem pedig a múlttal való azonosulás a fő vezérelve”. (92. old.) Mégis, ha jobban belegondolunk, az eddig meggyőző elhatárolódás elmosódik, hiszen a történészek írta történelem, amely „szintén identitásteremtő szellemi konstrukció, amely a (nemzeti) identifikáció eszköze”, maga is hagyománygyá válik. Gyáni ugyanis kimerítően elemzi a 19. században intézményesülő történetírás szerepét a nemzeti identitás kimunkálásában: a történészek úgymond hiteles (hiszen professzionális) „nemzeti történeti elbeszélésükkel” megalkották az etnikai azonosság és a politikai állam folytonosságának képzetét. A *közös múltat* és az abbéli hagyományt, amely a renani nemzetfogalom elengedhetetlen feltétele. Gyáni azt is bemutatja, az írók és festők miképp járultak hozzá az így elképzelt nemzeti közösség múltbeli historizálásához, legyen szó Kölcsey *Himnuszáról* vagy Wagner Sándor 1859-es képéről, a *Dugovits Titusz önfeláldozása* címűről. A tér nemzetiesítéséről értekezve pedig a térből hazává konstruálás metódusát tárja fel, miként alkották meg a művészek, történészek, térképészek az elképzelt magyar nemzethez adekvát „magyar haza” vízióját, ahol „élni, halni kell”, és amely szimbólumainak az Alföldet és a Tiszát tették meg. (Gondoljunk csak ismét a Himnuszra vagy Petőfi verseire!) Ezzel szemben a szlovák hazakép előterébe a Duna és a Tátra, a „zordon Kárpátoknak vadregényes tája” került, amit Petőfi csodált, de nem szeretett, mert nem tudott vele azonosulni.

A „nemzeti történelem” azért az, ami, mert a folytonosságot hirdeti, és önmagunkra ismerünk benne, így leljük meg nemzeti *azonosságtudatunkat*. Tegyük hoz-

zá: működő közösségépítés esetén, mert napjaink Magyarországon „nincs forgalomban egy koherens, mindenki által egyformán elfogadott (nemzeti) hagyomány” – konstatálja Gyáni. (101. old.)

A gyengülő nemzetivel szemben a lokális, partikuláris identitások nyernek teret, állítja, Nora téziséhez visszahangozva, miszerint „az emlékezet a nemzetből átköltözik a helyekbe”. (105. old.) Ez a tendencia maga után húzza a professzionális történészek által hagyományosan lenézett helytörténetírás pozícióinak további erősödését. Kérdés, hogy minek köszönhető a műkedvelő helytörténészek és „szakszerűtlen” helytörténeti munkáik sikere. Minden bizonnyal annak, hogy speciálisan a helyi közösségnek szóló tudást kínálnak, amelynek birtoklása egyfajta beavatottságot jelent. *Mi tudjuk*, egyszer itt megszállt Kazinczy Bécs felé menet (ez egy saját, dorogi példa a kis közösségekben) – más nagy valószínűséggel azért nem tudja ezt, mert szempontjából totálisan érdektelen, hogy Dorogon szállt-e meg Kazinczy vagy Dunaalmáson (a dunaalmásiak meg arra büszkék, hogy egyszer járt náluk Csokonai). Feltűnik ez a nemzeti történetírás perspektívájából? Számít ez? Nem. És ezt az elutasító választ a helyiek meg értelmezhetik a „pestiek” gögjeként. Persze az, hogy járt-e az adott helyen Kazinczy, még elég könnyen ellenőrizhető; már problémásabb, ha a helyi tudat („az orális mnemotechnika által fenntartott népi emlékezet”) azt hagyományozta át, hogy ezt a számócabokrot II. Béla ültette. Gyáni a történetírás és legenda kapcsolatáról értekezik, és megállapítja, hogy akár erősíthetik is egymást. Ahogy mondani szokták: nem az a fontos, hogy megtörtént-e, hanem az, hogy hihető-e a történet, ugyanis „egy történet hihetősége nem közvetlenül a múltból, hanem az elbeszélte múltból kapcsolódó társadalmi attitűdből fakad”. (116. old.) Gyáni különös figyelmet szentel az eredetmítoszok jelentőségének egy közösség történelmi tudatának megteremtésében, a közösségi önmeghatározásban, továbbá a folklór forrásértékének

és használhatósága kérdésességének a történetírói gyakorlatban.

A múlt tapasztalatát *történelemként* értelmező szövegeiben Gyáni mindenekelőtt történetfilozófiai áttekintést ad Dilthey-élmény és tapasztalat elkülönítésének recepciótörténetéről. Különösen izgalmas, amikor Gyáni rákérdez, hogy a történetíró munkájában milyen források biztosíthatják, vagy a jelentős horizontkülönbség és időbeli távolság miatt biztosíthatják-e egyáltalán az egyidejű Dilthey-i élményszerűséget visszahangozva a *megélést*. Gyáni állítása az, hogy ezt a vizuális források adhatják meg. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy bár a képek „élményt” adnak, az ikonográfiai forrásokat nehezebb dekódolni metaforikus természetük miatt, s azok mentális jelenségekre referálnak, nem a hagyományos értelemben vett történeti eseményekre. Egy kép a lepantói csatáról nem a csatáról tájékoztat minket, hanem arról, hogy az adott korban milyen kurrens (képi) nyelve volt egy jelentékeny csata reprezentációjának, milyen hiedelmek, standard elképzelések és várakozások fűződtek hozzá.

Gyáni egyik igen elgondolkodtató következtetése, hogy napjainkra a televízió és a film, tehát „a vizuális reprezentáció különféle műfajai” „olyannyira átalakították a múlt elvont valóságára vonatkozó képzetünket, hogy egyre inkább érzéki képként idézzük föl magunkban a múlt feltételezett valóságát”. (169. old.) Gondoljunk arra, ha egy-egy első világháborús eseményt képzelünk magunk elé, fekete-fehérben látjuk (legalábbis én mindenképp, mert gyerekként sok korabeli háborús felvételt láttam dokumentumfilmekben), ellenben, ha a reformkort és a szabadságharcot vizualizálom, élénk színben tűnnek elém az egykori szereplők és események, mert ilyenkor elképzeléseimet alapvetően határozták meg a gyerekkoromban látott, Jókai-regényekből készült filmek, mint például *A kőszívű ember fiai*. Az elbeszélte és az elbeszélhetetlen történelmi időről értekezve Gyáni arra a jelenségre is reflektál, hogy ugyan a történész

szüntelenül a múlt (idő) fogalmával dolgozik, a történelmi idő és a történetírás diszkurzív ideje ennek ellenére szinte soha nem képezik önálló érdeklődés és vizsgálat tárgyát, pedig érdekes és érdemes ezzel foglalkozni. Ha visszaolvassuk az eddig írtakat, megfigyelhető, recenzióban mennyire felülreprezentáltak a jelen idős szerkezetek, például „Gyáni írja”, holott Gyáni már megírta ezt a munkát, ki is adták, meg is vettem, el is olvastam: nem hiába, hogy a történetírói diskurzus igeideje a múlt idő, hangozhatna a normatív kijelentés. Mégis, az utóbbi évtizedekben egyre terjed a jelen idő használata a történeti elbeszélésekben. Ez is valami „posztmodern fertőzés?” (Gyáni nemegyszer él ezzel az ironizáló patológiai metaforával.) Mindennek alapja, mint a legtöbb esetben, a 19. század végére professzionizálódó történetírás historista alapvetése, miszerint az „objektivitás” megköveteli a múlt eltávolítását (ennek egyik biztosítéka az időbeli távlat megléte), annak bevégzett, „zárt entitásként” kezelését. Ezt fejezi ki a múlt idő használata és a jelen idejű elbeszélői kommentárok kizárása, hiszen egyfelől ezekben a történész jelene szólal meg, másfelől meg a tények egyébként is „önmagukért beszélnek”: a múlt idő használatát és a magát kifejező, magyarázó narrátor jelenlétének hiányát nyugodtan vehetjük „az objektivitást célul tűző történetírás adekvát nyelvi megnyilvánulásainak”. (223. old.) Nem véletlen, hogy az objektivitás ideájának megrendülése, továbbá az eseménytörténet primátusának gyengülése maga után vonta a történetírás elbeszélői gyakorlatának átalakulását, a klasszikus történetivel szemben a „diskurzív jellegű beszédmód” térfoglalását, amelyben „a kérdező-tépelődő történész-narrátor szerző magyarázó-értelmező-textualizációjával saját magát is képviselteti az előadott történetben” (223. old.), *jelen időben*. De a magyarázaton, igazoláson, értelmezésen túl a leírásban is terjed a jelen idő használata, hiszen „a megértést éppúgy segítheti (mivel a diskurzushoz hasonlítja), mint ahogyan a magyarázatot is

erősíti, ha úgy közelítünk a múlthoz, mint ami folyamatosan jelen van”. (226. old.) Ez persze egyet jelent a múlt és jelen szigorú historista elválasztásának érvénytelenítésével. Vagyis Gyáni megint csak *revideál*.

Végül Gyáni a *trauma* jelenségét problematizálja a történetírás elméleti és gyakorlati szempontjából. A 20. század olyan fő traumatikus eseményeinek elbeszélhetőségét vizsgálja, mint az első világháború (annak paraszti emlékezetére fókuszálva), a holokauszt vagy éppen az ötvenhatos forradalmat követő megtorlás. Az utóbbi gyermekkori traumaként Gyánt magát is érintette: édesapját, aki néhány napig a hódmezővásárhelyi Nemzeti Bizottság elnöke volt, a megtorlás során hat év börtönre ítélték, az 1960-as amnesztiával szabadult a váci börtönből, és korábban a *Korall* körkérdésére Gyáni elmondta,² hódmezővásárhelyi gyermekkorát mennyire meghatározta ötvenhat jelenléte vagy inkább *jelen nem léte*.

Gyáni kiindulópontja Freud „gyász” és „melankólia” fogalmi megkülönböztetése és az az elképzelése, miszerint a „trauma” elfojtása a negatív, blokkoló élmény állandó visszatéréséhez, mondhatni újraéléséhez vezet, amelytől csak úgy szabadulhatunk, ha a veszteséget tudatosítjuk, kibeszéljük, és imígyen eltávolítjuk magunktól a „gyász” során. Gyáni kérdése az, hogy a „gyász” és feldolgozás miképp működik, hogyan működhet a kollektív emlékezetben, például a holokauszt vagy Trianon, azaz a hazai vonatkozásban két legtöbbet emlegetett trauma esetében. Kinek kell betölteni a terapeuta szerepét? A történész társadalmi feladata ez – rögzíti Gyáni. De ez esetben újabb felvetés, hogyan nyúljon a történész a felettébb kényes traumatikus tapasztalathoz: Normalizáljon? A szenvedésnek értelmet adva teleologizáljon? A normalizálásnál felmerül, hogy a gyászolt „tárgytól” (bármilyen hiányt jelentsen is ez a jelölő) való ilye-

² Lásd: Gyáni Gábor: *Utam a társadalomtörténethez*. *Korall*, 21-22. sz. (2005. november) 193-196.

tén könnyen elválás-leválás nem banalizálja-e a veszteséget? A teleologizálás azonban mítoszt teremt, amilyen például a holokauszt cionista interpretációja, ez pedig nem különösebben történeti megközelítés. Nincs tökéletes felelet.

A 20. század traumatikus eseményeivel foglalkozó történész feladatát nehezíti, hogy „a nyugati értelmiség számára a 20. század nem kronológiai egység, hanem morális tartalommal telített kor”, „az eddigi legrosszabb század az emberiség történetében”. (359. old.) Kérdés, hogy a történész a historista ideálnak megfelelően kiléphet-e a moralizálás kényszeréből. Gyáni elutasító választ ad; azt állítja, hogy az élő emlékként jelenlévő 20. századi atrocitások jelenlősége kikényszeríti a morális megítélést. Továbbá „a holokauszt – és vele együtt az egész általa szimbolizált 20. század – a maga nyilvánvalóan extrém mivoltában végképp felfoghatatlan és ábrázolhatatlan a pozitívista történettudomány számára”. (369. old.) A kollektív katasztrófák víziójaként felfogott 20. század egyelőre historizálhatatlan. Talán akkor másképp kellene az évszázadot cselekményesíteni (ahogy a „rövid”

vagy „hosszú” 20. század koncepciói is eltérő cselekményesítéseket jelölnek), vethetjük közbe, de tanúsíthatjuk-e ezt az érzéketlenséget az áldozatokkal? A történész ez esetben ama sebész betegségébe esne, aki a testről mindent tudott, de a lélekről semmit. Gyáni konklúziója, hogy „még nem jött el az ideje annak a történetírói beszédnek, amely a múlt korábbi korszakaihoz hasonló történetekben lenne képes számot adni a 20. század megrendítő emberi tapasztalatairól.” (374. old.) Mondhatni: a 20. századot még nem engedték el.

Gyáni Gábor ugyan kíméletlen tud lenni, ezt a *Történészdiskurzusok*³ óta biztosan tudjuk, de mostani kötetével óvatosan kell bánni: vigyázni kell a hirtelen mozdulatokkal, mert enged a gyanta, kiesnek belőle a lapok, vagyis, ha a múltat nem is veszíthetjük el, egy-egy oldalt vagy ívet mindenképp. Kár lenne érte, mert Gyáni Gábor többi tanulmánykötetéhez hasonlóan *Az elveszített múlt* is nélkülözhetetlen és nem választható, mert állapot a posztmodern.

CSUNDERLIK PÉTER

³ Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok*. Budapest, 2002.

Elvesztett szövetségek

Frank Costigliola: Roosevelt's Lost Alliances. How Personal Politics Helped Start the Cold War. Princeton University Press, Princeton, N. J., 2012. 544 oldal

A hidegháborúról és annak kialakulásáról rengeteget írtak már, és az elmúlt közel ötven év alatt szinte minden lehetséges nézőpontból próbálták elemezni és értelmezni. Éppen ezért, amikor új könyv jelenik meg a hidegháború kialakulásának okairól, az olvasó sokszor némileg szkeptikus, hogy mi újat nyújthat a sokszor már lerágott csontnak tűnő témában. Örömmel vehetjük tudomásul, hogy Frank Costigliola¹ új könyve Franklin Roosevelt elvesztett szövetségeiről azon ritka művek közé tartozik, amelyek jól ismert témát mutatnak be új perspektívából és sok szempontból új következtetésekkel.

Costigliola könyve a szokásos hidegháborús narratívák mögé igyekszik betekintést nyújtani: a személyiség szerepét, az érzelmek erejét, az ideológia hatalmát és a kulturális szempontok fontosságát hangsúlyozza. Ezzel a friss nézőpontból megvilágított vonalvezetéssel kívánja tisztábbá tenni a gyakran agyonideologizált és többszörösen átértelmezett második világháborús amerikai–brit–szovjet szövetség problémáit és bukását, ami egyenesen vezetett a hidegháború évtizedeihez. A szerző tehát nem hagyományos diplomáciatörténetet írt, sokkal inkább a már jól ismert epizódokat új szem-

szögből közelíti meg olvasmányos formában. Diplomáciai iratokból, kortársak visszaemlékezéseiből, naplórészletekből és egyéb fennmaradt iratokból mutatja be a három főszereplő komplex, sokszor ellentmondásos személyiségét, ami nyilvánvalóan nagymértékben befolyásolta a második világháború alatti és az azt lezáró időszakokra vonatkozó elképzeléseiket, döntéseiket. Könyvének ez kölcsönöz újító jelleget. Nem diplomáciatörténet ez, sokkal inkább a diplomáciát helyezi bele a személyiségek által kialakított bonyolult rendszerekbe és kölcsönhatásokba. A három főszereplő természetesen Franklin Rooseveltt, Winston Churchill és Joszif Sztálin, akik közül az amerikai elnök kerül leginkább a fókuszba, de e három államférfi mellett Harry Truman, Avel Harriman és George F. Kennan is fontos szerepet játszanak a munkában.

Nagy különbség mutatkozik például a három vezetőnek a bolsevik forradalomhoz való viszonyát illetően. Míg Sztálin szerves résztvevője és feltétlen híve volt az Oroszországban kibontakozó kommunista hatalomátvételnek, addig a két angol szász politikus különbözőképpen élte meg a történelmi változást. Rooseveltt a maga részéről kifejezetten jóhiszeműen viszonyult a „vörös veszedelemhez”, amely elérte hazáját is. Úgy érezte, az amerikai kapitalizmus könnyedén legyőzi az ellenséges ideológiát. Churchill viszont gyűlölte a marxista–leninista bolsevikokat; fertőnek és a világra leselkedő veszedelemnek tartotta őket, amit tűzzel–vassal ki kellene irtani. Mindez azért igen fontos, mert Costigliola úgy véli, a fiatal korban megszerzett tapasztalatok nyomán kialakult morális és gyakorlati kérdésekhez való hozzáállásuk határozta meg a második világháború alatti világvélelmeiket is. Churchill alapvetően ragaszkodott a tradíciókhoz, Sztálin brutális, de ugyanakkor opportunis-

¹ Frank Costigliola a University of Connecticut történelemprofesszora, aki évtizedek óta az amerikai külkapcsolatok huszadik századi történetének hiteles krónikása. Több kiemelkedő történész szakember tagja, 2009-ben az Amerikai Külkapcsolatok Történetészeinek Szervezete (SHAFR) elnöki tisztét töltötte be. Számos könyv és cikk szerzője. Talán legismertebb munkája 1984-ben jelent meg *Awkward Dominion* (Esetlen uralkodás) címmel (Ithaca, NY, Cornell University Press).

ta volt, míg Rooseveltt maga volt a megtestesült pragmatizmus. Ebből fakadt az is, hogy különösen a háború utolsó két évében az amerikai elnök, aki a háború utáni békén dolgozott, sok szempontból jobban szót értett a hideg racionalitást és néha humort is felmutató szovjet vezetővel, mint a brit gyarmatvilág megőrzéséről álmodozó Churchill-lel. Costigliola véleménye szerint a szövetség összetartásában Rooseveltté volt az érdem, hiszen „Roosevelt maradt a Nagy Három alap támasztéka [...] Hármójuk közül ő mutatta a legnagyobb kulturális empátiát, a különbségek iránti tiszteletet és az érzelmi visszafogottságot – mind olyan terület, amely kulcsfontosságú a centrifugális erők kézben tartásában”.² (59. old.)

Roosevelt nagyon szűk, megbízható belső körre támaszkodott mind emberi, mind politikai szempontból. Az elnök egyik tragédiája az volt – és ez később meghatározónak tekinthető a háború utolsó időszakában is –, hogy tanácsadói, Marguerite A. „Missy” LeHand, Louis M. Howe, Thomas G. Corcoran, Harry L. Hopkins és kisebb mértékben Sumner Welles, 1944-re vagy meghaltak, vagy Rooseveltt elüldözte őket maga mellől. A nagymértékben megrendült egészségű elnöknek épp a legkritikusabb időszakban lett volna ezekre az emberekre a legnagyobb szüksége – de nem tudta vagy nem akarta pótolni őket másokkal. Churchill, noha nem volt deréktól lefele béna, szintén nem örvendett remek egészségnek. Szívrohamok, tüdőgyulladások, depresszió, alkohol és a háborúval járó állandóan jelenlévő teher és feszültség megviselte a brit miniszterelnököt is. Ellentétben azonban Roosevelttel, a jól kidolgozott és tradicionálisan jól működő brit külpolitikai építmény és az azt megtöltő szakértői gárda jobban szolgálta a miniszterelnököt, mint az amerikai rendszer még sok szempontból kialakulóban lévő szerkezete. Sztálin a maga részéről személyi kultuszt és terrort alakított ki, aminek következtében elszigetelt volt, és

sokszor nem az igazságot hallotta megfélemlített és megalázott beosztottjaitól, így külpolitikai véleményformálása is sokszor torz volt.

A földrajzi távolságnak, valamint Rooseveltt és Sztálin repüléssel szembeni ellen-szenvének köszönhetően, különösen a háború első éveiben, a személyes kontaktust megbízottakon keresztül tartották. Közéjük tartozott például Harry Hopkins és Averell Harriman, akik hosszabb időt töltöttek Londonban, és sikerült remek kapcsolatok kialakítaniuk. Ezután az említett két megbízott Moszkvában is megpróbált minél közelebbi viszonyt kiépíteni Sztálinnal, de a tátongó kulturális és ideológiai különbségek megnehezítették dolgukat. Ennek ellenére az amerikai kormányzati vezetés mindent elkövetett, hogy nagyszámú kételkedő honfitársuknak Sztálin barátságos, demokratikus és emberi arcát propagálják, tehát megalapozzák a szövetség pilléreit a Szovjetunióval, ami Hitler legyőzéséhez elengedhetetlennek tűnt. Costigliola végig nagy hangsúlyt helyez annak bizonyítására, hogy a kulturális különbségekből eredő előítéletek és érzelmek mennyire jelentősen befolyásolták az eseményeket, illetve a szövetséges felek azokra adott válaszait.

A politikai helyzetet csak bonyolította a bizalom és tisztelet kulturálisan és érzelmi-
leg terhelt kérdése. Hiába hitte Rooseveltt, hogy Sztálin jobban kedveli őt, mint Churchill-t, ami igaz is lehetett, a szovjet vezető elutasította az amerikai elnök közeledési kísérleteit 1942 folyamán. Ez valószínűleg részben azért történt, mert neheztelt az amerikaiakra a második front megnyitásának késlekedése miatt, részben pedig azért, mert alapvetően bizalmatlan volt, amit személyiségének komplexitása – egyszerre volt meg benne a megalomániás uralkodásra való hajlam és a nyugatiakkal szembeni kishitűség – csak tovább erősített. Ennek eredményeként Rooseveltt Churchilllel sokkal gyakrabban találkozott személyesen, s így a brit katonai stratégia tudott érvényesülni egészen 1943 közepéig. Costigliola szerint a

² Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

Casablancában megtartott Rooseveltt–Churchill találkozón elejtett „feltétel nélküli megadás” ötlete az elnök részéről is inkább a szovjet vezetőnek tett gesztus volt, mintsem egy jól átgondolt stratégia része. Az 1943-as teheráni konferencia három napja, amikor a három férfi először ült közösen tárgyalóasztalhoz, mindenképpen siker volt az amerikai és a szovjet vezető számára (míg Churchillnek kevésbé), de áttörő sikert nem hozott. Sőt, Costigliola érdekes szempontot fejtett: ekkor rendült meg végleg Roosevelt egészsége. A hosszú és fárasztó utazás a rengeteg egyéb teendővel, a jövő alakításának felelőssége megkezdte a végső támadást Rooseveltt egészsége ellen.

Az 1945 elején Jaltában megtartott csúcstalálkozón Rooseveltt és Sztálin tovább közeledett egymáshoz, és a nyolcnapos konferencia lényege a kompromisszumkeresés volt. Sok mindenben meg is állapodtak: a Távol-Kelet kérdésében, Németország és Berlin zónákra való felosztásában, a jóvátétel tárgyalási alapját képező összegben; mindamellett komoly ellentétek is felszínre kerültek. Ilyen volt például a gyarmatok önállósodásának az ügye, amit elsősorban a britek elleneztek. De ez is eltörpült a lengyel helyzet mellett, ami „feszült kérdés maradt, mert központi érzelmi hitrendszereket, kulturális feltételezéseket és történelmi örökséget érintett, nem csak Amerikában és Nagy-Britanniában, de Oroszországban is”. (246. old.) A mindvégig Rooseveltt támogatását kereső Sztálin végül is nyertesén került ki a konferenciáról gyakorlatilag minden fontos kérdésben, míg Rooseveltt megelégedett azzal, hogy papíron biztató megoldás született. Tudta, hogy a háború utáni időszak nagyhatalmi együttműködése érdekében szükség van ezekre a kompromisszumokra. Élete végéig nem engedte, hogy Churchill, Harriman vagy mások rábeszéljék a szovjetekkel való kenyértörésre.

Costigliola szerint Rooseveltt legnagyobb hibája, amit háború alatti vezetőként elkövetett, az volt, hogy „sohasem nyílt meg sem ő, sem belső köre bárkinek, aki eléggé te-

hetséges és megbízható volt” ahhoz, hogy helyettesítse az addigra így vagy úgy elvesztett tanácsadókat. (236. old.) Legnagyobb tragédiájaként pedig már nem volt energiája és ideje felkészíteni az amerikai átlagembert és saját alelnökét, hogy a beköszöntő békében az Egyesült Államoknak az a jobb, ha az idealisztikus Atlanti Charta helyett a gyakorlatiasabb „három rendőr” formulát választja, és megőrzi az együttműködést a Szovjetunióval. Rooseveltt halálával Truman lépett az elnöki posztra, aki sokkal ellenségesebben tekintett a szovjetekre, és a hasonló érzelmű – és sokáig háttérbe szorított – külügyminisztérium is a kemény vonal híve volt. A fel nem készített választók pedig támogatták az új vezetést az ideológiailag és kulturálisan idegen oroszokkal szemben, így nem valósulhatott meg Rooseveltt dédelgett terve a háború utáni nagyhatalmi kooperációról. Ebben az olvasatban a hidegháború nagyrészt személyes szinten alakult ki és eszkalálódott nagyhatalmi játszmává.

A könyv hetedik fejezete talán a legérdekfeszítőbb. Itt olvashatunk ugyan a legkevesebbet a diplomáciáról, mégis a szerző itt világítja meg legjobban a személyes szint diplomáciára gyakorolt hatását. Costigliola arra helyezi a hangsúlyt, hogy a zárt és idegenek előtt és iránt bizalmatlan szovjet rendszer, amelyre az orosz biztonságpolitika épült, az angolszász diplomatikában és megfigyelőkben negatív érzelmeket váltott ki. Amit az amerikaiak és a britek a személyi szabadságról és szabad mozgásról gondoltak, azt a szovjet vezetés mereven elutasította. Ennek viszont az volt a következménye, hogy a „külföldi diplomaták és újságírók [Szovjetunióbéli] elszigeteltsége és az ebből fakadó boldogtalanságuk dezorientációt, depressziót és bosszúvágyat szült”. (273. old.) Ráadásul a szovjet–amerikai kapcsolatok 1933-as felvétele utáni első év gyümölcsözőnek tűnt, így a kiábrándulás is óriási volt. Következésképpen a személyes vélemény politikai véleménnyé vált, s ez a folyamat előkészítette a hidegháborús ellenségeskedést.

Harriman is azok közé tartozott, akik 1943-ban lelkesen mentek Moszkvába. De az új amerikai nagykövet egy év alatt kiábrándult a Szovjetunióból és a lehetséges kooperációból, és 1945 tavaszán, Roosevelt halálakor már a szovjetellenes álláspont egyik legvehemensebb képviselője volt. Részben az ő „érdeme” is, Truman elnökségével együtt, hogy május végére a szovjeteket már sokkal inkább ellenségnek tekintették, mintsem bajtársaknak. Harriman „veszélyes tézise” azon alapult, hogy az Egyesült Államoknak megfelelő erőt kell mutatnia, amire a Szovjetunió majd meghátrál. (347. old.) Truman eleve ellenséges érzelmekkel tekintett a bolsevikokra ideológiájuk miatt. Mivel Roosevelttel tragikus módon nem vonta be Trumant a döntéshozatalba, és nem tájékoztatta terveiről, a szovjetellenes tengelynek könnyű dolga volt meggyőzni az újdonsült és a bizonyítás vágyától fűtött elnököt a Szovjetunióval szembeni kemény fellépésre. Az érzelmek eluralkodtak, és már nem volt esély együttműködésre.

A potsdami konferencia két legemlékezetesebb pontja határozta meg a hidegháború évtizedeit, noha az egyikről alig esett szó a találkozón: az egyik a német kérdés (megtűzdelve a jóvátételi vitával), a másik az atombomba ügye. Ahogy Costigliola rámutat, Truman a maga egyszerű, becsületes módján épp a diplomáciában nagyon is szükséges türelemnek volt leginkább híján, amit elődje oly remekül gyakorolt. Az atomtitok kérdése kapcsán az amerikai oldalon előtérbe került a felsőbbrendűség érzése és a nemzetbiztonság érdekeinek egyvelege, ami aztán az amúgy is tetemes szovjet bizalmatlanságot csak a végsőkig fokozta. Truman hamar elvetette a kockát, és a világ belépett az atomkorba – és ezzel együtt a hidegháború korszakába is.

Az iráni válság, a török probléma, a kínai helyzet mind-mind aláásták a további kompromisszum lehetőségét, de a hidegháború talán legkézzelfoghatóbb jele három politikai manifesztum volt néhány héten belül: Sztálin, Kennan és Churchill híressé vált

megnyilvánulásai.³ Mindhárom „leegyszerűsített, átfogó és kulturális értelemben rezonáns – egyszóval ideológiai [jellegű] volt”. (394. old.) Pontosan az ideológiai és érzelmi töltet miatt mindegyik szöveg alkalmas volt arra, hogy mások felnagyítva értelmezzék, szélsőséges interpretációt adjanak azoknak, és radikális következtetéseket vonjanak le belőlük. A szerző szerint viszont kulcsfontosságú, hogy a szovjet diktátor is kivette a maga részét a kapcsolatok megromlásából azzal, hogy „aláasta a szöveget könyörtelen, csökönyös és szűklátókörű politikájával”, és „nyilvánvalóan nem hitte, hogy az ideológiára helyezett hangsúly előidézheti a hidegháborút”. (392., 395. old.) Churchill és Kennan tovább erősítették a harrimani tézist, miszerint a szovjetek csak a nyers erőből értenek, noha a szovjet vezetés ugyanezt gondolta fordított előjellel. Arra, hogy a beszédek mennyire a jelenről és a jövőről szóltak, mennyire a közelmúlt átértékelése volt soron, jó bizonyíték, hogy Roosevelttel neve nem hangzott el egyikben sem! Costigliola is úgy gondolja, hogy a hidegháború nem volt elkerülhető – legalábbis politikai és ideológia értelemben nem. Ugyanakkor katonailag megakadályozható lett volna, ám az sokkal nagyobb bizalmat és együttműködést kívánt volna meg, elsősorban az atombomba kapcsán. A szerző sugalmazása szerint erre Roosevelttel elnöksége esetén lett volna remény.

Costigliola fontos könyve olvasmányos stílusban nem csupán az eseményeket, hanem elsősorban a főszereplőket mutatja be új oldalról. Végső konklúziója szerint Roosevelt olyan politikus volt, aki „úgy támogatta saját diplomáciáját, különösen a problematikus szovjetekkel, hogy személyes kapcsolatokat alakított ki, az érzelmi beállítottságra játszott, minimalizálta az ideológiai és kulturális különbségeket, és féken tartotta a robbanékony emóciókat”. (419.

³ Sztálin 1946. februári „választási” beszédéről, Kennan „hosszú táviratáról” és Churchill 1946. márciusi fultoni beszédéről van szó.

old.) Halála viszont a legrosszabbkor jött, mert a korábbi konferenciák megegyezéseit nem sikerült maradéktalanul betartani. Truman megjelenésével és az addig háttérbe szorított Harriman–Kennan tengely előretörésével „az a fajta csendes megegyezés [quiet deals], amely korábban jellemezte a három nagyot, egyszerűen működésképtelenné vált”. (422. old.)

PETERECZ ZOLTÁN

Henry Kissinger Kínáról

*Henry Kissinger: On China. Penguin Group (USA) Inc., New York, 2011.
548 oldal*

Henry Kissinger kétségtelenül korunk egyik legjelentősebb amerikai külpolitikusa, illetve a 20. századi amerikai–kínai kapcsolatok történetét tekintve vitathatatlanul a legfontosabb még élő politikai személyiség. Tevékenysége rendkívül fontos volt és a mai napig is az, mivel ennek eredményeképpen született meg az először politikai, majd gazdasági kapcsolat Kína és az Egyesült Államok között. Nyilvánvaló továbbá, hogy Kína a 21. század egyik legdinamikusabban fejlődő gazdasága. Ez a két tény már önmagában is indokolttá teheti egy Kínával foglalkozó történeti–politikai munka megjelenését Kissinger tollából. A címadás valamelyest csalóka, hiszen a könyv az *On China* (Kínáról) címet viseli. A szerző ugyanis nem egyszerű áttekintést írt Kína újkori történelméről, hanem – mint külpolitikai és nemzetbiztonsági szakértő, valamint egykori külügyminiszter – inkább a kínai külpolitikát, pontosabban Kína és az Egyesült Államok kapcsolatát és viszonyrendszerét vizsgálja. A mű tizennyolc fejezeten keresztül tárgyalja Kína történelmét, elsősorban a helyi és világpolitikai szempontokból fontosnak tekinthető mozzanatokra helyezve a hangsúlyt. Hogyan került bele Kína a világkereskedelem körforgásába? Hogyan kapcsolódtak be az európai, majd később transzatlanti nagyhatalmak a Kína felé orientálódó kereskedelmi és gazdasági mozgásokba? Hogyan vált Kína elzárkózó kommunista nagyhatalommá, és miért szakított ideológiailag a „Nagy Testvér” Szovjetunióval? Miként használta fel Kína a tajvani kérdést a nagyhatalmi játszmákban? Hogyan normalizálódott az ország kapcsolata az Egyesült Államokkal, s végül milyen reformok alakított-

ták a ma fennálló viszonyokat, hogy Kína az elmúlt harminc év leggyorsabban és legeredményesebben fejlődő gazdasági nagyhatalmává vált? Ezekre a kérdésekre mind választ ad a szerző, aki sajátos, néhol önéletrajzi elemekkel átszőtt beszámolót tár elénk.

Véleményem szerint Kissinger művét a hármas tagolás jellemzi. Az első rész klaszszikus értelemben vett történeti munka, amely Kína történelmét a 20. század első feléig tekinti át. A második – és egyben legfontosabb – rész 1949-től Teng Hsziao-ping igazi, nagy visszatéréséig, a Mao-korszak kaotikus viszonyainak és a „Négyek Bandája” ténykedésének végéig dolgozza fel a kínai politikai viszonyokat, különös tekintettel az amerikai kapcsolatokra, valamint a szovjet–kínai ideológiai szakításra. Természetesen itt érezhető leginkább az önéletrajzi vonás, mivel Kissinger maga is alakítója ezeknek az eseményeknek, először nemzetbiztonsági tanácsadóként, külügyminiszterként a Nixon- és Ford-kormány idején. A harmadik részt nevezhetnénk inkább gazdaságpolitikai tanulmánynak, mert az ide tartozó fejezetekben Kissinger főként Teng Hsziao-ping gazdasági reformjait vizsgálja amerikai szemszögből egészen napjainkig. A mű fontos elemét képezi még Kína háromszög diplomáciájának bemutatása is, mely alatt legtöbbször egy Kína – Egyesült Államok – Szovjetunió háromszöget kell, hogy értsünk. A szerző nagy teret szentel a három tajvani konfliktus tárgyalásának, mivel ezeken keresztül mutatja be Kína külpolitikájának változását a Szovjetunió és az Egyesült Államok tekintetében.

A hármas felépítés gondolatmenetének megalapozása gyanánt Kissinger elsőként felvázolja azt a fogalmi és eszmei keretrendszert, ami nélkülözhetetlen a kínai diplomácia és külpolitika megértéséhez. Hangsú-

lyozza, hogy Kína – saját történései szerint – mindig is létezett, mindig is civilizáció volt, már az úgynevezett Középső Királyság (i. e. 1000) óta. E felfogás szerint Kína egyedülálló, mert évezredek óta létezik mint egységes állam (még ha ez a megállapítás nem is feltétlenül pontos, mivel az ország történelme során többször is szétszakadt egymással szembenálló részekre), saját politikai eszméi szerint működik, és uralkodóját a környező hatalmak mindig is elismerték. Ez fontos tényező lehet ahhoz, hogy megértjük a későbbi kínai izolációs politika eredetét, melyet az ország egészen a Kulturális Forradalom végéig követett. Habár a 20. század második felében Kína kommunista berendezkedésű állammá vált, és irányítói igyekeztek a hagyományos, ősi szemléletet mindinkább háttérbe szorítani, a kínai vezetők tulajdonképpen ugyanazt a politikát folytatták 1949 után is, ami sok száz évvel korábban is jellemző volt. Ez az excepcionalista szemlélet természetesen nyomott hagyott Kína 20. századi külpolitikájának arculatán is. A már említett Középső Királyság-eszme mellett a különböző külpolitikai és háborús stratégiák is szemléletesen példázzák az előbbi megállapítást. A fő diplomáciai irányvonal az úgynevezett „barbárdiplomácia” volt. Ez egy ősi elv, amit Mao Ce-tung is szívesen alkalmazott mind az Egyesült Államok, mind pedig a Szovjetunió irányában: a környező „barbár” népek egymás ellen hangolásával Kína viszonylagos stabilitást teremtett a térségben. E külpolitikai stratégiát a 19. századi európai gyarmatosítók ellen is alkalmazták, majd később a 20. századi szuperhatalmakkal szemben is. Így vált a „barbár” szó gyakorlatilag a „külföldi” szinonimájává. Fontos továbbá megjegyezni, hogy a kínai külpolitika szívesen alkalmazta a *wei qi* nevű táblás stratégiai játékot mint meghatározó külpolitikai stratégiát. A játék lényege – ellenben a sakkal, ahol a cél az ellenfél teljes legyőzése – az, hogy a táblán az elemeket úgy mozgassák, hogy az ellenfélnek a legkevesebb mozgástere maradjon, ezáltal pedig kivívhatóvá

váljon az a státusz, hogy a nyertes játékos „diktálja a feltételeket” az ellenfél totális legyőzése nélkül. A kínai politika természetesen felhasználta az ősi gondolkodók elméleteit is. Ilyen például a Szun-ce-féle háborús művészet és az „üres város” taktikája (*empty city stratagem*). E taktika lényege az, hogy az ostromlott város valamennyi lakója úgy tesz, mintha védő lenne, ezáltal megfélemlítve az ellenséget, amely később visszavonul. Ez akkor válik lényegessé, amikor Mao a hatvanas és hetvenes évek során többször hangoztatja, hogy Kína túlélne egy esetleges nukleáris konfliktust. Kissinger fontosnak tartja a kínai politikai és stratégiai gondolkodás e mélyen rögzült sémáit már műve elején megismertetni az olvasóval, mert így az érzékletesebb képet kap a fő mondanivaló, a 20. század második felének külpolitikája megértéséhez.

Ezután a szerző jókora időbeli ugrással máris Maonál folytatja az események tárgyalását, de nem taglalja azt, hogy Mao hogyan került hatalomra, valamint hogy az Egyesült Államok hogyan segítette az országot a japán megszállók elleni harcban. Mindazonáltal logikus ez, mivel a könyv fő irányvonala a külpolitikai folyamatok vizsgálata, nem pedig a részletes politikatörténeti elemzés. Ezt tükrözi az, ahogy Kissinger párhuzamot von Mao taktikája és a korábbi diplomáciai manőverek között. Mao ügyesen lavírozott a két szuperhatalom között, alkalmazta a „barbárdiplomáciát”, valamint igyekezett kijátszani egymás ellen a két szuperhatalmat. Világpolitikai szempontból jelentéktelen konfliktusokban vett részt, hogy lefoglalja és állásfoglalásra kényszerítse a nagyhatalmakat. A folyamatosan fennálló Tajvan-problémát ellensúlyozta az észak-koreai támadással, valamint létrehozta az el nem kötelezett államok közösségét. Érdeemes megjegyezni, hogy Kína a 20. század folyamán többször játszotta ki a Tajvan-kártyát azért, hogy állásfoglalásra bírja a nagyhatalmakat. Ez igen fontos, mert az 1958-as második konfliktust Mao arra használta fel, hogy az kiindulópont lehessen egy

esetleges kínai–amerikai tárgyalássorozat-hoz. Eközben a kínai kommunista vezetés folyamatos konfliktusban állt a Szovjetunióval, ami először ideológiai alapokon nyugodott, majd később fegyveres konfliktusban csúcsosodott ki. Az 1960-as évek több szempontból is változást hoztak a kínai külpolitika belső és amerikai értékelésében egyaránt. Mao az ősi izolációs politikát folytatta, s miközben elindította a „nagy ugrást” előre, határvitába keveredett Indiával és a Szovjetunióval, végül a Kulturális Forradalommal a külpolitika peremvidékére sodorta saját magát.

Kissinger szerint az USA, Kína és a Szovjetunió közötti háromszög-diplomácia ebben az időben (az 1970-es évtized első felében) ért a tetőfokára. Részben a jobb kapcsolatok kiépítése érdekében, részben az amerikai pozíció térségben való megerősítése céljából a kényes diplomáciai folyamat első nyitánya az elszigetelt Kínát érintette. Az újonnan megválasztott amerikai elnök, Richard Nixon 1968-as választási kampányában a vietnami háború gyors lezárása volt az egyik legfontosabb programpontra. Nem előzmény nélkül azonban, hiszen Nixon korábban írt egy tanulmányt a *Foreign Affairs* című szaklapban Kína integrálásáról és elszigeteltségének megszüntetéséről. Vietnám mind Kínától, mind a Szovjetuniótól kapott katonai és diplomáciai segítséget. Tehát részben a jobb kapcsolatok kiépítése érdekében, részben az amerikai pozíció térségben való megerősítése céljából Nixon választása az elszigetelt Kínára esett. Kína célja az elszigeteltségből való kilépés mellett a szovjet érdekek háttérbe szorítása és az „egy Kína” elvének – miszerint Tajvan Kína részét alkotja – hangsúlyozása volt. A szovjetek az ideológiai szakítás után nem kívánták, hogy Amerika és Kína közelebbi szövetséget kössön, mert az veszélyeztette volna az erőegyensúlyt és a szovjetek dél-kelet ázsiai érdekeit is. Ezt az összetett diplomáciai helyzetet dolgozza fel a szerző. Kína mindvégig ragaszkodott az évszázados taktikáihoz, úgyesen használta a barbárdiplomácia „húzd meg, ereszd meg” elvét és a

wei qi elemeket is, így sikerült elérnie, hogy Richard Nixon – Kissinger előző évi előkészítő tárgyalásai eredményeképpen – 1972 februárjában ellátogatott Kínába, ahol Csou En-lajjal és Maoval is megbeszéléseket folytatott. E tárgyalások eredményeképpen született meg a Sanghaji Kommuniqué, amelyben az USA elfogadja az „egy Kína” elvet. Kissinger a kínai diplomáciai folyamatok zsenialitása mellett érvel, és kijelenti, hogy Kína ezzel újra integrálódott a világpolitikai és gazdasági körforgásba. Kissinger elemzi Mao két, a Szovjetunió elszigetelésére kidolgozott elméletét is: az úgynevezett *horizontal line* (vízszintes vonal) elmélet, miszerint Kína és az Egyesült Államok egy Európától Japánig terjedő vonalban elszigetelik a Szovjetuniót; a második elmélet pedig a „három világ elmélete” (amelyben az Egyesült Államok és a Szovjetunió az első, Európa a második világ), melyben Kína mint a harmadik világ vezetője vesz részt. Az 1970-es évek további részében Kína a jól bevált barbárdiplomáciát alkalmazta, de immáron amerikai szövetségesként. Kína legfőbb célja ekkor a Szovjetunió totális elszigetelése volt. Jellemző azonban a kapcsolatokra a folyamatos fluktuáció is, kormányváltások, botrányok és gazdasági lépések nyomán.

Kissinger a mű harmadik részében a főszerepet Teng Hsziao-pingre osztja, aki sokadik alkalommal tért vissza a politikába az 1970-es évek végén. Kissinger elemzi a Teng-éra fontosabb momentumait, leginkább a gazdaságpolitikára és az ezzel kapcsolatos külpolitikai erőfeszítésekre koncentrálna. Teng fokozatosan számolt le a Kulturális Forradalom utolsó „vívmányaival”, valamint politikai ellenfeivel. Kissinger véleménye szerint azért, hogy Kína Amerikával minél kedvezőbb gazdasági kapcsolatokat építhesen ki. A hetvenes évek legvégén a kínai vezető kalandorpolitikát folytatott Vietnámban, mellyel meg akarta akadályozni a szovjet térnyerést a térségben, s bár katonai céljait csak részben és nagy áldozatokkal érte el, hosszú távú célja – a Szovjetunió elszigetelése a térségben – teljesült. Érdeemes megjegyezni,

hogyan ami Nixonnak 1972-ben csupán másodlagos célja volt, azt Kína ekkor saját erejéből elérte; ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ehhez szükség volt az Egyesült Államok beleegyezésére és mintegy támogatására. Teng is előszeretettel használta a barbárdiplomácia modern formáját; Kína újfent egy nagyhatalom „háta mögé bújva” támadt, mint tette azt az 1958-as második tajvani konfliktus során is. Az 1980-as évtized újabb fluktuációkat eredményezett a két ország kapcsolatában, Kissinger szerint a folyamatos személycserék miatt. Ronald Reagan az úgynevezett „harmadik kommunikációban” biztosította Kínát arról, hogy az USA nem fog beleavatkozni a Kína–Tajvan konfliktusba. Kína sokadszor használta fel Tajvant arra, hogy biztosítsa stabilitását a régióban, és maga mögött tudhassa az Egyesült Államokat. Teng 1990-es visszavonulása előtt két fontos memorandumot hagyott utódaira, melyben arról értekezik, hogy mindig lesz olyan hatalom, amely Kínát ki akarja szorítani a világ politikai és gazdasági körforgásából, ezért izolációs politikát kell folytatni. Nyilván ez az adott gazdasági és világpolitikai helyzetben már kivitelezhetetlen volt Kína számára. Kissinger kitér az 1989-es Tienanmen téri eseményekre is, de nem szentel azoknak különös figyelmet, ellenben jelzi, hogy az 1992-es amerikai elnökválasztás újabb nehézségeket okozott az USA–Kína kapcsolatokban. Ez alatt azt kell érteni, hogy a folyamatosan megújuló személyi állomány és politikai hozzáállás többször eredményezett nézeteltérést a két ország között, részben hozzá nem értésből, részben politikai különbségek miatt. Kissinger kitér arra, hogy az ország erős gazdasági hegemóniát kíván kiépíteni a térségben, és párhuzamot von az egy évszázaddal korábbi Crowe-memorandummal, amelyben elemzők Németország – előbb gazdasági, majd pedig politikai/és katonai – megerősödéséről értekeznek. Kissinger szerint Kína 21. századi célja egy ázsiai közösség létrehozása és gazdasági potenciáljának folyamatos növelése.

Ha az *On China-t* összevetjük Henry Kissinger többi művével, azonnal megállá-

píthatjuk, hogy egyedülálló munkával állunk szemben. Kissinger ilyen behatóan még egyetlen országgal sem foglalkozott, külpolitikai témájú könyveiben vagy általános szekvenciákat vizsgált, értve ez alatt a klasszikus, univerzális diplomáciai problémamegoldásokat és lépéseket (például: *Diplomacy*¹), vagy egyetlen konfliktusra/diplomáciai eseményre összpontosított (például: *Vietnam: A Personal History of America's Involvement in and Extrication from the Vietnam War*; *Crisis: The Anatomy of Two Major Foreign Policy Crises*). Ugyanakkor történetileg a szerző nem mindig következetes. Magasztalja Maot és Csou En-lajt külpolitikai eredményeiknek köszönhetően, ám nem vizsgálja részletesen a Kulturális Forradalom nyomán kialakult belpolitikai helyzetet, nem foglalkozik a Tienanmen téri események pontos bemutatásával sem. A tajvani konfliktus a mű egyik alappillére, ennek ellenére mégsem ejt szót az azt kiváltó eseményekről, a kommunista hatalomátvételtől és a polgárháborúról. Ez részben érthető, hiszen Kissinger inkább amerikai szemszögből közelít a külpolitikai folyamatokhoz, és a jelzett eseményeket amerikai szempontból kevésbé találja fontosnak. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a kínai bel- és külpolitika alakulásában ezek az események is jelentős módon közrejátszottak. Eme korlátai ellenére véleményem szerint az *On China* nagyon hasznos, hiánypótló mű. Segítségével megérthetjük az amerikai álláspontot és állásfoglalást Kínával kapcsolatban, s áttekinthetjük azokat az eseményeket, amelyek – Kissinger hatásos közreműködésével – visszahelyezték az elzárkózó Kínát a világgazdaság és a világpolitika körforgásába, nem utolsósorban pedig megismerhetjük Kína ősi diplomáciai eszközeit és ezek nyomon követhető 20. századi továbbélését.

VÉR ANDRÁS

¹ Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, 2002.

Egy diszciplína születése

Atlas of European Historiography.
(*The Making of a Profession 1800–2005.*)
Edited by Iliaria Porciani and Lutz
Raphael. *The European Science*
Foundation. Palgrave Macmillan,
New York, 2010. 187 oldal

Nem akármilyen munkával találkozunk az Olvasó, ha kezébe veszi a nemzetközi historiográfiai irodalomban jól ismert historiográfusok, Iliaria Porciani és Lutz Raphael által szerkesztett *Atlas of European Historiography* című kötetet. A rácsodálkozást, sőt csodálatot a könyv impozáns méretei (akár persze súlya is), gyönyörű kivitelezése, a benne szereplő számtalan segédeszköz (mindenekelőtt számos térkép, de fényképek, illetve grafikonok is), a szerzőgárda gazdag és kiterjedt volta váltják ki, amelyek első látásra azt sugallják, hogy nem egyszemélyes és nem is (a humán tudományokban inkább megszokott) szegényes, ágrólszakadt vállalkozásról van szó.

Nem is, hiszen a kötet az *European Social Science Foundation* egyik nagyszabású sorozatának (*Writing the Nation*) vezető, ha időrendben nem is az első darabja, amelyet több kötet követ (szám szerint összesen nyolc), s amely nyilvánvalóan összefüggésben áll egy új európai identitásnak a történetírás, közelebbről a történetírás-történet, a historiográfia eszközeivel való kialakítása igényével.

Ez a fajta (koncepcionálisan is összehangolt) vállalkozás meglehetősen újszerűnek tűnik, de amit a sorozat alább ismertető kötetek képvisel, nem egészen az. Egyik fő célkitűzése/problematikája ugyan a modern történetírás/történettudomány 18. századtól kezdődő, de főként a 19–20. században kiformalódó intézményrendszerének az elemzése, illetve egyáltalán bemutatása. Ennek a vállalkozásnak pedig több

előzményét is ismerjük, például a két világháború között a francia történetírás két, szintén reprezentatív kötetben (bár más módon, mert nem vizuálisan követhetően) mutatta be az európai (sőt az egész akkori világ) történettudományának intézményrendszerét. Ez magában foglalta – többek között – az egyes nemzetek legfontosabb forráskiadványait, folyóiratait, a nagyobb történeti szintéziseket, a bibliográfiákat, a különböző segéd- és résztudományokat. Egyetemes jellegét bizonyította, hogy nemcsak a nyugat-, hanem a dél- és kelet-, valamint az észak-európai történettudományra is kitért, ezen felül az Európán kívüli területekre úgyszintén.¹

De jelen kötet előzményei közül bizvást megemlíthetjük az Amalvi és Delacroix által szerkesztett kötetet, vagy a Matthias Middel és Gabriele Lingelbach által jegyzett munkát,² amelyek bizonyítják a történetírás intézményrendszere iránti megélt érdeklődést elsősorban az 1990-es évektől.

Az atlasz alapvetően két fő részre tagolódik: az első felében a szerkesztők/szerzők³

¹ *Histoire et historiens depuis cinquante ans. I-II. (Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926.)* Paris, 1927.

² Amalvi, Christian (dir.): *Les lieux de l'histoire.* Paris, 2005.; Middel, Matthias – Lingelbach, Gabriele – Hadler, Frank (Hrsg): *Historische Institute im internationalen Vergleich.* Leipzig, 2001.

³ Mivel a kötetben nemigen válik el, hogy mi köthető kifejezetten a szerkesztők és mi a szerzők munkájához, a következőkben minden esetben együtt említem őket. Hasonlóképpen mindig egyszerre szerepeltetem a történetírás/történettudomány kifejezéseket, mivel a probléma körül (azaz, hogy a történelemmel való foglalkozás végül is tudomány vagy művészet/irodalom-e) jelentős elméleti viták folynak a történetelméleti irodalomban.

bemutadják az európai történetírás/történettudomány legfontosabb intézményeit összehasonlító perspektívában, hiszen (ez a térképeken világosan követhető) nemcsak az eddig jobban ismert nyugat-európai országok történetírásának, „történettudományának” ábrázolásáról van itt szó, hanem a közép-, kelet-, sőt észak- és dél-európai államok történettudományos fórumait is görcső alá veszik. A szerzők/szerkesztők nyilván arra törekedtek mindezzel, hogy az európai történettudományban lévő közös elemeket hangsúlyozzák (a „közös európai örökség” címszava alatt), még ha a különbségekre is kitérnek, illetve ezek a különbségek is kitűnően követhetők a térképeken és grafikonokon. A szerzők/szerkesztők elgondolása az volt (ahogy ezt a bevezetőben kifejtik), hogy alapvetően nyolc korszakra tagolják az európai történetírás intézményrendszerének kialakulását (amellett, hogy természetesen a fő hangsúly a 19–20. századra esett, illetve néhány elem felvillant a 17–18. századból is, egyfajta előzményként): 1812, 1830, 1850, 1875/78, 1900, 1928, 1955, 1980, 2005. (A számsorból kiténik, hogy eszerint nagyjából huszonöt éves periódusokra oszlanak az utolsó két évszázad folyamatai). Nyilvánvalóan felvetődik a kérdés, hogy ez a fajta tagolás nem túlságosan mechanikus, netán aprólékos, nehezen áttekinthető-e, esetleg túlságosan a politikai vagy köztörténethez kötődik. A szerzők/szerkesztők a későbbiekben azonban igazolják, hogy ezt a tagolást megfelelő tartalommal ki tudták tölteni, illetve nem feltétlenül/mereven ragaszkodnak a huszonöt éves támponthoz/beosztáshoz, s 1928 (az oslói történészkongresszus) megjelölése is azt jelzi, hogy nem kizárólag (sőt talán nem is elsősorban) a politikai történet a mérvadó számukra.

A szerzők/szerkesztők mindezen időkezetekben nagy apparátussal (és lendülettel) vázolják fel az intézményes kiépülés fő ele-

meit. A legfontosabb intézmények (jelentős előzmények után, amire a szerzők/szerkesztők adekvát módon rámutatnak) a 19. században, a „történelem évszázada”-ban jönnek létre, elsősorban annak második felében. Ezek sorában megemlíthetjük például a *történeti társulatokat/történelmi társaságokat*, amelyek a 19. században mindegyik nemzeti keretekben alakulnak meg, bár mindezt megelőzi a főként a helyi/lokális történelem emlékeire fókuszáló történeti társaságok működése. (Ezek részben a későbbiekben is megmaradnak.) A történeti társulatok megalapításának egyik legfontosabb eleme a szinte mindenütt kialakuló ún. „professzionális” történetírás meghonosítása (a fogalomra még vissza fogok térni). A további intézményeket is jelentős részben e társulatok működtették/finanszírozták (folyóiratok, nagyobb – szintén nemzeti keretekben kiadott – forrásgyűjtemények, forráskiadványok), de a történelmi társulatok egyik fő jellemzője az is volt, hogy tagjuk lehetett mindenki, aki a történelem iránt érdeklődött, tehát az úgynevezett „lelkes amatőrök” is. Ez változik meg jelentős mértékben a huszadik században, amikor az alapvető és ekkor alakult kutatóintézetek – CNRS, Lund, Cambridge, Göttingen stb. – már kizárólag „professzionális” (ekkor már nem így hívjuk, de mindenképpen alapvető előfeltétel a szakszerű képzettség) történészekből áll.

Roppant fontos elemei ennek a professzionalizálódásnak a nagyobb *forrásgyűjtemények*, amelyeknek a mintája a német *Monumenta Germaniae Historica* (bár vannak 17–18. századi előzményei, főként az *Acta Sanctorum*), de – amint a könyv második részéből kiderül – szinte minden európai államban, illetve népnél (esetenként még ott is, ahol nem rendelkeztek önálló államisággal) törekedtek forráskiadványok megindítására. Azok mindenekelőtt középkori okleveleket, diplomáciai iratokat, elbeszélő forrásokat, leveleket, naplókat stb. tartalmaztak, s egyik fő jellegzetességük (tökéletes összhangban az egyéb intézmé-

Ennek tisztázása azonban nem egy recenzio feladata.

nyekkel) az, hogy nemzeti keretekben valósultak meg (szemben például a 17–18. század mindenekelőtt felekezeti szempontjával), tehát a nemzeti öntudat, a nemzeti önrzlet, a nemzeti emlékezet felkeltését és megörzését szolgálták.

A professzionalizmus nagyon fontos „ingrediensei” voltak a szakfolyóiratok (a minta a szintén német *Historische Zeitschrift*) megindulása, illetve a szemináriumi rendszer/szemináriumok kialakulása. Sok vonatkozásban az előbbieket testesítették meg a professzionalizmust/a szakszerűséget, hiszen itt már inkább csak ellenörizhető és kiterjedt jegyzetapparátussal rendelkező, azon alapuló cikkek jelenhettek meg, de rendelkeztek a szakszerűség egyik lehetményesének tekintett forrásközlő, valamint például a nemzetközi irodalomról tájékoztató recenziós résszel is.

Alapvető elemei ennek a 19. századi intézményesülésnek a fentiekén kívül még a múzeumok és a levéltárak is. Az előbbieket esetében szintén ki lehet emelni a 17–18. századi előzményeket (ez a levéltárak esetében is fontos), s hogy ezek ebben az időszakban (tehát a 19. században) – a korábban említett intézményekhez hasonlóan – szintén a nemzeti öntudat, a nemzeti identitás megalapozására szolgáltak (nem véletlen az elnevezés: Nemzeti Múzeum), azaz egyfajta „mesternarratíva” keretében rendezték el a (többnyire dicsőséges) múltat felölelő anyagot. A levéltárak esetében is fontos a nemzeti szempont (itt sem véletlen az elnevezés: *archives nationales*), ami a korábbi intézményekhez képest extenzív bővülést is magában foglal, hiszen korábban a családi és dinasztikus levéltárak voltak a meghatározók.

Az európai történetírás intézményesülésében jelentős szerepet játszottak (a kötet felfogása szerint) a különböző kiadók, amelyek például nagy, vaskos, főként szintén nemzeti szintézisek megírására ösztönözték a történészeket, mint az Ernest Lavisse által szerkesztett *Histoire de la France* vagy a *Cambridge Modern History*, amelyekben

már sokkal takarékosabban kellett bánni a lábjegyzetekkel, hiszen egy szélesebb (a nemzeti) közösséghez szóltak, annak történeti öntudatát kellett megalapozniuk.

Az intézményes kiépülésben jelentős szerepet játszottak továbbá a különböző életrajzi/biográfiai sorozatok, amelyek a nemzet történetének kiemelkedő egyéniségeit örökítették meg, valamint a különböző nemzeti bibliográfiák, amelyek heroikus munkában gyűjtötték össze, tették közzé és így valamennyire átláthatóvá a mind terjedelmesebbé váló történeti szakirodalmat.

Amint említettem, a kötet fő érdeme, „*differentia specifica*”-ja az, hogy mindezen intézményeket térképe(ke)n is ábrázolja, illetve grafikonokkal, sőt képekkel és fotókkal is illusztrálja. Természetesen a felsorolt intézmények közül nem lehetett mindent térképre vinni, ezért a szerzők/szerkesztők négy intézmény mellett döntöttek, amelyeket minden országban és az említett fő periódusokban térképeken ábrázoltak: az egyetemek (ahol történeti tanszékek is működtek), a múzeumok, a levéltárak, valamint a kutatói intézmények/központok.

Roppant fontos jellemzője a kötetnek, hogy megkülönböztetett (illetve – szerintünk – bizonyos esetekben kissé eltúlzott) figyelmet szentel a *gender* szempontjának, azaz annak a kérdésnek, hogy hol és mikor jelentek meg az első női történészek; mikor tették egyáltalán lehetővé a nők számára az egyetemek (ezen belül persze a történeti előadások/szemináriumok) látogatását; mikor szerezték az első nők a doktori/PhD fokozatukat, kik voltak – név szerint is – az első női történészprofesszorok stb. Mindez még fokozottabb jelentőséget kap a kötet második részében, ahol minden egyes országról külön grafikon jelzi a 20. század első felétől kezdve a női történészek számának és arányának alakulását, amiből meglehetősen érdekes konklúziókra lehet jutni. Az 1945 utáni szocialista/kommunista országokban például, ahol szinte ugrásszerűen, a nyugat-európaiak többnyire lényegesen meghaladó mértékben megnövekszik a női tör-

ténészek száma (ez szintén külön magyarázatot igényel, de nemigen derül ki ennek oka/értelmezése a kötetből).

Egyébként érdemes megjegyezni, hogy az egyik szerkesztő (Raphael Lutz professzor) jóvoltából megkülönböztetett figyelmet kap a kötetben (az első, általános részben is) a kelet-, illetve a közép-európai államok/nemzetek történetírása, már a 19. századra vonatkozóan is, amikor több esetben nem is rendelkeztek az intézmények kialakításához szinte nélkülözhetetlen állami keretekkel. 1945 után szintén külön fejezetet kapnak, amikor az elnyomó diktatúrák alatt a szóban forgó intézmények (levéltár, folyóiratok, egyetem, kutatóintézetek, múzeumok) az állami omnipotenciát, az egy-párti diktatúrát leképező struktúrát öltetik: például alapvető fontosságúvá válik a munkásmozgalmi (párttörténeti) intézetek (mint „kutatóintézetek” is), párttörténeti folyóiratok alapítása, s ekkor alakul ki az a máig létező kelet-európai sajátosság, hogy nem az egyetemek a kutatás központjai, hanem a közvetlen állami (értsd párt) irányítás alatt álló ún. „történettudományi intézetek”. (Mindez felülírja a női történészek számából esetleg óvatlanul kikövetkeztethető „fejlődésre”, előbbre lépésre vonatkozó konklúziót.)

S ha már a női történészek szóba kerültek, meg kell említeni, hogy a kötet egyébként is nagy figyelmet szentel néhány „marginális” jelenségnek, így az egyes államokban (például a „történelmi” Magyarországon) élő nemzeti kisebbségek (nálunk például az erdélyi szászok) történettudományos intézményeinek. Mindezekon kívül kitekintést ad például az emigrációba kényszerített történészek tevékenységére, a kommunista és a náci diktatúra elnyomása alatt sínylődő historiográfiára, bizonyos esetekben – ennek mélyebb taglalása nem ennek a kötetnek a feladata – az Európán kívüli (jelen esetben ausztrál) történetírásra. (Az utóbbinál arra a kérdésre korlátozva, hogy miként jelenik meg az európai történe-

lem az ottani curriculumokban, ami szintén egy másfajta narratívát involvál.)

Mi jellemző a fentiekén kívül a 20. századi folyamatokra?

Mindenekelőtt kiderül, hogy a történészek alaposan kivesszük részüket (a professzionizmus ellenére?) az első világháborút övező nacionalista uszításból, bár az is igaz, hogy részben a világháború tragikus tapasztalatai/élményei vezetnek később a nemzetközi együttműködés fontosságának elismeréséhez, annak elmélyüléséhez. Ennek fő színterei azután például a nemzetközi történészkongresszusok, ahol persze nem ritkák a különböző nemzetek vagy ideológiai-politikai táborok összeütközései/csatározásai. Mint például a németeké és a lengyeleké (az első világháborúban vesztes németeket meg sem hívták a háború utáni első ilyen rendezvényre) a két világháború között, a magyaroké és a románoké 1938-ban,⁴ de emlékeztetések és tanulmányok az 1945 utáni rendszeres „pengeváltások” a szocialista és a nyugat-európai történészek (köztük a kelet- és nyugat-németek) között.

A huszadik század legfontosabb jelensége mégis inkább két tényező előtérbe kerülése: az egyik a pluralitás megjelenése, ami részben a korábban említett csoportok külön megjelenését (emigráció, Európán kívüliek, nők) is magában foglalja; részben azonban ezt testesíti meg a korábbi intézményrendszer jelentős (részben már szintén jelzett) módosulása. Hiszen például számos új folyóirat jelenik meg ekkor, amelyek közül a kötet főként az *Annales*-t, a *Past and Present*-et, a *Geschichte und Gesellschaft*-ot, a *Quaderni storici*-t vagy a *Historische Anthropologie*-t, illetve a *History Workshop Journal*-t említi, de számtalan mást is említhetnénk (az osztrák *L'homme*-tól és a francia *Pénélope*-től, az orosz *Casus*ig és *Odysszia*ig vagy a horvát *Otium*ig). E folyóiratok fő jellegzetessége az alternatív, kez-

⁴ Lásd különösen a Iorga–Domanovszky vitát: Nagy Talavera – Nicholas M.: *Nicolae Iorga. (A biography.)* Iasi–Oxford–Portland, 1998.

detben társadalomtörténeti, majd a szélesebb értelemben vett történeti antropológiai (mentalitástörténeti, mikrotörténeti, nőtörténeti, új kultúrtörténeti, posztkoloniális, szubaltern, emlékezettörténeti) témák előtérbe helyezése, ami jelentősen (vagy alapjában) szétfeszíti a 19. századi, mindenekezlőtt a saját nemzet történetére fókuszáló „mesternarratívát”. Hasonló pluralitás bukkan fel azután például a múzeumok esetében, ahol államilag finanszírozott (s így azt legitimáló) „nemzeti múzeumok” mellett megjelennek az alternatív, például egy kisebb közösség vagy egy speciálisabb probléma történetére összpontosító múzeumi formák, másrészt a lokális/helyi múzeumok is megizmosodnak, ami a szélesebb közön-séggel való szorosabb kontaktust, azaz a „mesternarratíva” mellett egy alternatív vagy egyenesen ellen-narratíva kialakulását/megalapozását segítheti elő. Ugyanezt a pluralitást jelképezik – egyebek mellett – a magánalapítványok, amelyek egy-egy alternatív, alkalmanként a hivatalostól gyökeresen eltérő kutatási program finanszírozását is magukra vállalhatják.

A huszadik század másik leginkább szembevetendő (a kötetben található térképekből különösen feltűnő) jelensége azonban ezeknek az intézményeknek a hihetetlen számbeli/mennyiségi/extenzív gyarapodása („boom's year of history”-ról beszélnek/írnak a szerkesztők/szerzők). Az intézmények ezen ugrásszerű növekedése együtt jár a történelem szakos egyetemi hallgatói létszám hallatlan megemelkedésével, valamint a professzorok (hivatásos történészek), ezeken belül a női történészek létszámának szintén ugrásszerű emelkedésével. A kötet második része a két világháború közötti időszakból, valamint 1955-ből, 1980-ból és 2005-ből közöl adatsorokat, és megdöbbentő, hogy a második világháború utáni növekedést követően még 1980 és 2005 között is milyen nagymértékű az extenzív bővülés. A kötet szerzői/szerkesztői persze nem foglalnak állást abban a kérdésben, hogy ez szerintük miként értelmezhető/értékelhető

(például hogy pozitív vagy negatív-e ez a folyamat), ami érthető, hiszen elég dolguk volt a térképek, adatsorok, grafikonok stb. összeállításával, másrészt az előszóban jelzik, hogy a munka bevezető jellegű, egy hosszabb kutatás első állomása. Csupán egy kérdéskörben érzékelhető értékítélet, az első rész utolsó mondataiban, ahol fel is tesz a kérdést: miért kevesebb még mindig a női történész (az itteni grafikonokból, illetve a második részből kiderül, hogy egyedül a görögöknél több a női történész), mint a férfi? Azaz az alkalmanként impozáns számsorok ellenére sem egyenlő még a két nem helyzete, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a hivatásos történészek körében is a nők inkább tudományos szempontból alárendelt (szubaltern), de mindenképpen alulértékelt, alkalmanként majdhogynem a férfiakat kiszolgáló munkaköröket töltnek be (asszisztensek, tudományos szervezők, szerkesztők, szemináriumvezetők stb.).

Amint korábban erről szó esett, a kötet második része egyes országokra, nemzetekre lebontva elemzi a könyv első felében felvetett szempontok alapján a történetírás „fejlődését”/alakulását. A különböző nemzetek történetírását többnyire a tárgyalt nemzetből származó történészek mutatják be – néhány kivétellel, mint például Ulf Brunnbauer (a kérdés egyik legjobb szakértője) – a Balkán, Montenegro, Macedónia stb. vonatkozásában – vagy Stefano Bottoni a magyarok esetében (igaz, magyar szerzőtárssal). Az elemzési szempontok tehát megfelelnek a kötet első felében kifejtetteknek, azaz a 18. századtól kezdődően mutatják be a legfontosabb intézményeket, egyetemi tanszékeket, múzeumokat, levéltárakat, kutatói központokat (mind térképeken), illetve az egyéb vizsgált komponenseket (folyóiratokat, szemináriumokat, történelmi társulatokat stb.), részben szöveges egységben, részben pedig nagyon áttekinthető, így nagyon hasznos kronológiai összeállításban. A szöveges részek már nem kizárólag az intézményekkel foglalkoznak, ha-

nem kitérnek az egyes nemzetek történetírásának legfontosabb irányzataira, sőt személyiségeire is, mindenütt megemlítve az első női történészeket (a későbbiekben is szüntelenül számon tartva a női történetírókat), illetve a női történetírás (vagy *gender-history*) intézményeit/fórumait, illetve annak általános alakulását. Ezek az elemzések kiterjednek az Európai Unió (illetve Európa) összes országára, tehát a „nagyok” (Franciaország, Spanyolország, Németország, Nagy Britannia, Olaszország) mellett a kisebb államokra is (Máltával, Ciprussal, Luxemburggal vagy Izlanddal bezárólag). Az elrendezés nem ábécé, hanem (többé-kevésbé) földrajzi–regionális elvek szerint történt. Azaz Észak Európától (Izland, Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország) kiindulva, Kelet- és Dél-Európán keresztül (beleértve a balti államokat, illetve például Törökországot és az említett Ciprust is) a németalföldi/Benelux államokig (Belgium, Hollandia, Luxemburg), valamint Közép-Európáig vázolják fel az elemzett folyamatokat.

A leírásokból mindenekelőtt hallatlanul sokszínű kép bontakozik ki, hiszen az olvasónálunk meglehetősen ismeretlen, alkalmanként egyenesen „egzotikus” (észak-európai, ibériai félszigeti, németalföldi) történetírásokkal is közelebről megismerkedhet, azaz az említett folyóiratokkal, múzeumokkal, történeti társulatokkal (immár nemzeti keretekben). Ezt az ismerkedést elősegítik a kiterjedt és alapos bibliográfiák, amelyek részben az illető ország anyanyelvén, részben a szakmában leginkább elterjedt nyelveken (angolul, németül és franciául) adnak áttekintést az illető nemzetre vonatkozó irodalomról. A sokszínűség jelentkezik például az egyes intézmények neveiben. (Azért az olvasónak és a témát esetleg oktatni is kívánó kutatóknak is nagy próbát jelentene, ha megpróbálná memorizálni a dán, észt, izlandi, montenegrói, török, portugál vagy éppen kelet-európai folyóiratok, forráskiadványok, történelmi társulatok, kutatóintézetek, netán egyes történészek nevét.)

Számos esetben ugyanazok az intézmények (például Kelet-Európában) később vagy csonkán (ez még például Spanyolországban vagy Olaszországban is igaz) jelennek meg az élenjáró, a „paradigmát” a leginkább képviselő országokhoz viszonyítva. Ez a megkésettség részben a társadalmi kulturális „fejlődés” szerkezeti elmaradottságából, részben pedig politikai körülmények (az önálló állami lét hiánya, hiszen a 19. században ez biztosítja az intézményes kereteket, de a diktatúrák – az olasz, spanyol vagy portugál fasizmus, illetve a kommunizmus – nagyon jelentősen hozzájárultak a professzionalizmus csonkaságához vagy például a „társadalomtörténet”, a „szcientizmus” torzulásaihoz) sajátos voltából adódik.

Mindezzel egyidejűleg e részletelemzések egyfajta összehasonlításra is lehetőséget adnak, s ez az előzőkben említetteknel nem kisebb meglepetéssel szolgál: kiderül ugyanis, hogy a különböző, széttartónak tűnő történetírásokban számos közös, de mindenképpen összehasonlításra érdemes vonás található. Ez világossá válik a tárgyalt sorozat egyéb köteteiből is,⁵ illetve vonatkoztatható bizonyos történetírói/ideológiai irányzatok majdnem egyidejű (persze jelentős eltéréseket is magában rejtő) megjelenésére. Jelen sorok szerzőjének például nem kis meglepetést okozott, hogy a két világháború közötti holland történetírás esetében a

⁵ A *Writing the Nation* című sorozat kötetei közül lásd még: *The Uses of the Middle Ages in Modern European States (History, Nationhood and Search for Origins)*. Ed. by R. J. W. Evans – Guy P. Marchall. Palgrave Macmillan, 2011.; *Disputed Territories And Shared Pasts (Overlapping National Histories in Modern Europe)*. Ed. by Tibor Frank – Frank Hadler. Palgrave Macmillan, 2011.; *Nationalizing the Past (Historians as Nation Builders in Modern Europe)*. Ed. by Stefan Berger – Chris Lorenz. Palgrave Macmillan, 2010.; *The Contested Nation (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories)*. Ed. by Stefan Berger – Chris Lorenz, Marchal. Palgrave Macmillan, 2008.

szerzők „nagy holland” és „kis holland” történetírás szembenállásáról, alkalmanként adáz vitáiról beszélnek, amelynek fő motívumai szinte szóról szóra megegyeznek az akkori magyar történetírás (Szekfű Gyula szóhasználatával) „nagy magyar” és „kis magyar” irányzatainak motívumaival, beleértve az egymással folytatott – nem kevésbé adáz – vitákat.

De a leginkább szembeszökő jelenség talán az, hogy a folyamatok fő irányai (eltekintve az olyan szélsőséges esetektől, mint az 1990-es években történelme során először önálló Montenegró vagy Macedónia) szinte mindenütt megegyeznek, illetve – feltehetőleg – ugyanabban a fogalmi keretben írhatók le. Azaz a 19. században a fővonalat mindenütt az ún. professzionális történetírás jelensége adta (ennek összes – például retorikai – implikációival együtt); a 20. században pedig a társadalomtörténeti, a „szcientista” történetírás adja a különböző folyamatok (és így intézmények) értelmezésének a kulcsát. Míg a hetvenes évektől kezdődően a „nyelvi fordulat”, illetve a különböző egyéb fordulatok (mikrotörténet, történeti antropológia előtérbe kerülése) és a posztmodern történetírás (ami Kelet-Európában csak az 1990-es években bukkanhatott fel) az interpretáció egyik fő bázisa. Ebbe a fogalmi keretbe illeszthető, illetve ezzel jár együtt az a másik – már említett – közös vonás, hogy a háború után, illetve az 1980-as évektől 2005-ig igen nagy mértékben emelkedett a történelemmel foglalkozók száma (a hallgatóké is), ezen belül pedig a női történészek aránya.

Hogyan lehet értékelni végül az itt ismerttetett kötetet? Mindenekelőtt ismétleten leszögezhető, hogy (a bevezetőben említett megszorításokkal együtt) mindenképpen újszerű, eredeti, roppant nagy szerkesztői (és persze kisebb mértékben szerzői) munkát igénylő vállalkozásról van szó. Úgy gondolom, hogy a kötet mindenekelőtt didaktikai célzattal készült, s a különböző nemzetek intézményeinek összehasonlító adatbázisával, a jelzett kronológiákkal, illet-

ve bibliográfiákkal, valamint (főleg az első részben található) általános, a 19–20. század összeurópai folyamatait összefoglaló tekintéssel nélkülözhetetlen segédeszköze lesz a történetírás történetét oktatóknak és kutatóknak. Az persze egy másik kérdés (ezt korábban szintén jeleztem), hogy a szóban forgó oktató milyen metodikai segédeszközökkel tudja indokolni a jelzett, néhány esetben ténylegesen (magyar szemszögből persze, de *ez vice versa* is igaz) „egzotikusnak” tűnő/minősíthető intézmények, történetírók, illetve történetírói áramlatok tárgyalásának/tanulásának szükségességét. Ugyanakkor a kötet arra a problémára is világos választ ad, hogy (többek felfogásával ellentétben) a történetírás története nem merül ki a nagy történetírói egyéniségek vagy iskolák gondolatainak, eszméinek elemzésében, azaz nem merő eszmetörténet (bár az is), s főleg nem – ennek extrém végigvitelével – pusztán történetfilozófia.

Mindezzel együtt az impozáns kötet számos egyéb kérdést is felvet; például azt, hogy a történetírás a 19. században alapvetően nemzeti keretek között jött létre, s „nemzeti tudomány” maradt, a nemzeti szuverenitás megalapozását, a nemzeti öntudat felkeltését szolgálta. Kérdés viszont, hogy a huszadik században, amikor (a kötet tanúsága szerint is) nagyobb teret kaptak a társadalmi szuverenitás, a társadalmi modernizáció kérdései (vagyis a társadalomtörténeti program alapvetései), végül is sikerült-e meghaladni e nemzeti kereteket, a nemzetközpontúságot. Illetve, ha a huszadik században a történészek, például a historiográfia oktatói nem pusztán saját nemzetük történetírásával kívánnak foglalkozni, milyen irányokban tudják ezt át- és megtörni? Hiszen elgondolkodtató (ha némi szükségszerűség is van mindebben), hogy a különböző szerzők mindenekelőtt saját nemzetük történetírásában mélyültek el, abban „vannak otthon”, nyilván saját portájukon is azt tanítják mélyebben, nagyobb óraszámban, s emellett csak a nagyobb, a paradigmákat már csak a nyelvi korlátok

miatt is meghatározó nemzetek historiográfijára jut idő, energia és szakirodalmi tájékozódás. (Ezzel persze követik az általános syllabusok tematikáját.)

Nyitva hagyják a szerzők/szerkesztők azt a – korábban szintúgy felvetett – kérdést is, hogyan értékelik, értelmezik azokat a megdöbbentő adatokat, miszerint még az 1980-as évekhez képest is megnövekedett a történelmet oktatók (a hivatásos történészek), illetve a történelmet hallgatók száma, sőt az egész intézményrendszer hallatlan mértékben kibővült. Pusztán diplomás túltermelésről, ezzel egyfajta elsekélyesedésről, „eltömegesedésről” van szó, vagy pedig valamiféle előremutató folyamatról? Akkor viszont meg kell fordítani az állítást, s nem a 19. század, hanem a 20. (vagy a 21.) a történelem évszázada, a *saeculum historiae*.

A mennyiségi (és persze részben minőségi) mutatók mellett az is felvetődik, hogy a történelem/történettudomány milyen helyet foglal el a tudományok, társadalomtudományok hierarchiájában. (Persze kérdés, hogy ezt milyen atlaszban lehetne ábrázolni, de az ilyen jellegű komparatiztika igénye is indokolható.) Hiszen például Michel de Certeau⁶ már a hatvanas-hetvenes években is arról beszélt, hogy – ellentétben a 19. századdal, amikor vezérlő tudomány volt – a történelemnek a saját korában be kell érnie

egyfajta „segédtudomány” szerepével, amelynek fő feladata nem szubsztanciális igazságok megfogalmazása, hanem pusztán a „szignifikáns különbségek” felmutatása. Igaz persze, hogy a vezető szerep elvesztése, azaz az egyéb, újonnan előtérbe került társadalomtudományok (szociológia, antropológia) nagy kihívásai készítették és készítetik a történetírást/történettudományt saját alapjainak újragondolására, a politikatörténet primátusának s így a nemzeti mesternarratíva feladására, új témák keresésére, ezzel az egyéb tudományokkal való szorosabb kooperációra is. (Amire a kötet – nem feltétlenül térképeken – számos példát hoz; illetve erre utal a „pluralitás” iránti hangsúlyozott igény is, ami – szemben a 19. század „mesternarratívára való törekvésével – a 20. századi folyamatok egyik fő jellemzője.)

Ezek persze mind olyan kérdések, amelyek részben túlmutatnak a jelen kötet vállalt feladatánál; részben a sorozat egyéb kötetekben is tárgyalják azokat. Tekintsük tehát mindezt egyfajta kiindulásnak/kiindulópontnak (a szerkesztők is annak szánták), s a további általános konzekvenciák keresése előtt mélyüljünk el az itt elének tárt „ördögben”, azaz a hallatlanul bőséges részletekben, amelyek megemésztése/feltárása úgyszólván néhány évünket igénybe veszi még.

ERŐS VILMOS

⁶ Certeau-tól magyarul legújabbán vö. Certeau, Michel de: *A cselekvés művészete. (A mindennapok leleménye I.)* Budapest, 2010.

Számunk szerzői

BAGI ZOLTÁN PÉTER	történész-főlevéltáros, MNL CSML, Szeged
TÓTH FERENC	történész, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest
BENE KRISZTIÁN	történész, PTE, Pécs
VARGA NORBERT	jogtörténész, SZTE, Szeged
HAVAS LÁSZLÓ	klasszikus-filológus, professor emeritus, DE, Debrecen
HOFFMANN ZSUZSANNA	ókortörténész, SZTE, Szeged
DAVID PAPAJÍK	történész, Univerzita Palackého, Olomouc, Csehország; Katolická univerzita, Ružomberok, Szlovákia
ANDERLE ÁDÁM	történész, professor emeritus, SZTE, Szeged
NEMES KRISZTINA	Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged
SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR	kutató, ELTE, Budapest
HANS ULRICH GUMBRECHT	művelődéstörténész, Stanford University, Egyesült Államok
ÓBIS HAJNALKA	klasszika-filológus, ókortörténész, Nyíregyházi Főiskola
TÓTH IVÁN	ókortörténész, SZTE, Szeged
PALOTÁS ZSOLT	Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged
CSUNDERLIK PÉTER	Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
PETERECZ ZOLTÁN	történész, EKF, Eger
VÉR ANDRÁS	egyetemi hallgató, SZTE, Szeged
ERŐS VILMOS	történész, DE, Debrecen

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF és SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR készítette

Contents

Essays

ZOLTÁN PÉTER BAGI Reasons behind a Failure. The Siege of Kanizsa in 1601.	5
FERENC TÓTH The Plan of a Diplomat of Hungarian Origin to Conquer Egypt from the end of the 1770s	31
KRISZTIÁN BENE The Military Efforts of the Vichy Regime in North Africa in the Axis Alliance from the Légion Tricolore to the Phalange Africaine	61
NORBERT VARGA The Loss of Lajos Kossuth's Citizenship	74
LÁSZLÓ HAVAS A Chapter in the Reception of the Bible in Hungary	100

Workshop

ZSUZSANNA HOFFMANN On Clodius' politics. The circumstances of Cicero's exile.	115
DAVID PAPAJÍK The role of Czech nobleman Jan Čapek ze Sán in the fight for the Hungarian throne (1440–1443)	128
ÁDÁM ANDERLE Tibor Wittman in Hungarian Historiography	137
KRISZTINA NEMES Jaume Vicens Vives.....	148

Theory and method

ZOLTÁN BOLDIZSÁR SIMON Experience, presence, history	160
HANS ULRICH GUMBRECHT Presence Achieved in Language (With Special Attention Given to the Presence of the Past).	178

Reviews

Roman wars as seen through an organic view of history (László Havas: <i>FLORUS az organikus világkép első egyetemes meg- szólaltatója. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011, 440 pages</i> [<i>Orbis Litterarum Világirodalmi Sorozat, volume 20</i>])	
HAJNALKA ÓBIS	187

Canon of orators (Tamás Mészáros: <i>A rhamnusi Antiphón. Antiphón-tanulmányok. Argumentum Kiadó, Budapest 2011, 170 pages</i>)	
IVÁN TÓTH	191
Church and politics in ancient Rome (Pál Sály: <i>Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2012, 320 pages</i>)	
ZSUZSANNA HOFFMANN	195
Cavalry reinvented (János B. Szabó: <i>A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010, 244 pages</i>)	
ZOLTÁN PÉTER BAGI	197
“Defence of the faith and assistance to the poor” (Emanuel Buttigieg: <i>Nobility, Faith and Masculinity. The Hospitaller Knights of Malta, c. 1580–c. 1700. Continuum, London–New York, 2011, 317 pages</i>)	
ZSOLT PALOTÁS	202
Historiography, experience, remembrance, trauma (Gábor Gyáni: <i>Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010, 376 pages</i>)	
PÉTER CSUNDERLIK	207
Lost alliances (Frank Costigliola: <i>Roosevelt’s Lost Alliances. How Personal Politics Helped Start the Cold War. Princeton, N. J., Princeton University Press, 2012, 544 pages</i>)	
ZOLTÁN PETERECZ	213
Henry Kissinger on China (Henry Kissinger: <i>On China. Penguin Group [USA] Inc., New York, 2011, 548 pages</i>)	
ANDRÁS VÉR	218
The Making of a Profession (<i>Atlas of European Historiography. [The Making of a Profession 1800–2005.] Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. The European Science Foundation. Palgrave Macmillan, New York, 2010, 187 pages</i>)	
VILMOS ERŐS	222
<i>Authors</i>	231